

Sanskrit Writings in Independent India

Edited by
V.N. Jha

rit is treated as the only binding
onal thread to maintain the feeling
y in diversity. The kind of feeling
d by the creation of states on
stic ground is absent when one
nters Sanskrit. There is a general
that Sanskrit is a dead language
has ceased to be the medium of
l communication.

resent volume entitled **Sanskrit ngs in Independent India** is
ent to demonstrate that Sanskrit
ues to be a very powerful and
r medium of cultural communica-
rough the ages. It is a powerful
m because scholars have kept on
g in this language even after
endence besides creative and
l writings.

nazing to see how much literature
ritten in Sanskrit of all genres and
ms all over the country during the
5 years. Literally, all aspects of
n life have formed the subject
of these works. More or less in
gions of the country, works have
vritten in Sanskrit voluminously in
and poetry. It is not the case that
iterary writings have taken place,
ritings in all forms have been
ced in Sanskrit during the post-
endence period.

31-260-1812-7

Two hundred only



SANSKRIT WRITINGS IN INDEPENDENT INDIA

(Compilation of Seminar Papers)

The sculpture reproduced on the endpaper depicts a scene where three soothsayers are interpreting to King Suddhodana the dream of Queen Maya, mother of Lord Buddha. Below them is seated a scribe recording the interpretation. This is perhaps the earliest available pictorial record of the art of writing in India.

From : Nagarjunakonda, 2nd century A.D.
Courtesy : National Museum, New Delhi

SANSKRIT WRITINGS IN INDEPENDENT INDIA

(Compilation of Seminar Papers)

Edited by
V. N. Jha



Sahitya Akademi

Sanskrit Writings in Independent India : Seminar papers edited by V.N. Jha, Sahitya Akademi, New Delhi-110001 (2003), Rs.200.00

First Edition : 2003

Head Office :

Rabindra Bhawan, 35 Ferozeshah Road, New Delhi 110 001
Sales Section : 'Swati', Mandir-Marg, New Delhi 110 001

Regional Offices :

172, Mumbai Marathi Grantha Sangrahalaya Marg, Dadar (East) Mambai 400 014

23A/44X, Diamond Harbour Road, Kolkata 700 053

C.I.T. Campus, T.T.T.I. Post Taramani, Chennai 600 113

Central College Campus, University Library Building, Dr. B.R.Ambedkar Veedhi, Bangalore 560 001

ISBN 81-260-1812-7

Price : Two hundred only

Composed & Printed by :

Pawan Offset Printers, Shahdara, Delhi-110032

Introduction

There is a general belief that Sanskrit is a dead language and it has ceased to be the medium of cultural communication. But I hope the present volume will remove this impression. Even a cursory glance at this volume is sufficient to demonstrate that Sanskrit continues to be a very powerful and popular medium of cultural communication. It is a powerful medium because scholars have kept on writing in this language even after Independence in 1947 on all aspects of human life such as social, political, economical, scientific, and philosophical and continue to write even today. It is a popular medium because Sanskrit writers are spread all over India—from Kashmir to Kanyakumari and East to West. Perhaps, they chose this medium of expression because this is the only language in India, which transcends all geographic boundaries, and all ethnic, religious and regional limitations. Sanskrit is treated as the only binding emotional thread to maintain the feeling of unity in diversity. The kind of feeling created by the creation of states on linguistic ground is absent when one encounters Sanskrit.

This volume is an outcome of the Naional Seminar on "Sanskrit Writings in Independent India", organized by the Sahitya Akademi, New Delhi at Pune in collaboration with the Centre of Advanced Study in Sanskrit, University of Pune. It is amazing to see the amount of literature written in Sanskrit of all genres, all over the country over last 55 years. Literally all aspects of human life have formed the subject matter of these works. All forms of writings have been handled. More-or-less in all regions of the country, works have been written in Sanskrit. There are huge numbers of writings in prose and poetry. It is not the case that only literary writings have taken place, but writings of all forms have been produced in Sanskrit during the post-Independence period. There are narratives, poems, novels, dramas, theoretical writings,

writings of social problems (dharmaśāstras), philosophical writings, scientific writings and like this or all forms of writings which are seen in any modern Indian language. There are huge number of Sanskrit Journals published from all over the country, which can compete with any journal in any language.

The readers of this volume will be happy to verify these statements and to examine the truth-value of the general belief that Sanskrit is a "Dead Language".

I am thankful to the Sāhitya Akademi for arranging the Seminar and for entrusting the work of editing this Volume to me. I am also thankful to all the contributors of this volume.

I thank Dr. Mishra, Dr. Kartar Chand Sharma and Dr. Jena for helping me in proof-reading.

—V. N. Jha

Contents

Sanskrit Commentaries in Kerala

K.N.N. ELAYATH

In Kerala the story of Sanskrit commentaries since independence is a continuation of the trends already established by tradition. Though many scholars of this period preferred to write commentaries in the regional language, Malayalam, a few of them preserved the tradition of Śrī Śankara aṇd Pūrṇasaraśwati and continued to write commentaries on ancient as well as modern works. Though not vast, it is varied and comprises commentaries on Kāvyas, Alaṅkāra śāstra, Vyākaraṇa and Darśanas like Nyāya and Vedānta.

Though commentaries are said to be different types like ṭikā vṛtti, bhāṣya, vyākhyāna etc, these distinctions were never observed in actual practice in Kerala. Ṭīkā, vyākhyāna or ṭippaṇi are the only forms of commentaries available. The commentators again usually follow the Daṇḍanyāya method of the Naiyyāyikas where the subject is taken first and the prose order is then obtained. This method made popular by Mallīnātha is followed by Kerala-commentators generally.

Among the commentaries on mahākāvyas, the format is the *anvayārthaprabodhinī* written by K.P. Narayana Pisharody the most respected Sanskrit Scholar of Kerala.[1] It is an elaborate commentary on *Śrīrāmacarita, a mahākāvya* in forty cantos composed partly by Godavarma Vidvat Yuvarāja (1800-1851) and Koccunni Rāja (1858-1926), both belonging to Kodungallur Royal palace. *Śrīrāmacarita* is the first full-fledged mahākāvya written in Sanskrit covering the whole story of Rāmāyana. While so many poets have taken liberties with Valmiki's tale these authors simply

1. Published by Adarsh Sanskrit Vidyapitha, Balussery, 1985

followed the Sage's version. Some stories described by Valmiki in detail has been summarised and those skipped over by him have been elaborated by them. Since these authors display vast erudition in different śāstras and shows influence of Māgha and Naiṣadhya, this Kavya cannot be appreciated without a proper commentary. K.P. Narayana Pisharody has provided a lucid and simple commentary on the first twelve cantos of this Kāvya. The erudition of the poets, the property of abbreviating or elaborating certain original descriptions and suggestiveness of certain words—all are brought out through this commentary. The commentator does not blindly follow Mallīnātha and is fully aware of the difference between a Sahṛdaya and a Paṇḍita.

In Kerala, the awakening among the backward class known as Ezhavas was due to the great religious leader of that community Narāyana Guru (1855-1928). The *Śrīnārāyanavijayam*[2] is a mahākāvya written by K. Balarama Panicker (1910-1980) on the life and teachings of Nārāyanaguru, the foremost among the Neo-vedantins and social reformer of Kerala. As the works contain ideas and words related to modern social context, the epic needs a commentary. Hence the author himself has written a commentary on it and it is a boon to those who undertake the study on this great modern epic.

Another commentary on epic written during this period is on *Nāvābhāratam* a mahākāvya is eighteen cantos composed by Mutukulam Sreedharan.[3] It describes the independent movement in India from the beginning of freedom struggle upto Nehru's primeministership. An interesting commentary to this work was written by Cennithala Śrikumāri. It brings out the beauty of the narration and explains the new usages and combinations of words suited to modern contexts and enables us to appreciate the work.

A few important commentaries were written during this period on Sandeśa Kāvyas which were very popular in Kerala Sanskrit literature. In Kerala, it developed not merely as a form of literature but as a chronicle of geographical, historical and cultural

2. Published from Trivandrum with autocommentary, 1971
3. Edited with commentary, Minerva Printers, Haripad, 1978

information. There are about thirty Sandeśa Kāvyas in Kerala and most of them shed light on the cultural and social history of Kerala. In order to explain the customs and practices and also to identify places mentioned in these works commentaries became absolutely necessary.

Among them, the commentary written by C.M. Neelakantan on the Śārikāsandeśa of Rāmapāṇivāda (1700-1760) is noteworthy.[4] Here the message is sent through a female parrot by a Gopi from Vṛndāvana to Śrīkrishna at Ampalapuzha. Description of surroundings, reference to certain rituals like Śrībhūtabali are made clear through this commentary. The commentary has also identified many places mentioned in this Kāvya.

Another useful commentary is the resikaranjinī[5] written by P.C. Muralīmādhavan on the Cātakasandeśa of Māntiṭṭa Śāstrī Śarman popularly known as Māntiṭṭa Kuncu Nambūdiri (1877-1958). Here the message is sent from Venkitaṅgu (Near Guruvāyūr) by a Brahmin to his beloved in Haripād palace. The message is sent through a cātaka bird. While describing the path, the work mentions several important temples from Trichur to Haripād. The different readings suggested by the commentator on stylistic considerations enable us to appreciate the literary merits of the poem.

In commentaries on Alaṅkāra Śāstra the only work available is the Dhvanyālokojjīvana, a commentary on the Dhvanyāloka of Ānandavardhana[6] by S. Nilakantha Sastrī (1902-78). It is a scholarly commentary and in many places differs from Abhinavagupta's views.

The ancient practice of commencing on Vedic literature continued in later period. The Ṛgvedasūkta Vyākhyā[7] written by S. Nīlakaṇṭha Śāstrī is a simple commentary on the select five sūktas of the Ṛgveda viz., Agni, Savitṛ, Marut Viṣṇu, and Dyāvā

---

4. Edited with Sanskrit commentary by C.M. Neelakantan, Nag publishers, Delhi, 1987.
5. Edited and published by the author, Kairali Press, Trichur, 1992.
6. Published by the Kerala University, Trivendrum, 1981.
7. Published under the name *Ṛgvedasuktani* Trivendrum, 1953.

Pṛthivi. It is mainly based on Sāyaṇa's commentary.

In Vyākaraṇa the commentary Kṛṣṇīyam[8] written on Nagesā's Laghuśabdenduśekhara by Krishnakumar of Cochin Royal palace is a commendable work. It comments on the first two sections of Laghuśabdenduśekhara and extends up to paribhāṣā prakaraṇam. As this work of Nāgeśa is considered to be the final authority on all matters connected with Sanskrit grammer, a number of commentaries were written on it. The present commentary clarifies many knotty problems in the original work and examines the criticism raised by others against Nāgeśa.

The revival of Ǹyāyā tradition is also found during this period. Ravivarma Parākṣit Tampurān of Cochin Royal family (1948-49) wrote Subodhinī commentary on select portions of Muktāvali, Dinakarī and Ramarudri.[9] This is also provided with a ṭippaṇī by Māntiṭṭa Kuncu Nambūdiri. It provides explanations for abstruse subjects and throws new light on several conclusions. Though in South India Gādādharī alone is studied among the higher texts of Nyāya, the present author learnt other texts like Sūtra, Bhāṣya Jāgādīsī, Kusumāñjali etc. and included the intricate arguments contained in them, in the relevant portions of his commentary. Generally he upholds the views of Dinakarī. Also Dinakarī stops with Śabdakhaṇḍa and want of commentary on Guṇakhaṇḍa has been a great handicap for beginners. With the publication of Subodhinī this lacuna has been filled up and the author's commentary on Gunakhaṇḍa is very much appreciated in Nyāya circles. In short Subodhinī represents the sum total of all the important Nyāya works.

Yet another scholarly commentary on Nyāyaśāstra is 'Na ca ratnamālā[10] by Māntiṭṭa Kuncu Nambūdiri (1856-1959). It is a detailed commentary on the second Pragalbha lakṣaṇa of Pūrvapakṣ a Vyāpti given in Caturdarasalakṣanī. The author gives up the beaten track followed by Gadadhara and others and follows a new and simple style. The words 'na ca' in the title indicates that the

8. Published as *Sriharigrandhamala-1*, Santiniketan Palace, Tripunithura, 1987.
9. Published under Ramavarma Sanskrit Series No. 17, Tripunithura, 1987.
10. Published by Sanskrit University, Varanasi, 1965.

work is a blend of Pūrvapakṣa and Uttarapakṣa and the word 'ratna' is suggestive of its beauty and novelty. The author has also written a small ṭīkā on it called *Nūtanāloka*.

In Mīmāmsā a short ṭippaṇī[11] called Aisvari written by K. Maheswaran Nair on Mīmāmsāparibhāṣā of Kṛṣṇayajvan is found to be very useful for students.

The Darśanamāla, the most popular work of Narayana guru on Advaita was commented by R. Karunakaran.[12] Written in verse the work contains ten doctrines of Advaita vedānta viz., adhyāropa, apavāda, asatya, māyā, bhāna, karma, jñāna, bhakti, yoga and nirvāṇa. The commentator explains these doctrines citing authority from Upanisads and Brahmasūtrabhāṣya and other works of Śankara.

Bibliography

1. Balarama Panicker K. Com. on *Śrīnārayanavijayam*, Trivandrum, 1971.
2. Karunakaran R. Com. on *Darśanamālā*, Sri Śankara Vidyapitham, Kollam, 1981.
3. Krishnakumar, Kṛṣniyam Com. on *Lighuśabdenduśekhara, Sriharigranthmala-1* Santhiniketan Palace, Tripunithura, 1987.
4. Mahesvaran Nair. K. Com. on *Mīmāmsāparibhāṣa*, Trivandrum, 1981.
5. Muralimadhavan-Rasikarañjinī Com. on *Cātakasandeśa*, Ed. & Published Kairali Press Trichur, 1992.
6. Narayana Pisharody K.P. Anvayārthaprabodhinī Comm. on *Srirāmacarita*, Adarsh Sanskrit Vidyapath Balussery, 1985.
7. Neelakanthan C.M. Com. on *Śārikāsandeśa* Ed. & Published Nag Publishers Delhi, 1987.
8. Nilkantha Sastri. S. Com. on *Dhvanyāloka*, Published by the University of Kerala, 1981.
9. Nilkantha Sastri. S.Com. on *Ṛgveda*, Published under the name Rgvedasuktani, Trivandrum 1953.
10. Ramavarama Pariksti Tampuran - Subodhinī Com. on *Bhāṣapariccheda*, Ramavarama Sanskrit Series No. 17 Tripunithura, 1987.
11. Sastr Sarman Mantitta – Com. on *Caturdesalakṣaṇi*, Sanskrit University, Varanasi, 1965.
12. Sreekumari Chennithala Com. on *Navabhāratam*, Minerva Printers, Harippad, 1978.

---

11. Rastravani mudranalaya, Trivandrum, 1981.
12. Sree Sankara Vidyapithem, Kollam, 1983.

Sanskrit Writings in Tamil Nadu

S. REVATHY

India is peculiarly rich in philosophical speculations from the earliest time of the Ṛgveda, Indian seers engaged in philosophizing and its results are found embodied in the works written by them. Beginning with the dawn of speculation in the Ṛgveda through the Upaniṣads, the ṣadaṅgas, the samhitas, the darsanas, the Purāṇas, the tantras we have before us a continuous philosophical current which exceeds any other philosophy in its depth and volume. The philosophical and religious spirit of India appears in marked development when the ideas of earlier thinkers were gradually taken up and framed into a definite system—*Darśana* taught in a philosophic school by a series of teachers. They expounded one definite body of doctrine. This resulted in the composition of the *sūtras*. We have an unbroken tradition from the first teacher, through the oldest surviving commentaries. Simultaneously, we find independent works of the several school, but they do recognize the authority of the *sūtras*. The *sūtra* works laid down the essential doctrines of the school which were later expanded and expounded but not contradicted.

The remarkable story of Sanskrit writings began with the contacts with the world literatures that increased through the growth of contacts and mobility of the intellectual and literary people after the attainment of Indian Independence. Any intellectual discipline has two aspects (i) informative—which provides access to knowledge that is accurate; and (ii) formative which helps to build up character and the faculties of the mind and spirit in general to make them more receptive and more donative. The study of philosophy helps to a very great extent both in the informative and the formative

side. Indian Philosophy is not merely a view of life but a way of life. It is the complement of religion in India whereas it is a supplement of science in the West. It is perhaps with this in view that the intellectual gaints of South India in general and Tamil Nadu in particular spent their energies on the development of philosophy. As a result, we have a development of philosophy both depth and width which is incomparable. The scholars of South India were keen and eager to express through the mother tongue the philosophical ideas embedded in different orthodox systems, as it was felt to be the best medium of expression, than a classical language. Mention may be made of the first edition of the Tamil translation and explanation of *Brahma sūtra Śāṅkarabhāṣya* by Brahmasri Kadalangudi Natesa Sastrigal in four volumes in the year 1932. The National movement which had to reach the masses also promoted the growth of literature in modern languages. After independence, it came to be accepted as a general proposition. But because of the absence of suitable words it was then realised that this inadequacy can be fully met only by borrowing words from Sanskrit or by joining new words on the basis of Sanskrit roots and terminations. It was then felt that Indian unity can be had by a uniform system of technical terms and it is admitted that such a uniform system of technical terms can come only from Sanskrit. Although the great ideals of Indianism can be imparted to the minds of tender youth through explanations in their own mother-tongue, yet in the enunciations and exhortations in original Sanskrit, there is always a tone of authority and in the sounds of this language there is an aesthetic appeal which make the ideas stamped on their minds forever.

Before descending into details I may mention that the position of Sanskrit in Tamil Nadu was and is relatively not encouraging. We have the Kuppuswami Sastri Research Institute, Mylapore, Sanskrit Departments of the University of Madras and Annamalai University, where facilities are provided for higher Indological Research. The Madras Sanskrit College, Mylapore, Sanskrit College, Maduranthakam, Rajah's College of Sanskrit and Tamil, Tanjore students are prepared for higher studies in Sanskrit in the traditional style.

The state of Tamil Nadu has got some important libraries where rare manuscripts are collected. The Government Oriental Manuscripts Library, located in the University Building, Madras, the Adyar Library located in the Theosophical Society Building, the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvati Mahal Library are the most important among them.

Several voluntary organisations financially aided by the Central Government are also provided with facilities for teaching Sanskrit to students and adults on part-time basis. They also have their own research programmes. Prominent among such organisations are the Sanskrit Education Society, the Sanskrit Academy, Chennai, Sanskrit Sāhitya Pariṣad Trichy, Advaita Sabhā, Kumbakonam.

Śrī Kāñci Kamakoti Maṭham at Kumbhakonam established on the banks of the sacred river, Cauvery the Advaita Sabhā in 1895. With a view to stimulate the study of the great works on Advaita Philosophy this Sabhā held classes and examinations in various parts of the state. It also held periodical plenary sessions on various topics of Vedānta and Nyāya. Despite the fact that there was not much scope for Sanskrit, there was a dedicated band of traditional scholars in Nyāya, Mīmāmsā, Advaita and Viśiṣṭādvaita Vedānta. The state had doughty champions of these śāstras who by their dialectional skill have contributed much to the genre of philosophical literature by way of independent treatises and Sanskrit commentaries. In the Post-Independent era, Tamil Nadu produced pre-eminent scholars like Panditaraja S. Subramanya Sastri, Panditaraja V. Subramanya Sastri, Polagam Rama Sastri, V. R. Kalyana Sundara Sastri, S.R. Krishnamurthy Sastri, N.S. Ananthakrishna Sastri, Injikkollai Jagadisa Sastri, N.S. Devantha Tatacarya, Uttamūr Vīrarāghavācārya and N.S. Ramanuja Tatacarya. These scholars represented Nyāya and Advaita Vedānta. Of these pandits Panditaraja Veppatur Subramanya Sastri was born in Tiruvisalur in Tanjore district in 1907. He had his traditional training in Nyāya and Vedānta under eminent Pandits. Among the traditional Pandits he had a flair for the pursuit of critical and comparative studies and the production of monographs and editions

in the field of Nyāya and Vedānta. The *Śabda Taraṅginī* published in 1969 by Sanskrit Education Society, Madras and the *Khyātitattvasamīkṣā* display his wide erudition, painstaking scholarship and fine critical judgment. In the former work, he deals with the theories of meaning according to the Mīmāmsakas, samāsaśakti, lakṣaṇā, meaning of potential suffix, according to the schools of Nyāya, Mīmāmsā and Vyākaraṇa and Vyañjanā. It won him the Sahitya Akademi award in the year 1971. He critically edited with a *tippaṇī*, the commentary on the *Bṛhadāraṇyakopaniṣ ada bhāṣyavārttika* called *Nyāyakalpalatikā*, by Vidyasagana Ānandapurna. It was published in three volumes under Kendriya Sanskrit Vidyapitha series No. 14. No. 24 and No. 49 in the year 1971, 1975 and 1988 respectively. In the text part the editor has written footnotes wherever Ānandapūrṇa's brevity requires further explanations and wherever there is difference of reading or interpretation in Ānandagiri's commentary. His definitive editions of the works on Nyāya such as the *Trimsacchloki* with the commentary of Pattabhirama, the Nyāyaratna of Manikantha with the commentary of Nrsimhayajvan, the *Nyāyasāra* of Bhāsaravajña with the commentaries of Aparārkadeva and Anandanubhava the *Nyāyakaustubha* of Mahadeva Puna Tambekara along with a *Ṭippaṇī*, and of works on Advaita such as the *Brahmānandīya-bhāvaprakāśa* by Mm. Pancapagesasastriar with *ṭippaṇī*, testify to his solid learning and accurate scholarship.

His independent treatises such as the *Vivaraṇa*-commentary on the *lakārārtha* section of the *Vyutpattivāda* of Gadadhara, *Nyāya-Vaiśeṣika Tantrārtha Sañgraha* published under Advaita Sabhā Series No. 2, Vani Vilas Press, Trichy in 1973 and *Prakaṭ-ārthanubandhivicāra* reveals his insight into the systems of Nyāya and Vedānta. Another important work of śāstrī called *Tantrārthaprasūnāñjalī*—which is a garland of philosophical gleanings, consists of twelve well-defined chapters each one designated *prasūna*. The *first four prasūnas* deal with the concepts related to Nyāya while the remaining with those related to Advaita Vedānta. The discussion regarding the nature of *Viṣayatā* according to Advaita is dealt with in the sixth *prasūna*. It is preceded by a

thorough criticism of the view-points of Dvaita, Viśiṣṭādvaita and Nyāya school in regard to that concept. The discriminating selection of material, scholarly research, lucid exposition and critical acumen characterize all his works. That the study of Navya-nyāya is highly essential to have precision of thought and exactness in expression is throughout reflected in Sastri's writings. In addition to all these works Sastri has edited several texts the details of which have been provided in the Bibliography.

For a long time, many of the texts on Advaita were not widely read, because of the style adopted by the author using Navya-nyāya terminolgies, As an aid to the understanding of Advaita texts edited by Sastri, we have texts on logic by N.S. Ramanuja Tatacarya who hails from a village called Navalpakkam near Vandavasi in Tamilnadu. This village has the pride of being the land of many traditional pandits. He has written commentaries on several important major works on Nyāya. It is no exaggeration to say that Nyāyaśāstra can be equated with Tātācārya. Since a major part of Indian philosophical thought including literary criticism, is unintelligible without an elementary knowledge of the navya-nyāya language it was obligatory for the young Tārkikas to get initiated into the technical language of navya-nyāya. The *Tarka-saṅgraha* and its commentaries form the first steps in the acquisition of that language.

Tātācārya's commentary on Nīlakaṇṭha's *Prakāśikā* on the *Tarkasaṇgraha, Dīpikā* called *Bālapriyā* with appropriate notes and necessary pariṣkāras, edited and published by Prof N. Veezhinathan in the year 1980, has made the study of nyāya very simple and easy. There was a time when students were afraid of taking up the study of *Prakāśikā* in view of its terse style. Now it has become easy for the young scholars to understand this text with the commentary *Bālapriyā*. The same edition carries at its back a commentary on *Prakāśikā* called *Prasāraṇa* by Thiruppukkuzhi Srikrana Tatacarya. His other works which are in manuscript form at the Government Oriental Manuscripts Library, Madras are (i) *Anupalabdhivādārthaḥ;* (ii) *Anvayavyabhicāravādārthaḥ;* (iii) *Sannyāyadīpikā* on

Nyāyapariśuddhi; (iv) *Śatakoṭikhaṇḍanam;* (v) *Satpratipakṣavicāra* and (vi) *Viśeṣavādārthaḥ*.

In the year 1980, Prof. Ramanuja Tātācārya wrote a commentary on the *Pañcalakṣaṇī-Gadādharī* called *Bālabodhinī*, which was published by Kendriya Sanskrit Vidyapitha, Tirupati. Of the three commentaries on Raghunatha Siromani's *Didhitī*, namely, *Jāgadīśi*, *Mathurī* and *Gadādharī*, the last is supposed to be very difficult but popularly read in the South. By writing commentaries on many of the works of Gadadhara, Tātācārya has made the qualified logicians to enjoy Gadādharī as a nectar. It is generally believed that the text of *Pakṣatā* is very difficult to understand even in the case of trained logicians. This criticism is true to some extent. Therefore, the commentary *Bhāvabodhinī* was solely written with the purpose of elucidating the text so that trained logicians will be able to understand it without difficulty. The saying—

अव्युत्पन्नमतीनां तु पक्षता प्राणघातिनी।
तर्ककर्कशबुद्धीनां सैव कादम्बरी मता।।

It would be true only with Tātācārya's commentary and not otherwise. This commentary was published in the year 1988 by Kendriya Vidyapitha, Tirupati, where he had the honour of serving as Vice-Chancellor. To complement this work, he also wrote commentary on the text *Avayava-Gadādharī*. Further the entire group of logicians in India are indebted to him for the commentary on the *Caturdaśalakṣaṇi* called Vivaraṇa edited and published by Prof. N. Veezhinathan in the year 1997 in Chennai. His extensive commentary on the Nyāya *Siddhānta Muktāvalī-Dinakarī* known as *Rājivollāsa* will be shortly published.

His independent work called *Pratyakṣa Tattvacintāmani Vimarśa* is a supplement to his critical edition of the *Pratyakṣa-khaṇḍa* of the *Tattvacintāmaṇi.* This work is an interpretative exposition of the Pratyakṣakhaṇda of the *Tattvacintāmaṇi* of Gaṅgesa in the light of its commentary *Prakāśa* of Rucidattamiśra and the super commentary *Nyāyasikhāmaṇi* of

Ramakrishnadhvarindra. The main discussion in this work is concerned with the view-points of Gangesa; yet, the view-points of other schools which are of far reaching significance receive extensive treatment. Faced by a number of different thinkers and by detailed descriptions of their view-points, the reader could grasp the implications of some of the leading philosophical concepts. With his meticulous scholarship, Prof. Tatacarya in 15 well defined chapters discusses these concepts correlating them with those in other schools of Indian thought. A work of similar kind known as *Śābdabodhamīmāmsā* —in five volumes he is presently engaged in writing in collaboration with the French Institute of Indology, Pondicherry. Herein he discusses the view-points of six *śāstras* on the question of meanings of words and sentences. Apart from these, he has edited several *nyāya* works. All his works are characterised by an able, fair and unbiased presentation of the Nyāya view points. Thus we are proud to have in our midst a perfectly logical, straightforward and an unprejudiced thinker and writer.

In Navya-nyāya there is a particular way of explaining the unintelligibility of certain views in regard to varied topics. These are called *Kṛodapatras*. We have in our midst Mm. Goda Subramanya Sastri—a Naiyāyika of repute at Kāñcipuram who has compiled *Dāṣinātya Kroda Saṅgraha* and also *Satpratipakṣavaibhavam* during the year 1996. In the year 1992 he wrote a commentary on the *Brahma-sūtra śāṅkara-bhāṣya* called *Bhāṣyapradīpikā*.

Mm. N.S. Anantakrishna Sastri who is well-known in the galaxy of Pundits of South India wrote a commentary on *Vedānta Paribhāṣā* of Dharmarājadhyarīndra and *Advaita Tattvasudhā* in 3 volumes wherein he established Advaitic view-points against the criticism of Dvaita.

It is well-known that *Vedānta Deśika* took upon himself the responsibility of making the doctrines which Ramanuja preached formidably by refuting the charges launched against the system by the opponents who came after Rāmānuja, the advocates of *Māyāvāda* in particular. Among the innumerable works which he

wrote for this purpose mention must be made of *Tattvamuktakalāpa* and *Śatadūsaṇī*. It has been the feeling of the Vaishnavas that Ramanuja's system has been made unassailable through the *Śatadūṣaṇī*, but a refutation of this work appeared in 1956 in the *Śatabhūṣaṇī* of Mm. Anantakrishna Sastri, who justifies the title by meeting the *Śatadūṣanī* as an ornament for Advaita with the objections raised by Vedānta Deśika well answered and refuted. Vidwan Uttamur Viraraghavacharya who was well-known as Abhinava Desika replied to *Satabhūṣaṇī* in his *Paramārthabhuṣaṇam*. A work called *Vedānta Vaijayanti* from the pen of Vidwan Ayya Devanatha Tatacaryaswami of Navalpakkam an illustrious example of Vaishnavism both in theory and practice, in its first *ullasa* takes up one vāda of the *Śatabhūṣaṇī* and successfully replies the contentions made in the *Śatabhūṣaṇī* against *Śatadūṣ aṇī*. Besides, it contains a fund of information on allied matters. It is worth mentioning that the author does not mention the name of the author or of his work *Śatabhūṣaṇī* anywhere. Nor is there any reference to him or his work in expressions which could remotely suggest that the author has intended to have a direct hit at him.

The arguments of both the works of *Paramārthabhūṣaṇam* and *Vedānta-Vaijayanti* do not fall under the category of captions criticism (vitandavada) nor do they fall under the group consisting of arguments advanced chiefly with a view to vanquish the opponents (*jalpa-katha*). They come under the category of *vāda-kathā* which involves genuine interest in arriving at the truth. Thus we see a dialectical growth of the systems of Advaita and Viśiṣṭ-ādvaita in the history of Indian philosophical thought in the post-independent era, wherein each preceding system of thought has been critically reviewed and re-reviewed by subsequent writers. But it is remarkable to note that none of the preceding system has been submerged by the waves of criticisms by the subsequent schools.

Śrī Vedānta Deśika who is well-known as Kavitarkika Kesari, wrote his *Nyāyasiddhānjana* which although summarises Viśiṣṭādvaita philosophy abounds in navya-nyaya terminology. It was given to Uttamur Viraraghavacarya to edit this text, with two

commentaries. He also edited *Tattvamuktākalāpa* and *Sarvārthasiddhi* with two Sanskrit commentaries. His Sanskrit commentary *Bhāṣyārtha Darpana* on the *Śrībhāṣya* in two volumes was published in ubhaya Vedanta granthamala in the year 1963. His commentaries on Deśika's *Adikaraṇasārāvalī* and *Nyāyapariśuddhi* reveals his insight into the nuances of Viśiṣṭādvaita and Nyāya. He wrote an extensive commentary on the *Nyāya Kusumāñjali* of Udayana. His editions of *Taittiriya, Aitareya* and *Chāndogyopanisad Bhāṣya* with Ranga Rāmānuja's *Bhāṣya*, and that of *Bhagavad-gītā* with Rāmānuja's *bhāṣya* and Deśika's *Tātparyacandrikā* with footnotes, justifies to his title Abhinava Deśika.

In accordance with the desire of His Holiness Srī Śankarācārya of Kancipuram that a comprehensive list of all available Advaitic manuscripts and books should be compiled, a disciple of Sri Ista Siddhindra Sarasvati Swami of the Upanisad Brahmendra Mutt, Kancipuram, prepared *Advaita Grantha Kośa* in the year 1958. Pt. R. Thangaswami compiled a similar kind of a bibliographical survey of Advaita Vedanta Literature, which was published in 1980 under Madras University Series 36 by the University of Madras. He wrote another work called *Darśana Mañjarī* which summarises the view points of different philosophical systems. In the year 1995, he has written a book called *Bhāratīya Darsaneṣu Pratyakṣa Pramāṇa Vimarśaḥ* which as the name suggests, discusses the nature of perceptual cognition in different philosophical systems of thought. It has been published by the Adyar Library, Madras. His recent publication also includes *Mīmāmsā Mañjarī* in Sanskrit published under the ICPR Series in the year 1996. It deals with various concepts pertaining to Mīmāmsā Philosophy, besides general and technical issues in epistemology. The significance of each *pramāṇa* has been discussed according to various other systems with suitable examples. This book also describes the authors, texts commentaries and super-commentaries etc., in Mīmāmsā philosophy beginning from the sūtras of sage Jaimini till date.

As regards Mīmāmsā and Yoga we have critical editions of

Bṛhati of Prabhakramisra with Rjuvimala, part III and V published under the Madras University Sanskrit Series No. 24 in the years 1962 and 67. Patanjali *Yogasūtra Bhāṣya Vivaraṇam* by Śankara is a commentary on Patanjali's *Yogasūtra* and Vyāsa's *Yogabhāṣya*. This was edited by Polagam S.Ram Sastri and S.R. Krishnamurthi Sastri under the M.G.O. Series No. 94. Patanjali *Yogasūtra* with *Yoga Sudhākara* of Sadasivendra Sarasvati was edited with notes and Introduction by P.V. Sivarama Diksitar and published by Sanskrit Education Society, Madras in 1983. In a short time of 15 minutes it is highly impossible to compress the major development of these systems in these 50 years. Hence I have briefly outlined the major contributions of eminent authors.

Thus, in the history of fifty years of the Post-Independent era, the best intellects among the people speaking Tamil, have by and large adopted Sanskrit for the expression of their ideas in the domains of serious thinking as for example in philosophy. As a matter of fact, for the expression of higher thought the eminent authors, first turned only to Sanskrit and that too to the precise language of the navya-nyāya. As F.W. Thomas in his Presidential Address in the Ninth All India Oriental Conference held at Trivandrum in 1937 rightly put it—

> "Every State, city or shrine manifested some individuality in rite, usage or mentality. Nevertheless they were all linked by a common origin and tradition and thus the Aryan world was as it were, a firmament studded with innumerable luminaries of the same order shining to some extent with an individually tinted light."

And no doubt Tamil Nadu was adorned by innumerable intellectual luminaries in the Post-Independent Era, and have enriched our philosophical tradition.

Contribution of Karnataka to Sanskrit Drama Since Independence

S. RANGANATH

Contrary to popular belief, there is an astonishing quantity of creative upsurge of writing in Sanskrit today which is qualitatively of such high order that it can easily compare with Sanskrit writing in any century not excluding the golden age of Sanskrit. The shear amount of published work in all fields of literary activity is truly mind boggling. Whether it is Epics or Drama, Champu, Prose, Gitikavyas, Dootakavyas, Stories, Lyrics, Stotra Kavyas, Travelogues, Chitrakavyas, Sastraic Works or Scientific Works, Works on Linguistics or that pertaining to Sports, there are more than three thousand works available which are of a very high standard. In this background, an attempt is made in the following pages to highlight the wealth of Sanskrit plays which have emerged from Karnataka since Independence.

Drama is the finest form of literary creation. Drama is neither a static form of art nor a motionless picture of the universe; but, it reflects the dynamic nature of the world characterised by incessant flow of happiness and despair. It is an active portrayal of the sentiments that revolve around us. The narrative poetry is generally intended for the learned and the cultured minds, whereas, drama caters to the tastes of one all irrespective of one's level of intellect, sex, age, religion, caste and so on.[1] Bharata's statements in the twenty seventh chapter of *Natyasastra* reveals the same

1. *Modern Sanskrit Literature*—Ranganath, Pustakalaya Publications, Bangalore-41, 1996. p.5.

truth. The object of a drama is twofold-to give delight and to instruct. The dramatist is expected to face these two in a subtle way.

The following dramatists draw our attention in the post independence era from Karnataka.

Jaggu Vakulabhusana (Jaggu Alwar Iyengar)

Jaggu Vakulabhushana's singular contribution must not be lost sight off as he is the most prolific dramatist from Karnataka in the Post Independence Era who has contributed to almost all forms of drama like Mythological, Historical, Social, etc. running for a span of six decades, who has a record of twenty four plays to his credit. His Plays like अद्भुतांशुकम् (Precursor to *Venisamhara*), प्रतिज्ञाकौटिल्यम् (Precursor to *Mudra Rakshasa*), मञ्जुलमञ्जीरम् (Precursor to the story of *Ramayana*), मणिहरणम् (Successor to *Urubhanga*), प्रसन्नकाश्यपम् (Successor to *Abhijnana Shakuntalam*), यौवराज्यम्, संयुक्ता, प्रतिज्ञाशान्तनवम्, नवजीमूतम्, निध्नतापसम्, बलिविजयम्, अमूल्यमाल्यम् were published from 1950 to 1980. In the year 1993, ten of his plays like मुग्धकुन्तलम्, प्रबुद्धप्रज्ञम्, कौमुदीयम्, वीरसौभद्रम् (anterior to Doota Ghatotkacha) व्रतफलम्, कलिकालुष्यम्, दाशरथिदर्शनम्, स्यामन्तकम् and भैरेयपारम्यम् were collected together and published under the head वकुलभूषणरूपकवितानम्.

Great scholar critics like Dr. V. Raghav M. Hiriyanna and Dr. K. Krishna Murthy have showered unstinted praise on some of the above mentioned plays.

For instance, on संयुक्ता, K. Krishna Murthy opines—'Samyukta deals with the well-known historical romantic episode of Pṛthviraj the hero, and the heroine Samyukta, daughter of the inimical king Jayachand, how they loved and hero overcame by his knight enantry all obstacles in the way of their marriage. It is a short play in five acts where the action moves rapidly, the tone shifts from the heroic to the comic and the romantic, with a soft

touch of the pathetic, and the style is throughout as pellucid as it is poetic, as moving as it is thrilling.'[2]

On Nighnatapasam again, K. Krishna Murthy points out—निघ्नतापसम् is a playlet in two acts giving a very vivid picture of the most popular and interesting episode of Ṛṣyaṣṛnga, seduced by the court damsels of king Romapada. The hero is a youth brought up in the forest by his father in such seclusion that he does not even know what sex means. He has never seen a woman in his life. The courtesans artfully fascinate him and lure him to go to the city with them, where he is offered the princess in marriage because of the rains he brought with him to the blighted land. There is rollicking humour here, handled very skillfully by the author, Both these plays show how tradition can be blended with modernity by a master artist.[3]

Dr. V. Raghavan states on [Pratijñā Kautilyam] *Pratijñā Kautilyam* offered now by Vakulbhushana keeps the characters invented by Visakhadatta and as conceived by him, his motifs and the use to which he puts them, his style and tempo, and with these, presents the antecedants of the plot of Mudrarakshasa. Next to the skill in the arrangement of the plot, the classic quality of the poet's diction is to be mentioned. The poetic qualities of the author are also clear in the mastery of the metrical medium in his descriptions, observations on human nature and portrayal of feelings.[4]

On Prasanna Kasyapam, Prof. M. Hiriyanna opines— 'This is a play in three acts, and it is intended to be a supplement to Abhijñāna Shakuntalam. Its theme as indicated by the title is the appeasement of Kanva by Dushyanta, who with his consort and young son visits the sage in the hermitage. The characters here are the same as those in Kalidasa's plays; and the reader is often reminded of that play by the beauty of the situations depicted as well as the delicacy of the sentiments expressed here. The style is simple and elegant; and the dialogue is vivacious throughout.'[5]

2. *Pratijnma*—Mahalakshmi Mandiram, Bangalore, 1982. Foreword by K.Krishna Murthy, VI.p.
3. Same as above.
4. *Prasanna Kautilyam*. Bangalore, 1982. Foreword by K.Krishna Murthy, p. VI.
5. *Prasanna Kautilyam*. Bangalore, 1986. Foreword by M.Hiriyanna.

Jaggu Singararya

Jaggu Vakulabhushana's elder brother Jaggu Singararya is also a noted dramatist who has contributed four plays namely *शौरिशौर्यम्* (1976), *शिविवैभवम्, यक्षप्रश्ननाटकम्* and *धर्मव्याधदर्शनम्* The last two are one act plays based on the minor episodes in Mahabharata. *शौरिशौर्यम्* is a masterpiece among the plays of Jaggu Singararya who is a gem among the modern Sanskrit dramatists. Having drawn the subject matter of Krishna's exploits in boyhood from *Vishnu Purana* and *Bhagavata*, the poet has remodelled it with a few remarkable innovations and produced a work of power and beauty, which can stand comparison with the best of plays on the subject such as the Bala Charitam of the master poet Bhasa.

To quote Prof. H.S Varada Desikacharya (Rangapriya Swamiji)—the style of the poet is exceedingly simple and lucid and free from the overloading of figures. The second act of the play brings home to us the poet's sensitivenesss to the subteleities of music. His formations of new proverbs and phrases have enriched our language and literature. In characterisation also he is at his best; all the characters have their individuality. Let alone the all conquering hero, who completely captivates our hearts, even the villain gains our sympathy in the beginning and our reverence in the end. The innovations of the poet come not as a revolt, against the original story, but, as a development of it in the field of devotion. The sentiments like Karuna, Sṛngara, Adhbuta merge in the divine ganga of Bhakti which joins the ocean of Ananda. The plot of the play is sacred and sweet and so is its well worked out theme of Spiritual conquest and the messages proclaimed by the play are most valuable.[6]

K.S. Nagarajan

K. S. Nagarajan from Bangalore has three plays to his credit namely *उन्मत्तकीचकम्* (based on T.P. Kailasam's Karna)-1987, *गुरुशापम्* 1986

---

6. *Sauri Sauryam*-Surabharathi Prakashanam, Bangalore-1977. Foreword by Prof. H.S. Varada Desikacharya (Ranga Priya Swamiji), p. 6.

and गान्धिविजयम्-1974. of which उन्मत्तकीचकम् could be considered here. The play was published in the year 1960 by Bharathavani Prakashan, Poona. There are five acts in this play. The कीचक presented here is different from the wicked कीचक we find in our tradition. Here, कीचक depicted is a good natured one who is fondly in love with द्रौपदी Here, in this play when कीचक comes across द्रौपदी and भीम in his garden, he becomes angry with भीम, fights with him and ultimately dies. Admiring his good qualities भीम takes pity on him and द्रौपदी sheds tears. This change brought about by the dramatist is admired by some of the critics also.

N. Ranganatha Sharma

N. Ranganatha Sharma, retired Professor of Vyakarana from Chamarajendra Sanskrit College, Bangalore has two plays to his credit namely बाहुबलिविजयम्(1981) and डाकचक्रम्(1990). If the former is historical in its nature, the latter is a mythological one. डाकचक्रम् is a four act play based on the story of आदिपर्व in Mahabharata. The play has borrowed some of the expressions from Kannada.

Dr. K. Krisnamurthy observes if the theme of gluttony raises the comic sentiment, the sentiment of Karuna, Bhayanaka, Roudra and Adhbhuta have been fully nourished and delineated in such a simple, succient and scintillating style—all embellished with tuneful verses and homely maxims that we begin to wonder if this is a play from the pen of Bhasa himself. To suit modern taste, descriptions are short, action is swift and dialogue powerful.[7]

H.V. Narayana Sastry

H.V. Narayana Sastry, former Professor of Alankara Sastra Sri Chamarajendra Sanskrit College Bangalore is the author of श्रीकृष्णमिश्रा 1959 (Mythological play) and गुणपरीक्षणम् 1955 (Social

7. *Ekachakram*-N. Ranganatha Sharma-Akhila Karnataka Sanskrit Parishat, Bangalore, 1990. An appreciation by K.Krishnamurthy, p. VIII.

Play). *गुणपरीक्षणम्* is a social play in five acts. The purport of the play in the words of the author is as follows;

इदमेकं सामाजिकं नाटकम्—नेदं नाटकलक्षणान्यनुसृत्य विरचितम्। परन्तु इदानीं समाजे रूढ़मूलः सुखाण्यामनादर; बीजाद्यनुसन्धानसंविधानेन सम्यक् प्रतिबिम्बीकृतः। अतः निर्मत्सराणां सहृदयानां चित्तपरितोषं संजनयतीति दृढ़मस्ति प्रत्ययः।

अत्र प्रथमाङ्के संस्कृतविद्यापीठोपाध्यायः कञ्चन बालकं सद्वंशजं उदात्तगुणं प्रतिभाशालिनमनाथं धूमशकटस्थाने विलोक्य कृपालुः तमानीय विद्यापीठे संस्कृत विद्याभ्यासाय नियोजयति।

द्वितीयाङ्के सः बालः निखिलशास्त्रपारङ्गतः लब्धोपाधिश्च भवति। स कदाचिदिरामकाले मातुलेनाहूतः सुरपुरं गत्वा तत्र मातुलकुलमधिवसन् मातुलपुत्र्यां अनुरक्तो भवति। साऽपि तस्मिन् गाढ़मनुरक्ता भवति। मातुलेनापि सा वाचा भागिनेयाय प्रदीयते। उभयोः अनुरागः परांकाष्ठामधिरोहति। कुलपतिना समाहूतः पत्रमुखेन नायकः कल्याणपुरं प्रतिनिवर्तते।

तृतीयाङ्के—डावमसन्निहिते भागिनेये कश्चन कार्तान्तिकापसदः मातुलमुपेत्य सुखाण्यामनादरं हूणभाषायामादरं च प्रतिपाद्य कन्यामन्यस्मै वराय दातुं प्रचोदयति। सोऽपि कन्यापिता दुर्देवात् तदीय वाग्जाले पतति।

चतुर्थाङ्के—नायकैकबद्धभावायाः नायिकायाः बलात्कारेण विवाहः अन्येन दुर्भगेण वरेण सह प्रवर्तते। सा गुणज्ञा नायिका मनसा वृतं नायकमेव चिन्तयन्ती कन्यादानात्प्रागेव लब्धावसय विषपानेन दुःसहं शोकसागरमुत्तीर्य कृतकृत्या भवति।

पञ्चमे—नायकः परित्यक्तजीवितां कान्तामुपसृत्य सुतरां विरक्तः मातुलप्रदत्तमैदूवर्यजातं गुरोरनुज्ञया संस्कृतप्रचारार्थं प्रयच्छति। स्वयमपि अविवाहित डाव यावज्जीवं सुखाणीसमुद्धरणे धृतसंकल्पो भवति। आशास्ते उपाध्यायः विजयं स्वशिष्यस्य अनन्यसाधारण प्रयत्नायेति।[8]

हास्यरस is nicely brought out in the third act of the play with the help of the character of the astrologer chidambara (autobiographical statement):

घ्राणं जातं नस्यादेव, नस्यं जातं घ्राणादेव।
उदरं जातं काफी पातुं, काफी जाता उदरं गन्तुम्।[9]

---

8. *Gunapriksanam*-H.V. Narayana Sastry, Mysore, 1955. Author's note, p. II.
9. *Ibid*, p. 17.

The fifth act of the play suggests the measures to be taken to popularise Sanskrit:

1. सर्वत्र भारते संस्कृतप्रसारसंघाः स्थापनीयाः।

2. संस्कृतभाषापारंगताश्च मान्याः स्थानमानवेतनप्रदानैः।

3. आधुनिकाः कलाग्रन्थाः गैर्वाण्यां परिवर्तनीयाः।

4. संस्कृतभाषा पारङ्गतानां ऽेहिकजीवनं यथा स्पृहणीयं भवति तथा सर्वात्मना प्रयतितव्यम्।[10]

Samba Dixit

Samba Dixit from Gokarna has the following two mythological plays to his credit. श्रीमहागणपतिप्रादुर्भावः 1974 and भूकैलासनाटकम्-1977. भूकैलासनाटकम् stresses the historicity of Gokarna from where the present dramatist hails. The play adopts some of the popular Kannada proverbs.[11]

To quote the opinion of his Holiness, Sri Jayandra Saraswathi Swamigal of Kanchi Kamakoti Peetam:

भूकैलासनाटकं भूकैलासेति प्रसिद्धगोकर्णक्षेत्र विराजमानस्य श्री महाबलेश्वरस्य महादेवस्य माहात्म्ये पुराणानुसारं कैलासात् रावणेन तपस्तोषित महादेवानुग्रहात् आत्मलिङ्गानयनं मध्येमार्गं विघ्नेश्वरेण तत्स्थापनमित्यादयः कथाः तत्तत्पात्रद्वारा ललितपदगुम्फितया शब्दार्थालंकार विशिष्ट्या शैल्या सम्यक् निरूपिता विधत्ते।[12]

The following statement of the character of Kubera amply testifies the poetic skill of the dramatist; लोकरावणाद् रावणाद् भीतेन मया लोकशंकरः शंकरऽाव शरणीकरणीयः।[13]

Vighneswara Sharma

Vighneshwara Sharma from Gokarana has the following four plays

---

10. *Ibid*, p. 30.
11. *Bhookailasa Natakam*-Samba Dixit, Gokarana, 1977. Introduction. Page number not indicated.
12. *Ibid*, p. 19.
13. *Ibid*, p. 8.

to his credit. *अनिरुद्धम्*-1978, *रत्नाङ्गुलीयकम्*-1965, *कामिनीकौतुकम्*-1973 and *भार्गवी*-1976.

R. Ganesh

R. Ganesh, the only Shatavadhani from Karnataka has an allegorical play *अन्वेषणम्*-1989 to his credit. This is an allegorical one act play with modern social theme rich in wit, mockery and satire. It is alluded with the eternal quest of Jeeva with the union with Ananda. The title of the play is appropriately worked out as follows:

आत्मानन्दाख्यसन्मित्र गृहान्वेषणतत्परः ।
जीवदत्तश्चरन्नस्ति मायापुरपथेष्वयम् ।।[14]

Vasudeva Ballala

Vasudeva Ballala has a historical play भोजविलासः to his credit which has six scenes in it. It was published from Prajnaloka Prakashanam, Bangalore in the year 1976. This play systematically traces the life of king Bhoja.

Nine one act plays प्रामाणिकता, सङ्घेशक्तिः, सत्यकामजाबालः by Vishwas, वृश्चकः शृगालः by रामविहल, वृद्धोपदेशः by गणपय्य होल्ल, सङ्कल्पदृढ़ता and योगक्षेमं वहाम्यहम् by जनार्दन हेगडे, गुरुदक्षिणा by कुमारस्वामि and बालहृदयम् by जि. महावलेश्वरभट्ट are written for the purpose of popularising Sanskrit in the present day circumstances and is published by Pallava Prakashanam, Bangalore in the year 1987. These are written in simple language and can attract even children towards Sanskrit. The purpose of these plays could be illustrated as follows: कालपरिवर्तनानुगुणं रूपौ अपि परिवर्तनं दृश्यते। ऽाषु दिनेषु तादृशानां रूपकाणाम् अपेक्षा महती वर्तते। यानि समकालिकं विषयमधिकृत्य सरलया भाषया रचितानि अल्पाकारकाणि च स्युः। अत्रत्येषु रूपकेषु भाषा सरला। शैलीविषये विशेषावधानं न दत्तम्। श्रुतां कथां आधारीकृत्य स्वतंत्रतया वा गतानि रचयितृभिः रचितानि।[15]

---

14. *Anveshanam*-Madhu Sadma, R. Ganesh, Bangalore. Published by the author, 1989, p. 181
15. *Navaroopakam*-Pallava Prakashanam, Bangalore-1987.

Srinivasa Bhatta

B.Srinivasa Bhatta of Udupi has three social plays to his credit namely: *रामानन्दनाटकम्* (1965), *वरान्वेषणम्* (1969) and *अनामकम्* (1988).

S.K. Ramachandra Rao

S.K. Ramachandra Rao, former Professor of Psychology, Bangalore University has a historical play *पौरवदिग्विजयम्* to his credit being published from Sanskrit Pratibha, Delhi, 1960.

Nirpaje Bheema Bhatta

Nirpaje Bheema Bhatta of Kasargod has written a play entitled *काश्मीरसन्धानसमुद्यमः* which is published in *अमृतवाणीपत्रिका* of Bangalore in the year 1952.

Balaganapathi Bhatta

Balaganapathi Bhatta of Mysore has written a one act play entitled *आत्मनां आत्मानम्* and is published in the Sanskrit Daily *सुधर्मा* in the year 1975.

Alevooru Seethramacharya

Alevooru Seetharamacharya has a mythological play *भैमी नैषधीयम्* to his credit and is published in the year 1955 from Udupi.

Narayana Madhyastha

Narayana Madhyastha has written a social play *मदिराविलास प्रहसनम्* and is published in the year 1952 in *अयोध्या* संस्कृतपत्रिका।

H.S. Pathak

H.S Pathak of Mysore has written a play entitled *तेजो हि क्षत्रियाणां परमो धर्मः* and is published in the year 1987 from Mumbai.

H.V. Nagaraja Rao

H.V. Nagaraja Rao of Mysore has three plays to his credit namely *विडलापुत्रीयम्* (1993), *दाम्पत्यकलहः* (1996) and *समुद्यता* (1995).

Apart from these original plays, we have some adaptations and translations also. Among them the following dramatists may be considered:

K. T. Pandurangi

K. T. Pandurangi, former Head of the Department of Sanskrit, Bangalore University has three collection of plays to his credit. *उपनिषद्रूपकाणि*-plays based on Upanishadic Dialogues (1968), *नभोवाणी रूपकाणि* (Radio Plays) 1960, and *रवीन्द्र रूपकाणि* (1996) which is a translation of four Tagore's plays, *सन्यासी, मालिनी, नृपः महिषी* च and *कर्णः कुन्ती* च।

The purpose of translation of these plays have been stated by the author in the following words:

रवीन्द्ररूपकाणि इति प्रकृते ग्रन्थे रवीन्द्रस्य
रूपकचतुष्टयं संस्कृतभाषायामनूदितम्।
स्वयं परिपुष्टाऽपि संस्कृतभाषा भाषान्तरेभ्यः
श्रेष्ठ साहित्यस्य अनुवादमपि स्वागतयति।
पैशाचीभाषायां विरचितस्य कथासरित्सागरस्य
संस्कृते अनुवादः ऽव अत्र निदर्शनम्।

संस्कृतस्य उभयभाषा प्रियताऽपि संस्कृत नाटकेषु दृष्टा। विंशतिशताब्दीये अस्मिन्शतके आधुनिकविषयाणां शैलयाश्च आयोजनं संस्कृते न तावत् कृतं यावत् इतर भारतीय भाषासु। अतः इतरभाषाभ्यः अनुवादेन नूतन विषयाणां शैलयाश्च उपक्षेपेऽकृते समकालीन संस्कृतसाहित्य-रचना सुगमा स्यात्। तदेतन्मनसि कृत्वा रवीन्द्ररूपकाणि संस्कृते अनूदितानि।[16]

S.R. Leela

S.R. Leela has adapted two of the most significant one act plays of

16. *Raveendra Rupakani*-K.T. Pandurangi, Bangalore, 1990. Prastavana, p. IV.

English 'The Valient' and 'Remember Caesar'as अमरनाथकम् and गान्धिस्मरणसंभ्रमम्. This was published as सम्प्रयोगम् from N. M. K.R.V.College for Women, Bangalore in the year 1991.

C. G. Purushottam

C.G. Purushottam, former Professor of Sanskrit from Mysore has translated Kuvempu's (K.V. Puttappa's) नन्द गोपाल as मम गोपालः and is published by Jayamaruti Prakashan, Mysore is the year 1992.

Atmarama Sastry

Atmarama Sastry has a social play Socrates based on the life of Socrates and is published in the August issue of Samvit from Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay.

H.V. Satyanarayana Sastry

H.V. Satyanarayana Sastry has translated a Kannada Play साक्षिकल्लु of Go.ru. Channabasappa as साक्षिशिला and is published in the year 1989 from Pallava Prakashan, Bangalore.

Conclusion

Thus, we can conclude by saying that the art of writing plays of all forms have been very active and vibrant in Karnataka since the dawn of Independence. Not only some of the original plays have found their place, but also the influence of the regional language namely Kannada and the International language namely English has played its own vital role in stimulating some of the playwright to write something novel.

To supplement this article, a detailed bibliography has been given here—

Bibliography of Sanskrit Plays Written Since Independence from Karnataka

जग्गू वकुलभूषणः

मञ्जुलमञ्जीरम्—मैसूरु—1949—8 acts- Mythological
वलिविजयम्—मैसूरु—1949—2 acts- Mythological
अमूल्यमाल्यम्—मैसूरु—1949—7 acts- Mythological
प्रसन्नकाश्यपम्—बेङ्गलूरु—1951—3 acts-Mythological
अप्रतिमप्रतिमम्—संस्कृतप्रतिभा—दिल्ली—2 acts - 1959
प्रतिज्ञाकौटिल्यम्—वेङ्गलूरु—1968—8 acts-Historical-Political
(मुद्राराक्षसस्य पूर्वभागः)
निघ्नतापसम्—बेङ्गलूरु—1982- 2 acts
संयुक्ता—वेङ्गलूरु—1982—5 acts - Historical
दाशरथिदर्शनम्—बेङ्गलूरु—1994—Mythological
यौवराज्यम्—वेङ्गलूरु—1994—Mythological
प्रतिज्ञाशान्तनवम्—वेङ्गलूरु—1994—2 acts- Mythological
अद्भुतांशुकम्—वेङ्गलूरु—1994—6 acts- Mythological
वीरसौभद्रम्—बेङ्गलूरु—1994—2 acts- Mythological
दूतघटोत्कचस्य पूर्वभागः
मणिहरणम्—बेङ्गलरू—1994—1 act- Mythological
(उरुभङ्गस्य उत्तरभागः)
स्यामन्तकम्—वेङ्गलरु—1994
वितीणमृतम्—बेङ्गलूरु—1994—3 acts-Mythological
मुग्धकुन्तलम्—वेङ्गलूरु—1994—5 acts-Historical
व्रतफलम्—बेङ्गलूरु—1994—3 acts- Mythological
कलिकालुष्यम्—वेङ्गलूरु—1994—3 acts - Social
मैरेयपारम्यम्—वेङ्गलूरु—1994—2 acts- Social
अनङ्गदाप्रहसनम्—वेङ्गलूरु—1994
प्रबुद्धप्रज्ञम्—वेङ्गलूरु—1 act- Mythological
कौमुदीयम्—वेङ्गलूरु—1994—1 act-Mythological
मञ्जुलमञ्जीरम्—मैसूरु—1949

के. डास्. नागराजन

गुरुशापम्—अखिल कर्णाटक संस्कृत परिषद्—बेङ्गलूरु—1986 Mythological

उन्मत्तकीचकम्—भारतवाणी प्रकाशनमाला—पुणे—1987— 5 acts- Mythological

डान्. रङ्गनाथ शर्मा

बाहुबलिविजयम्—चन्द्रगुप्त ग्रन्थमाला—श्रवणबेळगोळं—1981- Historical

डाकचक्रम्—अखिल कर्णाटक संस्कृत परिषद्—बेङ्गलूरु—1991—4 acts- Mythological

डास्. के. रामचन्द्र राव्

पौरवदिग्विजयम्—संस्कृतप्रतिभा—दिल्ली-1960-Historical

श्रीनिवास भट्टटः

रामानन्दनाटकम्—उडुपि—1965- Mythological

अनामकम्—उडुपि—1968—Social

वरान्वेषणम्—उडुपि—1969—Social

डाघ्. वि. नारायण शास्त्री

गुणपरीक्षणम्—बेङ्गलूरु—1955—5 acts-Social

श्रीकृष्णभिक्षा—पूना ओरियण्टलिस्ट—पूणे—1981— Mythological

जग्गू शिङ्गरार्यः

शिबिवैभवम्—संस्क्ङ्तप्रतिभा—दिल्ली—1961-Mythological

यक्षप्रश्ननाटकम्—बेङ्गलूरु—1968—1 act- Mythological

धर्मव्याधदर्शनम्—बेङ्गलूरु—1968—1 act - Mythological

शौरिशौर्यम्—बेङ्गलूरु—1977—5 acts- Mythological

रा. गणेशः

अन्वेषणम्—बेङ्गलूरु—1989—1 act- Allegerical

विघ्नेश्वर शर्मा

रत्नाङ्गुलीयकम्—गोकर्ण—1968

कामिनीकौतुकम्—गोकर्ण—1973

भार्गवी-गोकर्ण—1976

अनिरूद्धम्—गोकर्ण—1978—Mythological

डाच्. डास्. पाठक

तेजो हि क्षत्रियाणां परमो धर्मः—गीर्वाण मन्दिरम्-बांबे-आगस्ट—1987

वासुदेव बल्लालः

भोजविलासः—प्रज्ञालोक प्रकाशनम्—बेङ्गलूरु—1976—1 act-Historical

साम्ब दीक्षितः

श्रीमहागणपति प्रादुर्भावः—गोकर्ण-1974 Mythological

भूकैलासनाटकम्—गोकर्ण—1977—Mythological

नारायण मध्यस्थ

मदिराविलास प्रहसनम्—अयोध्या संस्कृतपत्रिका—1952—Social

आत्माराम शास्त्री

साक्रेटीस्—संवित—भारतीय विद्या भवन्, बांबे-आगस्ट—1966—Social

के. टि. पाण्डुरङ्गि

नभोवाणीरूपकाणि—बेङ्गलूरु—1960—Radio Play

उपनिषद्रूपकाणि—बेङ्गलूरु—1968—Radio Play

रवीन्द्ररूपकाणि—बेङ्गलूरु—1991

डाच्. वि. सत्यनारायण शास्त्री

साक्षिशिला—पल्लव प्रकाशनम्—बेङ्गलूरु—1987—Social

डाच्. वि. नागराज राव्

विडलापुत्रीयम्—अखिल कर्णाटक संस्कृत परिषद्—बेङ्गलूरु— 1993—Mythological

समुधना—भारतीय विद्या भवन—मुम्बय्—1995—Social

दाम्पत्य कलहः—भारतीय विद्या भवन—मुम्बय्—1966—Social

सि. जि. पुरुषोत्तमः

मम गोपालः—मैसूरु—1992—Social

नीपाजे भीमभट्टः

काश्मीरसन्धानसमुधमः—कासरगोडु—1955

डास्. आर्. लीला

अमरनायकम्—बेङ्गलूरु—1991—Social

गान्धिस्मरणसंभ्रमम्—बेङ्गलूरु—1991—Social

विश्वासः

वृद्धोपदेशः—पल्लव प्रकाशनम्—बेङ्गलूरु—1987—Social—1 act
सङ्घे शक्तिः—पल्लव प्रकाशनम्—बेङ्गलूरु—1987—Social—1 act

श्रीरामविस्लः

वृश्चकः शृगालः—पल्लव प्रकाशनम्—बेङ्गलूरु—1987

गणपति होल्लः

वृद्धोपदेशः—पल्लव प्रकाशनम्—बेङ्गलूरु—1987—1 act

जनार्दन हेगडे

सङ्कल्पदृढता—पल्लव प्रकाशनम्—बेङ्गलूरु—1987—1 act— Social
योगक्षेमं वहाम्यहम्—पल्लव प्रकाशनम्—बेङ्गलूरु—1987—1 act

कुमारस्वामी

गुरुदक्षिणा—पल्लव प्रकाशनम्—बेङ्गलूरु—1987—one act

जि. महाबेलश्वरभट्टः 39

बालहृदयम्—पल्लव प्रकाशनम्—बेङ्गलूरु—1987—one act— Social

बालगणपतिभट्टः

आत्मनां आत्मानाम्—सुधर्मा—मैसूरु—1975—1 act Philosophical

अलेवूरु सीतारामाचार्य

भैमी नैषधीयम्—उडुपि—1955—Mythological— S.Ranganath

References

(1) *Modern Sanskrit Literature*—S. Ranganath, Pustakalaya Publications, Bangalore,1996. P.5.
(2) *Samyukta*—Mahalakshmi Mandiram, Bangalore, 1982.
(3) *Pratijna Kautilyam*—Bangalore,1982
(4) *Prasanna Kasyapam*—Bangalore,1986
(5) *Sauri Sauryam*—Surabharathi Prakashanam, Bangalore,1977.
(6) *Ekachakram*—N. Rangnatha Sharma-Akhila Karnataka Sanskrit Parishat Banglore,1990
(7) *Gunaparisksanam*—H.V. Narayana Sastry, Mysore,1955.
(8) *Bhookailasanatakam*—Samba Dixit-Gokarna,1977.
(9) *Anveshanam*—Madhu Sadma—R. Ganesh, Bangalore, 1989.
(10) *Navaroopakam*—Pallava Prakashanam, Bangalore, 1987.
(11) *Ravindra Rupakani*—K.T. Pandurangi, Bangalore,1990

महाराष्ट्र राज्यगतं दार्शनिकं संस्कृतलेखनम्

के. आर. जोशी

स्वतन्त्रभारते महाराष्ट्रराज्ये दार्शनिकं संस्कृतलेखनं नितान्तं विरलं दृश्यते। संप्रति महाराष्ट्रे दर्शनानामध्ययने छात्रप्रवृत्तिः दृष्टिपथं नोपयाति। पुरापि महाराष्ट्रे वेदाध्ययने, वेदपाठे, व्याकरणशास्त्रे वेदान्तशास्त्रे वा कामपि आस्थां धारयन्नो जना अधीतिनो विलोक्यन्ते स्म। परं पूर्वमीमांसाशास्त्रे न्यायवैशेषिके अथवा सांख्य-योग-जैन-बौद्ध दर्शनादिषु पठनपाठनयोः प्रवृत्तीनां गणना सर्वदा अङ्गुलिमेयैव अवर्तत। तत्रापि स्वातन्त्र्य-प्राप्त्युत्तरकाले कालप्रवाहेन संस्कृते दर्शनशास्त्रेषु नवग्रन्थ-निर्माणं, ग्रन्थ-प्रकाशनं, निबन्धलेखनं, निबन्धप्रकाशनं, तदुचितानि नियतकालिकपत्राणि चेत्थेतेधामभावो दिने दिने प्रकर्षं प्राप्तः, अस्मिन् क्षेत्रे अमावस्यादिनं नातिदरे वर्तते इति संकेतयति।

संप्रति प्रकृतनिबन्धलेखार्थे सामग्रीं संचिन्वताऽनेन निबन्धकृता समुपलब्धा सामग्री त्रिधा विभक्ता तिष्ठति। प्रथमा नवप्रणीतग्रन्थरूपा, द्वितीया प्रकाशिता-प्रकाशितस्फुटलेखरूपा, तृतीया च भाषान्तरतः संस्कृतेऽवतारिता अनुवादरूपा।

प्रकाशिता नवग्रन्थाः

स्वातन्त्र्योत्तरकाले महाराष्ट्रे संस्कृते नवप्रणीतदार्शनिकग्रन्थानां नूनमत्यन्ताभाव इव विलोक्यते। तत्रापि एतादृश-ग्रन्थमुद्रणं ग्रन्थप्रकाशनं वा महाराष्ट्रे दुःसाधम्। अस्यां दारुणदशायां महाराष्ट्रवर्तिविदर्भाभिज्जनस्य महाकवेः पण्डितमूर्धन्यस्य वसन्त-त्रयम्बक-शेवडेमहाशयस्य ग्रन्थद्वयं सबहुमानं निर्देशमर्हति। प्रथमोग्रन्थोनाम शेषकृष्णविरचितस्य स्फोटतत्त्वनिरूपणस्य तत्त्वप्रकाशिकाटीकारूपः। वैयाकरणमूर्धन्येन भट्टोजीदीक्षितगुरुणा शेषकृष्णेन दुरुहं स्फोटतत्त्वं निरूपयितुं कतिपयकारिकारूपोऽयं लघुप्रकरणरूपौ ग्रन्थः (19 कारिकामितः) विरचितः। पुरा अस्य प्रकाशनं महाराष्ट्रे सटिप्पणीकं, स्फोटचन्द्रिकेतिस्वतन्त्रग्रन्थसहितं, ख्रिस्ताब्दे 1913 मिते श्री महादेव-गङ्गाधर-बाक्रेमहोदयेन संपाद्य गुजरात प्रिंटिंग प्रेस, मुम्बई-इत्यत्र मुद्रयित्वा वादार्थसंग्रहप्रथमभागनाम्ना कृतमूपंडितवर श्रीशेवड़ेविरचितायाः। टीकाया अयं विशेषो यत् शास्त्रीय ग्रन्थाध्ययने प्रवृत्तस्य

नवीनाधीतिनो बुद्धिमर्यादां मनसिकृत्य तदीयानि शङ्कास्थानानि चिन्तयित्वा सरलसुबोधया परं शास्त्रग्रन्थोचितया साधुसंस्कृतभाषया ग्रन्थकृता विहितं विवरणं तत्र[1] वर्तते। अस्यैव ग्रन्थकर्तुः द्वितीयो ग्रन्थो नाम न्यायकुसुमाञ्जलितत्त्वप्रकाशिका टीका। न्यायकुसुमाञ्जलिः खलु नैयायिकप्रवराणाम् उदयनाचार्याणां निरीश्वरवादिनां पञ्चधा विभक्तानां सकलविप्रपत्तीनां खण्डने, ईश्वरवादस्य तर्कद्वारामण्डने दीपस्तम्भायमानो ग्रन्थः। तस्य विवरणे वर्धमानोपाध्याय-शंकरमिश्र-वरदराज-गुणानन्द-प्रभृतयो विपश्चित्प्रवरा व्याख्या निर्माय प्रायतन्त। तन्मनसि निधाय प्रकृतो ग्रन्थकर्ता ग्रन्थारम्भे निवेदने स्वव्याख्याप्रयोजनं—'तासां व्याख्यानामतिविस्मृतत्वात् कठिनत्वाच्च तत्सारं संगृह्य कारिकांशामवलम्ब्य स्वात्मनो बोधार्थमेव सरलया सख्या व्याख्यामिमां प्राणैधम्'—इति प्रतिपादयति। तदनुरोधेन आदौ कारिकाया अन्वयं, तदनु अक्षरार्थं प्रदर्श्य, परतस्तत्त्व-प्रकाशं विधातुं ग्रन्थकृदयं प्रवर्तते। ततः प्रतिस्तवकं प्रथमतः प्रतिपाद्यं विधयं साररूपेण ग्रन्थकृत् निवेदयति। तदनन्तर खलु एकैकशः कारिकाया अन्वयः, कारिकाशब्दार्थः यथोचित विस्तरं, ग्रन्थग्रन्थिमिद् विवेचनं चेति क्रमस्तत्र दृष्टिपथमुपयाति। अनेव पं. शेवडे विरचितेन पूर्वनिर्दिष्टेन ग्रन्थद्वयेन नवकालोचितायाः शास्त्रचर्चायाः प्रशस्तः पन्था उपस्थापितास्तिष्ठति।[2]

एतदर्थे आधुनिक शिक्षापरिपाटीमाश्रित्य पुरा एम.ए.उपाधि समर्जित्तवता, ततः शास्त्राध्ययने निरन्तरं निरतेनानेन ग्रन्थकृता विधातपोमयं सर्वं जीवनं सकलमोहान् परित्यज्यादौ नागपुरत्यन्ते च वाराणस्यां यापितम्। अतीते संवत्सरे दि. 5.5.1999 मिते दिवसे अयं पण्डितवरः द्व्यशीमितमे वयसि वाराणस्यां विश्वनाथसायुज्यं प्राप्तः। ज्ञाननगर्यां वाराणस्यां शास्त्र-विधाव्यसन रसिकेषु तलस्पर्शिषु विद्वत्सु व्याकरणशास्त्रे न्यायशास्त्रे च नदीज्य इति तत्पदं गणनीयं समभवम्। सहृदयरूपासीनया केन्द्रराज्यशासनमानिवया महाकाव्यचतुष्टयरचनया, समधुरलघुकाव्यप्रणयनेन च महाकविपदं स्वार्थं कुर्वन्नमं पण्डितवरः साहित्येसुकुमारवस्तुनि, दृढन्याय ग्रहग्रन्थिले तर्के वा लीलया भारत्या समं संविदधानः श्रीहर्ष पं. जगन्नाथनीलकण्ठदीक्षित-परम्पराया आधुनिकं निदर्शनमभवत्। 'अपर कालिदासः विद्वन्मूर्धन्य'—इति पदाभ्यां संमानितस्यास्य पण्डितवरस्येदं ग्रन्थद्वयं महाराष्ट्रे अलाब्धमुद्रणं संस्कृतप्रकाशने विश्रुतकीर्तिना चौखम्बासुरभारती प्रकाशनेन वाराणसीस्थेन सादरं प्रकाशितम्।

---

1. वसंतत्र्यम्बक शेवडे, 1993, स्फोटतत्त्वनिरूपणे तत्त्वप्रकाशिका, चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
2. वसंतत्र्यम्बक शेवडे 1997, न्यायकुसुमाञ्जलिः तत्त्वप्रकाशिका-व्याख्याविभूषितः, चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

* * *

एतदनु संस्कृतक्षेत्रे मुम्बईनगरीमण्डनायमानेन देववाणीमन्दिरेण प्रकाशितं डॉ. शं.ग.मोघे महाशयस्य हरितोषणं, *शान्त आराम* इति संस्कृते विरचितं पुस्तकद्वयं निर्देशमर्हति। 'हरितोषणे' प्रा. मोघेमहाशयेन गीर्वाणसुधामासिकपत्रिकायां प्रकाशिता वेदविषयसंबंद्धाः 13 स्फुटलेखाः संगृहीताः सन्ति। शान्तआराम[3] इति अभिनवे साहित्य-पुस्तकोद्याने पञ्चचत्वारिंशलेखतरुमण्डिते प्रकृतनिबन्धविषयसंवद्धा मीमांसाविषया आहत्य त्रयो लेखाः (1) मीमांसाशास्त्रस्य परिचयः (2) मीमांसाशास्त्रस्य उपयोगित्वम्, (3) पूर्वमीमांसासूत्राणि इति भवन्ति। इमे सर्वेऽपि लेखा गीर्वाणसुधामासिकपत्रिकाया आकारं पृष्ठमर्यादां च अनुसरन्तो साधुशरीराः सामान्यतो मीमांसापरिचयफलाः सन्ति। डॉ. मोघेमहाशयो मीमांसाधर्मशास्त्रयोः अधीती संस्कृतलेखने प्रयतमानो वर्तते। इतः सुविस्तरे मीमांसा धर्मशास्त्रविमर्शे तस्य प्रवृत्तिः नवीन पन्थानं निर्देष्टुमर्हसि।

स्फुटलेखाः

1. दार्शनिकेषु संस्कृतमाश्रित्य प्रणीतेषु निबन्धेषु डॉ. ग. उ. थिठे महाशयेन संस्कृत विभागे, पुणे विश्वविद्यालये स्थितेन लिखिताः प्रकाशिताः च निबन्धा अधस्ताद् निर्दिश्यन्ते–
   (1) पाञ्चरात्रात्मकं सांख्यम्[4] (पुराणम् 15-1 (जाने. 1973), पृ. 121-123
   (2) अभिचारविधयः मीमांसा[5] च (संस्कृत विमर्शः-1991-1994)
   (3) परिसंख्याविधिः[6] (प्रतिभा 21-2-1995 पृ. 117-120) इमेऽपि पूर्वनिर्दिष्टा लेखा महाराष्ट्रराज्यात् वहिः प्रकाशिताः सन्ति। डॉ. थिठे महाशयस्य शास्त्राध्ययने विशिष्टा दृष्टिः साधु संस्कृतलेखने च तस्य प्रयास एतैः निबन्धलेखैः प्रकटौ भवतः।
2. सौ. ललिता आर्वीकरकुलभूषणा नागपुरस्था निम्नलिखितान् निवन्धान् पंन्यास—अरुणविजयमहाराजद्वारा दार्शनिक-विचारार्थं समायोजितेषु अ. भा. पण्डितपरिषदोऽधिवेशनेषु पठितवती।
   (1) सांख्ययोगमते ईश्वरस्वरूपम्

---

3. शां. ग. मोघे, शान्त आरामः; देववाणी मन्दिरम्, मुम्बई
4. ग. उ. थिटे, 1973 पाञ्चरात्रात्मकं सांख्यं, पुराणम्, 15.1, पृ. 121-123
5. ग. उ. थिटे 1991-94 (अभिचार-विधेयः) संस्कृतविमर्शः पृ. 118-120
6. ग. उ. थिटे 1995 परिसंख्याविधिः, प्रतिभा 21-2, पृ. 117-120

(२) विविधदर्शनकाराणां मते आत्मस्वरूपम्

(३) सांख्यमतेन जगतः स्वरूपम्

सौ. आर्वीकरमहोदया भारतशासनस्य आयकर विभागे कार्यं कुर्वाणा संस्कृतविद्यारुचिः शास्त्राध्ययनप्रेम्णा निबन्धलेखने प्रवृत्ता विविधमनसंकलनात्मकं कार्यमकरोम्।

३. प्रा. बा. वा. कोल्हटकरमहाशयः पुणेनिवासी 'इरुनमधर्मे अल्लाह स्वरूपम् इति निबन्धं पं. अरुणविजयमहाराजेन जैनमुनिवरेण जामनगरे समायोजितायां पण्डित परिषंदि समुपास्थापयत्। इस्लामधर्मगता ईश्वरविषयाचर्चात्रनिबन्धे वरीवर्ति।

4. डॉ. गु. वा. पिंपन्नपुरेमहाशयेन नागपुरवासिना संस्कृते निबद्धं निबन्धद्वयमत्रपंरामर्शमर्हति।

(1) अध्यास सिद्धान्तः

(2) आचार्याणां सौन्दर्यसंकल्पना

प्रथमः अध्याससिद्धान्तनिबन्धः नवतिपृष्ठपरिमितः लघु-प्रकरायमानः पुणेविश्वविद्यालयेन 1972 मिते वर्षे आयोजिततायां डॉ. एस. के. बेलवलकर-निबन्धलेखनप्रतियोगितायां प्रथम पारितोषिकेण सभाजितः अद्यापि अप्रकाशितस्तिष्ठति। निबन्धकृता श्रीमन्धंकराचार्याणामध्याससिद्धान्तमधिकृत्य प्रणीतोऽयं निबन्धः- —सांप्रतं जगत् कलहः, कालुष्यम् इति दोषैः कवलिनं तिष्ठति। तानेतान् दोषान् अपास्य विश्वशान्तिं विश्वबन्धुत्वं च जगति प्रतिष्ठापयितुं क्षमः एषः अद्वैतात्मप्रतिपादकः अध्याससिद्धान्त इतिहास।' इति शब्दैः समाप्तिं गच्छति।

डॉ. पिंपन्नापुरेमहाशयो वेदवेदान्तशास्त्रयोरवगाहने कृतपरिश्रमः संस्कृतलेखने ललितां शैलीं बिभ्राणो विषयांशानां सूक्ष्मविवेचने तत्परो वर्तते।

(संस्कृतभवितव्यस्य नागपुरतः प्रकाश्यमानस्य साप्ताहिकपत्रस्य संपादकमण्डले पदं श्रीमताऽनेकानि वर्षाणि मण्डितम्)

5. डॉ. के.रा. जोशीमहाशयो नागपुरनिवासी दर्शनशास्त्रेषु विशेषतो न्यायवैशेषिके कृतावधानः पंन्यास अरुण विजयमहासजैः जैनमुनिवरैः समायोजितेषु दर्शन-शास्त्रसंबद्धेषु अखिलभारतीयपण्डितपरिषदः अधिवेशनेषु बडोदर-जामनगर-मुम्बई-बंगलौर,चेन्नईनगरेषु संपन्नेषु निम्नलिखितान् निवन्धान् समुपन्यस्रावान्।

(1) चार्वाकसंमतप्रत्यक्षप्रमाणविमर्शः।

(2) वैशेषिकदर्शनदिशा आत्मस्वरूपम्।

(३) वैशेषिकमने जगतः स्वरूपम्।

(4) वैशेषिकरीत्या ईश्वरविमर्शः।

(5) वैशेषिक शास्त्राध्ययने समस्या स्तान्निराकरणे उपायाश्च

(6) वैशेषिकशास्त्राध्ययने तत्त्वास्वरूपम् (मुम्बईविश्वविद्यालय शोध परिचर्चा सत्रे।)

(7) संस्कृतभाषायां द्विवचनम्[7]

(8) अष्टाध्यायीस्थानां सूत्राणां[8] क्रमे विमर्शः (विश्वदृष्टि—डॉ. संपूर्णानन्दस्मृतिग्रन्थ, डॉ. संपूर्णानन्दसंस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी 1993 P. 859-863)

(9) रसरसाभास व्यंग्यविमर्शे[9] नीतितत्त्वविचारपरिणामः उपरिनिर्दिष्टो निबन्धकृत् वैशेषिकशास्त्रं विशिष्टदृशा पश्यति। इदं शास्त्रं ज्ञानेन्द्रियग्राह्यं सकलं जगत् विचारविषय इति मन्यमानं प्रत्यक्षानुमानयोः कृतभरं सर्वं चिन्तनं विदधामि। अनोऽयं निबन्धकृत् दर्शनशास्त्रान्तराणां विविधानि मतानि पूर्वोक्त विषयेषु परामृश्य तैरुपस्थापितानामाक्षेपाणां समाधानं प्रस्तूय वैशेषिक-शास्त्रगतं बुद्धिग्राह्यं विचारं सुबोध्या सरण्या यथोचित विस्तारं समुपन्यसितुं प्रयतते। सप्तमे अष्टमे चेतिनिवन्धद्वये द्विवचन-कारकक्रमसंबद्धायां पाणिनीयव्याकरणाश्रितायां चर्चायां वैशेषिकविचाराधारेण समाधानं प्रस्तौति। आचार्यो निबन्धो रसरसाभासविषयके साहित्यशास्त्रविचारे तात्त्विकीं चर्चां विदधाति।

(असौ निबन्धकृत् संस्कृत-भवितव्यम् इति साप्ताहिकपत्रस्य नागपुरस्थस्य पञ्चविंशतिवर्षाणि (1990-1995) संपादकःअभूत्। पूर्वोपन्यस्तै- र्निवन्धैः सह साकल्येन 22 शोधनिबन्धानां संग्रहः 'अभिनवशास्त्र[10] त्रिदल्म्' इति नाम्ना भारती प्रकाशनद्वारा मुद्राप्यमाणो यन्त्रस्थः संप्रति वर्तते।

6. डॉ. स. मो. अयाचितमहाशयो नागपुरस्थः स्वान् संस्कृते विरचितान् निवन्धान् अधोनिर्दिष्टान् न्यवेदयत्।

(1) जैनधर्मगता सामाजिकी दृष्टिः (वडोदरानगरे जैनमुनिपण्डित परिषदि)

---

7. के. रा. जोशी 1997, संस्कृतभाषायां द्विवचनम्, नागपुर यूनिवर्सिटी जर्नल Vol. XIX Vol-2 P. 106-108

8. के. रा. जोशी 1993, अष्टाध्यायीस्थानां सूत्राणां क्रमे विमर्शः विश्वदृष्टि— डॉ. संपूर्णानंदस्मृतिग्रन्थ, वाराणसी, पृ. 752-763

9. के. रा. जोशी— रसरसाभासव्यङ्ग्यविमर्शे नीतितत्त्वविचारपरिणामः शोध प्रथा, पृ. 1 नः 6

10. के. रा. जोशी, 2000, अभिनवं शास्त्रत्रिदलम्, भारती प्रकाशन, नागपुर (यन्त्रस्थम्)

(२) अद्वैत वेदान्ते जगत्सत्यत्वम् (प्राच्यविद्यापरिषदि)
(३) रवीन्द्रनाथस्य साहित्यविषया दृष्टिः (भारतवाणी, पुणे)

एतेषु निबन्धेषु अद्वैतवेदान्ते जगत्सत्यत्वम् इति निबन्धो दर्शनक्षेत्रेण संबद्धः। डॉ. अयाचितमहाशयः संस्कृत भवितव्यस्य संपादकमण्डले पुरा स्थितः, शास्त्राध्ययने संस्कृतलेखने च रुचिं बिभर्ति।

अनुवादरूपं दार्शनिकं संस्कृतलेखनम्

अनुवादरूपेण समुपलब्धायां संस्कृतलेखसामग्र्यां पूर्वनिर्दिष्टेन डॉ. गु. वा. पिंपगपुरेमहाशयेन कृतो लोकमान्य-बाल-गंगाधर-तिलकविरचितस्य गीतारहस्यस्य संस्कृते अनुवादः प्रथमनिर्देशमर्हति। तिलक जन्मशताब्दीमहोत्सवप्रसङ्गे अस्य ग्रन्थस्य मूलप्रतिकृतिः अनुवादकेन डॉ. पिंपणपुरे महाशयेन पुणेनगरे 'केसरी-मराठा'-संस्थायै समर्पिता। सा अद्यापि अप्रकाशिता सती असूर्यपश्यां दशां नातिक्रामनि। गीतारहस्यस्थं चिन्तनं शास्त्रभाषया संस्कृतवाण्या चिरजीवि विधातुं कृतोऽयं प्रयत्नो लोकमान्यतिलकेभ्यः समर्पितः कोऽपि राष्ट्रियो निवापाञ्जलिः भवति। अनुवाद्यग्रन्थस्य विषयं बुद्ध्वा तं संस्कृते यथावदवतारयितुं कृतोऽयं प्रयत्नो मुद्रणद्वारा विश्वगतसंस्कृतज्ञसेव्यो भवितुमर्हति।

अनेनैवानुवादकेण वेदान्तकेसरि-बावाजी महाराजपण्डितैः प्रणीतानां दार्शनिकलेखानां प्रथमखण्डस्यानुवादः कृतो वर्तते। परं नाद्यापि समुद्रितस्तिष्ठति।

मुद्रिते दार्शनिकसंस्कृतलेखने अनुवादरूपे श्रीधनपालान्हाबळेद्वारा कृतानुवादा षोडशलेखात्मिका 'धर्मप्रसन्नःभगवानात्मा' इति शिरोलेखन मण्डिता संस्कृत-भवितव्य साप्ताहिकपत्रे नागपुरस्थे प्रकाशिता (1995 मित वर्षे) तिष्ठति। अनुवादकः संस्कृतलेखने प्रवृत्तोऽपि अधिकां प्रौढिं प्राप्तुं प्रोत्साहनीयो भवति।

उपसंहारः

दार्शनिकसंस्कृतलेखनस्य महाराष्ट्रराज्यगतस्य स्वातन्त्र्योत्तरकालिकं नातिस्पृहणीयं स्वरूपं विचित्र्य तस्य प्रोत्साहनाय संस्कृतसंस्थानां महाराष्ट्रवर्तिनीनां संभूयसमुत्थानम् आवश्यकम्। प्रगत-संस्कृताध्ययनकेन्द्रं पुणे विश्वविद्यालयस्थमत्र नेतृत्वं कर्तुमर्हति। दार्शनिकसंस्कृतलेखने दार्शनिक विषयाणां चर्चायां च जैनमुनि-पंन्यास-अरुणविजयमहाराजानां स्वोपज्ञतया प्रवर्तमानः विदुषां प्रोत्साहने प्रयासो नितरामभिनन्दनीयः। भारते शास्त्र भाषास्थानम् अद्यापि साधिकारं धारयितुं क्षमायाः संस्कृतभाषायाः अनया दिशा संवर्धने सर्वेषां सहयोगेन लोकशक्तेः संघटनं श्रेयस्करं संपद्येतः।

Philosophical Writings in Gujarat

UMA S. DESHPANDE

The present state of Gujarat comprises the regions like Ānarta (North Gujarat), Lāṭa (South Gujarat), Saurashtra and Kutch (Western Gujarat) and some portions of Avanti and Anūpa. Bāṇabhaṭ ṭa in his Harṣacarita designates his father as Gurjara-prajāgara. Though the political boundaries of Gujarat have been changing from time to time, it is generally believed that Bhinnamāla or Śrīmāla was the first capital of Gujarat. In fact Gujarat in historically known to have had five capitals—Girinagar or Junagadh, Valabhi in Saurashtra, Śrimāla in Rajasthan, Anahillapurapaṭṭana and Karṇāvati or Ahmedabad in Ānarta. It is believed that the sages like Bhṛgus and Atri hailed from the holy bank of the river Narmadā. Kapila, the propagator of the Sāṁkhya system hailed from Siddhapura. The earliest epigraphic evidence is found in the rock edict of Girinagar - 2nd century A.D.

Valabhi was a great centre of learning for Brahmins. Buddhists, and Jains from very early times. The pioneering work of redacting the Jaina Āgamas was executed in Valabhi in fourth century A.D. According to the chinese traveller Hiouen-Tsang, hundreds of priests were studying different branches of Buddhism at Valabhi. Anartapura (Modern Vadnagar) was equally an important centre for learning where a number of students used to study different branches of Vedic knowledge.

According to many scholars Uvaṭa (11th century A.D.) and Kayyaṭa, who commented on the Mahābhaṣya of Patañjali were the residents of Gujarat, Dyā-dviveda, a contemporary of Uvaṭa and also living in Ānandapura wrote Nītimañjarī in 1054 A.D. Hemachandra (12th centuary A.D.) known as Kalikālasarvajña,

has written a number of work covering all branches of Jainism. The pramāhamīmānsā is a well-known work on Jaina logic. A scholar named Naracandra composed a commentary on Nyāyakandalī of Śrīdhara at Dholka. Yaśovijaya (17th Century A.D.) has written a number of works incorporating various scriptures. For e.g. Nyāyapradīpa, Nyāyarahasya, Vādarahasya, Jñānabindu etc. Meghavijaya, contemporary of Yaśovijaya has composed the works of Tattvagīta, Brahmabodha, Candraprabhā etc.

Pandit Āśadhara Bhaṭṭa (18th centuary A.D.) composed several works like Advaitaviveka, Āśādharī and Triveṇikā. Pandit Shyamsundara Jha (Surat) was Nyāya-Vedānta-ācārya. He has composed Sarvavedāntasāra-saṁgraha in six chapters. Śrī Vallabhārāyajī of Surat (Born-1957 A.D.), has composed the text like Yadunāthanāmavimarśa explaining the significant contribution of Yadunātha of Puṣṭi-mārga. Different schools of Philosophy like Nātha cult, Jainism, Vaiṣṇavism, Pāśupata cult, Swāminārāyaṇa, that of Kabīra, Ārya-samāja etc. have also flourished and enriched the Gujarat state through several centuries.

Thus, Gujarat has the glorious tradition of the Vedic Sage, Philosophers and reputed scholars of Indology.

In this paper an attempt is made to present a short appraisal of Sanskrit philosophical writings in Gujarat during last 50 years.

Prof. G.H. Bhatt

Prof. G.H. Bhatt (1901-1965 A.D.) was teaching in the Department of Sanskrit and then he became the Director of Oriental Institute, M.S. University, Baroda. The Critical edition of the great epic Rāmāyaṇa was published under his guidance and chairmanship. He has authored a number of books in English and Gujarati Languages. Being a follower of Vallabācārya, he has edited the text of Aṇubhāṣya with scholarly introduction. Prof. Bhatt has also written a book *Śrī Vallabhācārya and his doctrines* (out of Print). In this text the author has elucidated the main doctrines propounded by vallabhācārya, who was the main exponent of Śuddhādvaita system of philosophy.

S.D. Satavalekar

Pandit S.D. Satavalekar (1867-1968 A.D) is mainly known for his stupendous task of publishing and propagating vedic texts and studies. He has also written a number of texts to facilitiate the study of Sanskrit language and literature. A resident of Pardi in Gujarat, he lived the life of a vedic sage endowed with self-restraint and dedication to the pursuit of knowledge.

He has also edited and published the Upaniṣads like Aitareya, Īsa, Kena, Kaṭha and Praśna, Muṇḍaka, Māṇḍūkya and Taittirīya. He has also edited the text of Bhagavad-gītā with the commentary 'Puruṣārthabodhinī' in Marathi Language. The commentary is interesting in the sense that Satavalckar has given some practical guidance through this commentary which is published by himself 197\6 A.D. He has also offered his own comments on the Bhagavadgītā from the point of view of political science in the text 'Gitā-kā Rājakīya Tattvālocana' published by Svādhyāya Maṇḍala-Pardī in 1958 A.D. in Gujarati.

P.V. Valame Alias H.H. Ranga—Avadhoota of Nareshwar

P.V. Valame (1898-1968 A.D.) was born at Godhra on 21-11-1898, while in School at Godhra and Baroda College, Panduranga Valame was a very talented and bold student. When he was in B.A., he left the college respecting the appeal of Mahtma Gandhi of boycotting colleges and courts etc. for the freedom campaign. For some time, he joined Adarsha Vinaya Mandir founded by Gandhiji as a teacher of Sanskrit and English. He has written a number of books in Gujarati, Marathi and Sanskrit. He has also translated some important books of Tolstoy of Russia. Although his writings are found in different literary forms, their central gist invariably highlight the basic human values and the philosophical principles found in the vedāntik text. He has composed Bālabodhinī, (1960-published by A.N. Modi, Nadiad) a commentary on Sadhodhaśatakam in a lucid linguistic style and impressive scholarly manner.

Rangahṛdayam (1956 Published by- Avadhoota Sahitya

Prakashan Trust, Nareshwar) is an anthology of Sanskrit poems and devotional verses replete with the immortal message of brotherhood, social integrity, humanity and absolute faith in oneself. Following the vedic dictum:

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति। *Ṛgveda* I. 164

P.V. Valame has depicted the greatness of various Indian Gods and Godesses. All through the verses, he has shed light on the glorious tradition of Bhakti-yoga, accompained by Karma-yoga as delineated by God Kṛṣṇa in the Bhagavadgītā.

The pattern of his life and his composition Rangahṛdayam reveal him as a Jñānī-Bhakta mentioned in the Bhagavadgītā (VII-17). In the following verses he has identified God Dattātreya with the Ṣupreme Reality—

यद्भासा रविचन्द्रमसौ तौ भासवन्तौ
यं भासयितुं नो शक्तौ तौ स्वबलेन।
यं भान्तं इयनुभाति समस्तं तडिदाहि।
दत्तात्रेयं तं हृदि सन्तं प्रणतोऽस्मि।।७।। दत्तप्रणतिः
साकारं वा निराकारं इमेकं द्वि त्रीणि वा तथा।
विवदन्ते वृथा बाला ब्रह्म मानालिगं हि तत्।।23।।
देहभावेन दासत्त्वं जीवभावेन चाशंता
आत्मभावेन इयेकत्त्वम् इत्येषा परमार्थता।।47।। *बोधमालिका*

Again and again Raṅga-Avadhoota has stressed the significance of good character and noble nature. Roghly therefore he has precisely defined blind, deaf, crippled and abominable person in the following verses:

कोऽन्धो यः खलु रागी बधिरो नो यः श्रुणोति सद्वाक्यम्।
पङ्गुस्तीर्थं नेयान्मूकः को वा न यो हरिं गायेत् ।।144।।
कोऽस्पृश्यश्चाण्डालः कोऽसौ क्रोधी ना चान्त्यजातो यः।
को वन्द्यो हरिभक्तो ज्ञानी, नैवात्र ब्रह्मवन्धुर्यः।।23।।

प्रश्नोत्तरमाला

He has composed Akṣara - gītā in which the verses follow the alphabetical order of Devanāgarī script eg:

परार्थे जीवनं यस्य स पुमान् सद्भिरुच्यते।
कीटोऽपि स्वोदरपूर्तो यततेऽत्र न विस्मयः।।34।।
फलाकाङ्क्षा हि बन्धाय निष्कामोऽमृतमश्नुते।
तस्मात्काङ्क्षां परित्यज्य यततां लोकसंग्रहे।।35।।
बलं बलवतां, विष्णुर्निर्वलानां बलं हरिः।
स्वकुलादिबलं त्यक्त्वां हरिमेकं समाश्रयेत्।।36।।
भक्तिर्गरीयसी लोके विभक्तिर्भयनाशिनी।
भुक्तिदा मुक्तिदाऽमोघा तिष्ठेऽत्र भवनाशिनी।।37।।

Taking into consideration various problems and tremendous amount of stress and strain in human life Avadhootji has given some Jīvana-Sūtras like Brahmasūtras or Bhakti-Sūtras in Sanskrit literature:

1. छात्रदेवो भव।
2. भगवद्बलं सर्वबलप्रधानम्।
3. भक्तिर्दम्भो विना भावम्।
4. श्रेयः प्रेयसो विशिष्यते।
4. वादे वादे वर्धते वैरवह्निः।
5. वहनौ वहनौ दह्यते स्नेहतन्तुः।।
6. भावयन्तु जनाः मिथः।

Accordingly, he has defined humanity (Māhavatā) in the following verses emphasizing the need of human values in our life:—

मानापमानौ समौ कृत्वा विनम्रस्तरुवद भवेत्।
सर्वभूतहितं कुर्वन् रागद्वेषौ विवर्जयेत्।।
न द्रुश्यात् सर्वभूतानि सत्याहिंसादिकं चरन्।
आत्मवत् प्राणिमात्रेषु पश्यन् कारुण्यभाग्भवेत्।।2।।
वशीकृत्वोन्द्रियग्रामं सहजं धर्मं संभजेत्
फलकर्तृकृवभावं च समर्प्य श्रीपदे मुदा।।3।।
तानवं चैषणानां च संप्राप्य
वर्तमानेन वर्तेत निष्कम्पोल्प परिग्रहः।।4।। अमर आदेशः—14 पृष्ठे
(1958 -Avadhoota Sahitya Prakashan Trust, Narashwar)

Like his reversed spiritual teacher H.H. Swāmī Vāsudevānanda Saraswatī of Gurudeshwar, Avadhootji also felt constant inner urge to go beyond the wordly matters and to attain the supreme bliss. His Guru, the saint of Gurudeshwar (1854-1914 A.D) was endowed with super human erudition and absolute mastery over Sanskrit language. He has composed a number of Sanskrit texts like Datta-Purāṇa. Guru-Saṁhitā, Datta-Campu, Trisatī-Kāvyam, Dvisāhastre. Kumāra-Sikṣā, Yuva-Sikṣā and Vṛddha-Sikṣā. Each of these texts is marked by majestic beauty of Sanskrit language, copous illustrations from vedāntic text and an appeal for human values.

Like the teacher, the disciple Ranga-Avadhoota also practised and then preached the cardinal principles of Indian Philosophy—Although he left this mortal world on 19-11-1968, he continues to guide and inspire the people all over the world in their attempt of spiritual pursuit.

Avadhootji reminds us of an Upaniṣdic sage by his rigorous austerities in a solitary place, by his continous attempt of integrating different strata of human society and by his eternal message of spiritual progress.

Mahamahopadhyaya M.V. Upadhyaya Panditti

Vidyābhāskara Maṇiśaṅkara V. Upādhyaya (1905-1980 A.D.) was a renowned scholar, well-versed in several branches of Indology like Grammar, Dharmaśāstra, Sāṁkhya, Yoga, Vedānta and Poetics. He was also the President of Vidvatsabhā, Baroda. Among his several published and unpublished works. 'Iśvarasvarūpam' published by himself in 1951 and 'Brahmasūtrabhāṣyālocanam' published by Gurumanḍalāśrama, Haridwar in 1967 are more well-known.

In the foreward to "Iśvarasvarūpam" Prof. S.S. Bhawe has acclaimed the attempt of Panditji, who has challenged the views of great Śaṅkarācārya regarding the nature of God and final-beatitude. He asserts that there is nothing in this world which is not the form of the God:

लतागुल्मादयस्तद्वद् अन्नौषधिरसास्तथा ।
सर्वमेतद्विभो रूपं नास्ति तद् यन्नचेश्वरम् । ।42 । ।

He has also condemned untouchability and Varṇa-system found in Indian Society:

अहो भवद्भिः श्रीमद्भिस्तेषु दोषाः प्रकास्यिताः।
चाण्डालत्वं श्वपाकत्वं तेषु चारोपितं द्रुतम्।।356।।

According to him the rebirth of a person is also untenable. He says:

बुद्बुदत्वं तरङ्गत्वं स्वभावः सागराम्भसः।
यथा, तथा मनुष्यत्वं पशुत्वं परमेशितुः।।91।।
पुनर्जन्म पुनर्मृत्युरित्येष तु महानयम्।
व्यामोहो भ्रामकः सर्वजन्तूनामयशस्करः।।921।।

In his commentary on the Brahmasūtra, he has refuted the views of the prominent Ācāryas commenting on the Brahmasūtras. He attempts to prove that Bādarāyaṇa has composed the Brahmasūtras in order to explain the Sāṁkhya system and not that of the Vedānta.

He has also composed a number of melodious songs, prayers as well as Garbās (Maṇḍalagānāvali) in Sanskrit which are replete with philosophical import. e.g.—

गुरुचरणकृपा श्रयणीया श्रेयोदायिनी।। ध्रुवम्।।
शिशुजनकोमलमतिनलिनीदलविघटनदिनकररूपा।
नरपतिमन्दिर-मानमधुरफल-लाभाऽरोहण रूपा।।
श्रेयोदायिनी, गुरुचरणकृपा।।15।।
अवितथविमल सुबोधनदाने प्रथमा परममुदारा।
विषयविगाहनपटुकरणानां रोधकवरणाकारा।।
श्रेयोदायिनी, गुरुचरणकृपा।।24।।

Swami Kṛpālavānandaji

Swāmiji (1913-1981) was born in a small village called Dabhoi near Baroda. He accepted Sannyāsā-āśrama in 1941 and practised Yogic meditation thereafter. Through his discourses and writings, he has advocated the path of Yoga and devotation to the Supreme Reality. He has mainly written in Gujarati and Hindi languages describing yogic postures, self discipline and meditation. He has written a number of books like :

(1) Āsana and Mudrā (1967) part 1.
published by Kayavarohaṇa Tirtha Sevā Samaj

(2) Gitagunjana Kayavarohaṇa by Tirtha Sevā Samaj, 1969
(3) Śrī-Guruvacanāmṛtam by Tirtha Sevā Samaj, 1972
(4) Dhyāna-Vijñāna by Tirtha Sevā Samaj, 1973
(5) Premdhārā by Tirtha Sevā Samaj, 1975

Swāmiji has accomplised the great task of estabilishing Yoga centre and installing the idol of God Lakulīśa at Kāyāvarohaṇa near Baroda. A number of people visit this place and get the guidance in their spiritual pursuit.

In the text related to Yogic postures Kṛpālvānanḍaji has explained how different physical ailments can be cured by means of yogic āsanas and how great progress can be achieved in the spiritual pursuit through yogic mudrā, prāṇāyāma and meditation.

Pandit Jagannatha S.' Pade Shastri

Pandit Pade Shastri (1912-1992) was a son of reputed Sanskrit scholar, who was a professor at Sanskrit Mahāvidyālaya. Baroda. Pandit Jagannathji was a Research Officer in Oriental Institute, M.S University, Baroda. He was a versatile scholar who has composed Mythology, Astrology and Dramaturgy. He has offered unique interpretation of the Bhagavadgītā through his discourses which were later on published in the periodical 'Sūryodaya' at Varanasi. In his work entitled. 'Dharme Sarvaṁ Pratiṣṭhitam' which is recently published by Bharatiya Kala Prakashan, New Delhi, he has attempted to exclaim a number of philoslophical aspects of several Indian scriptures.

Dr. P.M. Modi

Dr. P.M. Modi (1898-1986) obtained Ph.D. Degree at Kiel University. Germany. He was professor of Sanskrit at Shamaldas college, Bhavnagar. He was also appointed as the principal of the same college. He was honorary professor at S.N.D.T. college at Mumbai and at the M.S University, Baroda. He has written a number of books related to Indian philosophy—

(1) Akṣara: A forgotton chapter in the history of Indian philosophy (1932)
(2) A Critique of the Brahmasūtra (Two volumes) (1943) published by himself.

(3) The Bhagavadgitā—a fresh Approach (1952) published by himself.

(4) Lectures on the Śuddhādvaita (1973) published by Gujarat Univerity, Ahmedabad.

(5) Aṇubhāsya (with translation in English) -(unpublished)

In the book 'A critique of the Brahmasūtras' Professor Modi has intepreted some prominent sūtras anew. He has also reconstructed the text of the Brahmasūtra according to the subject matter. He holds that the Sūtrakāra describes the two aspects of Brahman as Rūpavat and Arūpavat and believes that they are on an equal status. According to Dr. S.N. Dasgupta, "Dr. Modi has done a great service of those who are engaged in tracing the development of Indian thought from the earliest times. He has shown his originality of approach to new types of thought that flourished before the Brahmasūtras" (pg. No. 7 of the foreward)

K.M. Munshi, the then Governor of Uttarapradesh has lauded the efforts of Dr. P.M. Modi in interpreting the Bhagavadgītā. Moevever Dr. Otto Schrader of Klei University, Germany has offered his remark "This is an extraordinary work which teaches us with much good reasoning, how the Bhagavadgītā was very likely understood before it became a handmaid of the Darśanas." Dr. Modi argues in this book that the Bhagavadgita is to be interpreted in the light of the Principal Upaniṣads as well as the Brahmasūtra of Bādarāyaṇa. The Bhagavadgītā delineates a number of yogas for different types of people and it has influenced in reforming our (peoples's) social relations in the world.

Swāmī Kṛśṇānandaji

Although Swāmiji (1920-1989 A.D.) was born in Burma, he travelled all through the world and met a great saint called Mastarāma. He was very much impressed by that saint. In 1949 he came to Bhadrana near Baroda and started to guide the people in their spiritual pursuit. He has authored several books in Gujarati and English Languages. For. e.g.

(1) Episodes and Experiences (1966) published by himself.

(2) Light and Darkness (1968) published by himself

(3) Pearls and Pabbles (1971) published by Swāmī Krsnanandji Shanti Ashram, Bhadrana.
(4) Incense-sticks (1974) published by himself
(5) Sermons in the storm (1963) published by himself.

In the work 'Pearls and Pebbles' Swāmī Kṛṣṇānanda has explained some basic human values through his personal experiences. He urges us to be as rough and strong as a stone and to make our life as precious and lustrous as pearls. There are interesting questions asked to Swāmiji and he has given appropriate, answers, through which he has elucidated some prominent philosophical concepts. In the text 'Incense sticks' there was five chapters written in simple interesting language referring to a number of Indian Philosophical texts. Swāmijī has pointed out the significance of translating the teachings of Vedānta into practical life.

Swāmī Gaṅgeśvarānanda

Swāmijī (1881-1992), although bereft of physical eyes has contributed extensively to many branches of Sanskrit studies. He has interpreted some Vedic mantras in the light of the legends, related to God Kṛṣṇa. Although born in Punjab, he selected Ahmedabad as his *Karmabhūmi.* He was the first scholar to have edited all the four Vedas along with introduction in Sanskrit. He has commented on a number of Vedic hymns. According to Swāmijī even the Gāyatrī mantra (RV. III. 62-10) reveals the greatness of God Kṛṣṇa as he says:

(यः) कृष्णः (नः) अस्माकं (धियः) बुद्धीः कुमार्गान्निवर्त्य गीतोपदेशेन सन्मार्गे (प्रचोदूयात्) प्रेरयति। तं (धीमहि) ध्यायेम इति सम्बन्धः। लिङ्ग्यत्ययश्छान्दसः। कीदृशम् (सवितुः) सूर्यस्य (वरेण्यं) कन्यावरत्वेन अङ्गीकरणीयम्। तपनतनया कालिन्दी कृष्णेन परिणीता इति हि पौराणिकी कथा।

In this mantra, the word 'vareṇyam' is interpreted as one who was chosen as husband for his own daughter Kālindī by the sun-god. The Bhāgavat-purāna also supports this view:—

अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छति।
विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता।।X.58.20।।

He has commented on the well-known mantra of Isavasya Upaniṣad:

विद्यां च अविद्यां च यस्तद्वेदोऽभयं सः।
अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते।।11।।

सः साधकः अविद्यया, भगवदुपासनया मृत्युं मायाख्यं समष्टिबन्धनं, तीर्त्वा अतिक्रम्य, अपसार्य विद्यया, ज्ञानेन व्यष्टिबन्धनं विद्याख्यं निवर्त्य, अमृतम् अविनाशी ब्रह्मस्वरूपमश्नुते-प्राप्नोति, मुच्यत इत्यर्थः।

According to Indian tradition, Swāmijī was really an Ācārya who had written commentaries on Prasthānatrayī.

In his book called Gītāmandākinī (1976, published by Sanskrit Seva Samiti, Ahmedabad) Swāmijī has critically examined various topics found in the Bhagavadgītā like the concept of devotion (Bhakti), Karma, Akarma, Vikarama, Yajña, Kṣara, Akṣara-Puruṣottama etc. He has also offered novel interpretation of each chapter of the Bhagavadgītā.

Swāmī Śivānanda Śastrī

Swāmiji (born 1919 A.D.) was known as S.C. Dwivedi before he accepted sannyāsa in 1949 A.D. Afterwards he continuously practised penance and travelled around the world preaching the essential principles of vedānta. He has established spiritual centre called Ātmajyoti-Āsrama in Baroda. He has written a number of books in Sanskrit, Gujarati and English languages. e.g.—

(1) **Experience of a truth-seeker**
Publisher-Atmajyoti-Ashram-Trust, Vadodara

(2) **Vedic Prayers**
Pub. Atmajyoti-Ashram, Trust, Vadodara.

(3) **Hinduism or Sanātana-dharma (1968)**
publisher-Sanatana Dharma Mandala, Uganda, East Africa.

(4) **Yoga For Peace (1979)**
Publisher-Atmajyoti Ashram Trust, Vadodara.

(5) **Way of God (1969)**
Publisher-Atmajyoti Ashram Trust, Vadodara.

(6) **Nitya Pātha (1979)**
Publisher-Atmajyoti Ashram, Vadodara.
(7) **Satsaṅgasdhā (1978)**
Publisher-Atmajyoti Ashram, Vadodara
(8) **Thoughts of Swāmiji (1979)**
Publisher-Atmajyoti Ashram, Vadodara

In the text 'Nitya-Pātha', Swāmijī has complied and collected together some mantras, prayers and panegyrics which are essential for a person desirous of making some progress in the spiritual pursuit. In the book named 'Yoga for peace', Swāmijī asserts "A regular practice of the eight fold discipline of Yoga is absolutely necessary to have control over the mind and the senses for achieving the balanced tranquil state of the mind". In the book 'Sanātana-dharma or Hinduism', there are interesting chapters related to scripture, philosophy. [Sanātanadharma, path of God-Realization, the Hindu Trinity, Gods and Godesses etc.]

According to Brahmavādinī Śāradādevī (presently managing Atmajyoti Asrama, Vadodara) Swāmijī left for the pilgrimage in the Himalayas in 1980, and was never seen again.

Badarināth Kāśinātha Śāstrī

Śāstrijī, (1898-1976 A.D.) the then president of Vidvatsabhā, was also one of the teachers at Sanskrit Mahāvidyālaya, M.S. University, Baroda. He has composed not only plays but also beautiful songs in Sanskrit.

He has written about the life and contribution of Vallabhācarya to Indian Philosophy in the work 'Vallabhadigvijayam' containing eight cantos. He has also written a commentary on the Trisūtrī of the Brahmasūtras of Bādarāyaṇa according to Puṣṭī-mārga. Both these works have not been published so far.

Dr. K.K. Shastree (Śāstrī)

Prof. Dr. Keshavram Kashiram Shastree (1905) was born on 28th July, 1905 in Junagadh District of Gujarat. After obtaining various degrees from different Universities, he offered his services at a

number of academic institutions in Gujarat. He has authored 185 books in various languages and 1500 research papers are to his credit.

Dr. Shastree has authored more then 100 books related to various subjects like the Mahābhārata, Vaiṣṇavism, poets of Gujarat, Sanskrit and Gujarati grammar as well as linguistics. His books pertaining to Indian philosophy are:

(1) Life and works of Vallabhācārya
(2) Brahmavādapraveśikā
(3) Vedāntacintāmaṇī
(4) Śuddhādvaita Brahmavāda and Puṣṭi-mārga
(5) Śrī Vallabha-Siddhānta

He has also brought about editions of important Sanskrit texts :

(1) Bhāgavata (critically edited)
(2) Ṣoḍaśagranthas of Vallabhācārya
(3) Vallabhanāmāvali
(4) Śrimadbhagavadgītā (explanation and glossary in Gujarati)
(5) Bhaktisūtras of Nārada and Śāṇḍilya
(6) Nātyaśāstra of Bharata (Translation into Gujarati)
(7) Vivekadharyaśrayam (विवेकधैर्यश्रियम)
(8) Siddhāntarahasyam
(9) Gitāśataślokī and
(10) Aṇubhāsya along with commentary Pradīpa.

Most of these books are published by Darshan Trust, Ahmadabad 380015.

As far as the philosophical writings of K.K. Shastree are concerned, he has mainly elucidated the metaphysical points contained in the Bhagavadgītā, the Bhāgavata Purāṇa, different works of Vallabhācārya and the philosophical compostions of the saints of Gujarat.

Prof. A.N. Jani

A.N. Jani (1921 A.D. -Ex. Head of the Department of Sanskrit] Ex. Director of the Oriental Institute, M.S. University, Baroda, is a

renowned scholar of Indology. Apart from Grammar, Vedānta, classical Sanskrit and Pātañjala-Yoga, he has contributed extensively to the fields of modern Sanskrit literature, Purāṇa and literature of the enlightened saints. He has composed in sanskrit, a number of songs and stotras with philosophical contents. He has edited the text of Śrī-Saptaśatī (1972) with Gujarati translation. He has also edited Sarvadarśana-praveśikā (1988). He himself has published both these texts.

The text of Sarvadarśanapraveśikā is based on Sarvadarśana-saṁgraha edited by Vasudevsastri Abhyankar. Dr. Jani has explained the text and rendered the introduction of Pandit Abhanakar into Gujarati language.

Dr. A.D. Shastri

Dr. A.D. Shastri (born 1931) of Surat Ex-Head, Department of Sanskrit, M.T.B. Arts College, Surat, has written "Śuddhādvaitamate Brahmatattvanirūpaṇam," an essay in Sanskrit on Śuddhādvaita Vedānta. He has also edited and translated Aṇubhāsya of Vallabhācārya; published by Parshwa Prakashana, Ahmedabad, 1998.

Smt. Vimala Thakar

Vimala Thakar (born 1923) living a life like an Upaniṣadic sage at Mount-abu, is a great philosopher and reputed author. She has written a number of books elucidating basic tenets of Indian Philosophy, contribution of Indian saints and the significance of meditation in human life.

(1) *The Meditative way* (1969)
Publisher-Vimal Prakashan Trust, Ahmedabad

(2) *On an Eternal Voyage* (1969)
Publisher-The New Order Books Co. Ahmedabad

(3) *Talka* (1972)
Publisher-New Order Book Co. Ahmedabad for Vimal Prakashan Trust

(4) *Meditation—A way of Life* (1985)
Publisher—Vimal Prakashan Trust, Ahmedabad

(5) *Glimpses of Īśhāvāsyam* (1991)
(6) *Silence in action*
(7) *Beyond awareness*
(8) *The urgency of self-discovery*
(9) *The Mystery of Silence*
(10) *Life as yoga*
(11) *Meditation in daily life*
(12) *Spirituality and social action*
(13) *The eloquence of Living*

Published by Vimal Prakashan Trust, Ahmedabad

In the book named `On an eternal voyage' Vimalaji has stated her beginning of inward journey to freedom and also interesting dialogue with the celebrated philosopher J. Krishnamoorty. `The meditativa way' contains her lectures delivered at Derbyshire in 1968. According to her meditation is a way of life, a way of harmonious living. It cannot be linked to time and space and it reveals unity, similarly in the book on maditation, she rightly observes "In our present lives we are uprooted, but in meditation we come home to our essential being and all feelings of loneliness, difference, insecurity vanish spontaneously."

In the text `Glimpses of Ishavasya' she has explained each mantra of the Upanisad with the quotations from the Upanisadic texts. Vimalaji righly explains "Ishavasya Upniṣad is a Upaniṣad that talks about the principle, the essence of reality which permeates everything in cosmos. It emphasises the unity of life, the wholeness, the completeness, the homogeneity of reality."

Vamalaji has actively participated in the Bhūdāna movement started by the saint Vinoba Bhawe. She has also conducted a number of Jñāna-Sūtras at various places in India and abroad. In those sessions she has elucidated the principal tenets of Indian philosophy and their relevance to the modern human life which is full of stress and strain. Although she was very much impressed by the philosophical thinking of J. Krishnamoorty, she has beautifully evolved the philosophy of life based on the prominent texts of the ancient sages and those written by the celebrated saints of India.

Resume

Although Gujarat has excellent traditions of great writers and thinkers, we hardly find any philosophical text having genuine originality. Most of the texts are based on the Prasthānatrayī and the philosophical idealogy of the Ācāryas like Śaṅkara and Vallabha.

Vaiṣṇavism being the most popular religion in Gujarat, several scholars like Badarinath Shastri. G.H. Bhatt, A.D. Shastri. K.K. Shastri have attempted to elucidate the main concepts of Puṣṭi-mārga in their works. Some of the Indologists like S.D. Satavaleker, M.V. Upadhyaya and Ranga- Avdhoota have mainly tried to popularize Sanskrit language and literature through their discourses and writings. Moreover the savants like *Swami Vāsudevānandajī, Nathuram Sharma,* Gaṅgeṣhwaranandaji, Kṛupalvananda and Raṅga-Avadhoota have stressed the significance of morality, good character, human values and Bhaktithe total devotion for a particular cause. Again and again these learned thinkers have emphasized the importance of spirituality in general and ethical discipline in particular. The philosophical writings of the scholars of Gujarat are therefore unique in the sense that they incorporate the essential concepts of Indian philosophy. It can therefore be avered that the texts of the Gujarati writers, have contributed immensely to Indian philosophy in general and to various schools of philsophy like Sāṁkhya, Yoga, Śāṅkara Vedānta and Śuddhādvaita of Vallabhācārya in particular.

Like different charming hues in a rainbow these philosophical texts add to excellence of metaphysical writings in different parts of India.

In short it can be concluded that the thinkers of Gujarat have significantly contributed to different branches of Indology since several centuries. And this tradition is continued uninterrupted even in the present century by the erudite Sanskritists who have mainly written in vernacular languages like Gujarati, Hindi and Marathi.

स्वातन्त्र्योत्तर राजस्थानीय महाकाव्य

लालाशङ्कर गयावाल

संस्कृत भाषा में काव्यसर्जना की अजस्रधारा सतत् प्रवहमान है, यह इसके जीवितत्त्व को प्रमाणित करती है। संस्कृत महाकाव्यों की शृंखला में *बृहत्त्रयी* का विशेष स्थान है, *बृहत्त्रयी* में भी अन्यतम सर्वगुणसम्पन्न महाकाव्य *शिशुपालवधम्* के रचयिता महाकवि माघ की काव्यस्थली राजस्थान न केवल राजपूताना वीरों के अदम्य साहसिक वीरता के लिए जाना जाता है, अपितु काव्य की सतत् सर्जना के लिए भी प्रसिद्ध रहा है। विद्या की अद्वितीय नगरी जयपुर राजस्थान में ही विराजमान है। स्वातंत्र्योत्तर भारत में संस्कृत सुकवियों की लेखनी के विषयीभूत चमत्कारपूर्ण प्रबन्ध काव्यों की विशालराशि में राजस्थान की अनेक विचक्षण प्रतिभाओं ने अपनी साहित्य सर्जना से इस प्रान्त को अपूर्व साहित्य भण्डार प्रदान किया है। नव्य विषय का आश्रय लेकर शक्तिनिपुणता एवं अभ्यास के द्वारा लघु को महत् रूप तक पहुँचाकर भव्य संस्कृत में हृद्य काव्य की रचना राजस्थानीय सारस्वत साधकों ने कर संस्कृत महाकाव्यों को नित नूतनता प्रदान की है। महाकाव्य के अलङ्कारशास्त्रीय लक्षणों को लक्षित, लौकिक, अलौकिक पात्रों से ललित पौराणिक आख्यानों से पुष्पित, नूतन प्रयोगों से परिष्कृत, भाव एवं कल्पना की धारा से कल्पित स्वतंत्र भारत में रचित राजस्थानीय संस्कृत महाकाव्यों का विस्तृत विवरण इत्थं प्रस्तुत किया जाता है–

अपराजिता वधू–श्री पूर्णचन्द्र शास्त्री कलावटिया द्वारा रचित नवसर्गात्मक महाकाव्य है। प्रस्तुत महाकाव्य में कवि ने भारतीय नारी का यथार्थ चित्रण प्रस्तुत किया है। वर्तमान भारतीय समाज में नारी की स्थिति का सजीव चित्रण श्लाघनीय है। अप्रकाशित 600 श्लोकों के इस महाकाव्य में उपजाति तथा अनुष्टुप छन्द का प्रयोग सर्वाधिक किया है। महाकाव्य की भाषा सरल, सरस तथा प्रवाहमयी है। कवि ने शब्दालङ्कारों एवं अर्थालङ्कारों का सुन्दर प्रयोग किया है। महाकाव्य

का परिचय देते हुए कवि लिखता है—

रचितं नवसर्गेषु षट्शतश्लोकसंचयम्।
नारीगाथात्मकं काव्यं पूर्णचन्द्रेण शास्त्रिणा।।

इन्दिराविजय महाकाव्यम्—शेखावाटी के प्रसिद्ध विद्वान श्री तारादन्त जोशी इस महाकाव्य के रचनाकार हैं। प्रस्तुत महाकाव्य का वर्ण्य विषय सन् 1971 में श्रीमती इन्दिरा गाँधी के नेतृत्व में भारतीय सेना द्वारा पाकिस्तान को पराजित कर बाङ्गलादेश की मुक्ति का काव्यमय वर्णन है। साथ ही नेहरू-वंश वर्णन, इन्दिराजी का जन्म, उनका बचपन, शिक्षा, भारतीय स्वतंत्रता आन्दोलन में योगदान, प्रधानमंत्री पद पर निर्वाचन आदि का भी मनोहर वर्णन कवि द्वारा किया गया है। पाकिस्तान पर इन्दिराजी की इस विजय को कवि ने अभूतपूर्व विजय माना है।

महाकाव्य की भाषा सरल, सरस एवं प्राञ्जल है।

उत्तरनैषध महाकाव्य—राजस्थान संस्कृत अकादमी से प्रकाशित नाटक *दूध माधवम्* में श्री मदनशर्मा 'सुधाकर' द्वारा रचित पाँच महाकाव्यों की सूचना मिलती है। श्री सुधाकर जी द्वारा लिखित ये सारे महाकाव्य अप्रकाशित हैं। अपने थोड़े-से समय में (1926-70) श्री मदनशर्मा ने संस्कृत में विपुल साहित्य की रचना की। इन पाँच महाकाव्यों का उल्लेख कवि ने अपनी डायरियों में किया है।

कुम्भरायचरितम्—कविरत्न पं. छत्रधार शर्मा द्वारा रचित *कुम्भरायचरितम्* एकादश सर्गों में निवद्ध टोण्डाप्रदेश के राजा कुम्भराय की विजयों का विस्तृत वर्णन है। काव्य का अष्टम सर्ग विशेषरूप से माधुर्यगुणों से गुम्फित एवं चमत्कृत है—

कुम्भोद्भवेन मुनिना जलधिर्निपीतो
राज्ञा ह्यनेन पुनरत्र विलंघ्य तं चं।
कीर्तेर्निशाकरद्युतेर्मासावदातां
पौर्णं चकार दिवसं कमलध्वजेव।।

(*कुम्भरायचरितम्*-8/37)

गणपतिसम्भवम्—म.म. श्री प्रभुदत्त शास्त्री द्वारा रचित *गणपति- सम्भवम्* महाकाव्य महाकवि कालिदास रचित *कुमारसम्भवम्* से प्रेरित एक शैवमहाकाव्य है। यद्यपि नाम की साम्यता के कारण यह पूर्ववर्ती काव्य के अनुकरण का बोध

कराता है परं *कुमारसंभव* से भिन्न प्रकार का कवि का मौलिक कर्म है। दस सर्गों में निवद्ध इस महाकाव्य में गणपति के जन्म की आधारभूत कथा को विभिन्न पुराणों एवं कथाग्रंथों से संग्रहित कर उसे मौलिक रूप में काव्यबद्ध किया गया। यह सर्ग क्रमशः हिमगिरी परिचय, गिरिशगिरिजापाणिग्रहण, योगशक्तिचमत्कृति शास्त्रार्थशस्त्रीभाव, गजमनुज-योजन, तान्तैकदन्त, महाभारतलेखाख्यान, देवमोदकोपहार गणशासनोत्कर्ष एवं काव्यान्तर पुष्पार्पण नामों से जाना जाता है। यह महाकाव्य शास्त्रीय लक्षणों से पूर्ण है।

प्रकृति चित्रण में कवि ने हिमगिर की धवल बर्फ को प्रकृति देवी के पट के रूप में प्रस्तुत करते हुए लिखा है—

कामं मां सितकीटतन्तुसदृशीं चन्द्रांशुपुञ्जं च वा
विभ्रर्त् पञ्चमुखादृटहासमिव वः मन्ये प्रकृत्या परः।
आद्रं त्वादिवः सूर्यरश्मिसविधे निश्चिन्तया शोष्यते
नो मोष्येत परोक्षता-पथकथेश्चौराऽख्यदेवैर्न यत्।। (गण. 1/3)

छन्द, अलंकार एवं रस की चमत्कृति के साथ गेयात्मकता अद्भुत है—

जय जय गिरिजाधन, हे! जय जय साधन बन! हे
जय सुख वर्षा धन हे! जय शुभदायिन दिन! हे
जय जय जल झष! हे जय कनकराशंकष! हे
जय भारत माऽऽवन! हे! जय जय गणशासन हे! (गण. 5/7)

गाँधी-गाथा—आचार्य मधुकर शास्त्री द्वारा रचित बारह सर्गों में सज्जित *गाँधी-गाथा* महात्मा गाँधी का सम्पूर्ण जीवन चरित है। इसमें बापू के जीवन की घटनाओं, बाल्यकाल से लेकर धर्म सम्वन्धी विचार, रामनाम की प्रतिष्ठा, गीता का अध्ययन एवं प्रभाव, विदेश में धर्माचार का पालन, दक्षिण अफ्रीका के कार्य, गोखले से भेंट, एनीबेसेंट दर्शन, सत्याग्रह सन्तान, चम्पारण सत्याग्रह, रौलट एक्ट, चौराचौरी काण्ड, त्यजेत भारतम् (भारत छोड़ो), कस्तूरबा का निधन आदि घटनाओं का सुन्दर चित्रण किया गया है। महाकाव्य का एक श्लोक द्रष्टव्य है—

जयति विजयते भारतमाता सकललोक-कल्याणी
जगद् वन्द्य यत्तनय गाँधि-गाथां गायति युगवाणी।
येन गान्धिना स्वदेश-हेतोर्विहितोऽद्भुत उत्सर्गः
पारतन्त्र्य-नरकस्थलं आनीतः स्वातंत्र्यस्वर्गः।।

गाँधीगौरवम्—पं. शिवगोविन्द त्रिपाठी द्वारा रचित *गाँधीगौरवम्* आठ सर्गों

एवं 792 पद्यों में संकलित एक महाकाव्य है। इसमें कवि ने राष्ट्रपिता महात्मा गाँधी के जीवनचरित के माध्यम से सत्य, अहिंसा एवं सत्याग्रह की त्रिवेणी-सङ्गम का वर्णन किया है। जिसमें गाँधीवाद के साथ-साथ स्वातंत्र्य, सामाजिक क्रांति, समता, एकता, राष्ट्रियचेतन सर्वधर्मसमभाव, धर्मशिक्षा और राजनीतिपरक विचारों का वर्णन है। गाँधी जी के कार्यों का गौरव के साथ वर्णन होने से इसका नाम सार्थक है।

प्रस्तुत महाकाव्य का नायक शोभा, विलास, माधुर्य एवं गाम्भीर्यादि गुणों के आकार, स्वरूप धीरोदात्त नायक के रूप में चित्रित हैं। वे प्रशस्त बैरिस्टर हैं, नेता हैं, सत्याग्रही हैं, और अहिंसक हैं। वे भारत के वीर हैं और भगवान मुरारी के अंशावतार हैं, जो इस प्रकार कथित है—

यदा जगत्यां विपदासु मग्नानालोकते स्वीयजनान् मुरारिः।
तदा स्वकीयं पुरुषं विशेषं कुत्रापि जातं नितरां करोति।।

राष्ट्रीय एकता विशेषतः हिन्दु-मुस्लिम एकता के लिए तत्पर थे एकत्र मुसलमान के घर ठहरकर दोनों पक्षों को समझाते हुए कहते हैं—

एको हि रामोऽथ मुहम्मदो वा द्वावेव नित्यं हृदि संजपामः।
परस्परं भेदकरा न मान्या गृहणन्तु शिक्षां श्रुतिसम्मतां ताम्।।

स्वातंत्र्योत्तर भारत में रचित महाकाव्यों में *गाँधीगौरवम्* अपनी वर्णनकुशलता, भाषा-सौन्दर्य एवं चित्रणचातुर्य के लिए प्रसिद्ध रहा है। *भारती* पत्रिका के सम्पादक स्व. दीनानाथ त्रिवेदी ने ठीक ही लिखा है—

छन्दोभिर्विविधैः पदैश्च सुनवैर्जिज्ञासुलाभावहम्।
सारल्येन गुणेन भद्रुचिकरं ज्ञानं समेषामपि।।
श्रीमद्भि कविभिस्त्रिपाठिशिवगोविन्दाभिश्चैर्गुम्फितं।
भूयात्तद्भुवि गान्धिगौरवमिदं काव्यं सतां प्रीतये।।

चन्द्रशेखर महाकाव्यम्—श्री सत्यनारायण शास्त्री द्वारा रचित प्रस्तुत महाकाव्य 18 सर्गों में निवद्ध 1135 श्लोकों से युक्त है। सुप्रसिद्ध क्रान्ति का महावीर स्वनामधन्य ऐतिह्यव्यक्ति चन्द्रशेखर आजाद इसका नायक है जो काव्यजगत् की सर्वमान्य परम्परा के अनुसार नायकत्व के गुणों से संवलित एक छीरोदात्त नायक है। इसका अङ्गीरस वीर है। इसकी कथा चन्द्रशेखर आजाद से संवंधित है। परम्परा से हटकर यह महाकाव्य अपनी नैतिकता के लिए स्मरणीय है। यहाँ कवि ने मंगलाचरण एवं मातृवन्दना को अस्वीकार किया है। परन्तु नायक के

माध्यम से अपनी मातृभूमि के प्रति श्रद्धा की वात बार-वार दुहराई है। प्रस्तुत महाकाव्य में कवि ने नायक के जीवन की उन चुनी हुई घटनाओं को ही लिया है, जिनका क्रांति से और तदुचित शौर्यपूर्ण व्यक्तित्व से सीधा सम्बन्ध है। बचपन की एक घटना से इनके अदम्य साहस का परिचय मिलता है–

सोऽयं कदाचिज्ज्वलयञ्छलाका दीपावलीपर्वणि पेटिकायाः।
स्वपाठशालेऽखिलबालुजुष्टः सन्दग्धहस्तोऽपि शुशोच नेषत्।।

इसकी भाषा सरल है एवं अलंकार और छन्दयोजना सुन्दर है। सच में ऐसे नवीन महाकाव्य संस्कृतभाषा को स्थिरता प्रदान करते हैं।

चर्चामहाकाव्यम्–श्री शिवदत्त शर्मा चतुर्वेदी द्वारा प्रणीत *चर्चामहाकाव्यम्* आर्या छन्द में निबद्ध है। इसमें चौबीस सर्ग हैं तथा 2111 पद्य हैं। *चर्चामहाकाव्यम्* नामक इस प्रबन्ध काव्य में जगदम्बा, देवपूजा, श्रीकृष्ण, श्रीराम, गोस्वामी तुलसीदास, भारतेन्दु हरिश्चन्द्र, म. म. गिरधरशर्मा चतुर्वेदी, म. म. गोपीनाथ कविराज, कविशिरोमणि मथुरानाथ भट्ट, श्रीचन्द्रधर शर्मा गुलेरी, सी. वी. रमन, डॉ. राजेन्द्र प्रसाद, कार्ल मार्क्स, विद्या, यात्रा, काव्य-प्रयोजन, काव्यकारण, शोध, यात्रा, नारी शिक्षा, यावत्, हा हा हू हू आदि का वर्णन एक-एक सर्ग में किया गया है। अन्तिम दो सर्गों मे कवि ने जीवन के विभिन्न पक्षों को यावत्-तावत् एवं हा हा हू हू विशिष्ट पदावली का पद्यान्त में प्रयोग करते हुए प्रकाशित किया है।

इस काव्य में कवि ने चर्चा नामक अमूर्तभाव का मूर्तिकरण करते हुए चर्चा की यात्रा के क्षेत्र में विविध विषयों को समाहित किया है। इस प्रवंध-काव्य के नामकरण से प्रतीत होता है कि चर्चा ही इस प्रबन्ध की नायिका है, इसके विविध रूपों को इस काव्य में कवि द्वारा प्रस्तुत किया गया है।

चित्तौड़चूड़ामणि–प्रस्तुत महाकाव्य के प्रणेता श्रीरामदेव साहू हैं। इस महाकाव्य में कवि ने चित्तौड़ राजवंश का काव्यमयी भाषा में वर्णन किया है। 32 सर्गों में रचित यह महाकाव्य अपनी पूर्णता की ओर है। इसकी भाषा गम्भीर एवं विषयविशेष का वर्णन हृदयावर्जक है। तथा हि–

पुष्पद्रुगुंजद्भ्रमरायताल आतालवृन्ताद्युपभोगहीने।
श्रीखण्डजामण्डनशून्यकाये आसारशून्ये ग्रहगर्जिरम्ये।।
कामाभिभूताभिसरद्युवस्वस्वप्रेयसीचुम्बनमर्स्तिताम्बु।
प्रकृष्टशीतत्वविदग्धपद्ये अशीतभीत्या जललीनमीने।।

(*चित्तौड़चूड़ामणि-3/2-3*)

यह कवि का द्वितीय अप्रकाशित महाकाव्य है। कवि ने अल्प समय में ही खण्ड काव्य-गीतिकाव्य-स्तोत्रकाव्य-चम्पूकाव्य-चरितकाव्य-व्यंग्यकाव्यादि लेखन के द्वारा आधुनिक संस्कृतसाहित्य का संवर्द्धन किया है।

जयोदय—जैन कवि मुनि ज्ञानसागर द्वारा रचित *जयोदय* 28 सर्गों का एक महाकाव्य है। इसमें हस्तिनापुर के राजा जयकुमार का युवावस्था से मृत्युपर्यन्त तक का वर्णन है। जयकुमार धार्मिक प्रवृत्ति का, जितेन्द्र का उपासक, द्वेषभाव से हीन प्रजाहित में संलग्न राजा था। इनका विवाह काशी की राजकुमारी सुलोचना से हुआ। गृहस्थधर्म का पालन करते हुए लोक की असारता का अनुभव कर वैराग्य होने पर भगवान ऋषभदेव के उपदेश से जयकुमार तप में प्रवृत्त हुए और मनः पर्याय ज्ञान की प्राप्ति कर दिगम्बरी शिक्षा धारण कर ली और यथासमय शरीर त्याग कर उच्चपद प्राप्त किया।

कवि ने साहित्य के माध्यम से दर्शन की प्रस्तुति अत्यन्त कलात्मकता से की है, अपरिग्रह व्रत शिक्षा देना महाकाव्य का मुख्य उद्देश्य रहा है। महाकाव्य शास्त्रीय सिद्धांतों से सिद्ध है। महाकाव्य के मङ्गलाचरण के रूप में कवि ने जिन देव की वन्दना की है—

श्रिया श्रितं सन्मतिमात्म्ययुक्त्या खिलज्ञमीशानमपीति मुक्त्या।
तनोमि नत्वा जिनपं सुमकत्या जयादेयं स्वाभ्युद्माय शक्त्या।।

(*जयोदय* 1/2)

महाकवि ने चार महाकाव्य लिखे हैं उनमें यह प्रथम है।

जयभारतादर्श—कविवर गोस्वामी फाल्गुन भट्ट ने 13 सर्गों में, महाभारत का अनुसरण करते हुए 13 पर्वों में अपने काव्य की रचना की है। इसमें कवि ने भारतीयों को पाण्डव एवं पाकिस्तानियों को कौरव का अभिधान देकर नेहरु, शास्त्री आदि को युधिष्ठिरादि एवं भुट्टो आदि को दुर्योधनादि के रूप में प्रस्तुत किया है। आदिपर्व में कवि ने लिखा है कि—

दुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः स्कन्धोजिन्नाभुट्टोऽस्य शाखाः।
दुःशासन पुष्पफले समृद्धे मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी।।
युधिष्ठिरोधर्ममयो महाद्रुमः स्कन्धोऽर्जुनश्चौधरिस्तस्य शाखाः।
कीलरबन्धु पुष्पफले समृद्धे मूलधर्मो लालकः शास्त्रिकर्यः।।

अन्य पर्वों में भारतीय वीरों के शौर्य के साथ पाक चीन सेना से छिड़े युद्धों का वर्णन किया गया है।

जरासन्धवधमहाकाव्यम्– वल्लभसंप्रदाय के आचार्य गोस्वामी हरिराय द्वारा रचित प्रस्तुत महाकाव्य आधुनिक संस्कृत साहित्य का श्री वर्धन करने में सर्वथा सक्षम है। 18 सर्गों में उपनिवद्ध इस प्रबन्ध में कवि ने अपनी काव्यकला के द्वारा अपना आराध्य नन्दनन्दन भगवान् श्रीकृष्ण के प्रति अपने समर्पण भाव को प्रदर्शित किया है। काव्य का प्रारंभ कृष्ण की वन्दना से होता है। कृष्ण के रूपमाधुर्य का वर्णन, द्वारिकावासियों की वेदना, गोपिकाओं का विरह, मथुरा के सौन्दर्य का वर्णन, कालिन्दी वर्णन आदि के द्वारा कवि ने कृष्ण के प्रति अपनी श्रद्धा दिखाई है। षष्ठ सर्ग से दशम सर्ग पर्यन्त जरासन्ध की उत्पत्ति, विवाह, राज्याराधन एवं कपटपलायन गुप्त द्वारिकागमनादि का चमत्कारपूर्ण वर्णन किया गया है।

महाकवि का यह महाकाव्य माघ के *शिशुपालवधम्* का अनुसरण करता प्रतीत होता है। कवि ने चार महाकाव्य लिखे हैं।

तुलसी महाकाव्यम्–पण्डित रघुनंदनशर्मा द्वारा 1902 में लिखित तुलसी महाकाव्य की सूचना राजस्थान संस्कृत अकादमी से प्रकाशित सम्पादक– डॉ. प्रभाकर शास्त्री–'राजस्थान के जैन दार्शनिकों एवं कवियों का संस्कृत को योगदान' पुस्तक के पृष्ठ सं. एकादश में प्रो. दयानन्द भार्गव के लेख से प्राप्त हुई है। विशेष विवरण अप्राप्य है।

श्रीतुलसीयशस्तिलकम्–श्रीमदनशर्मा 'सुधाकर' विरचित महाकाव्यों में श्री तुलसीयशस्तिलकम् एक महाकाव्य है। यह अप्रकाशित है।

तुलसीसौरभम्–श्रीमधुकर शास्त्री द्वारा रचित तुलसीदास के समग्र जीवन चरित पर आधारित एक चरित प्रधान महाकाव्य है। ब्रजभाषा के सुप्रसिद्ध महाकवि इस महाकाव्य के नायक हैं। यह महाकाव्य अप्रकाशित है। कवि ने इसका नाम परिवर्तित कर *तुलसीदास यशोऽमृतम्* कर दिया।

दक्षिणावर्त्तविलासम्–प्रस्तुत काव्य का प्रणेता श्री सुभाष तनेजा विद्यालंकर स्वयं महाकाव्य घोषित करते हैं। इसमें कवि द्वारा दक्षिण भारत की यात्रा प्रसंग में रचित पद्यों का संग्रह है। यह अप्रकाशित है।

धरात्मजा–श्री मधुकर शास्त्री द्वारा रचा गया यह महाकाव्य राष्ट्रीयता की भावनाओं से ओत-प्रोत है। यह अप्रकाशित एवं अपूर्ण है। इसमें 17 सर्ग की योजना है।

पुरुषसंभवम्–प्रस्तुत महाकाव्य गोस्वामी हरिराय के द्वारा रचित है। इसकी

सूचना *राजस्थानीयमभिनवसंस्कृतसाहित्यम्* के भाग-चार, पृष्ठ 131 पर प्राप्त हुई है। विस्तृत विवरण अप्राप्य है।

पूनाहार्सविजयम्–प्रस्तुत महाकाव्य का कर्ता झुँझनु निवासी रामभगत शर्मा हैं। श्री शर्मा पूनाहार्स में कप्तान थे, इन्होंने युद्ध में स्वयं दृश्य एवं अनुभूत घटनाओं का सुन्दर चित्रण काव्यमयी भाषा में प्रस्तुत किया है। प्रकाशित इस महाकाव्य में–

पौरुष कौस्तुभम्–श्री द्विजेन्द्र लाल शर्मा पुरकायस्थ द्वारा प्रणीत यह एक पौराणिक महाकाव्य हैं इस महाकाव्य में कवि ने दैत्यराज बलि की दानप्रियता के चरणोत्कर्ष को प्रतिपादित किया है। यह महाकाव्य अप्रकाशित है।

प्रणयपरिणय–गोस्वामी हरिराय द्वारा रचित इस महाकाव्य की सूचना *राजस्थानीयमीभनवसंस्कृतसाहित्यम्* (भाग-चतुर्थ, पृष्ठ संख्या-131) से प्राप्त हुई है। विशेष विवरण अप्राप्य है।

भारतदिग्दर्शनम–मूलतः चुरू राजगढ़ निवासी प्रसिद्ध वैद्य पं. सत्यनारायण शास्त्री द्वारा प्रणीत प्रस्तुत महाकाव्य में 1947 में भारत की स्वतंत्रता के उपरान्त देशविभाजन के समय हिन्दु-मुस्लिम सम्प्रदाय के बीच हुए भीषण नरसंहार से दुःखी हो कवि ने देश की दुर्दशा का मार्मिक चित्रण किया है। महाकाव्य की नायिका स्वयं भारतमाता है। 13 सर्गों से सज्जित इस महाकाव्य में कवि ने प्रताडित वर्ग के जीवन का यथार्थ वर्णन करते हुए यथास्थान सूर्योदय, सन्ध्या, चन्द्रोदय, नदी, वन, उपवन, सरिता इत्यादि का वर्णन प्रस्तुत किया है। मातृ-भू के प्रति कवि की उक्ति द्रष्टव्य है–

प्रत्येकं भारतीयस्य जागर्त्तु मनसि प्रियम्।
स्वदेशहित साधेच्छाव्रतं तूर्णमनुत्तमम्।।
भारते नैव कस्यापि हृदये भीरुता भवेत्।।
सर्वेषां वीरता लोलविधिकूलङ्कषा भवेत्।।

भावप्रधान यह महाकाव्य राष्ट्रीयता के पुनीत भावों से ओतप्रोत, प्राचीनताओं के प्रति अन्धमोह तथा नवीनता के प्रति अनावश्यक उत्साह दोनों ही अभीष्ट प्रतीत नहीं है।

भृत्याभरणम–नौकरशाही की प्रवृत्तियों के वर्णन से युक्त 36 सर्गों के इस महाकाव्य के प्रणेता पं. श्री रामदेव हैं। कवि ने नौकरी को भगवान की माया शक्ति की संज्ञा देते हुए यह बताया है कि यह नौकरी अपना भ्रष्टाचार रूपी

जाल जिस तरह से फैला रही है, उससे सम्पूर्ण राष्ट्र ही खंतरे में पड़ गया है। आज राष्ट्र की उन्नति के हाथ 'भृत्या' (नौकरी) की लाल फीताशाही से बँधे हैं, इस बंधन से छुटकारा केवल भगवान ही दिला सकता है। स्वतंत्रता प्राप्ति के समय की गई आशाओं के विपरीत देश की स्थिति पर नारद के मुख से वेदना प्रकट की गई है—

लुप्ताऽस्मिता कथमितः परिपालितार्यैः
किं वा व्यपान्महतो निजराष्ट्रधर्मः।
मन्ये मृगेन्द्रमदमर्दनविक्रमोऽयं
देवाद्धिसर्वदमनो निगडे निबद्धः।।

भृत्या और उत्कोच ने धरा पर राज कर लिया है। जो कार्य आशुतोषसुत गणपति भी नहीं कर सकते, उसे भृत्या-सुत उत्कोच क्षणभर में कर देता है—

कवि का व्यङ्ग है—

नवावतारोऽस्त्यमरो धरिण्यां
भृत्या यशोवर्धन एष दक्षः।
यदाशुतोषो न गणाधिपो वा
कर्तुं प्रभुस्तत् कुरुतेऽयमाशु।।

भृत्या नामक अमूर्तभाव का मूर्तरूप में वर्णन होने के कारण यह एक आधुनिक भाव प्रधान महाकाव्य है।

भारतविजयम्—प्रस्तुत महाकाव्य पं. प्रभुदत्त शास्त्री का द्वितीय महाकाव्य है। कवि द्वारा लिखित *गणपति सम्भवम्* महाकाव्य के आवरण के पृष्ठ भाग पर इस महाकाव्य की सूचना प्राप्त होती है वहीं इसके चार श्लोक उद्धृत मिलते हैं। उन प्राप्त चार श्लोकों के आधार पर महाकाव्य के सम्बन्ध में कुछ कहना युक्तियुक्त नहीं होगा। संभवतः यह महाकाव्य भारत की स्वाधीनता को आधार बनाकर लिखा होगा।

मञ्जुनाथीयम्—पं. श्री बदरीप्रसाद शर्मा द्वारा रचित महाकाव्य नव सर्गात्मक है। इस महाकाव्य में संस्कृत के कवि शिरोमणि भट्ट श्री मथुरानाथ शास्त्री का स्वतंत्रता आन्दोलन में एक कवि के रूप में स्वतंत्रता सेनानीत्व सिद्ध करने का प्रयास किया है। कवि का मानना है कि स्वतंत्रता संस्कृत-संस्कृति प्रधान होनी चाहिए। राजनैतिक स्वतंत्रता के साथ-साथ सांस्कृतिक स्वतंत्रता प्राप्त होने पर ही वास्तविक स्वतंत्रता मिल पाती है। कवि ने संस्कृत कवियों को स्वतंत्रता

सेनानी के रूप में चित्रित किया है।

यह एक राष्ट्रीय महाकाव्य है, जिसमें धार्मिक एवं राजनैतिक रूप से अखण्डभारत का काव्योचित वर्णन किया गया है। स्वतंत्रता आन्दोलन कैसा होना चाहिए इसमें कवि की उक्ति है—

व्यक्ता यदा प्रभृति संस्कृतवाङ्मयस्य
शिक्षासुधा सुमधुराऽपि च भारतीयैः।
देशस्तदा प्रभृति वै पतनोन्मुखोऽभूत्
साक्षीविवृत्तमिह विश्वजनीनमाहुः।।

महारथी—'महारथी' नाम से विख्यात *कर्णचरितामृतम्* महाकाव्य के रचयिता पं. गुलावचन्द्र चुलेट हैं। महाभारत के मूल कथानक को लेकर अपनी प्रतिभा एवं कल्पनाशक्ति से कर्ण के चरित्र को सरस एवं ओजस्वी भाषाशैली के माध्यम से आदर्श स्वरूप प्रदान किया है। शास्त्रसम्मत सिद्धान्त का अनुकरण करता हुआ यह महाकाव्य इक्कीस सर्गों में विभाजित है।

कवि का स्पष्ट अभिमत है कि हस्तिनापुर के सिंहासन पर वस्तुतः कर्ण का ही अधिकार था, चूँकि अधिरथ ययाति का वंशज था तथा ययाति हस्तिनापुर के संस्थापक थे। पाण्डु एवं धृतराष्ट्र व्यास पुत्र होने से ययाति के वंशज नहीं थे। पाण्डवों के समान कर्ण भी देवपुत्र था तथा प्रथम कौन्तेय भी था। अतः कर्ण ही सिंहासन का न्यायसङ्गत उत्तराधिकारी था। इस प्रकार कर्ण महाभारतीय पात्रों में सर्वोत्तम सबों के लिए प्रेरणादायी है, यही विचार कर्ण के साङ्गोपाङ्ग जीवन को महाकाव्यरूप में चित्रण करना उचित जानकर ही कवि ने इस काव्य का प्रणयन किया।

महावीरसौरभम्—इस महाकाव्य के रचयिता आचार्य मधुकर शास्त्री हैं इसमें 16 सर्ग हैं। जैनों के 24वें तीर्थंकर भगवान महावीर स्वामी के दर्शन एवं जैन सिद्धांतों का वर्णन महाकाव्य का मुख्य प्रतिपाद्य है। इसकी सरल भाषा एवं शैली प्रशंसनीय है। महावीर स्वामी के जीवन से सम्वन्धित विभिन्न घटनाओं का सुन्दर चित्रण छन्द एवं अलंकार योजना के साथ किया गया है। जीवन वहुमूल्य है केवल भोग ऐश्वर्य आदि प्राप्ति इसका लक्ष्य नहीं। मन की शांति प्राप्त करने योग्य है—

न जीवनं भोग-सुखाय केवलं
न राजसिंहासन-लब्धि हेतवे।

इदं तु सर्वं बहुशोऽप्यवाप्यते
न किन्त्वतो मानस-शान्तिराप्यते।

महाकाव्यों की प्राचीन परिपाटी की तरह प्रत्येक सर्ग में एक ही छन्द एवं सर्गान्त में छन्द परिवर्तन, प्रकृति वर्णन आदि न होते हुए भी सर्गवद्धता नायक का ऐतिहासिक रूप से विख्यात होना धीरोदात्तगुण युक्त, शांतरस प्रधान एवं विश्व को उपदेश देने की दृष्टि से एक चरित प्रधान महाकाव्य है। यह महाकाव्य अश्वघोष रचित *बुद्धचरितम्* की परम्परा का भान कराता है।

महीमहम्—द्वादश सर्गों में रचित इस महाकाव्य के प्रणेता श्री द्विजेन्द्र लाल शर्मा पुरकायस्थ हैं। यह महाकाव्य कच एवं देवयानी के पौराणिक कथानक पर आधारित यह विशुद्ध प्रेम की व्यापकता से पूरित है। इसका नायक धीरोदात्त कोटि का है, प्रधान रस श्रृंगार एवं वैदभीरीति में रचित है। महाकवि के अनुसार तीनों ही लोकों में पृथ्वीलोक ही ऐसा है जहाँ प्रेम का 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' स्वरूप देखने को मिलता है। इसलिए पृथ्वीलोक का मानव देवों एवं दैत्यों से विशिष्टता रखता है—

स्वतन्त्र्यश्चभूयो विवेकाश्रयत्वात्।
समर्थोऽप्यकल्याणमार्ग व्यजन वै।
स्वयंपुण्यनिष्ठं सदाचारमिच्छन्
नरो देवदैत्येभ्य आस्ते विशिष्टः।।

मोहभङ्गम्—डॉ. रसिक बिहारी जोशी कृत *मोहभङ्गम्* आठ सर्गों से युक्त एक महाकाव्य है। इसमें कवि ने सौभरि ऋषि के जीवनवृत्त का वर्णन किया है। कथा का आधार विष्णुपुराण एवं श्रीमद्भागवत पुराण है। प्रस्तुत महाकाव्य लक्षण ग्रन्थों के अनुसार महाकाव्य गुणों से सर्वथा परिपुष्ट है। त्याग और तपस्या के धनी सौभरि एक मत्स्यराज की काम क्रीडा को देखकर मोहित हो गये और उस मोह के कारण मान्धाता की 50 कन्याओं से विवाह कर भौतिक भोग का अनुभव करते हुए यथार्थ चिन्तन करते हैं। अनन्तर पुनः तपः साधना पथ पर आरूढ़ हो उक्त मोह का भङ्ग करते हैं। यही मोहभङ्ग महाकाव्य का नामकरण है। आरम्भ में कवि अपनी विनम्रता को प्रकट करते हुए कहता है—

क्वाहं मन्दमतिः क्व काव्यरचनाशास्त्राम्बुधिर्दुस्तरः
क्वासौ शक्तिरतीव लोकनिपुणा क्वासौ कवेश्चातुरी।
कुत्राभ्यास परम्परा सुकविवत् तत्रापि काव्ये रुचिं-
श्चिच्चाविक्रयमात्र एवं कृतधीर्माणिक्यमुक्तापणे।।

रचनाभ्युदयम्–प्रस्तुत काव्य का काव्यकार डॉ. नारायण शास्त्री कांकर रसात्मक होने से एवं 21 सर्गों में विभक्त होने से इसे महाकाव्य स्वीकार करते है। काव्य में शाश्वत सत्य के उल्लेख के साथ वर्तमान परिवेश का सन्निवेश भी अपेक्षित हैं, जिसे इस काव्य में देखा जा सकता है। इस महाकाव्य में विषय एवं शैली की दृष्टि से प्राचीनता एवं नवीनता का गङ्गायमुनी सङ्गम देखा जा सकता है। इसमें कवि ने विभिन्न छन्दों में अनेकानेक स्तुतियों एवं वर्णनों को विभिन्न प्रकरणों में समाहित कर महाकार प्रदान किया है। प्रत्येक सर्ग तदनुरूप पद्यों से परिपूर्ण है। अपने सप्तदशासर्ग 'स्वास्थ्यसर्ग' में कालजनित दुर्व्यसनों से मुक्ति को भी स्वास्थ्यदायक मानते हैं–

न 'लाटरी' दुर्व्यसनं विधेयम् अण्डो न भक्ष्यो न च मांस एव।
मनोविनोदाय न कोऽपि जीवः उत्पीडनीयो न च मारणीयः।।

रत्लोदयम्–श्री मदनशर्मा सुधाकर द्वारा रचित इस अप्रकाशित महाकाव्य की सूचना कवि के प्रकाशित नाटक *दूतमाधवम्* से प्राप्त होती है।

राज्यलक्ष्मीस्वयंवर–युगप्रवृत्ति बोधक यह श्रीरामदेव का अपर महाकाव्यं है। लोकतंत्र की राजनैतिक प्रवृत्तियों से युक्त यह महाकाव्य 18 सर्गों एवं लगभग 1400 पद्यों से युक्त है। इसमें कवि की राष्ट्रभक्ति एवं सांस्कृतिक चिन्तन झलकता है। उन्होंने भारत के सभी राजनैतिक दलों के सिद्धांतों का वर्णन किया है। इस काव्य का बीजारोपण, कवि का नाम मतदाता सूची से हटा देने के कारण जो प्रतिक्रिया हुई, वहीं से हुआ है जिसका विस्तृत वर्णन उन्होंने "वोटेन वञ्चितो विप्रः" के माध्यम से किया है। यह एक भाव प्रधान महाकाव्य है।

रामचरिताब्धिरत्लम्–रामकथाश्रित इस महाकाव्य के सर्जक श्री नित्यानंद शास्त्री हैं। 13 सर्गों का यह महाकाव्य रामभक्ति से आप्लावित प्राचीन परिपाटी का अनुकरण करता है।

रामभक्त कल्लोलिनी–श्रीमदनशर्मा सुधाकर द्वारा लिखित इस महाकाव्य की सूचना राजस्थान संस्कृत अकादमी से प्रकाशित उनके नाटक *दूधमाधवम्* से प्राप्त होती है।

रामदेवचरितम्–प्रस्तुत महाकाव्य के प्रणेता युवा कवि श्रीरामदेव साहू हैं। 15 सर्गों के इस महाकाव्य में राजस्थान के प्रसिद्ध धर्मकर्मवीर जन-जन में पूज्य बाबा रामदेव के जीवन का चरित अंकित किया गया है। इसका नायक अपने उदात्तगुणों के कारण ईश्वर का अंशावतार स्वीकार किया गया है। यह महाकाव्य

काव्य के सर्वविधगुणों से सम्पन्न एक चरित प्रधान महाकाव्य है। महाकाव्य का पद-लालित्य निम्न पद्य में प्रस्फुटित है—

सारस्वतं वचनपाटवमुद्वमन्ती
काव्येषु येषु रसना रसिकर्षमाणां।
चेतः प्रकर्षति बलादपकृष्टदोषा
शोषारसा जयति तेषु कथा नवीनाम्। (*रामदेवचरितम्*-2)

रामाश्वमेधीयम्—रामकथाश्रित वीररस प्रधान इस महाकाव्य के कर्ता सत्यनारायण शास्त्री चुरुवासी हैं। इस महाकाव्य में 19 सर्ग हैं। लंका पर विजय प्राप्त करने के पश्चात् श्रीराम का अयोध्या लौटना, उनके राज्याभिषेक से लेकर अश्वमेघ पर्यन्त सम्पूर्ण घटनाओं के आधार पर कवि ने श्रीराम के चरणों में अपना श्रद्धा पुष्प अर्पित किया है। प्राचीन परिपाटी से युक्त यह महाकाव्य सम्पूर्ण शास्त्रीय नियमों से नियमित है।

रायसिंहदिग्विजयम्—यह महाकाव्य पं. छत्रधर शर्मा द्वारा प्रणीत है। 23 सर्ग के इस महाकाव्य में राजा रायसिंह की विजयों का वर्णन है। वीररस प्रधान यह महाकाव्य महाकवि भारवि के *किरातार्जुनीयम्* का अनुकरण करता है यथा—

न राजराजो विगुणो विषेहे
गुणानुबन्धं धनुराततान
गुणोज्झितानामतिकारमाजां
यावद्रिपूणां ऩ महो बबन्ध (*रायसिंह दिग्विजयम्*-8/4)

लेनीनामृतम्—15 सर्गों के इस आधुनिक महाकाव्य का प्रणेता श्री पद्मशास्त्री हैं। यह कृति विश्वसर्वहारा वर्ग के महान नेता एवं रूसी क्रांति के अग्रदूत बलादिमिर इल्यिच लेनिन को लेकर लिखी गई हैं, जिसमें साम्यवाद की रूपरेखा एवं मुख्य सिद्धान्तों का प्रतिपादन करते हुए रूस की भौगोलिक राजनैतिक स्थिति का परिचय दिया है। इसमें कवि ने लेनिन के समग्र जीवन का सांगोपांग वर्णन प्रस्तुत करते हुए शास्त्रोक्त लक्षणों का पूर्णतः निर्वाह किया है। एकत्र कवि ने लेनिन के चरित्र की तुलना गर्जन करने वाले सिंह से करते हुए लिखा है—

एको नृसिंहो निजगर्जितेन प्रकम्पयत्येव वनस्य जन्तून्।
अरण्य लक्ष्म्या अवने तु शक्ता भयद्रुताः किं हरिणा सहस्रम्।।
(*लेनिनामृतम्* 3.61)

अनेक पुरस्कारों के साथ इस कृति पर विख्यात सोवियत लैण्ड नेहरु पुरस्कार भी प्राप्त हुआ है।

लोकाशाहचरितम्—पं. मूलचन्द्र शास्त्री द्वारा रचित *लोकाशाहचरितम्* 14 सर्गों का एक महाकाव्य है। जिसमें स्थानकवासी जैन सम्प्रदाय के संस्थापक लोकाशाह के चरित्र का प्रतिपादन किया गया है। इस महाकाव्य की भाषा ललित एवं आह्लादात्मक है। महाकाव्य प्रसादगुण एवं शांतरस से युक्त है। यह वस्तुतः जैन धर्म एवं दर्शन से पूर्णतः प्रभावित हैं।

विजयोदय—प्रस्तुत महाकाव्य प. मूलचन्द्रशास्त्री की अन्तिम कृति मानी जाती है। अपने जीवन के अंतिम समय में ये इसकी रचना कर रहे थे, किन्तु वह पूर्ण नहीं हो सका। विशेष सूचना अप्राप्य है।

वीरोदय—22 सर्गों के प्रस्तुत महाकाव्य के काव्यकर्ता मुनि ज्ञानसागर हैं। महापुराण की कथा के आधार पर कवि ने इस महाकाव्य में भगवान् महावीर के जीवन चरित का वर्णन किया है। शास्त्रीय सिद्धांतों से सिद्ध इस महाकाव्य में 'मोक्ष' रूप पुरुषार्थ की सिद्धि का स्पष्ट संकेत है।

कविकथनानुसार—पावानगरोपवने मुक्तिश्रियमनुगतो महावीरः।
तस्या वर्त्यानुसरन् गतोऽभवन् सर्वथा धीरः।।
(*वीरोदय* 21.21)

वस्तुतः इस काव्य का मुख्य उद्देश्य पाठक को अहिंसा, ब्रह्मचर्य एवं जैन दर्शन के महत्व का ज्ञान कराना है।

विश्वमानवीयम्—कवि श्रीविद्याधर शास्त्री का यह महाकाव्य सर्वथा अभिनव शैली में लिखा गया है, जो मानव की उस अन्तरिक्ष विजयिनी शक्ति पर आधारित है, जिससे मानव के चन्द्र धरातल पर उतरने से विज्ञान जगत् में इसे उसकी अद्भुत चमत्कारिता मानकर एक अङ्गम् भाव उत्पन्न हुआ है। इस महाकाव्य में नौ सर्ग हैं। इसके माध्यम से कवि ने आधुनिक उद्भ्रमित मानव को सत्यपथ दिखाने का प्रारूप तैयार किया है।

शक्तिजयमहाकाव्यम्—श्री भोलाशंकर व्यास द्वारा प्रणीत प्रस्तुत महाकाव्य नायिका प्रधान है। वीररस प्रधान काव्य का प्रमुखपात्र भगवती दुर्गा है। इसकी योजना दुर्गा-सप्तशती की उत्तरचरित वाली शुम्भनिशुम्भ तथा उनके सेनापति धूम्राक्ष, चण्डमुण्ड तथा रक्तवीज के भगवती दुर्गा द्वारा संहार से सम्बद्ध पौराणिक कथा को त्रिकदर्शन के परिप्रेक्ष्य में काव्य के मिथकीय दार्शनिक सन्दर्भों के साथ उपन्यस्त करने की रही है। मंगलाचरण के रूप में कवि शक्ति परमतत्त्व का

स्मरण करता है—

सर्ग स्थिति प्रलयकारणभूतमेकं प्रादुर्बभूव विधिविष्णुहरस्वरूपैः।
वन्दे महत्किमपिलोचनहारि द्वारवर्हिध्वजोर्भवनिमित्तमहो महोऽहम्।।
प्रोद्दण्डचण्डपरिखण्डनपण्डितं तच्छुम्भेभकुम्भतटभेदनदक्षिणं नः।
दृप्तद्विषद्द्विपमदक्षतजातपानक्षीबे स्थितं हरिवरेऽवतु भीमतेजः।।

शरणोद्धरण—गोस्वामी हरिराय द्वारा रचित इस महाकाव्य की सूचना *राजस्थानीयमभिनवसंस्कृतसाहित्यम्* के भाग चतुर्थ, पृष्ठ संख्या 131 पर प्राप्त हुई है। विस्तृत विवरण अप्राप्य है।

शाम्भसम्भवम्—8 सर्गों में निबद्ध इस महाकाव्य के प्रणेता श्री गोपीकृष्ण व्यास हैं। कवि ने *महाभारत* के अनुशासन पर्व के 14 अध्याय से 18 अध्याय तक शिवमहिमा के प्रसंग को लेकर कालिदास के *कुमारसंभवम्* सी अपने महाकाव्य *शाम्भसम्भवम्* की रचना की है। बीजरूप में प्राप्त लघुवृत्त को कवि ने अपनी प्रतिमा सुधा से सींचकर महाकाव्य रूप में विशाल विटप को पल्लवित, पुष्पित एवं फलसम्भृत किया है।

इस महाकाव्य के प्रारम्भ में भी गायत्री मन्त्र के भाव को लेकर सूर्य से दिव्य बोध की प्रार्थना की गई है, जिसका प्रारम्भ वर्णमाला के अन्तिम वर्ण 'ह' से किया है।

हे हेम दीधितिरवे! मम मानसे त्वं
सद्यः प्रकाशय परं श्रुतिदिव्यबोधम्।
येनान्धमोहतमसां विलयेन कुर्याम्
त्वात्मप्रदर्शनमहं जनिदुःखनाशम्।।

श्रीमज्जवाहरयज्ञोविजयम—आचार्य काशीनाथ चन्द्रमौलि द्वारा विरचित यह महाकाव्य जैन आचार्य श्री जवाहरलाल के चरित का वर्णन है। 21 सर्गों के इस महाकाव्य का नायक धीर प्रशान्त कोटि का है। 15 वर्ष की आयु में ही मुनि-दीक्षा ग्रहण करने से इनकी त्याग, तपस्या तथा मुक्ति की अभिलाषा व्यक्त होती है। पितृव्य द्वारा दीक्षा प्राप्ति में पुनः पुनः बाधाएँ डालने पर भी ये स्वकीय मन्तव्य से विचलित नहीं होते। दस्युओं का साक्षात्कार इन्हें भयभीत नहीं करता। शैशवावस्था में ही उन्होंने समग्र विधाओं को अधिगत कर लिया था। यथा—

समग्रविद्यां च जग्राह शैशवे। विनेयरूपेण विशेषवासनैः।
गतं समाप्तिं न कदाचनापि तत् सृतं चिरादध्ययनं स्वभावजम्।।

छन्दोऽलंकार की योजना एवं शास्त्रीय नियमों से युक्त यह एक महाकाव्य है। सरस, सुबोध भाषामय, वैदर्भी रीति युक्त प्रस्तुत महाकाव्य सामाजिक एकता की भावना को पूर्णतः प्रचारित करता हुआ, प्राणिमात्र पर करुणा, दया, उपकार करने का सन्देश देता है।

श्रीमद् अमृतचरितम्—अष्टादश सर्गात्मक इस महाकाव्य के रचयिता श्री शंकरलाल शर्मा हैं। इसमें कवि ने नाथ सम्प्रदाय के प्रसिद्ध सन्त श्री अमृतनाथ के जीवन चरित को महाकाव्यीय सिद्धांतों के अनुसार वर्णित किया है। इसका अङ्गीरस शांत है तथा ग्रन्थ के प्रारंभ में नमस्कार मंगलाचरण प्रस्तुत किया गया है। तथाहि—

अव्यक्तरूपा मम बुद्धिसंस्थं गाढान्धकारं प्रभयानिरस्य।
करोति शुद्धां धिषणां मदीयां वागीश्वरीन्तां प्रणमामि देवीम्।।

18 सर्गों में से 13 सर्ग तक यह महाकाव्य प्रकाशित है।

सुदर्शनोदय—जैन कवि ज्ञानसागर द्वारा रचित 9 सर्गों का एक महाकाव्य है। इसकी कथा का आधार हरिषेणकृत *बृहत्कथाकोश* का सुभगगोपाल नामक कथानक है। इसमें कवि ने मोक्षरूपी पुरुषार्थ की सिद्धि उपस्थित की है। इस काव्य का नायक सेठ सुदर्शन है, जो धीर प्रशान्त नायक के गुणों से युक्त है। इसमें कवि ने विविध स्थलीय प्राकृतिक-वृत्तान्त-स्त्रीपुरुषों के मनोवैज्ञानिक चित्रण आदि प्रस्तुत किए हैं। काव्य के अन्त में मोक्ष के विषय में लिखते हैं—

न दीपो गुणरत्नानां जगतामेकदीपकः।
स्तुतां जनतयाऽधीतः सः निरञ्जनतामधात्।।

सुदाम्नश्चरितम्—प्रस्तुत महाकाव्य का कर्त्ता मदन शर्मा 'सुधाकर' है। इसकी सूचना राजस्थान संस्कृत अकादमी से प्रकाशित कवि के नाटक *दूतमाधवम्* से प्राप्त हुई है।

समुद्रदत्तचरितम्—9 सर्गों में निबद्ध इस महाकाव्य के प्रणेता प्रसिद्ध जैन कवि ज्ञानसागर जी हैं। इस महाकाव्य का मूलस्रोत 'महापुराण' एवं *बृहत्क्रथाकोश* है। इसमें कई इतिवृत्त हैं, जिसमें श्रीपद्मखण्डनगर में सुदत्त और सुमित्रा नायक वैश्यदम्पत्ती के पुत्र भद्रमित्र के कतिपय जन्मों का वृत्त प्रमुख केन्द्र है। यह महाकाव्य मोक्षरूप पुरुषार्थ की सिद्धि को प्रेरित करता है। कवि ने इस महाकाव्य का अपर नाम *भद्रोदय* रखा है।

स्वप्नसुन्दरी—श्री सुभाष तनेजा विद्यालंकार द्वारा प्रणीत किन्तु अप्रकाशित

इस महाकाव्य की सूचना स्वयं कवि ने दी है।

हरनामामृतम्–श्री विद्याधर शास्त्री द्वारा विरचित प्रस्तुत महाकाव्य षोडश सर्गों में उपनिबद्ध है। इसमें महाकवि ने स्वपितामह के जीवन के सम्पूर्ण पक्षों को अपनी भावमयी रचना द्वारा चित्रित किया है। इसका नायक पं. हरनामदत्त शास्त्री है। इस महाकाव्य में एक ओर जीवन के विभिन्न आदर्शों का विवेचन है, तो दूसरी ओर वाराणसी और उज्जयिनी जैसी नगरियों के सारस्वत एवं सुसंस्कृत वातावरण का सूक्ष्म, सुन्दर एवं मोहक चित्रण है। कवि ने नायक के जीवनप्रसंगों के मार्मिक एवं प्रभावी प्रस्तुतिकरण के माध्यम से तत्कालीन परिवेश का शव्दचित्र खींचा है। गुरुभक्ति एवं कुल प्रशंसा से आप्लावित श्लोक द्रष्टव्य है–

गृहे-गृहे सद्गुणवर्धनार्थं गुणा गुरुणां च सदैव गेयाः।
गुरुन् सदैवार्यकुलप्रसूता देवस्वरूपान् गणयन्ति नित्यम्।।

(*हरनामामृतम्* 1/36)

कवि ने स्वयं कहा है–

नेयं प्रशंसा स्वकुलस्य का चित् सत्यप्रकाशाय निमित्तमेतत्।
शिष्यैर्यथाशक्ति सदैव सर्वैर्गेयं सदा सद्गुरुगौरवञ्च।।

(*हरनामामृतम्* 1/35)

यह महाकाव्य प्राचीन महाकाव्य की परिपाटी को पूर्णतः वहन करता है।

सन्दर्भ

महाकवि एवं महाकाव्यों की सूची

आचार्य मधुकर शास्त्री–1. *गाँधीगाथा*, राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर-1975
2. *तुलसी सौरभम्*,
3. *धरात्मजा*,
4. *महावीर सौरभम्*, जैनश्वेताम्बर पेढी, कोटा

काशीनाथ चन्द्रमौली–*श्री मज्जवाहर यशोविजयम्*, अखिल भारतीय साधुमार्गी जैन-संघ, समता भवन, रामपुरियामार्ग, बीकानेर

गुलावचन्द्र पाटलेन्दु—*महारथी*, दिग्विजय प्रकाशन, जयपुर।

गोपीकृष्ण व्यास—*शाम्वसंभवम्*, राजस्थान संस्कृत अकादमी की सहायता से प्रकाशित।

गोस्वामी हरिराय—1. *जरासन्धवधमहाकाव्यम्*, पुष्टीमार्गीयपाठशाला, जामनगर, सौराष्ट्र

2. *पुरुषसम्भवम्*,

3. *प्रणयपरिणय*,

4. *शरणोद्धरण*,

छत्रधर शर्मा—1. *राय सिंह दिग्विजयम्* (अप्रकाशित) 2. *कुम्भरायचरितम्*

ज्ञानसागर—1. *जयोदय*

2. *वीरोदय*

3. *समुद्रदत्तचरितम्*

4. *सुदर्शनोदय*

तारादत्त जोशी—*इन्दिराविजयमहाकाव्यम्*, (अप्रकाशित)

नारायण शास्त्रीकांकर—*रचनाभ्युदयम्*, (अप्रकाशित)

नित्यानन्द शास्त्री—*रामचरिताब्धिरत्नम्*, श्रीखेमराजकृष्णदास वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्वई

श्री द्विजेन्द्र लाल शर्मा पुरकायस्थ—

1. *महीमहम्*, डी-17, कृष्णामार्ग, वापूनगर, जयपुर

2. *पौरुष कौस्तुभम्*

पद्म शास्त्री—*लेनिनामृतम्*, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान (VV RI) होशियारपुर-1972

पूर्णचन्द्र कलावटिया—*अपराजितावधू* (प्रकाशनाधीन)

प्रभुदत्त शास्त्री—1. *गणपतिसम्भवम्*,

2. *भारतविजयम्*, (अप्रकाशित)

फाल्गुनीभट्ट—*जयभारतादर्श*—(अप्रकाशित)

वद्रीप्रसाद शर्मा—*मञ्जुनाथीयम्*—(अप्रकाशित)

भोलाशंकर व्यास—*शक्ति जय महाकाव्यम्*,—(अप्रकाशित)

मदन शर्मा सुधाकर—1. *उत्तरनैषधमहाकाव्यम्*,—(अप्रकाशित)

2. *श्री तुलसीयशस्तिलकम्*—(अप्रकाशित)

3. *रत्नोदयम्*—(अप्रकाशित)

4. *श्रीरामभक्तकल्लोलिनी*—(अप्रकाशित)

5. *सुदाम्नश्चरितम्*—(अप्रकाशित)

मूलचन्द्र शास्त्री—1. *लोकाशाहचरितम्*, जैनाचार्य घासीलालजी महाराज अहमदाबाद-1983

2. *विजयोदय*—(अपूर्ण अप्रकाशित)

रघुनन्दन शर्मा—*तुलसी महाकाव्यम्*—1962

रसिक विहारी जोशी—*मोहभङ्गम्*, राजस्थान संस्कृत अकादमी, जयपुर

रामदेव साहू—1. *रामदेवचरितम्* (अप्रकाशित)

2. *चित्तौड़चूड़ामणि*—(अप्रकाशित)

रामभगत शर्मा—*पूनाहार्स विजयम्*,

विद्याधर शास्त्री—1. *विश्वमानवीयम्*, विद्याधर, ग्रन्थावली, राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर।

2. *हरनामामृतम्*, विद्याधर, ग्रन्थावली, राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर।

शंकर लाल शास्त्री—*श्रीमद् अमृतचरितम्*, श्री अमृतनाथ आश्रम, फतेहपुर शेखावाटी, वि. सं. 2051

शिवगोविन्द त्रिपाठी—*गाँधीगौरवम्*, यूनिक ट्रेडर्स, जयपुर

शिवदत्त शर्मा चतुर्वेदी—*चर्चा महाकाव्यम्*, सम्पादक, विनोदरावपाठक, शारदा प्रकाशन संस्थान, वाराणसी, 1986

श्रीराम दवे—1. *राज्यलक्ष्मी स्वयंवर*—(अप्रकाशित)

2. *भृत्याभरणम्*, राजस्थान संस्कृत अकादमी, जयपुर

सत्य नारायण शास्त्री (अजमेर) —*चन्द्रशेखरमहाकाव्यम्*, 41, ज्योतिर्जीवन शास्त्रीसदन शिवपुरी, हाथीभाटा

सत्यनारायण शास्त्री (नौहर) —1. *भारतदिग्दर्शनम्* (अप्रकाशित)

2. *रामाश्वमेधीयम्* (अप्रकाशित)

सुभाष तनेजा—1. *दक्षिणावर्त्तविलासम्*, (अप्रकाशित)

विद्यालंकार 2. *स्वप्नसुन्दरी* (अप्रकाशित)

स्वातन्त्र्योत्तरपञ्चाशद्वर्षेषु गढ़वालहिमालये संस्कृतवाङ्मयस्याभ्युन्नतिः

जयकृष्ण गोदियाल

गढ़वाल-हिमालये[1] संस्कृतसाहित्यसर्जनपरम्परा प्राचीनतमा एवास्ति। स्वातंत्र्योत्तरपञ्चाशत् वर्षेषु अत्र कीदृशी स्थितिः संस्कृतसाहित्यलेखनस्येत्येवास्ति प्रमुखविषयो मम् प्रस्तोष्यमाणस्य शोधपत्रस्य। शोधपत्रेऽस्मिन् मयाऽत्र प्रयत्नपूर्वकं प्रामाणिकं विश्वसनीयञ्च विवेचनमुपनिवद्धमिति मन्ये।

गढ़वालहिमालये प्रागैतिहासिककालादेव संस्कृतवाङ्मयस्य विविध-क्षेत्रेषु सुविकसिता-समृद्धाश्च या लेखनपरम्परा दरीदृश्यते कालिदासेन च *अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा*—इत्यादिरूपेण या साहित्यसरिता प्रवाहिता सा स्वतंत्रताप्राप्त्यनन्तरमप्यत्र तथैव प्रचलन्ती वर्तते। पञ्चाशत् वर्षाणामस्मिन्नवधौऽत्र काव्य-नाटक-गद्य-प्रबन्ध-निवन्धानुवाद-कथा-व्याख्या-शोधपत्र-रेडियो-रूपकादिकानां च विविधभेदप्रभेदेषु विद्वद्भिः प्रतिभामण्डिता लेखनी प्रयुक्ता समुन्नतिं च प्रापितम् संस्कृतवाङ्मयम्।

स्वातंत्र्योत्तरकेदारखण्डे विद्यमानायां संस्कृतलेखनपरम्परायां यद्यपि सन्त्यनेकाः कवयः, लेखकाः, समालोचकाः, व्याख्याकाराः, अनुवादकाः तथा चान्ये विद्वांसः येषां महानुभावानां सुमहान् प्रयत्नैः संस्कृतवाङ्मयमत्रानुदिन-मभ्युन्नतिमगच्छत्। तथाऽपि तेषु विद्वद्वरेषु केषांचिद् विद्यानिष्णातानां नवकवीनां कृतित्वमत्र क्रमशः निरूप्यते—

बालकृष्णभट्टः

संस्कृतसाहित्ये स्वल्पमप्यनुरागवतां सहृदयानां कृते नास्त्यपरिचितः महाकवेः

---

1. खण्डाः पंच हिमालयस्य कथिता नैपालकूर्माञ्चलौ।
केदारोऽथ जालन्धरोऽथ रुचिरः कश्मीर संज्ञोऽन्तिमः। *केदारखण्डपुराण।*

वालकृष्णभट्टस्य नाम, केदारखण्डस्य टिहरी जनपदान्तर्गतजखौली-भरदारग्रामे लब्धजन्माकविरयं स्वविषये स्वरचितायां *संस्कारचन्द्रिकायाम्* सुविस्तृतं विवरणं प्रददाति। कवेः काव्यप्रतिभा एतद्विरचितासु त्रिंशदधिकासु रचनासु अवलोकनीया वर्तते। कविवरेण *कनकवंशनामकमैतिहासिकमहाकाव्यम्* स्वतंत्रताप्राप्त्यनन्तरमेव लिखितम्[2] अत्र कविना केदारखण्डस्येतिहासस्य विशदविवेचनं प्रतिपादितम्। प्रवर्तमाने व्याप्तां सामाजिकीं दुष्प्रवृत्तिं विवेचयन् कविः कथयति—

प्रजा प्रपीड़ा करणैकशीला, ह्युत्कोच वृत्तिस्यु निरोधनीया।
साऽमानुषी चेतसि चिन्तयित्वो-त्युन्मूलनीया सकलै रूपायैः।।[3]

कविबालकृष्णभट्टः काव्ये-शास्त्रे चोभयत्र स्ववैदुष्यं प्रकाशितवान्। *स्वतन्त्रभारतम्* इति नाम्ना प्रख्यातं कवेः गीतिकाव्य भारतीय स्वाधीनता-ऽऽन्दोलनमतिविस्तरेण विवेचयति।

भारतीयगौरवं, भारतविखण्डनं, यवनाक्रमणादिकमारभ्य—भारतस्य-चतुर्थराष्ट्रपतिदिवंगतस्तस्य—वी. वी. गिरिमहोदयस्य शासनपर्यन्तम् विविधघटनानां वर्णनं, सरस-सरल-मधुर-गेयपद्येषु *स्वतंत्रभारते* कविना सम्यग् विवेचितम्। भारतविभाजनावसरे साम्प्रदायिकज्वालायां दन्दह्यमाना या मानवता कविना अवलोकिता तस्याश्चिलं चिन्तनीयम्—

हताऽऽहतानां हि परश्शतानां हा हेति शब्दैः परितस्तता भूः।
निशम्य तानश्मचयोऽप्यरोदीत्स्यान्मानवान्तु कथैव काऽल।।[4]

कविरयं दृश्यकाव्यमपि विनिर्मितवान्। अनेन *नव्यभारतनाटकं* विरचितम्। पराधीनतायाः, अस्पृश्यसमाजस्य करुणकथायाः, पाश्चात्यसभ्यतामङ्गीकुर्वतो भारतीयस्य मनोवृत्तेः च अस्मिन्नाटके कमनीयशैल्यां कविकृतं वर्णनमावर्जयति विदुषां मनांसि। पञ्चाङ्कसमन्वितेऽस्मिन्नाटके यादृशी सामाजिकचेतना कविना वर्णिता[5] सा प्रवर्तमान-राष्ट्रियसन्दर्भे विशेषतः स्पृहणीया वर्तते।

कवि बालकृष्णभट्टविरचितास्वन्यरचनासु अधोलिखितानि प्रथितानि सन्ति—*जगदम्बाशतकम्, शिवशतकम्, तपोवनशतकम् कालिदास-जन्म- भू-विलास, काव्यप्रबन्ध, साहित्यकल्पलतिकेति।* कर्मकाण्ड-ज्योतिष-निबन्ध- अनुवाद-काव्यशास्त्रीयलेखादि विभिन्नविषयेष्वप्यनेन प्रकाण्डपण्डितेन प्रदर्शिताः स्वकीया नैसर्गिकी प्रतिभा।

---

2. *गढ़वाल की संस्कृत साहित्य को देन*, पृष्ठ 83-99
3. *कनकवंश*, 12/34
4. *स्वतंत्रभारतम्*, पृष्ठ-135
5. *नव्यभारतनाटकम्*, पृष्ठ-10, 34

जितेन्द्र चन्द्र भारतीयः

केदारक्षेत्रान्तर्गतदेवप्रयागनगरस्य नातिदूरे 'सिराला' ग्रामे तैलंग-ब्राह्मणवंशे 'जितेन्द्रचन्द्रस्य' जन्माऽभूत्। देवप्रयाग, चम्पारन, बरेली प्रभृतिस्थानेषु अनेन विद्याध्ययनं कृतम्।

व्यक्तित्वं चास्य वैविध्यपूर्णम्। संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वासु विधासु कवेः प्रवृत्तिः शैशवादेवासीत्। सूरशतकमितिसंज्ञकमेकं खण्डकाव्यं अनेन रचितम्। कविविरचितान्यकृतिषु—संस्कृतनिबन्धालोकः, नृसिंहाष्टकं, ललिताष्टकम् तथा च नवसाहसांकचरितकाव्यस्य सुविस्तृता हिन्दी व्याख्या प्रामुख्येन विराजन्ते। हिन्दी भाषायां अपि अनेन बहूनि ग्रन्थरत्नानि विरचितानि। तेषु च—*संस्कृत-साहित्य का सरल सुबोध इतिहास, शैवदर्शन तत्त्व, सारस्वत कुण्डालिनी महायोग, शैलसुता अष्टतवी, हंसदूत, गीतामृतसार, हमारे साहित्यकार*—इत्यादयः कृतयः उल्लेखनीयानि।

रामप्रसाद हटवालः

गढ़वालजनपदस्य वारई (गिरगाँव) ग्रामे लब्धजन्मना ज्योतिषकर्म-काण्डादिशास्त्रनिपुणेन लब्धप्रख्येन रामप्रसाद हटवालेन 1942 ईशवीयवर्षस्य राष्ट्रिय-आन्दोलने सक्रिय-भूमिका निष्पादिता। *आकाशवाणी* नामकं दूतकाव्यं अनेनैव रचितम्। संदेशकाव्यपरम्परायां नूतनेयं कृतिः यत्र-तत्र मेघदूतम् अनुसरति। आत्मव्यथायाः निरूपणं कुर्वाणो कविरत्न आध्यात्मिकतामपि प्रतिपादयति।

शिवप्रसाद भारद्वाजः

गढ़वालजनपदस्य गगवाड़स्यूँ-पट्ट्यन्तर्गत-डॉगग्रामे लब्धजन्मनो शिवप्रसादभारद्वाजस्य जीवनमपि वैविध्यपूर्णं वर्तते। हिन्दी-संस्कृत-प्राकृत-आंग्लभाषासु अस्य महानुभावस्य विविधाः रचनाः सन्ति। *भारतसन्देशः, महावीरचरितम्,* चेति खण्डकाव्यद्वयमस्य सुविख्यातम्। विश्वकल्याण-कामनया कविनाऽत्र *भारतसन्देशे* भारतस्य प्रख्यातपञ्चशीलसिद्धान्तस्य मनोहरं वर्णनं प्रतिपादितम्। यत्पञ्चशीलं बौद्धकाले व्यक्तिजीवनमेवाभिव्याप्य समतिष्ठत तदेव काव्येऽस्मिन् राष्ट्रजीवनमप्याक्रम्य प्रसृतं वर्तते।

महावीरचरितमिति नाम्ना प्रख्याता कवेः द्वितीया कृतिरपि खण्डकाव्यमस्ति। नाम्नैव ज्ञायते यत् काव्येऽस्मिन् जैनधर्मस्यऽन्तिमास्तीर्थङ्कराः वर्धमान-महावीर-महाभागाः वर्ण्यविषयत्वेन समुल्लिखिताः सन्ति। जैनधर्मेण सह प्रत्यक्षतया

असम्बद्धोपि कविरयं आचार्यमहावीरस्यैतिह्यपूर्वजैनधर्म-वैशिष्ट्यं यथा साध्वभिव्यक्ति तत्तु ध्रुवं प्रशंसनीयम् वर्तते।

दृश्यकाव्यसाहित्येऽपि चकास्ते कवेरस्य नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा। कविना 'अजेय भारतम्-हूणपराजयम्-संगच्छध्वं-संवदध्वम्-मायापतिः-साक्षात्कारः– केसरि-चङ्क्रमणमित्यादीनि सुललितानि दृश्यकाव्यानि विरचितानि।

महापुरुषचरितावलिः–*संस्कृतनिबन्धमणिमाला-संस्कृतनिबंधरत्नाकरः* प्रभृति-ग्रन्थानां लेखकेन विदुषा भारद्वाजेन पञ्चाशदधिकाः शोधलेखाः अपि विलिखिताः सन्ति।

चण्डीप्रसाद बहुगुणा

स्वतंत्रता विजय इति नामधेयस्य खण्डकाव्यस्य प्रणेतुः चण्डीप्रसाद बहुगुणा-नामकस्य कवेः प्रौढ़पाण्डित्यं प्रख्यातम्, विशेषतः नव्यव्याकरणे। काव्येऽस्मिन् कविना मनुराजव्यवस्थायाः, स्वाधीनताऽऽन्दोलनस्य, भारतीयेतिहासस्य च निरूपणं सूक्ष्मशैल्यां प्रतिपादितम्। काव्येऽत्र महात्मागाँन्धि–नेहरू–रामकृष्ण-लालालाजपतराय-मंगलपाण्डेय-अनुसूया- प्रसाद बहुगुणा-श्रीदेवसुमन-इन्दिरागाँन्धि-हेमवतीनंदनबहुगुणाप्रमुखराष्ट्रिय नायकक्रान्तिकारिणाञ्च कविकृतं वर्णनमतीव रोचते सहृदयपाठकेभ्यः। आपात्काल–जालियाँवालाबाग इत्यादि ऐतिह्यमप्यत्र दर्शनीयम्–

करालकालं जालियानवागे क्रौर्यं हि तेषां हतचेतसाञ्च।
आबाल वृद्धा जनता पतङ्गा मृता हतास्तैर्यमदूतकैर्हा।।[6]

शशिधर शर्मा

गढ़वाल-हिमालये लिखितानि सर्वाण्यपि काव्यानि रमणीयरमणीयतराणि पर्यवलोक्यन्ते। अस्यामेव परम्परायां पंडितप्रवरस्य शशिधरशर्मणः *वीर तरंगिणी* नामकं काव्यं सुविख्यातं विद्यते। भारत-चीनयोर्मध्ये जातस्य युद्धस्य, भारतीय-वीराणां वन्दनीयपराक्रमस्य च चित्रणं *वीरतरंगिणी* काव्यस्य प्रमुखवर्ण्यविषयमस्ति। कविनैव संस्कृत-हिन्दी व्याख्ययाऽपि समलङ्कृतं काव्यमिदम्।

एतदतिरिक्तमसौ पण्डितप्रवरः विवेकविजयः–शाङ्करसर्वस्वम्–लालकुसुमाञ्जलि– प्रभृतिखण्डकाव्यान्यप्यरचयत। शाङ्करसर्वस्व काव्यस्य अनेन व्याख्याऽपि कृता।

---

6. *संस्कृत-साहित्य को गढ़वाल की देन*, पृष्ठ-163

श्रीकृष्ण सेमवालः

चमोलीजनपदान्तर्गत गुप्तकाश्याः निकटस्थ ह्यूणग्रामवास्तव्यस्य, सम्प्रति दिल्लीस्थितस्य, कविरत्न श्रीकृष्णसेमवालमहोदयस्यनाम सर्वे जानन्ति एवं संस्कृतसाहित्यसुपरिचिताः विद्वांसः। कविरत्नेन रचितमद्भुतसंस्कृतसाहित्यम्। कवेरस्य कृतिषु-*इन्दिराकीर्तिशतकम्— अन्योक्ति पञ्चाशिका-दयानन्द शतकम्-बुद्धशतकम्-क्रांतिवीर विरुदावलिः— पीयूषम्- हिमाद्रिपुत्राभिनन्दनम्-भीमशतकम् कामना-सर्वमंगलाशतकम्—संघे शक्तिः कलौयुगे-महाप्रयाणम्-भक्तिरसामृतम्-व्यावहारिकसंस्कृतम्-* मुक्तक- काव्यमित्यादयः सन्ति ख्यातनामा आधुनिक-संस्कृतसाहित्ये।

परमानन्द पाण्डेय

स्वाधीनताप्राप्त्यनन्तरमुत्तराखण्डे चम्पूकाव्यपरम्पराप्यवलोक्यते। अर्वाचीन कविना पं. परमानन्द पाण्डेयमहोदयेन चम्पूकाव्यद्वयं विलिखितम्। *महावीर तीर्थंकर चम्पू* तथा च *गणराज्य चम्पू*। प्रथमे जैनधर्मस्य सुविस्तृतं धार्मिकनिरूपणं विहितमस्ति तथा चान्ये भारतीय स्वाधीनतायाः, स्वतंत्रभारतस्य आद्यत्रयाणां राष्ट्रपतिप्रधानमन्त्रिणाञ्च विवेचनमुपलभ्यते।

मुरलीधर शास्त्री

हिन्दी संस्कृत-आंग्ल-तमिल-तेलुगु-कन्नड़-मराठी-पंजाबी-बंगालीप्रभृति चतुर्दश-भारतीयभाषाविशेषज्ञेन गढ़वालवास्तव्येन मुरलीधरशास्त्रिणा नरनारायणाभ्युदय-नामकं नाटकं विरचितम्। कवेः नरहरिचरितमिति खण्डकाव्यमपि प्रख्यातम्। अस्य अन्यकृतिषु सीतारामशतकम् श्रीबद्रीनाथ सुप्रभातम् च विख्यातौस्तः।

पुरुषोत्तम डोभालः

कविः पुरुषोत्तम डोभालो अभिनन्दनमित्येकांकीमरचयत। *उत्सर्ग नामकमेकं नाटकमपि रचितवान्नसौ। उर्वश्यानृत्यमितिनामिका कथाऽप्यनेन विरचिता। कवेरस्य गुरोरनुशासन-मित्याख्यया विभूषिता संस्कृतकथा विश्वसंस्कृतकथा-प्रतियोगितायां प्रथमस्थानं लब्धवती।*

वामदेव विद्यार्थी

देवप्रयागनिवासिना अभिनवकविना वामदेवेन *नागेशः* इत्यभिधेया एकांकी विरचिता। पद-वाक्य-प्रमाणज्ञनागेशस्य विद्वत्तानिर्धनतायाश्च मनोहरचित्रणं काव्यस्य वैशिष्ट्यमस्ति।

जगदीशप्रसाद सेमवालः

चमोली-जनपद-निवासिना जगदीशप्रसाद सेमवालेनाप्येका .एकांकी—*यम नचिकेतकीयम्* इत्यौपनिषदिकविषयमवलम्य रचिता।

पद्मादत्त पाण्डेयः

पद्मादत्त पाण्डेय : *निबन्धपुस्तिका इति नामधेयं निबन्धात्मकं ग्रन्थमेकं लिलेख।* ग्रन्थेऽस्मिन् "श्री काशीनगरी वर्णनम्"—इति विषयाश्रितो अद्वितीयः निबन्धः समुपलभ्यते।

चक्रधरहंस नौटियालः

प्रख्यातनामधेयः चक्रधरहंसनौटियालः *बृहद अनुवाद-चन्द्रिका* इत्युपाधिना विभूषितं ख्यातिलब्धं च व्याकरणानुवादात्मकं महत्त्वपूर्णं ग्रन्थं रचितवान्।

डॉ. कृष्णकुमार

अत्याधुनिकसंस्कृतकाव्यकारेषु गढ़वालविश्वविद्यालयस्य सेवानिवृत्त संस्कृतविभागाध्यक्षस्य विविधग्रन्थकाव्यादिनिबन्धकस्य कृष्णकुमारप्रवरस्य नाम जानन्त्येव साहित्यानुरागिणः। अनेन काव्यानुरागिणा त्रिंशदधिकाः काव्यग्रन्थप्रबन्धादयः रचिता सन्ति। प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये लोकनायकरूपेण परां प्रसिद्धिं गतस्युदयनस्यैतिहासिकवृत्तमाश्रित्य रचितमुदयनचरितम् कवेः अनन्यतममभिनवञ्च गद्यकाव्यं वर्तते। महाकवि कालिदासस्य जीवन वृत्ताभिव्यञ्जिकां किम्वदन्तीमाश्रित्य विरचितं नाटकं *अस्ति कश्चिद् वागर्थीयम्* कविकृष्णकुमारस्याभिनवा नाट्यरचना विद्यते।

ध्वन्यालोकः - अभिज्ञानशाकुन्तलम् - प्रियदर्शिका - हर्षचरित - रघुवंश - किरातार्जुनीमित्यादिकाव्यानां संस्कृत-हिन्दीव्याख्याऽपि रचिता विद्वद्वरेण कृष्णकुमारेण।

डॉ. गिरिजाशंकर त्रिवेदी

देहरादूनस्थित—डी. ए. बी. स्नातकोत्तरमहाविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्येक्षण डॉ. गिरिजाशंकरत्रिवेदी-महोदयेन पञ्चाधिकाः समीक्षा-ग्रन्थाः लिखिता। तेषु—*वाल्मीकि के वन और वृक्ष तथा महाभारत के वन और वृक्ष*—उल्लेखनीयौ। *रामायणनवनीतमिति*—संस्कृतकाव्यस्य संकलनं-संपादनमनुवादोपि च अनेनैव कृतम्।

डॉ. लक्ष्मीविलास पार्थसारथि डबराल

संपादनक्षेत्रेऽपि गढ़वालहिमालये उल्लेखनीयं कार्यमवलोक्यते कार्यमहत्त्वदृष्ट्या संपादनमपि काव्यलेखनतुल्यमेवास्ति। गढ़वाल हिमालयस्य प्रख्यातकवेः सदानन्द–डबरालस्य कीर्तिकौमुदीस्तम्भभूत-*नरनारायणीयम् महाकाव्यम्*–*रासविलासः* प्रभृति गीतिकाव्यनाञ्च संपादनं प्रकाशनञ्चानेनैव तिमलीग्रामाविभूषणेन व्याख्यानकुशलेन हृषीकेशनस्थ राजकीय महाविद्यालयस्य–संस्कृतविभागाध्यक्षेण डॉ. पार्थसारथि महोदयेन एव कृतम्।

अनेन विदुषा *उत्तराखण्डस्य संस्कृत अभिलेखाः* इति विषयमाश्रित्येका सारगर्भिता रचना सम्पादिता। अनेनैव विद्वद्वरेण *प्राचीन संस्कृत अभिलेख– एक काव्यशास्त्रीय अध्ययन* इति नामधेयं ग्रन्थमेकं हिन्दी भाषायामपि विरचितम्।

सिद्धकविकुलोत्पन्नोऽयं कुशलसमालोचकः ऋषिकेशनगरे निवसन् संस्कृतकाव्यसेवने, वार्धक्यत्वादसमर्थोऽपि, नूत्नोन्मेषं प्रदर्शयति।

पं. वाचस्पति गैरोला

केदारखण्डस्य मूर्धन्यपण्डितेषु प्रख्यातनामाऽयं पं. वाचस्पति गैरोलामहाभागः षोडशाधिकग्रन्थानां लेखकः। आचार्यप्रवरेण अनेन इतिहास-अनुवाद-समीक्षामूलकव्याख्या-दार्शनिकाश्च विविधाः ग्रन्थाः विरचिता। ग्रन्थेष्वेतेषु- *संस्कृत साहित्य का इतिहास–भारतीय दर्शन, कौटिलीय अर्थशास्त्र, भारतीय नाट्य-परम्परा और अभिनय दर्पण, भरतार्णवः* इत्यादयः प्रमुखाः सन्ति।

श्रीधरानन्द घिल्डियालः

विलक्षणप्रतिभासम्पन्नश्रीधरानन्दशर्मणा *लघुसिद्धान्तकौमुदी* नामक व्याकरण-ग्रन्थस्य हिन्दी-संस्कृत टीका यद्यपि स्वतंत्रताप्राप्तिपूर्वमेव लिखिता किन्त्वन्य प्रथित-प्रतिमानाटकं, वृत्तरत्नाकरः, मध्यकौमुदी– उरुभङ्गमित्यादिग्रन्थानां टीकास्त्वनेने स्वाधीनताप्राप्त्यनन्तरमेव विलिखिता। वैदुष्यं चास्य सुविख्यातम्।

पं. परमेश्वरानन्द घिल्डियाल

पं. परमेश्वरानन्दघिल्डियालस्य विद्वत्तासंपूर्णभारतवर्षे सुविख्याता। संस्कृत-वाङ्मयस्याभ्युन्वतयैतत्कृत-सेवा अविस्मरणीय। नागानन्दनाटक- प्रतिमानाटक-काव्यदीपिकाऽऽदिकाव्यानां परमेश्वरानन्दविरचिता व्याख्या साहित्यलोके सुविख्याता।

प्रस्तुतविश्लेषणमनुचिन्त्येदानीं निश्चयेनेदं वक्तुं शक्यते यदुत्तरस्यां दिशिस्थित-उत्तराखण्डे (गढ़वाल हिमालये) वैदिककालादेव संस्कृतकाव्यलेखनस्य या परम्परा प्रचलिता आसीत् सा तथैव विलसत्यद्यापि, केदारखण्डे लिखितेषु काव्येषु न एकतमपि काव्यमुपेक्षणीयम्। सर्वाण्यप्येतानि काव्यानि सन्त्यनुपमान्यतुलनीयानि च प्रायेण।

प्रवर्तमानेऽपि प्रस्तुतायां साहित्यलेखनपरम्परायां अन्येऽपि साहित्यसाधकाः सन्ति संलग्नाः येषां प्रेरणास्पदैस्कार्यैरहर्निशं संस्कृतवाङ्मयमभ्युन्नतिं-प्रयाति। सम्प्रति अस्मिन् परम्परायां *गढ़वाल की संस्कृत-साहित्य को देन*—इति ग्रन्थस्य लेखकः डॉ. प्रेमदत्त चमोली, *बंगोदयराज्य*-मिति नाटकस्य रचयिता डॉ. रामकृष्ण शर्मा, गद्यप्रसूनम्—*संस्कृत सोपानमिति* पुस्तकद्वयस्य लेखकः हरिदत्तभट्टशैलेशः *देववाणीप्रवेशिका-देववाणीचन्द्रिकयाश्च* लेखकः अनुसूया प्रसाद भट्टः, *गढ़वाल के संस्कृत कवि और उनके काव्य अस्य* ग्रन्थस्य लेखकः जयकृष्ण गोदियालप्रभृतयः। विद्याविभूषितप्रीतिमन्तः यतन्ते देववाणी विकासे।

स्वतन्त्रता के बाद गढ़वाल में विरचित संस्कृत-साहित्य (प्रमुख)

क्रमांक	पुस्तक का नाम	रचयिता/सपादक	प्रकाशक व प्रकाशन वर्ष
1.	*अस्ति-कश्चित् वागर्थीयम्*	डॉ. कृष्णकुमार	मयंक प्रकाशन, मुरादाबाद 1984
2.	*उदयचरितम्*	डॉ. कृष्णकुमार	प्राच्यविद्या अकादमी देवप्रयाग, 1981
3.	*कर्मकाण्डभास्कर*	विशालमणी शर्मा	हरिहर मशीन-प्रेस, मथुरा
4.	*कालिदास स्मारिका*	श्री धर्मानन्द उनियाल	महाकविकालिदास जन्म स्मारक समितिकविणा गढ़वाल, 1998
5.	*कादम्बरी* (व्याख्या)	आचार्य मोहनदेव पन्त	मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 1977
6.	*गढ़वाल के प्रमुख संस्कृत कवि एवं उनके काव्य* (शोधलेख)	डॉ. जयकृष्ण गोदियाल	गंगानाथ झा केन्द्रिय संस्कृत वि.पीठ इलाहाबाद, 1977

7.	गढ़वाल की संस्कृत-साहित्य को देन	डॉ. प्रेमदत्त चमोली	53 सी माधोनगर, हापुड़ रोड, मेरठ, 1989
8.	गढ़वाल के संस्कृत अभिलेख	डॉ.कृष्णकुमार	गढ़वाल विश्वविद्यालय प्रकाशन, 1981
9.	गढ़राजवंश काव्य	मौलाराम	कनखल प्रेस, नैनीताल
10.	गढ़वाल : साहित्य कला एवं संस्कृति	डॉ. जयकृष्ण गोदियाल	शैलजा प्रकाशन, पौड़ी गढ़वाल, 1998
11.	दक्षिणी कर्मकाण्ड समुच्चय (अमुद्रित)	लक्ष्मीधर जोशी	पुस्तकालय, नक्षत्रवेधशाला, देवप्रयाग
12.	नरनारायणीयम् महाकाव्यम्	सिद्धकवि सदानंद डबराल	सदानंद शोध संस्थान सुवीरा-प्रकाशन मार्ग, आशुतोष नगर ऋषिकेश, 1993
13.	पूजा भास्कर	विशालमणि शर्मा	श्री गोपाल प्रेस, हाथरस
14.	प्रतिमा नाटक (हिन्दी अनुवाद)	विजयानंद खण्डूड़ी	चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
15.	वृहद्-अनुवाद चन्द्रिका	चक्रधर नौटियाल 'हंस'	मोतीलाल बनारसी दास, वाराणसी, 1962
16.	बांग्ला-देशोदयम्	डॉ. रामकृष्ण शर्मा	भारतीय विद्या प्रकाशन, यू.पी., जवाहरनगर, बैंग्लो रोड, दिल्ली, 1981
17.	भक्तिरसामृतम्	श्रीकृष्ण सेमवाल	रामजीलाल अग्रवाल, तिमारपुर, दिल्ली, 1996
18.	भीमशतकम्	श्रीकृष्ण सेमवाल	संस्कृत अकादमी, दिल्ली, 1991
19.	रासविलासः	सिद्धकवि सदानंद डबराल	सुवीरा प्रकाशन, ऋषिकेश, 1990
20.	रामायणनवनीतम्	डॉ. गिरिराज शंकर त्रिवेदी	गीतिका प्रकाशन, धामावाला, बाज़ार, देहरादून
21.	महाभारत के वन और वृक्ष	डॉ. गिरिजाशंकर त्रिवेदी	गीतिका प्रकाशन, धामावाला बाज़ार, देहरादून, 1989
22.	वाल्मीकि के वन और वृक्ष	डॉ. गिरिजाशंकर त्रिवेदी	गीतिका प्रकाशन, धामवाला बाज़ार, देहरादून, 1988

23.	*वेंकटनाथकृत संकल्प सूर्योदय का समीक्षात्मक अध्ययन* (प्रकाशनाधीन)	डॉ. जयकृष्ण गोदियाल	शोध प्रबंध B.H.U 1981
24.	*विराट हृदय*	शम्भूप्रसाद बहुगुणा	लखनऊ प्रिंटिंग हाउस, अमीनाबाद, लखनऊ 1950
25.	*शंकरावतार भगवान शंकराचार्य*	गोविन्दराम शास्त्री	गंगाधर वाजपेयी, श्रीकेदार नाथधाम - गुप्तकाशी, उत्तराखण्ड 1981
26.	*संस्कार पद्धति*	विशालमणी शर्मा	पुस्तक मंदिर, तिलक द्वार, मथुरा
27.	*स्वप्नवासवदत्तम्* (संस्कृत-हिन्दी व्याख्या)	विजयानंद खण्डूरी	चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
28.	संस्कृत साहित्य का इतिहास	वाचस्पति गैरोला	चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी 1960
29.	*न्यासः* (कथा)	शिवप्रसाद भारद्वाज	स्वरमंगला, राजस्थान सा. अका. जयपुर 1976
30.	*मलेथा ग्रामः* (कथा)	म.म. परमेश्वरानंद घिल्डियाल	अभिनव कथानिकुञ्जे 1966 वर्षे प्रकाशितम् 1966
31.	*अजेयभारतम* (रेडियो-रूपक)	शिवप्रसाद भारद्वाज	विश्वसंस्कृतम्, होशियारपुर 1963
32.	*केसरिचक्रमः*(दृश्यकाव्य)	शिवप्रसाद भारद्वाज	विश्वसंस्कृतम्, होशियारपुर 1965
33.	*साक्षात्कार :* (दृश्यकाव्य)	शिवप्रसाद भारद्वाज	विश्वेश्वरानंद वैदिक शोध सं. होशियारपुर 1965
34.	*भारतीय चित्रकला का संक्षिप्त इतिहास*	वाचस्पति गैरोला	लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद 1985
35.	*भारतीय नाट्य परम्परा और अभिनय दर्पण*	वाचस्पति गैरोला	संवर्तिका प्रकाशन, इलाहाबाद, 1967
36.	*वैदिक साहित्य और संस्कृति*	वाचस्पति गैरोला	उपरिवत् 1970
37.	*भारतीय धर्म, शाखाएँ और उनका इतिहास*	वाचस्पति गैरोला	चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन 1988

38.	*भारतीय दर्शन*	वाचस्पति गैरोला	लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, 1983
39.	*कौटिलीय अर्थशास्त्र*	वाचस्पति गैरोला	चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1984
40.	*भरतार्णव*	वाचस्पति गैरोला	चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 1978
41.	*अशोकमल्ल विरचित नृत्याध्याय*	वाचस्पति गैरोला	संवर्तिका प्रकाशन, इलाहाबाद, 1971
42.	*भारतीय संकृति और कला*	वाचस्पति गैरोला	उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान लखनऊ, 1973
43.	*मायापति* (एकांकी)	डॉ. शिवप्रसाद भारद्वाज	विश्वसंस्कृतम्, होशियारपुर, 1978
44.	*हूणपराजयः* (रूपक)	डॉ. शिवप्रसाद भारद्वाज	विश्वसंस्कृतम्, होशियारपुर, 1978
45.	*भारत-सन्देश* (खण्डकाव्य)	डॉ. शिवप्रसाद भारद्वाज	विश्वसंस्कृतम्, होशियारपुर, 1978
46.	*महावीरचरितम्* (खण्डकाव्य)	डॉ. शिवप्रसाद भारद्वाज	विश्वसंस्कृतम्, होशियारपुर, 1978
47.	*आश्चर्यचूड़ामणि नाटकम्* (सम्पादन)	विजयानंद खण्डूड़ी	विश्वसंस्कृतम्, होशियारपुर, 1978
48.	*वृत्तमाला* (छन्दशास्त्र)	श्री धरानन्द जमलोकी	विश्वसंस्कृतम्, होशियारपुर, 1978
49.	*वृत्त पयोनिधि*	विष्णुदत्त हरिदत्त नौटियाल	विश्वसंस्कृतम्, होशियारपुर, 1978
50.	*ऋग्वैदिक इतिहास*	हरिराम धस्माणा	तरनतारन-धस्माणा, चाँदगंज, लखनऊ, 1954
51.	*कामसूत्र परिशीलन*	वाचस्पति गैरोला	तरनतारन-धस्माणा, चाँदगंज, लखनऊ, 1954
52.	*प्राचीन भारतीय साहित्य एवं संस्कृति*	नारायण प्रसाद बलूनी	तरनतारन-धस्माणा, चाँदगंज लखनऊ, 1954
53.	*तपोवनवासिनी*	डॉ. कृष्ण कुमार	मयंक प्रकाशन, मुरादाबाद, 1997

54.	*विधि पौरुषम* (संस्कृत उपन्यास)	डॉ. कृष्ण कुमार	मयंक प्रकाशन, मुरादाबाद 1997
55.	*वैदिक सूक्त संग्रह* (संकलन सख्याख्या)	डॉ. कृष्ण कुमार	साहित्य भण्डार, मेरठ
56.	*ऋक्सूक्त सुधाकर*	डॉ. कृष्ण कुमार	मयंक प्रकाशन, मुरादाबाद
57.	*पं. अम्बिकादत्त व्यास एक अध्ययन*	डॉ. कृष्ण कुमार	मयंक प्रकाशन, मुरादाबाद
58.	*काव्यशास्त्र विमर्शः*	डॉ. कृष्ण कुमार	मयंक प्रकाशन, मुरादाबाद
59.	*अलंकारशास्त्र का इतिहास*	डॉ. कृष्ण कुमार	मयंक प्रकाशन, मुरादाबाद
60.	*अभिज्ञानशाकुन्तलम्* (व्याख्या)	डॉ. कृष्ण कुमार	मयंक प्रकाशन, मुरादाबाद
61.	*संस्कृत नाटकों का वानस्पतिक पर्यावरण*	डॉ. कृष्ण कुमार	मयंक प्रकाशन, मुरादाबाद
62.	*बाणभट्ट के गद्य में सौन्दर्य चेतना* (अप्र.)	डॉ. रीता तोपाल	गढ़वाल वि.वि., शोधप्रबंध 1999
63.	*रामकथा पर आधारित तुलनात्मक अध्ययन* (अप्र.)	डॉ. पूर्णिमा कुकरेती	गढ़वाल विश्वविद्यालय, शोधप्रबंध 1986

स्वातन्त्र्योत्तरे मध्यप्रदेशे प्रणीतानि संस्कृतमहाकाव्यानि

रहसविहारी द्विवेदी

मध्यप्रदेशो भारतराष्ट्रस्यान्वर्थनामाऽयं प्रदेशो मध्येदेशं विलसति। गोदावर्या उत्तरे चर्मण्वत्याश्चदक्षिणे स्थितोऽयं प्रदेश आङ्ग्लशर्मण्यजापानादिदेशतो भूभागदिशा विशालो जनपदं चास्य जगदलपुरं केरलराज्यादपि विशालं क्षेत्रं बिभर्ति। संस्कृतजगति प्रथितयशसां कालिदास-भवभूति-राजशेखर-भोजराजप्रभृतीनां साधनाभूमिरियमेवासीदिति विपचित्पश्चिमा जानन्त्येव। शङ्कराचार्यमण्डनमिश्रयोः सुप्रसिद्धः शास्त्रार्थोऽप्यत्रैव सम्पन्नः। स्वतन्त्रताप्राप्तेः प्रागपि प्रदेशेऽस्मिन् वहवः संस्कृतसाहित्यसाधका अभवन्। उर्वीदत्तशास्त्रि—श्रीपादशास्त्रिहसूरकर—सदाशिवसीतारामुसलगाँवकर- लोकनाथ-शास्त्रि — गजाननरामचन्द्रकरमरकरशास्त्रि — प्रीतमलाल — नृसिंहला — लकच्छि-प्रभृतीनां विविधविधासु प्रणीता रचना राराज्यन्ते। स्वतन्त्रता- प्राप्त्यनन्तरमपि संस्कृतसाहित्यसाधनायाः प्रवाहोऽविरलोदृश्यते। प्रायशः संस्कृतसाहित्यस्य सर्वास्वेव विधासु कविभिरत्र रचनाः कृता दृश्यन्ते। सुधारकरशुक्ल—श्रीनिवासरथ—रुद्रदेवत्रिपाठि—रामजी—उपाध्याय—गणपति-शङ्करशुक्ल—राधा वल्लभत्रिपाठि—बच्चूलाल अवस्थी—श्रीनाथ हसूरकर— प्रेमनारायणद्विवेदि—रेवाप्रसादद्विवेदि — श्रीमती वनमालाभवालकर — शिवशरणशर्म — भास्कराचार्य-त्रिपाठि—श्रीमतीपुष्पादीक्षित मिथिला प्रसाद त्रिपाठि— विन्ध्येश्वरीप्रसादमिश्र—मोतीरामशास्त्रि—प्रभाकरनारायणकण्ठेकर—प्रभुदयालुअग्निहोत्रि कामताप्रसाद त्रिपाठि—रामभद्राचार्य— भगवतीलालराज-पुरोहित — हरिहरत्रिवेदि — हजारीलाल-शास्त्रि—हीरालालशुक्ल—विष्णुदत्तशुक्ल—विष्णुदत्त-त्रिपाठि-प्रभुत्योऽनेके कवयः स्वातन्त्र्योन्तरं स्वसंस्कृतरचनाभिः प्राप्तयशसो विद्यन्ते एतेषु महाकाव्यकारास्तेषां कृतयश्चैवं विलसन्ति—

महाकाव्यकराः	तत्कृतानि च महाकाव्यानि
1. स्वर्गीय (विष्णुदत्त शुक्लः)	1. *गङ्गासागरीयम्*
	2. *सौलोचनीयम्*
2. स्व. सुधाकर शुक्लः	1. *श्रीस्वामिचरितचिन्तामणिः*
	2. *गान्धिसौगन्धिकम्*
	3. *भारती स्वयंवरम्*
3. आचार्य रेवाप्रसाद द्विवेदी	1. *उत्तरसीताचरितम्*
	2. *स्वातन्त्र्यसंभवम्*
4. आचार्य श्री निवासरथः	1. *बलदेवचरितम्*
5. स्व. लोकनाथशास्त्री	1. *गान्धिविजयम्*
6. स्व. वीरेन्द्रगोविन्द राजवैद्य	1. *महात्मगान्धिचरितम्*
7. आचार्य मिथिला प्रसाद त्रिपाठी	1. *सतनामिगौरवम्*
	2. *भार्गवीयम्*
8. आचार्ये हीरालाल शुक्लः	1. *दलितोदयम्*
9. पण्डित मोतीराम शास्त्री	1. *पयः पानम्*
10. पण्डित हजारीलाल शास्त्री	1. *श्रीरामरसायनम्*
11. श्रीरामभद्राचार्यः	1. *राघवभार्गवीयम्*

भारतराष्ट्रस्य स्वातन्त्र्यप्राप्त्यनन्तरं त्रिंशतादप्यधिकानि महाकाव्यानि प्रकाशितानि विद्यन्ते। तेषां नामानि डॉ. रमाकान्तशुक्लभिनन्दनग्रन्थस्य देववाणीसुवास इत्यपरनामधेयस्य द्वितीयभागे (पृ 117-135) मदीये लेखेऽवलोकनीयानि सन्ति एतेषां वैशिष्ट्यमपि स्वपङ्गे च शोध ग्रन्थेऽर्वाचीनसंस्कृतमहाकाव्यानुशीलने विस्तृतरूपेण मया प्रत्यादि। अत्र केवलं मध्यप्रदेशे प्रणीतानां महाकाव्यानां संक्षिप्तः समीक्षात्मकः परिचयः प्रस्तूयते। एतानि महाकाव्यानि वस्तुनायकरसप्रकृतिचित्रण-वस्तुव्यापारवर्णनदिशा प्राचीनपद्धत्यानूतनपद्धत्या चोभयथा विविधं प्रवर्तन्ते। काव्यवस्तु न केवलं रामायाणमहाभारतपुराणादिभ्यो गृहितमपितु राष्ट्रस्वातन्त्र्यवीरान् दलितादीश्चाश्रित्य महाकाव्यानि रच्यन्ते। रसराजं शृङ्गारमतिक्रम्य सम्प्रति राष्ट्रभक्तिः प्रतिष्ठिता दृश्यते। स्वर्गादिवर्णनं विहाय सम्प्रति जनसभाऽन्दोलनादीनि प्रति कवय आकर्षिता दृश्यन्ते। साम्प्रतिकानां महाकाव्यानां शास्त्रीयस्वरूपमपि यत्किञ्चित्परिवर्तिततच्चेवं मयाऽकलितम्—

सर्गेर्वृत्तैश्च बद्धं सहृदयहृदयाह्लादिशब्दार्थरम्यं
संवादैश्चोच्चशिल्पैः सततरसमयं ग्रन्थिमुक्तं समृद्धम्
पात्रं स्याद्यस्य मुख्यं परमगुणयुतं लोकविख्यातवृत्तं
भव्यं लोकस्वभावं महदपि महतां तन्महाकाव्यमास्ते।।

(मम *काव्यतत्त्वमीमांसाग्रन्थेकृतं* लक्षणम्)

मध्यप्रदेशे प्रणीतानां महाकाव्यानां समीक्षात्मकं विवरणमेव वरीवर्ति–

गङ्गासागरीयम्–

गङ्गासागरीयमहाकाव्यप्रणेता स्वर्गीयो विष्णुदत्तशुक्लोऽस्ति। अस्य जन्म पञ्चनवत्युत्तरैकोनविंशतितमे खीस्त (1895) वर्षे उत्तरप्रदेशस्योन्नाव‌जनपदेऽभूत्। अयं हिन्दी कवि स्वतन्त्रतासंग्रामसेनानी चासीत्। महाकाव्यमिदं मध्यप्रदेशस्य सागरजनपदे विलिख्य तत्रैवाभिनवसाहित्य- प्रकाशनसंस्थानतः प्रकाशितम्। काव्यप्रकाशनात्प्राक् (5.2.1964) ई. तिथौ तस्य गोलोकवसोऽभवत्। कविवरशुक्लस्य गोलोकवासानन्तरं त्र्यशीत्युत्तरैकोनविंशे खिस्ताब्दे (सन् 1983 वर्षे) उत्तरप्रदेशसंस्कृताकादमीतो महाकाव्यमिदमाश्रित्य शुक्लमहाशयः पुरस्कारेण सम्मानितः। शुक्लमहोदयस्य प्रथमा संस्कृतरचना सौलोचनीयमासीत्। यच्च हिन्दीमहाकाव्यस्य सौलोचनीयस्य संस्कृतभाषारूपान्तरणमात्रमस्ति।

गङ्गासागरीयं संस्कृतस्य रूपकात्मकमेकं महाकाव्यमस्ति। पाश्चात्य-विचारकैरियं 'एलगरी' (Allegory) इति नाम्ना कथ्यते। अस्मिन् चैतन्य-चन्द्रोदयस्य प्राचीनरूपककथाशिल्पं नानुसृतम्। आङ्लसाहित्ये विंशशतीं यावद् रूपक–कथाया विकसितं शिल्पं वैदिकी पौराणिकीं च पद्धतिमनुसृत्य प्रवर्तितमिदं महाकाव्यम्। काव्येऽस्मिन् सर्वाणि पात्राणि प्राकृतिकानि सन्ति। यथा सागरः गङ्गा, हिमवान्, मेघश्चेत्यादयः। अत्रैतानि केवलं प्राकृतिकदृश्यानि न सन्ति, अपितु–एतेषामत्र मानवीकरणं कृतं विद्यते। काव्यप्रतिभया कविना प्राकृतिकं भौगोलिकमैतिहासिक रूपमेतेषां संरक्षित वरीवर्ति। हिमवतो गङ्गायाः सागरस्य च मानवीकरणं रामायण- महाभारत-कालिदाससाहित्येषु बहुधा विलोक्यते। अस्मिन् काव्ये मानवीकरणमिदमौचित्यसमन्वितं व्यापकं च विद्यते। अत्र तृतीयकोटिंक रूपकत्वं निभाल्यते यत्र जडपदार्था मानवीयायाश्चतेनायाः सम्बद्धास्सन्तः मानवसुलभया भाषया व्यवहरन्ति। शुद्धरूपेण न काचिच्छैली काव्येऽस्मिन् स्वीकार्या यतो हि गङ्गासागरादीनामैतिहासिकेष्वाख्यानेषु प्राचीनकालादेव रूपकस्य मिश्रणं प्राप्यते। महाकाव्यमिदं नवसर्गात्मकं, 479 (एकोनशीत्युित्तरचतुरशत) पद्यानि च

सन्ति। लघुकायात्मकमिदं महाकाव्यम्। क्रमशो वस्तुविन्यासस्तावदेवम्—हिमवतो राज्यवर्णनम्, राज्ञा हिमवता शिवस्यस्तुतिः कन्याभियाचनं च, वरप्राप्त्या गङ्गाया जन्म, गङ्गाया बाललीला, दूतानुबन्धः वरुणपुत्रेण सागरेण दूतरूपेण गङ्गासमीपं मेघस्य सम्प्रेषणम् गङ्गायाः विवाहप्रस्तावः, पतिगृहप्रस्थानम्, सागरमिलनम्।

गङ्गापिता हिमवान् तस्याः प्रस्तावितः पतिश्च सागरः कस्यचिद्राज्ञो भूभागमतिक्रमितुं न प्रयततेऽतः कन्यापितुर्वरस्य च विवाहविषयिनी चर्चा न संभाव्यते फलतः कन्या (गङ्गा) मेघतः सागरस्य गुणान् ज्ञात्वा स्वयं विवाहार्थं याति। वस्तुतः प्राकृतिकमेतत्तथ्यं कविना प्रातिभेन वस्तुविन्यासेन विश्वशान्तिसन्देशं परिणमितम्। पितुरसामर्थ्ये कन्या स्वयमपि योग्यं वरं वृणुयादिति नारीचेतनाया औचित्यमपि प्रतिपादितमिव भवति। गङ्गायाः प्राकृतिकप्रवाहदिशाऽपि कविकल्पना श्लाघ्या। अभिसरन्ती चञ्चला गङ्गा सागरसङ्गमात् प्राक् लज्जाशीला सती मन्दं चलति। योगशक्त्यां हिमवतः सुहृद कपिलो गङ्गायाः भावं ज्ञात्वा सागरमाहूय विवाहं कारयति। काव्यमिदं भाषालङ्कारादिदिशा तु सामान्यमेव किन्तु कथावस्तु परिकल्पनायां महनीयं स्थानं भजते। स्थाली पुलाकन्यान्येन कानिचित्पद्यानि प्रस्तुयन्ते—

साम्प्रतिक नारीजागरणं गङ्गावक्तव्ये निभाल्यताम्—

यतोलोकाचारो भवति हि विधानं न नियतेः।
ततोऽस्यावज्ञायां विषयइह बाधा ननु कुतः।।

(*गङ्गासागरीयं*, 7/11)

श्रमस्य महत्त्वम्—

श्रमेणैव सिद्धान्ति कार्याणि लोके
श्रमेणैव लोकोत्तरत्वं सुलभ्यम्।
श्रमेणैव चोत्कर्षतां यान्ति लोकाः
श्रमं साधयध्वं श्रमं साध्यध्वम्।।

(तत्रैव 5/28)

सागरमाध्यमेन विश्वशान्तिसन्देशं कविः प्रसारयति—

अपहरति कदासौ नैव कस्यापि राज्यं
नहि खलु निजसीमां लङ्घते राष्ट्रवृद्ध्यै।
परम निरभिमानः शीलसद्वृत्तमूर्ति-
रभवदवनिचक्रे तादृशो नैव सम्राट्।।

(तत्रैव 6 व 6/36)

सौलोचनीयम्

स्वर्गीय विष्णुदत्तशुक्लस्य सुलोचनासती हिन्दीमहाकाव्यमस्ति तस्य संस्कृतरूपान्तरणं स्वयं शुक्लः कृतवान्। अस्मिन् मेघनादस्य पत्न्याः सुलोचनायाः सत्या वर्णनमस्ति। प्रायशः काव्यमिदं हिन्दी काव्यस्यानुवादमात्रम्।

श्रीस्वामिचरितचिन्तामणिः

श्रीस्वामिचरितमणिमहाकाव्यस्य प्रणेता पंण्डितसुधाकर शुक्लस्य जन्मोत्तरप्रदेशस्य इटावाजनपदे सप्तत्युत्तरैकोनविशंति (1970) विक्रमाब्देऽभवत्। प्राच्यपद्धत्या नव्यपद्धत्या चाध्ययनं कृत्वा शिक्षकवृत्या स्वजीवनं यापयन् संस्कृतहिन्दीसाहित्यसर्जने शुक्लमहाशयः संलग्न आसीत्। साहित्यसर्जने मध्यप्रदेशशासनस्य साहित्यपरिषदोऽयं 1978 वर्षे सम्मानितः। अनेकाभिः संस्थाभिर्मुर्हुमुर्हुस्य सम्मानोऽकारि। हिन्दीकाव्योपरि—अस्मै मध्यप्रदेश शासनस्य 'ईसुरी'—पुरस्कारो लालपुरस्कारश्च प्राप्तौ। अस्य रचना एवं विद्यन्ते—संस्कृतभाषयोपनिबद्धानि त्रीणि महाकाव्यानि (*गान्धिसौगन्धिकम्, भारतीस्वयंवरम्, श्रीस्वामिचरितचिन्तामणिश्च*), देवदूत च *खण्डकाव्यमस्ति*। मुक्तककाव्यसङ्ग्रह *आचार्यसुधाकरमिति*। *सूत्रोपनिषद्* (विंशसूत्रीयकार्यक्रमाश्रिता), *दुर्गास्तवनम्* (स्रोतकाव्यम्), शृङ्गारिकमुक्तकं *केलिकलशम्*, पुराणाश्रिता नाटिका—*इन्दुमती* चान्या संस्कृतरचनाः सन्ति। वर्षद्वयात् प्राक् पण्डितसुधाकरशुक्लस्य स्वर्गवासोऽभवत्।

कविवरशुक्लस्य कृतिषु प्रायशो वर्तमान जीवनमूल्यांना ह्रसोन्मुखताया यथार्थ संवेदनात्मकं च वर्णनमस्ति। प्राचीनाया संस्कृतेर्गोवगानं राष्ट्रोत्थानाव्हानं पदे-पदे प्राप्यते। राष्ट्र-समाज-व्यक्तिविकासस्य प्रेरणात्मकं निरूपणं सर्वासु रचनासु प्राप्यते। सुधाकरशुक्लस्य जीवनं कर्तृत्वञ्चाश्रित्य जिवाजी विश्वविद्यालयस्य कलासङ्कायान्तर्गतसंस्कृतविषये शोधप्रवन्धोऽपि स्वीकृतो विद्यते।

श्रीस्वामिचरितचिन्तामणिमहाकाव्यं मध्यप्रदेशस्य दतियास्थितस्य जगदम्बायाः पीताम्बरायाः पीठस्य महतः स्वामिनः दिव्यचरितमाश्रित्य प्रणीतम्। महाकाव्यमिदं श्रद्धा-भक्ति-ज्ञानानां सहजानुभूतिप्रसूतमष्टादशसर्गात्मकं वरीवर्ति। कविश्चरितनायकं रूद्ररूपं मनुते—

स्वामिनाञ्चारुचारित्र्यञ्चर्च्यते रूद्ररूपिणम्।
सङ्कल्पः कल्पनाभूतः सरसः काव्यमव्ययम्।। (स्वा. च. चि 7/10)

काव्येऽस्मिन्—कवेरात्मनिवेदनं, स्वामिनः शिवरूपावतारः शिक्षा, ज्ञानार्जनं,

तपःसाधना संन्यासः, तीर्थयात्रा, भारतभ्रमणं, सिद्धेरनुभूतयः पीताम्वरापीठस्थापना, पीतम्वरापीठतः संचालिताः लोकमङ्गलकार्यक्रमाः, स्वामिनो वैदिक–धार्मिक–तान्त्रिक–साहित्यस्य व्याख्या तत्प्रकाशनम्, तन्त्रिकोपसनाप्रभावः अनुष्ठानानि दशमहाविद्यानिरूपणं, स्वामिनः शारीरिकी–अस्वस्थता तदुपचारः, महप्रयाणम् प्रभृति–वर्णनानि प्राप्यन्ते।

पीताम्वरापीठस्य साधनामयः परिवेश एव काव्यप्रेरक आसीदतस्तस्यैव प्राधान्यं काव्येऽस्मिन् विद्यते। काव्यमिदं महत् सर्गवद्धं वर्णनदृशा–ऋद्धिमत् पुरुषार्थचतुष्टसम्पन्नमपि मोक्षप्रेरकं नरत्वे देवत्वस्थापनपरं शान्तरसप्रधानं समलङ्कृतशव्दार्थयुतं विद्यते। काव्यमिदं राष्ट्रचेतनायाः मानवमूल्यस्थापनायाः महत्प्रेरकं विद्यते, उदात्तपात्रचित्रणे नूतनोद्भावनायां पीताम्वरा-पीठानुरूप-साधनाविधानं महत्त्वमावहति। काव्यानुशीलनेन प्रतीयते यत् कविः दर्शनशास्त्रे काव्यशास्त्रे भाषाप्रयोगे परमदक्षः सन् स्वामिविषयकेनानुरागेण समन्वितो विद्यते। स्वकाव्यास्वादविषये स वक्ति–

नीरसं नीरसः पठ्यात् सरसं रसचित्तवान्।
तस्मान्नोद्विजेद्भक्तो महाकाव्यानुशीलने।। (7/15)

कविः स्वरचनानिर्भयत्वं स्वामिनी च भक्तिं निगदन् वक्ति–

न तादृशावेव भृशं हि मादृशौ
दृशो रसक्लिन्नकथा तु यादृशी।
तथापि तच्छक्तिप्रभाप्रगल्भया
विदर्भदर्भप्रतिभाभयाऽभयः।।

एतेन कवेरलङ्कारप्रयोगनैपुण्यं वैदर्भीरीतेराश्रयणं च स्फुटी भवति।

गान्धिसौगन्धिकम्

पण्डितसुधाकरशुक्लेन प्रणीतं गान्धिसौगन्धिकं महाकाव्यं महात्मगान्धिचरित-मनुसृत्य प्रवर्तते। अस्मिन् महाकाव्ये विशंतिः सर्गा विद्यन्ते। काव्यमिदं महात्मनो जीवनदर्शनमुद्घाटयत् भारतीयजीवनमूल्यानां राष्ट्रचेतनायाश्च पोषणं करोति। अप्रकाशितमेतत्।

भारतीयस्वयंवरम्

शुक्लमहाभागेनेदमपि प्रणीतं महाकाव्यं द्वादशसर्गैरुपनिवद्धं भारतीयानां युवकयुवतीनां प्रेरकं विद्यते। काव्येऽस्मिन् प्रगतिशीततलायाः, राष्ट्रियचेतनायाः,

मानवीय-संवेदनायाश्चाभिव्यक्ति पदे-पदे प्राप्यते।

एतदपि काव्यं सम्प्रति प्रकाशितं नास्ति। प्राप्ति सङ्केतः— डॉ. रविशङ्करो दीक्षितः 12 धमतालपुरा दतिया 475661 दूरभाषसङ्केतः—33960

उत्तरसीताचरितम्

उत्तरसीताचरितमहाकाव्यस्य प्रणेतुः सनातनस्य पण्डितरेवाप्रसाद द्विवेदिनो जन्म पञ्चत्रिंशदुत्तरैकोनविंशति (1935 ई.) वर्षे रेवातटे भोपालसमीपे नादनेरग्रामेऽभवत्। बाराणस्यां काशीहिन्दूविश्वविद्यालये विशेषतो पण्डितमहादेवशास्त्रिणः साहित्य-शास्त्रमधीतवान्। अध्ययनानन्तरं मध्यप्रदेशशासनस्य महाविद्यालयशिक्षासेवायां ततश्च काशीहिन्दू- विश्वविद्यालय—प्राच्यविद्यासङ्काये साहित्यस्याचार्याध्यक्षरूपेण कार्यं कुर्वन् सम्प्रति सेवानिवृत्तः सन् वाराणस्यां महामनापुर्यां निवसति। राष्ट्रपतिपुरस्कारेणान्यैश्च बहुविधैः पुरस्कारैरयं सम्मानितः सम्पादिताः स्वोपज्ञाश्च बहवो ग्रन्था अस्य प्रतिभं ज्ञानं प्रमाणयन्ति सीताचरिते दशसर्गाः 694 पद्यानि च विद्यन्ते। रामस्य राज्यारोहणात् सीतायाः पाताल-प्रवेशं यावद् वर्णनमस्मिन् विद्यते। अस्य सर्गनामतः विषयवस्तु सङ्केतोऽपि भवति। (1) राष्ट्रपति-निर्वाचनम्, (2) जानकीकौलीनम्, (3) जानकी-परित्यागः (4) सांकेतपरित्यागः (5) कुमारप्रसवः (6) जानकीमुनिवृत्तिः, (7) विद्याधिगमः (8) कुमारायोधनम्, (9) मातृप्रत्यभिज्ञानम्, (10) समाधिमाङ्गल्यम्। शीर्षकानुरूपेण सीतायाश्चरितमंत्रवर्णितम्।

कौलीनभीतेन रामेण गर्भवत्याः सीतायाः परित्यागः शीर्षस्थैरपि कविभिर्वर्णितमस्ति। किन्तु कथां परिवर्त्य काव्येऽस्मिन् कवि सीतायाः स्वतो वनगभनप्रस्तावं प्रस्तौति।

यामि मातर इतः स्वतस्ततो यामि यामि विपिनं न मे व्यथा।
कीर्तिकायमवितुं सुमानुषा मृत्युतोऽपि नहि जातु बिभ्यति।।

(*सीता च* 3/31)

काव्येऽस्मिन् गर्भवत्याः सीताया वाल्मीकितपोवनं प्रति सम्प्रेषणस्यैको हेतुर्जन्मशुद्धसन्ततेतरूपलब्धिरपि विद्यते। लवकुशौ जन्मन्त शुद्धौ वर्तते। वाल्मीकेस्तपोवन—गताऽयोध्याया जनतैतयोर्जन्मशुद्धौ पित्रोस्तपः कारणं मनुते—

सुदक्षिणायां रघुदेव तदवच्छकुन्तलायां भरतो हि जज्ञे।
अस्यामिमौ द्वौ ननु हेतुरत्र द्वयोस्तपांसि प्रसुवः पितुश्च।।

(तत्रैव 10/54)

संस्कारसम्पन्नौ कुशलवौ विलोक्य जनता वक्ति यद् गर्भावस्थायां सीतानिर्वासने कौशल्यायाः कूटनीतिः कारणमासीत्। यस्मात् तस्याः पौत्रौ गर्भावस्थात एव संस्कारसम्पन्नौ स्याताम्—

सा कूटनीतिर्ननु राममातुः सीताप्रवादो योऽभूत् स मिथ्या।
सा यौवने नैव चकाङ्क्ष भूयः पौत्रेषु संस्कारकृते तपांसि।।

(तत्रैव 1/56)

सीताया विश्वबन्धुत्वभावना, तपस्या, कृषिविवर्धनं, योगेनान्ते तनुत्यागश्चेत्यादिकं काव्यस्यासामान्यं वैशिष्ट्यमस्ति। गङ्गातटं प्राप्यैकाकिन्याः सीताया भावा अवलोक्यन्ताम्—

धिक् कोऽयं निजरुचिनामको जनानां
विश्वस्मिन् मनसिशयोऽस्ति भेदहेतुः।
येनेदं जगदखिलं समुद्रशैल-
नद्याद्यैः शकलितमेकतां न याति।। (5/10)

सीतोर्मिलादिचित्रणे साम्प्रतिकस्य नारीजागरणस्य चित्रं प्रतिविम्बितं विलोक्यते उर्मिला सर्वाभिर्भगिनीभिः सह वनगमनायोद्यताऽस्ति, सा च सीतां वदति—

वयमप्यनिषिद्धनिर्गमा भवतीमत्र विहातुमक्षमाः।
गृहवद्धवनमप्यसौ समं निमिकन्यासमितिः सुखं व्रजेत्। (4/52)

काव्येऽस्मिन् भारतीयायाः संस्कृतेः राष्ट्रभक्तेश्चोपन्यास आद्यन्तं प्राप्यते। काव्यस्य मुखबन्धे कविना व्यलेखि 'विश्वबन्धुत्वविधृता राष्ट्रियता हि काव्यमन्दिरेऽत्र देवता' तथा च 'न यशसे न धनाय शिवेतरक्षतिकृतेऽपि नैव कृतिर्मम। इयमिमां भरतावनिसंस्कृतिं सुरगगीञ्च निवेषितुमुद्गता।' काव्यानुशीलनेन कवेः कथनं चरितार्थं दृश्यते। सीता हिमगुरुशृङ्गतोपयोधिं यावद् भारतभूमिं स्वभूदुतल्पं मनुते—

हिमगुरुशृङ्गतः पयोधेर्गहनतमावटगह्वराणि यावत्।
निखिलमपि निजार्यभूमिवक्षो निजमृदुतल्पभमंस्तभूशयाना।।

काव्येऽस्मिन् नायकस्य (प्रमुखपात्रस्य) पदं सीताऽलङ्करोति। अस्ति रामो धीरोदात्तस्तथापि सीताऽभिव्यापकत्वं नातिशेते। समग्रे काव्ये राष्ट्रभक्तिपरिमिलितो वीरोरसः प्रामुख्यं भजते किन्तु काव्यान्ते सीतायाः भूसमाधिमाङ्गल्येन परिणामे शान्तस्य परिपाको दृश्यतेऽतोऽस्याङ्गी रसः शान्त एवं स्वीकर्त्तव्यः। भूसमाधिकृते समुद्यतायाः सीतायाश्चन्द्रकेतुं प्रति वत्सलभावप्रकटनावसरे विरक्तिस्नेहयोरद्भुतं

संमिश्रणं दृश्यते। काव्यशास्त्री कविः स्वयमेवं सङ्केतं कुरुते—

वात्सल्यशान्त्योरिति मिश्रभावे
तस्यां स्थितेऽस्मिन् विदधातु धीरः।
इयं सितेदं पय एष सिन्धु –
रयं घटो वेत्ति परिच्छिदां कः।। (10/37)

काव्येऽस्मिन् प्रकृतिचित्रणादिकं कथावस्तुसम्पृक्तं विद्यते। प्रकृतेर्महत्त्वं कवि वाल्मीकि माध्यमेन निरूपयति—

विलोक्य तं क्रौञ्चवधं तदक्षिणी तथा च सीता परिक्षणं वने।
वभूवतुर्मानुषमानुषेतरद्वये विवेकद्युतिभिर्विकस्वरे।।

(तात्पर्यमिदं यद् मनुष्यो मनुष्येतरं क्रौञ्चं हतवान् किन्त्वत्र मनुष्येतरा लताः मानुषीं सीतां रक्षन्ति)

सीताचरितविषये ममाभिमतम्—

रसप्रवाहैर्मितसारवाचा नृत्लोपमार्थान्तरसंविधानैः।
सनातनीये करुणाऽपि सीता सितैव सीताचरिते चकास्ति।।

स्वातन्त्र्यसंभवम्—

आचार्यरेवाप्रसादद्विवेदिप्रणीतं स्वातन्त्र्यसंभवमहाकाव्यं 1990 ई. वर्षे वाराणसीतस्तत्पुत्रेण डॉ. सदाशिवकुमारद्विवेदिना प्रकाशितम्। 28 सर्गात्मकमिदम्। सर्गनामसु विषयवस्तुसङ्केतितम्। तद्यथा— (1) पीठिका, (2) स्वातन्त्र्य-सङ्कल्पोदय; काशीझाँसीश्वरीवर्णनम्, (3) जनविद्रोहः, भारतीया आदर्शाः, (4) प्रयागवर्णमं, जवाहरस्य कमलापरिग्रहः, (5) वसन्तवर्णनम्, सिसृक्षास्तुतिः, कमलादोहदः, (6) गर्भमङ्गलम् (7) काश्मीरगतोत्पलाद्रिवर्णनम्, शरद्वर्णनम्, (8) ग्रामटिकादर्शनम्, (9) जनान्दोलनम्, (10) इन्दिराजन्म (11) काव्यमङ्गलम् (सरसीकाव्यम्) (12) कमलामहाप्रयाणम्, (13) मोतीलालनेहरूमहाप्रयाणम् (मृत्युकविता) (14) भारतविभाजनम्, (15) नोवाखालीरक्तपाते परिदेवनम् (17) स्वाराज्यम्, सौराज्यम्, चीनपाकाभिद्रोहः, (17) जवाहरलालनेहरू परिनिर्वाणम्, (18) लालबहादुरशास्त्रियणः प्रधानमन्त्रित्वम्, भारतपाकसन्धिबन्धः, शास्त्रिणः प्राणोत्सर्गः, (19) ताशकन्दे लालबहादुरशास्त्रिणोऽन्तिमा उच्छ्वासाः, (20) विलापाः, इन्दिरायाः प्रधानमन्त्रित्वम् (21) पाकवङ्गविजय, (22) आपातकाल-घोषणापरिसंहारौ, (23) जनताशासनम्, मुरारजीदेशायिनः प्रधानमन्त्रित्वम्, (24) जनताशासनं तद्भङ्गः, कवेराक्रोशः, (25) श्रीवैष्णवीदर्शनम्, स्तोत्राणि,

(26) इन्दिरादेव्याः पुनः प्रधानमन्त्रित्वम्, (27) इन्दिरादेव्याः परिनिर्वाणम्, (28) स्वर्गेजवाहरलाल- मोक्षः जगत्स्वस्त्यनम्।

वस्तुतः काव्यमिदं भारतराष्ट्रस्य पूर्वप्रधानमन्त्रिपदमलङ्कुर्वाणायाः श्रीमत्या इन्दिरायाः जन्मनः प्राक् सन्दर्भतः तस्या महाप्रयाणं यावत्कथावस्तु क्रोडीकरोति। अल्पीयांसमपि वर्णनीयप्रसङ्गं भारतीयसंस्कृतिराष्ट्रानुराग- संवलितेन सन्दर्भेण पुरस्कृत्य कविः प्रस्तौति। अतएव दशमे सर्गे-इन्दिराया जन्म भवति। इन्दिराया इतिवृत्तमात्रवर्णने कवेरभिरुचिर्नास्ति, अपितु भारतीयायाः संस्कृते राष्ट्रचेतनायाश्च समुद्भावने सहृदयहृदयाह्लादे तस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते स्वयंमपि स वक्ति–

ऐतिह्यमत्र नैतिह्यमात्रं गीतास्विवात्र नः।
दर्शनं साङ्ख्ययोगाद्व्यमपि सम्यक् प्रतिष्ठितम्।।

(स्वा. सं. 1/6)

भारतीयस्य धर्मशास्त्रस्य दर्शनस्य काव्यशास्त्रस्य च क्वचिदुपमानरूपेण क्वचिद् व्यङ्गयभङ्ग्या सङ्केतः प्राप्यते। राष्ट्रानुरागस्तु पदे-पदे प्राप्यते। यथा–

देशेषु सर्वेष्वपि भारताख्यो देशोऽस्यदीयो ननु देशराजः।
प्रशस्यते यत्र तथा न धातुर्यथा कवेःकश्चन सर्गबन्धः।। (4/2)

स्वातन्त्र्यान्दोलनस्य वर्णनं चारु विद्यते ततः पद्यमेकं निभाल्यताम्–

छात्राः स्म कक्षाः परितस्त्यजन्ति प्राध्यापको स्वतिवचो ब्रुवन्ति।
सरस्वती चापि विहाय वीणां तदा स्म कालीयति खड्गहस्ता।।

(9/69)

'वसुधैव कुटुम्वकमि' ति मन्त्रो जवाहरलाले स्फुरन् विद्यते–

न वर्गभेदे न च वर्णवादे न देशभेदेऽपि बभूव तस्य।
ममत्वभेदो वसुधाकुटुम्वः स वै परब्रह्मणि यद्वस्थात्।।

(90/90)

काव्येऽस्मिन् राष्ट्रनायकानां वर्णनेसर्वधर्मसमभावोऽपि समुद्भावितः–

यो वै खुदा यम इवास्ति जगन्नियन्ता
यो वै पिता परमकारुणिकश्च यीशुः।
वाणी कुराणतु च वायविलत्वथासौ
योऽर्थस्तयोरिह भिदानभसो हि वल्ली।।

(18/46)

मन्दिरमस्जिदयोर्न कश्चिद्विवादः वस्तुतो दर्पसर्प एव विवादे हेतुः–

नो मस्जिदेन कलहायति मन्दिरं ते
नो मस्जिदं च कलहायति मन्दिरेण।
यस्त्वत्र हन्त कलहायति सोऽतिमान-
नामाभिमानगरलः खलु दर्पसर्पः।।(18/50)

काव्यस्य चरमेसर्गेऽनेकैः पद्यै शान्तिपाठः कविना प्रस्तुतस्तद् यथा—

शान्तिः स्याद् दिवि शान्तिरस्तु मरुतां भार्गेस्तु शान्तिर्भुवि
स्याच्छान्तिः सलिलेषु दिक्षु च भवेच्छान्तिर्नितान्तं स्थिरा।
शान्तिः कर्मसु शश्वदस्तु करणग्रामेषु शान्तिर्भवे
च्छान्तिः स्यादभरेषुशान्तिरसुरेष्वास्ताञ् च शान्तिर्नृषु।। (28/21)

एवं राष्ट्रभावनाभरितं युगवोधसंवलितं।
सत्प्रेरणादायकमिदं महाकाव्यं स्वागतार्हतम्।।

बलदेवचरितम्—

आचार्यश्रीनिवासरथविरचितमेतन्महाकाव्यं *दूर्वा* पत्रिकायां धारावाहिकरूपेण पञ्चमसर्गं यावत् प्रकाशितम्। विद्याविनयसम्पन्ने कुल उत्कलप्रदेशे जनिं लध्वा स्वकीयं प्रारम्भिकमध्ययनं समाप्योच्चाध्ययनं काशीहिन्दूविश्वविद्यालये श्रीरथमहाश्योऽकरोत्। आचार्यबलदेवपाध्यायस्य कविः शिष्योऽस्ति स्वगुरोराचार्यबलदेवोपाध्यायस्य चरितमाश्रित्य महाकाव्यमिदं प्रणीतम। 'तदेवं गगनं सैव धरै'—ति कवितासङ्ग्रहोऽस्य प्रकाशितः यस्मिन् राष्ट्रचेतना-संवलितासुललितगितिकाः सन्ति। मध्यप्रदेशस्य गीतिकारेषु शीर्षस्थं स्थानं विभर्ति। प्राध्यापने संभाषणे, काव्यपठनेऽयं छात्रेषु सहृदयेषु चात्यन्तं प्रियोऽस्ति। सम्प्रति विक्रमविश्वविद्यालयस्य (उज्जयिनीस्थस्य) संस्कृताध्ययनशालाया आचार्याध्यक्षपदतः सेवानिवृत्तः सन् 8 कालिदासमार्गे-उज्जयिन्यां निवसन् साहित्यसेवारतो विराजते। महाकाव्यस्य सर्गनामतः कथावस्तु सङ्केतः स्वयमेव स्फुटी भवति। यथा (1) *श्रीबलदेवावतारः* (2) *कर्जनविजृंभितम्,* (3) *वाराणसीनिवर्तनम्,* (4) *मन्त्रदृष्टिः* (5) *वर्षाविलासः*। सम्प्रति समग्रतो महाकाव्यमिदं न प्रकाशितम्। अतिशोभनमेतत् काव्यस्थालीपुलाकन्यायेन कानिचिदुद्धरणानि प्रस्तूयन्ते—

कविमनसि गुरुविषयारतिराधन्तं निभाल्यते काव्यरम्भे श्रीगणेशं नमस्कृत्य स गुरुं प्रणमति—

विपदां विघ्ननिघ्नानां निवारण-विचक्षणम्।
वारणास्यं गुणोपास्यं श्रीगणेशं नमाम्यहम्।।
उपाध्यायाय वन्द्याय बलदेवाय धीमते।
कृष्णज्येष्ठाय सोल्लासं प्रणामाञ्जलिरर्प्यते।।
बलदेवपदाम्भोजमधुसञ्चयकाम्यया।
तदीयचरितोद्देशे चञ्चरीकायते मनः।।
...गुरोः श्री बलदेवस्य सद्वृत्तानि विवृण्वती।
चरितार्था भवित्रीयं श्रीनिवाससरस्वती।। (ग. च. 1/1-3,6)

चरितनायकस्य कुलजा भगवद्भक्त इत्येवं तथ्यं वर्णयन् कविः स्वकीयामपि देवभक्तिं प्रकटयति भक्तिरसस्य कण्ठतोऽपि समर्थनं करोति—'अथ तथाविधजीवनयापने भगवता विहितास्य सहायता।
जगति भक्तिरसेन समन्वितं त्यजति नैव कदापि जगत्पतिः।।(1/58)

नायकजीवनवर्णने तत्कालिकराष्ट्रपरिस्थितयोऽपि यथास्थलं निरूपितां यथा कर्जनस्य दुर्जनत्वम्—

प्रभञ्जन विजृम्भितं व्रजति कालजालाहतं
विभज्य धरणीं यथा भुवि जनं वनं वा क्षयम्,
तथैव घनगर्जितं दुरभिसन्धिबन्धार्जितं
विधाय बहुदुर्जनः सपदि कर्जनोऽस्ति गतः।। (2/56)

शास्त्रपङ्क्तयोऽपि क्वचित् रसतां नीताः—
कुर्तरीप्सिततम् विरुध्यते कर्मणैव यदि तस्य जीवने।
दोष एष ननु कस्य कुत्र वा धातुरीप्सितमपाकरोतु कः।। (3/13)

भाषाभेदो राष्ट्रभेदे कारणं स्यादित्यनुचितम्—
एकनीडमिव विश्वजीवनं वेदवाचि ऋषिभिः समर्थितम्।
भाषयैव यदि भेद इष्यते हा हतैव ननु भारतीयता।।
भारतीयजनता पदे-पदे भाषते विविधभाषया न किम्।
किं तथापि परिचीयते मनाग् भिन्नभूमिभिदुरात्मचिन्तनम्।। (3/41,42)

महाकाव्येऽस्मिन् वर्णनात्मकाः प्रसङ्गा बहुमनोहारिणो विद्यन्ते। यथा वाराणसीवर्णनम्—
काश्यां सदैव हृदयङ्गममम्बु गाङ्गं
स्नानार्थिनां करपुटैः प्रहितं प्रभाते।

अङ्गीकरोति लहरीषु परः सहस्र-
मूर्त्तिः सहस्रकिरणः स्वयमर्घ्यमेत्य।। (4/6)

अत्रचाक्षुषविम्बोत्प्रेक्षणं समधिकं मनोहारि विद्यते। प्रयागे विलुप्ता सरस्वती वाराणस्यां प्रकटितेत्युत्प्रेक्षा सहृदयहृदयसंवेद्या वरीवर्ति-

स्रोतस्विनी भुविनिपीतजला प्रयागे
या गीयते भगवती सृजती त्रिवेणीम्।
काश्यां सदा बुधसभासु सरस्वती सा
प्रस्यन्दतेऽद्भुतरसा तरसाऽनुगङ्गम्।। (4/9)

शिवेन पार्वतीपरिधानयोग्यं वासोऽत्र ससर्ज, अतः शाटिकानिर्माणकौशलमत्र व्याप्तम्-

शैलाधिराजतनया परिधानयोग्यं
वासः ससर्ज किमिहैव स कृत्तिवासाः
वाराणसीत्यनुदिनं प्रमदामनांसि
शाटीसमुत्सुकतया तरली करोति।। (4/15)

एवं श्रीनिवासरथविरचितं बलदेवचरितं महाकाव्यं सहृदयहृदयस- वेद्यवर्णनैः समृद्धं मनोहारि च विद्यतेऽस्य स्वतन्त्ररूपेण समग्रं प्रकाशनं स्यादित्युचितम्।

श्रीगान्धिविजयमहाकाव्यम्

षड्दर्शनाचार्यमहोपाध्यायपण्डितश्रीलोकनाथशास्त्रिविरचितं *श्रीगान्धिविजयमहाकाव्यम्* जाबालिपुरतः प्रकाशितायाः ऋतम्भरा- पत्रिकायाः प्रथमाङ्के प्रथमसर्गमात्रं प्रकाशितम्। प्रयासे कृतेऽपि काव्यस्यास्य समग्रा पाण्डुलिपिः क्वचिन्न प्राप्ता। पण्डितलोकनाथशास्त्री स्वजनुषा उत्कलमलङ्चकारं। नगरनिगमगायत्रीसंस्कृतमहाविद्यालये जाबालिपुरेऽयं प्रधानाचार्य आसीत्। पञ्चविंशतिवर्षात्प्राक् कवेरस्य गोलोकवासः श्रूयते। काव्यस्यास्य कथावस्तु महात्मनो गान्धिनो जीवनं भारतीयस्वतन्त्र्यान्दोलनं चाश्रित्य विन्यस्तमस्ति। काव्येऽस्मिन् राष्ट्रभक्तेरविच्छिन्नप्रवाहो दृश्यते। काव्ये कवेः पाण्डित्यप्रकर्षः पदे-पदेऽनुभूयते। स्थालीपुलाकन्यायेन कनिचिदुद्धरणानि दीयन्ते-

यत्सर्वज्ञमलक्ष्यमस्ति परमं पश्यन्ति यज्ज्ञानिनो
ये नैतत्सचराचरं जगदहो जातं स्थिरं पूर्णतः।
यस्मै योगिजनो नियच्छति मनो व्योमादिकं लीलया
तस्यात्प्रादुरभूत्कृतिस्तु महती यस्यास्ति यस्मिंल्लयः।।

मङ्गलपद्यमेतत्। काङ्ग्रेसदलविषये स वक्ति–

श्रीमद्भारतवासिलोकचरितं बीजं च यस्याङ्कुरः,
सद्बुद्धिर्ललितं बुधप्रवचनं काण्डं नवीनं दलम्।
रागः पुष्पकदम्बक जनमनोमोदोत्थकीर्तिर्भवि–
न्मत्यैऽसावपिभात्यहो इति महान् काङ्ग्रेसकल्पद्रुमः।। (1/3)

सानुप्रासभाषाप्रयोगे निपुणोऽयं कविः–

दुर्गादुर्ग्रह दुर्गतिर्हरबधूर्हाराम्बराहारिणी–
कालीकालकलापकालनकरी गौरी च गौरप्रदा।
तारातारक तारिका निजजनैर्जातस्य जन्मोदये
षष्ठीजागरवासरे गुणगणैर्जागर्त्ति युक्तायुतैः।। (1/7)

समग्रकाव्यदर्शनाभावे वस्तुविन्याससमीक्षणं न संभाव्यते।

महात्मागान्धिचरितम्–

पण्डितवीरेन्द्रकुमारगोविन्दराजवैद्यप्रणीतमिदमप्रकाशितं महाकाव्यम्। अस्य पाण्डुलिपिः तद्गृहे सुरक्षिता विद्यते तत्सङ्केतः–10 साउथ यशवन्तगंज इन्दौर (म.प्र.) अस्य महाकाव्य रचना 1973 वर्षेऽभवत् तत्सङ्केतः कविना काव्यान्ते कृतः–

अनलमुनिनवैके वत्सरे चैशवीये
त्रिशशिदिन जुलाईमासगे शुक्रवारे।
सुरपति नगरस्थोऽयं हि वीरेन्द्रनामा
क्षितिपतिगदहर्त्ता ग्रन्थपूर्तिं करोति।। (अन्तिमं पद्यम्)

काव्यादौ च–

वीरेन्द्रो राजवैद्यो निखिलगुणगणान् वीक्ष्य गान्धेः समग्रः,
सद्भक्त्या संयुतात्माऽत्र च लिखनविधौ दत्तधीरल्पबुद्धिः।
सारं-सारं गृहीत्वा ग्रथनविधिपरो युक्तियुक्तं यदत्र
संक्षिप्तं सच्चरित्रं विलिखति विदुषां ह्लादनार्थं तदस्तु।।

काव्यान्ते कविना स्वकीयवंशपरिचयोऽपि लिखितः–

स्वकाव्यस्य सारः कविनैकेन पद्येनैवं व्यलेखि–

आद्यौ काठियवाडप्रान्तजननं विद्यार्जनं लन्दने
पश्चात् स्वालयतोऽफ्रिकासुगमनं नेतृत्वसिद्धिस्ततः।
अत्रैत्याङ्ग्लविरोधनाय यतनं सत्यग्रहारम्भणं
स्वातन्त्र्याप्तिदिवङ्गती च सकलं गान्धीचरित्रं त्विदम्।।

अस्य काव्यस्य वैशिष्ट्मेतत् यत् महात्मनो जीवनक्रमस्य विशिष्टस्तिथियोऽपि निर्दिष्टाः। यथा–

स तत्र वर्षत्रयमप्यधीतिं विधाय वैरिष्टरनाम धृत्वा।
चन्द्राङ्कदिक्पालसुधांशुसङ्ख्ये संवत्सरे मातृभुवं प्रतस्थे।। (1.12)

एकस्या अकिञ्चनाया दुरवस्थां चित्रयन् कविर्वक्ति–

मृद्भाण्डमेव जलपूरितमेकमेव
तच्चापि काष्ठफलकापिहितं कथञ्चित्।
नान्यच्च भाण्डमथवांशुकमस्ति तस्याः
स्नानादिकार्यसमयेऽपि हि धारणार्थम्।। (5/11)

कविः कथयति यन्निन्दन्तु नाम केचन काङ्ग्रेसदलगतान् नायकान् किन्तु ममकृते तु ते वन्दनीयाः–

काङ्ग्रेसिनां कतिपयानवलोक्य दोषान्
तेषा कृते किमपि वा कथयन्तु लोकाः।
अस्मत्कृते तु नितरामिव वन्दनीया
गान्धींन्दिरातिलकनेहरुलालभद्राः।। (5/67)

सतनामिगौरवम्–

देवी–अहिल्याविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागे सम्प्रति प्रवाचकपदभाजा डॉ. मिथिलाप्रसादेन त्रिपाठिना विरचितमिदं *सतनामिगौरवम्* महाकाव्यम्। अस्य काव्यस्या परं नाम *गुरुघासीदासमहाकाव्यमिति* विद्यते। 'चरितनायकविषये कवेः पुरोवागेवं विद्यते–'वर्णोच्चजनिरेव श्रेष्ठतायाः संसाधिका नाचारसरणिर्यदा दृष्टा घासीदासेन्, तदादलितानां सेवार्पितानां सर्वजनीनं हितमभिलषन्नेष 'सत्यनाम' (सतनामी) पन्थानमाविष्चकार। सदाचारमेव सर्वमिति प्रतिष्ठापयन् जातितो निम्नतोच्चताविधानमस्वीकृतवानयं लोकसेवकः। प्रायः तज्जातीय निरक्षरा एवाभवन्। लोकभाषासु गेयतामधिगतानि पद्यानि 'पंथी' गीताभिधानेनालङ्कृतानि। एतान्येव सतनामिमार्गानुयायिनां वेदभूतानि जातानि। मध्यप्रदेशस्य विलासपुरजनपदस्य बलौदाबाजारसमीपे गिरौदग्रामे अस्य जन्माभवत्। अस्य पितुर्नाम मँहगू आसीत् शैशवेऽस्यनाम 'घसिया' आसीत् ततः घासीदासोजातः। इमं दलितनायकमाश्रित्य महाकाव्यमिदं प्रणीतम्। एकविंशसर्गात्मकमिदं महाकाव्यम्। अस्य प्रकाशनं सप्तनवत्युत्तरैकोनविशांति (1997) वर्षे संस्कृतज्योतिषकम्प्यूटर–एकेडमी 3171 /ई. सुदामानगर– इन्दौरतः जातम्। काव्येऽस्मिन् नायकः घासीदासः यः

सतनामि—सम्प्रदायप्रवर्तकः दलितानामुद्धारकश्च विद्यते। धर्मवीरदयावीरादिरसा अत्र प्रामुख्यं भजन्ते। सामान्यजनजीवनचित्रणदिशा दलितानां वर्णनदिशा च काव्यमिदमन्यतेभ्यःकाव्येभ्यो वैशिष्ट्यंविभर्ति 'सद्वंशः क्षत्रियोवाऽपि धीरोदात्तगुणान्वितः।' नायक विषयिणीमवधारणाऽत्र—अपास्ता तथापि युगबोधसमन्वितमेतत्काव्यं स्वागतार्हमिति मन्ये। सहृदयहृदय-ऽसंवेद्यमेतन्महाकाव्यम्। कानिचिदुद्धराणान्यत्र दीयन्ते—घासीदासस्य मनोजातिवन्धनं विलोक्य भृशं दूयते—

न देवमन्दिरे स्वदेव पूजनं सुरप्रियैः
विधातुमेव पात्रता विनिश्चाताऽस्य वंशजाः
प्रवेष्टुमिष्टदेवमन्दिरं न चास्य योग्यता
यतो बभौ च कारवारवंशजन्मतो मृषा।।
जनैः श्रुतोऽयमीयवरार्चने स्वजाति विघ्नता,
कदापि देवदर्शनाय मन्दिरं जगाम नो।
न मन्यतेस्म जातिभेदनिष्ठता सुरादिके
सुराः कथं जनैरशुद्धिभावना विगर्हिता।।
न जन्मना पवित्रताऽपवित्रता सुशोभते
स्वकर्मणा कुलोच्चताऽवमानिता प्रशस्यते।
तथापि जातिबन्धनं विलोक्यते पदे-पदे
दुनोति घासिदासमानसं सदा मुहुर्मुहुः।। (22-24)

घासिदास स्वमित्राण्युपदिशन् वक्ति—

भूतरक्षा प्रवृत्तिः सदाभूतले भूतहिं साविरक्तिर्यथा संभवेत्।
चौर्यलुण्ठकवृत्तिः समाप्ता यथा स्यात्तथावर्तनं भानवैश्वेष्यते।।

न साक्षरत्वं निगमाधिबोधं
न प्राप्य सापेक्षमधीतिशीलम्।
मनः प्रसादाय प्रभोः कृतार्थं
सारल्यमेवास्ति च हेतुमिष्टम्।।
शास्त्राण्यधीत्यापि मनः प्रसादं
नोलभ्यते चेत्तदलं श्रमेण
अन्तः पवित्राचरणाद् विशुद्धं
चेदस्ति विद्याभिरलं सदैव।। (4/17,24,25)

जातिवादमधिक्षिपन् स वदति—

जननतो नहिजातिरितिस्थिता भुवि च संस्करणाद्विजता मता।
ननु दुराचरणाद् द्विजता कथं वद सदाचरणाद्वृषता कथम्।।
यदि सदाचरणादिह पूज्यता भवति नैव दुराचरणात् क्षतिः।
कथय रावणता किमुजन्मतः सुकृतजा सुरता भूवि कल्पिता।।

मद्यपाने रता मांसभोज्याश्रिताः
धर्महीना परस्त्रीषु ये लम्पटाः।
उच्च वर्णे जनित्वा च ते केवलं
श्रेष्ठता यान्ति कस्मात् समाजे मृषा।।

(5/5,6,14)

दलितानां दारिद्र्यनिरूपणं तेषां च शोषणं काव्येऽस्मिन् वहुधा वर्णितम्—

पूर्णदारिद्र्यमास्ते कुले जीवने
शत्रुवद्वस्तत्वभावः सदा चिन्त्यते।
मानवत्वेऽपि न स्पर्श योग्या जनैः
हा! कथं मानवा मानवैर्वञ्चिताः।।

भास्करेणैव सार्द्धं श्रमे लग्नता स्वेदजालैश्चिताः कर्मणि व्यापृताः।
जन्मतो वंशकृत्यं श्रमैरञ्चितं भूमिपुत्रा अहो भूमिहीनाः कथम्?

(5/20-21)

बन्धकत्वं शिशुत्वे वरीवृत्यते रक्षणं वै पशूनां च कैशोर्यगे।
नास्ति विद्यासमाराधनाजीवने भारती मातृभाषाविधौ केवलम्।।
नैव वासाय येषां गृहाः सज्जिताः लोकलज्जादिशान्त्यै न वस्त्राण्यलम्।
नोदरं पूरणायास्ति चान्नादिकं जीविताः सन्ति कारावराः भाग्यतः।।
वित्तहीनार्विवाहार्थिनीं कन्यकां स्वैरवृत्याऽन्यवृत्या गृहे पाल्यते।
येन केनापि सार्धं न वित्तेहया सङ्गतिं मन्यमानाः प्रमोदान्विताः।।

(5/20,24-25)

सतनामिमार्ग केषां कृते इदमप्यवधेयम्—

ये मारिता हिन्दूजनैरथापि
ते जातिहीनाश्च वहिष्कृताश्च।
भूत्वा बसन्तीह गुरोः समाजे
सन्नाममार्गस्य विधानमेतत्। (20/23)

भार्गवीयम्–

भार्गवीय महाकाव्यमपि डॉ. मिथिलाप्रसादत्रिपाठिनो विद्यते। अस्मिन् ब्रह्मणः पुत्राद् भृगोरारभ्य परशुरामं यावज्जातानां चरित्रवतां पराक्रमिणां भृगुवंशधराणां महर्षीणां प्रामुख्येन निरूपणमस्ति। एकत्रिंशता सर्गैः प्रायः पञ्चदशशतपद्यैर्विन्यस्तमिदं महाकाव्यं सम्प्रति-इन्दौरतः प्रकाश्यते। कविः स्वयमपि भार्गवगोत्रीयोऽतस्तस्य सहजानुरागो भृगुवशं प्रति विद्यते। अस्य महाकाव्यस्य वर्ण्यविषय एवं विद्यते–

भृगुचरितं च्यवनाख्यानं चादितश्चतुर्थसर्ग यावद् विद्यते ततः क्रमशः शुक्राचार्य-मार्कण्डेय–दधीचि-ऋचीक-जमदग्नीनां दिव्यं चरितं वर्णितम्। एकदशे सर्गे परशुरामस्यावतारो वर्णितः। अग्रिमेषु सर्गेषु परशुरामस्यैव कथा पल्लविता, स एवास्य प्रमुखो नायकः। अन्ततः परशुरामस्य श्रीविद्योपासना रामेण सह साक्षात्कारः रामस्य वन्दना चेत्यादिप्रसङ्गाः वर्णिताः। काव्येऽस्मिन् विविधानां छन्दसां प्रयोगों विहितः। उपजाति-मालिनी-शिखरिणी- द्रुतविलम्वित-वियोगिनीस्रग्विनी-भुजङ्गप्रयात पञ्चचामर स्रग्धरा- शादूलविक्रीडितप्रभृतिछन्दसां विरचने कवि पटुर्दृश्यते। रसभावरीतिवक्रोक्ति– प्रभृतिकाव्यतत्त्वानि मनोहारीणि दृश्यन्ते। भाषाछन्दसां च प्रयोगो भावानुरूपेण प्रवर्तते। माधुर्यप्रसादगुणवाहुल्यं, भाषास्वाभाविकी च दृश्यते। स्थालीपुलाकन्यायेन कनिचित्पद्यानि निभाल्यन्ताम्–

प्रमद्वरावर्णनम्–

प्रमदमदमनशीला सुन्दरी साथ मृद्वी
कृशकटितटक्रमा कन्तिमन्मध्यदेशा।
स्फुरति निखिलगात्रे यौवनं लोभनीयं
न्यपतदवनिमध्ये वर्णहीना गतश्रीः।। (5/15)

अप्सरावर्णनम्–

लटद्दृष्टेस्तस्यास्त्रुटितकचभूषाङ्किमतसुमः
कटाक्षैरीक्षन्ती ललितवदना सूक्ष्मवसना।
मुनेरग्रेवायुर्हरति वसनं बन्धरहितं
यदा तस्या जातौ गतपटकुचावेव सघनौ।। (7/24)

करुणरस–

मयि जीवति मे पिता भृतो
नहि दुःखाय ममास्ति केवलम्।
सुरभिं प्रति तैर्नृपाधमैः–
र्जनको मेऽद्य हतः प्रवाध्यते।। (22/25)

तथा च

मयि दारुणकर्मनिष्ठुर! प्रजहासि त्वमहोविधे! न माम्।
निहते जनके तपस्विनी मम माताऽपि दिवङ्गता क्षणात्।। (22/28)

देवविषयारतिरुताहो भक्तिरसः काव्ये प्रायशो विलोक्यते—

यत्र साक्षाद्धरिश्चास्ति रामः प्रभुर्यत्र संरक्षकोऽप्यस्ति रामः प्रभुः।
यत्र संराध्यते सैव रामः प्रभुः यत्र सर्वत्र लीनोऽस्मि रामः प्रभुः।।
(25/49)

भारतीयसंस्कृतिविमुखान् प्रत्यधिक्षेपस्य स्वरोऽपि मुखरोऽत्र प्राप्यते—

धिक् तां स्त्रियं पतिरथो विमुख्यश्च यस्याः
धिक् जीवनं पतिविरोधसमन्वितं च।
धिक् तां विहाय पतिमन्यजनानुरक्तां
धिक् शङ्कते पतिरहो गृहिणीं स्वकीयाम्।। (15/22)

वशी वदान्यो वदतां वरिष्ठः कृती मुनिर्ब्रह्मविदां वरेण्यः।
दधेऽखिलं ब्रह्मणि लीनवृत्तिर्जहावसून् लोकहिताय विप्रः।।
(8/35)

सः नौ भुनक्तु—इति मन्त्रोऽपि पुनरुद्भावतः—

सहाशनं नो सहभाषणं वा सहप्रयाणं सहसन्निवासः।
न काऽपि यात्रा सहगोलकैश्च कुर्वन्तिलोकस्य जनाः कदापि।।

दलितोदयम्—

दलितोदयमहाकाव्यस्य प्रणेता डॉ. हीरालालशुक्ल आचार्योऽध्यक्षयश्च संस्कृतविभागे वरकतउल्लाहविश्वविद्यालयस्य भोपालस्थस्य। डॉ. शुक्लमहाशयः महान् भाषाविद्-अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्य विशेषज्ञोऽनेकविशिष्टग्रन्थानां प्रणेता विद्यते। दलितोदयं महाकाव्यमपि गुरुघासीदासचरितमाश्रित्य षण्नवत्युत्तरैकोनविंशतितमे ख्रीस्ताब्दे प्रणीतम्। गुरुघासीदासमाश्रित्यास्य हिन्दीभाषोपनिबद्धएको महनीयः प्रबन्धोपि विद्यते। अस्य महाकाव्यस्यापरं नाम श्रीगुरुघासीदासचरितमपि विद्यते। कविर्दलितोद्धारविषये निरन्तरं प्रयत्नशीलः मनसा वाचा कर्मणा च। काव्यमिदं तस्य वाचिक-प्रयासनिदर्शनरूपं विद्यते। अस्य महाकाव्ये विंशति सर्गाः सन्ति। क्रमशः प्रतिसर्गं काव्यवस्तु एवं विन्यस्तम्— उपोद्घात, घासीदासवतारः, बाल्यचरितम् दारिद्र्यनिरूपणम्, मातृणां ख्रीस्त- धर्माङ्गीकरणम्, निर्गुणोपासनम्, दासजीवनम्,

तत्त्वचिन्तनम्, कवीरपंथानुवर्तनम्, जगन्नाथपुरीयात्रा, सारंगगढे सतनामप्रस्फुरणम्, सोनाखानाख्ये षाण्मासिकी तपश्चर्यों गिरौदग्रामे प्रकटनम्, शान्तियात्रा, भण्डास्धामस्थाननम्, सतनामतत्त्वोपदेशः, अमृतवाणी, सत्यलोकप्रस्थानम्, पान्थगीति। कविर्मङ्गलाचरणेऽपि किरातकोल-गुहजातीनामुल्लेखं करोति—

जयत्यसौपूजितपादपद्मः किरातकोलैर्गुहजतिवन्द्यः।
निषादसेवार्पितपादधूलीरघूत्तमः स्यादनिशं मुदे नः।।(1/1)

काव्येऽस्मिन् कवेः कथ्यं तथ्यं चैवं विलोक्यते—

पद्यैश्चयासीचरितान्वितैश्च
गाथा कथाकीर्ति सुलोकवृत्तैः।
समन्वितैः पान्थिमवैश्च गीतैः
सन्नाम पान्थं प्रकटीचकार।। (1/17)

सतनामिगौरववदत्रापि शूद्रब्राह्मणयोर्विवेको निरूपितः—

शूद्रतामेति विप्रोह्यसंस्कारतः
शूद्रजो ब्राह्मणत्वं च संस्कारतः।
श्रेष्ठतायै सदाचारसापेक्षता
स्वीकृताजन्मतो नैव सा वर्णिता।। (4/3)

दलितानां दशाऽत्र मुहुर्महश्चित्रिता—

निर्धनानां व्यथाऽऽढ्यो न जानात्यहो
दुर्दशा कर्षकाणां गृही वेत्ति नो।
यो हली नैव प्राप्नोति धान्यं यदा
वेत्ति पीडामहो पीडितः केवलम्।। (4/25)

उच्चवर्गैरपमानिता निम्नवर्गीया स्वमानं रक्षितुं ख्रीस्तधर्म स्वीकुर्वन्ति इदं दृष्ट्वा कविमनः खिद्यते—

देवालये यज्ञविधौ समाजे जात्युच्चता निम्नगता यदाऽभूत्।
दीनाः स्वमानं परिरक्षाणाय धर्मं विहायान्यगतिं प्रपेदे।।
हा! भारतेऽस्मिन् च परैरभीष्टा धर्मान्वितिः संस्कृतिरिष्टशेषा।
देशेस्वतन्त्रेऽपि समाजरूढी सत्तार्थिनां नैवविभार्ष्टुमुत्काः।।
(5/7,9)

घासीदासः स्व निर्गुणपक्षं पोषयन् वक्ति–

निखिल विश्वगतं भुवनेश्वरं
जगति वासकरं विरुजं ह्यजम्।
ननु शिलांशगतं मुदि संस्थितं
यदि चिकीर्षति कोऽपि न युज्यते।। (5/20)

घासीदासस्य गार्हस्थमेवमासीत्–

वार्तासु धर्मस्य विचारवीचिः कार्येषु मोक्षस्य गतिं तनोति।
गेहाय चार्थं भुविदम्पतीभ्यां कामोऽनयोर्वंश विवर्द्धनाय।। (8/22)

समत्वमहत्त्वं वहुधा प्रतिपादितम्–

साम्ये मनः सुस्थितमस्ति येषां रागोऽपि तैनिर्जित एव सद्यः।
अनन्ययोगं भजते महत्त्वं समत्वमित्यंभगवद्धचोभिः।। (18/13)

काव्यान्ते पान्थिगीतानां संस्कृतरूपं गीतिरूपेणैव प्रस्तुतम्। तद्यथा–

सतनाम कथा स्वर्गीयसुधा
पिबत पिबत रे
पिबत बुधा!
निराकारिता साधिदैविकी
समाजसमता सदाध्यात्मिकी।
गोवत्सलता शुद्धधार्मिकी
गुरोः कदा सुरसा विविधा।। इत्यादि।

पयः पानम्–

पयः पानस्य प्रणेता जाबालिपरस्थस्य दुर्गासिद्धपीठसंस्कृत-महाविद्यालयस्य प्राचार्यः पण्डितः श्रीमोतीरामशास्त्री (सम्प्रति सेवानिवृतः नर्मदातटस्थरामन-गरग्रामनिवासी)। असीत्याधिकैकोनविंशतितमे ख्रीस्तवर्षे महाकाव्यमिदं प्रणीतं सम्प्रत्यप्रकाशितं विद्यते। काव्यमिदं नर्मदाधिकृत्य प्रणीतमस्ति। षोडशसर्गैरूपनिवद्धं भक्तिरस-प्रवणमेतत्। पयः पानमितिनाम्नश्चारितार्थ्यमेव- मस्ति यन् नर्मदा दिव्यप्रकृतिरस्ति तथापि मानुषीरूपेण मुनिं मार्कण्डेयं स्तनपानं कारयति। नर्मदायाः प्रतिज्ञाऽस्ति यत्तस्यां यदा सन्ततिरुत्पद्यते तदा शिशोस्स्तनपानात्प्राक् कस्मैचिद् ब्राह्मणाय स्तनं पानं कारयिष्यति। वृद्धो मार्कण्डेयो नर्मदायाः स्तनपानं कर्तुं नोत्सहते किन्तु नर्मदायाः प्रतिज्ञामवधार्य वालहत्यापापादात्मानं रक्षितुं तस्या दुग्धपानं करोति। स्तनपानानन्तरं मार्कण्डेयो निद्राग्रस्तो भवति। उत्थितः सन् स नर्मदां प्रति

गन्तुमिच्छति तत्र पृथ्वी तं नर्मदाप्रस्थानमार्गं दिशति। कथेयं षट्सर्ग यावत् प्रचलति। तदनन्तरं नर्मदा तटवर्तिस्थानानां नन्दिकेश्वर-त्रिशूलभेद-भृगुक्षेत्र-ओङ्कारेश्वर-माहेश्वर प्रभृति तीर्थानां श्रद्धाभरितं सहृदयहृदयसंवेद्यं वर्णनं सप्तम्सर्गात् षोडशसर्गं यावत् कृतं विद्यते। हिन्दीटीकासहिताऽस्य महाकाव्य पाण्डुलिपिः प्रणेतु पण्डितमोतीरामशास्त्रिणः समीपे वरीवर्ति। कानिचित् पद्यानि विलोक्यन्ताम्-नर्मदां प्रति स्वपरिचयं कारयन् मार्कण्डेयो वक्ति—

नाम्बा पिता सहभवो विभवो न किञ्चित्
प्रज्ञोदयादजनि वारिचरेषु सख्यम्।
त्वत्पादपद्मसुखसद्मजनिर्यदन्ते
त्वज्जीवनं जननि! जीवनमेव विद्मः।।

वीरकेतोश्चेदिराजस्य पुत्री भानुमती त्रिशूलभेदतीर्थे (जाबालिपुरस्थल-मेहटाघट्टे) तपश्चरति। तस्याः सखी किरातकन्यासमीपं पूजापुष्पार्थं याति। किरातकन्या तस्याः स्वर्णमयं रूपं दृष्ट्वा विमुह्यति पुष्पमूल्यं च न वाञ्छति—

प्रोवाच सा शबरराजसखी सहासं
धन्याऽस्ति सिन्धुतनये त्वयि साधुवादाः।
निष्किञ्चनस्य रमणी न परीरक्षणीया
नारायणि प्रतिपदं परिरक्षणीया।।
व्यर्थं सुवर्णमपि भूरिपुरस्थमेतत्
साध्यं सुवर्णवचनैश्च सुवर्णवर्णे।
तद्वद्विचारचतुरे सुजने किमन्यत्
रूपेण जातमफलं तव जातरूपम्।।

अस्य काव्यस्य वैशिष्ट्यमेतद् यत् समग्रं काव्यमेकेनैवच्छन्दसा वसन्ततिलकेन प्रणीतम्, केवलं सर्गान्ते छन्दपरिवर्तन निभाल्यते। अस्य महाकाव्यस्य थावस्तु विशेपतः स्कन्दपुराणस्य रेवाखण्डमाश्रित्य प्रवर्तते। कवेर्नर्मदां प्रति प्रगाढ़ानुरागः भूरिशो दृश्यते।

श्रीरामरसायनं रामायणम्

रामरसायनमहाकाव्यस्य प्रणेता पण्डितहजारीलालशास्त्री जैमिनीत्युपनाम धेयोऽस्ति। निवासस्थलमस्य 17/1 सुभाषनगरम् इन्दौरम् (भ. प्र.) विद्यते। अस्य प्रकाशनमपि तत एव जातम्। रामस्य समग्रकथा काव्येऽस्मिन् साररूपेण प्रस्तुता विद्यते। अस्यरचनाकालः कविना स्वयमेव सङ्केतितः काव्यान्ते—

पञ्चाब्धि शून्यनयने नृपविक्रमाब्दे
संवत्सरे सिततदले मधुमासि पुण्ये।

दुर्गातिथौ शुचितमे गुरुवासरेऽस्य
जाता समाप्तिरिह रामरसायनस्य।।

काव्येऽस्मिन् सर्गेस्थानेऽध्यायशब्दस्य प्रयोगो विद्यते। अष्टादशाध्यायात्मकमिदं काव्यम्। गोस्वामितुलसीदासविरचितरामचरित- मानसस्य सर्वाधिकः प्रभावः काव्येऽस्मिन् विलोक्यते। प्रायशोऽलङ्कृत- काव्येषूवाचादि- प्रयोगतो वस्तु न विन्यस्यते किन्तु काव्येऽस्मिन् तथाकृतम्। अतः पौराणिकं शिल्पमिदमनुहरति। वस्तुतो रामभक्तानां कृते महनीयमेत् महाकाव्यम् तथापि महाकाव्यमिदं सहृदयहृदयसंवेद्यं विद्यते। भक्तिरसप्रवाहो निरन्तरं प्रवहमाणं विलोक्यते। काव्यमिदं पठित्वा डॉ. लक्ष्मणनारायणशुक्लो वक्ति— 'निसर्गरमणीयेऽस्मिन् काव्ये रामचरितवैभवं कोमलया शैल्या प्रतिपादितं कविना। विश्वकल्याणभावना तात्त्विकी प्रतिभा, सार्वकालिक- सन्देशः भावानां गाम्भीर्यं, छन्दसामौचित्यं, रसानां परिपाकः, ललितपदविन्यासः, मधुरा रसभावबन्धुरा प्रतिपादनशैली कवेर्वैदुष्यं वर्णनाचातुर्यं च सर्वत्र स्फुटं राजते। मानवीयान्तः प्रकृते स्वाभाविकं विश्लेषणं, बाह्यप्रकृतिदृश्यानां स्वाभाविकं चित्रणं मानवमनोवृत्यनुगुणं विशदं वर्णनं सहृदयहृदयावर्जकं काव्यमिदं कवित्वदिशा महनीयं विद्यते।' (काव्यान्ते संयोजितमेतत्)

स्वाभाविकवर्णनस्य निदर्शनं विलोक्यतां कैकेय्यौ दत्तवचनो दशरथो रामं वक्ति—

हा राम ! ये जीवनकञ्जसूर्यः
कारुण्यपूर्णश्च प्रियोऽसि पुत्र।
नीलोत्पलाभः शशिसुन्दरास्यः
दुःखाब्धिमग्नं हि नयस्व वारम्।। (6/6)

रामोवक्ति—

शोकान्वितं दशरथं निजगाद रामः
पद्मं यथा सरसि कल्यातुषारदग्धम्।
रोदीर्न तात ! भव शान्तमना वृथैव
यास्ये वनं यदि भवेज्जननी प्रसन्ना।। (6/3)

यद्यपि कथाविन्यासे किमपि नावीन्यं नास्ति किन्तु रामभक्तानां कृते भवगतश्चरित्रं संक्षिप्तरूपेण सुमनोहरशिल्पेनावर्जकरूपेण कविनाऽत्र प्रस्तुतीकृतम्। एतेन रामभक्ताः नूनमेवोपकृताः कविना। डॉ. मिथिलाप्रसादत्रिपाठिमहाभागानां कथनं समीचीनमेव—

नित्य नवं मनसि रामरसायनं स्यात्
रम्यं प्रियं पठतु रामरसायनाख्यम्।

पीत्वाऽमृतं भवदु रामरसायनोत्थं
स्यान्मङ्गलायभुवि रामरसायनं च।।

राघवभार्गवीयम्

राघवभार्गवीयम् प्रणेता रामानन्दाचार्यः श्रीरामभद्राचार्यः प्रज्ञाचक्षुरस्ति। वाराणस्यां व्याकरणशास्त्रध्ययनं तथा च वेदान्तदर्शनस्य विशेषरूपेणाध्ययनं विधाय बहूनां धार्मिक ग्रन्थानो विशेषतः विविधरामायणानां रामकाव्यानां श्रीमद्भागवतरामचरितमानसयोः सम्यगभ्यासोऽनेन व्यधायि। अनेकेषां दर्शनग्रन्थानां भाष्यं व्यचरि महात्मनाऽनेन। आशुकविरयं स्मरणशक्तिरस्याद्भुता अस्य प्रतिभाप्रसारं वैविध्यं च विलोक्य विद्वासं आश्चर्यचकिता भवन्ति। प्रवचनेऽध्यायने संस्कृतहिन्द्याङ्ग्लभाषाकाव्यनिर्माणेऽत्यन्तं दक्षोऽयं सम्प्रति चित्रकूटस्थरामानन्दाचार्यपदे विराजते। अस्य राघवभार्गवीये महाकाव्ये राघवभार्गवयोः भक्तिरसपूर्णा कथा विन्यस्ता, हिन्द्या, भक्तिकाले विशेषतः प्रसिद्धानां कवित्त—मत्तगयन्द-दोहा-छप्पय-सवैया प्रगृतिभिः छन्दोभि सह सर्मेषामेव वर्णिकमात्रिकाणां वृत्तानां प्रयोगे निपुणः। महाकाव्येऽपि मध्ये-मध्ये स्तुतिनां स्तोत्राणां व सन्निवेशो भक्तसहृदयस्य मनोहरते। भाषाऽस्य प्रसादगुणसम्पन्ना। स्तुतिषु संवोधन पदवाहुल्येन परिष्कृतमपि संस्कृतभाषावद्धं महाकाव्यं हिन्दीकाव्यवद् वोधगम्यं विद्यते। अस्य महाकाव्यस्य प्रकाशनं यथाशीघ्रं संभाव्यते।

मध्यप्रदेशे प्रणीतेषु प्रायशः सर्वेष्वेव महाकाव्येषु देवभक्तेः राष्ट्रभक्तेर्गुरुभक्तेर्वा प्रामुख्यं दरीदृश्यते। कामं कलहायत्तां प्राचीनकाव्य- शास्त्रकारा भक्तिरसविषये किन्तु महाकाव्यान्येतानि तस्यास्तित्वं स्वयमेव महता कण्ठेनोद्घोषयन्ति। न केवलं देवा क्षत्रिया राजनो वा नायकत्वं भजन्तेऽपितु महँगूसुतो घासीदासोदलितवर्गीयोऽपि तत्र स्थापितः। नात्रपुरुषस्यैव नायकत्वं प्रत्युत गङ्गा-सीता-नर्मदा-सुलोचनाप्रभुतयोऽपि नायकत्वं विभ्रति। नात्र सम्भोगविप्रलम्भयोः परिपाकः अपितु राष्ट्राय सर्वस्वसमपणोद्भावनं अकिञ्चनस्य क्षुत्पिपासाकुलत्वं विद्रोहान्दोलनोद्वेगः, राष्ट्रचेतना, नारीजागरणं चेत्यादीनि प्रामुख्यं भजन्ते। नैतेषु ग्रन्थग्रन्थिः प्रयत्नपूर्वकं निवेशिताऽपितु सामान्याय संस्कृतज्ञायापि रोचते भाषाप्रयोगः, एतेषु महाकाव्येषु राष्ट्रैक्यं विश्ववन्धुत्वं दलितोद्धारः भ्रष्टप्रशासनतर्जनं धर्मसहिष्णुत्वं पर्यावरणेन संरक्षक नारीजागरणं विश्वशान्तिरित्यादिविषयाः क्रोडीकृता दरीदृश्यन्ते।

स्वातन्त्र्योत्तरकाले मध्यप्रदेशे संस्कृतव्याकरणम्

पुष्पा दीक्षित

मध्यप्रदेशे शास्त्राध्ययनस्य सुसमृद्धपरम्परासीत्। नासीत् किमपि नगरं प्रदेशेऽस्मिन्, यस्मिन् पञ्चषाः संस्कृतपाठशाला नासन्। पाठशालासु चैतासु सर्वशास्त्रविचक्षणाः पण्डिता आसन्। यद्यपि तेषां कार्यं लिपिबद्धं नोपलभ्यते, तथापि तेभ्योऽधीतविद्या विद्वांसोऽद्यापि धरामलंकुर्वन्ति। तेषु यैर्वैयाकरणैः पाणिनीयशास्त्रमधिकृत्य शास्त्रसमीक्षणं कृतं, तेषामेव चर्चास्मिन् शोधपत्रे नियते।

डॉ. चंद्रिकाप्रसादो द्विवेदी—व्याकरणस्य दार्शनिकतत्त्वानां ज्ञापको वैयाकरण-भूषणसारो नाम ग्रन्थमणिरनेकप्रकरणोल्लसितो धात्वाख्याताद्यर्थनिरूपकतया समासशक्त्यादिप्रतिपादनेन, विभागनिर्देशपूर्वकं स्फोटस्वरूपव्यवस्थापनेन च व्याकरणक्षेत्रं चमत्करोति। तदन्तर्गतविषयाणामतिदुरूहतया तद्व्याख्यानाय नानाविधाष्टीका हिन्दीभाषायां विराजन्ते। तासु सतीष्वपि समयपरिवर्तनेन छात्राणामध्यापकानाञ्च क्रमशो बुद्धिमान्द्येन सुखेन सर्वविषयाणामधिगमायासीत् कस्याश्चित् हिन्दीटीकाया महत्यावश्यकता। मध्यप्रदेशे रीवाँनगरे शासकीयवेङ्कटसंस्कृतमहाविद्यालये भूतपूर्वव्याकरण-विभागाध्यक्षेण व्याकरण-साहित्याद्यनेकशास्त्रनिष्णातेन पण्डितप्रवरेण श्रीचन्द्रिकाप्रसादद्विवेदिना राष्ट्रभाषायाम् विरचिता *सुबोधिनी व्याख्या* न केवलं छात्राणामपितु विदुषामपि महान्तमुपकारं सम्पादयति। अतिसारल्येनात्र गम्भीरविषयाणां ग्रन्थिभेदो यथा कृतस्तथा सुबोधिनीयमन्वर्थतां भजते।

डॉ. बच्चूलालोऽवस्थी—मध्यप्रदेशस्योज्जयिन्यां कालिदासाकादमी वर्तते। तत्राचार्यकुलाधिष्ठातृपदं विद्वत्तल्लजेनाचार्यबच्चूलालावस्थिमहाभागेनालंक्रियते। वैयाकरणसिंहोऽयं व्याकरणाटवीषु साटोपं निर्भयं विचरति, यस्य हुंकारेणैव शङ्कागजाः सत्वरं पलायन्ते। चतुर्दशसु विद्यास्थानेषु विचक्षणेनानेन महात्मना नैक काव्यशास्त्रग्रन्था विरचिता, अनेकानि च काव्यानि, येषु 'प्रतानिनी' अस्याः

शताब्द्याः सर्वाणि संस्कृतकाव्यान्यतिशेते, तथापि शोधपत्रेऽस्मिन् केवलं व्याकरणसम्बन्धीन्येव कार्याणि प्रकाशयमानीयन्ते।

आचार्येण बच्चूलालावस्थिमहाभागेन चत्वारिंशत्तु खण्डेषु चतुर्दशसहस्र-पृष्ठमितो भारतीयदर्शनकोशो निर्मितः। यस्मिन् भारतीयदर्शनस्य सकलान् ग्रन्थान् निर्मध्य भारतीयदर्शनस्य सर्वेषां पारिभाषिकशब्दानां न केवलं विस्तृतविवेचनं कृतमपितु दधिमन्थेन नवनीतवत् सर्वसारसमुच्चयस्तत्र समुपस्थापितः। पाणिनीयाष्टाध्याय्यां व्याकरणदर्शनस्य ये सिद्धान्ता बीजरूपेणावस्थिताः सन्ति, त एव महाभाष्येऽङ्कुरिताः पल्लविताश्च। परं तत्रापि तेषामेकत्र समवायो न लभ्यते। अतो भर्तृहरिणा भाष्यं निर्मथ्यं ते सर्वे सिद्धान्ता एकीकृत्य वाक्यपदीये व्यवस्थापिताः। भूषणे मञ्जूषायाञ्च त एव सिद्धान्ता व्याख्याताः। आचार्यबच्चूलालावस्थिकृतेऽस्मिन् भारतीयदर्शनकोशे सर्वेषां दर्शनानां सिद्धान्ताविवेचिताः। तेषु वैयाकरणसिद्धान्तानामपि सम्यक् प्रकाशनं कृतम्। यथा *दिग्देशकालेष्वस्ताति* रिति सूत्रे दिग्देशकालशब्दा बीजरूपेणावस्थिता वर्तन्ते। एतेषां शब्दानां यादृशी हृदयहारिणी व्याख्या दर्शनकोशेऽस्मिन् कृता सान्यत्र सुदुर्लभा।

पाणिनीयशिक्षाया त्रिनयनसंज्ञकं भाष्यमप्याचार्यबच्चूलालावस्थिमहाभागेन कृतं, यत्कालिदासाकादेम्या प्रकाशितम्। भाष्यमेतद् सर्वथा महाभाष्यस्य शैलीमनुसरति। सर्वान् शिक्षाग्रन्थान् विलोड्य कृतेऽस्मिन् भाष्ये पाणिनैः सर्वं कथ्यं प्रकाशितम्। अद्यावधि पाणिनीयशिक्षायाः ईदृशं भाष्यं न कृतमतोऽनेन व्याकरणवाङ्मयस्य महती समृद्धिर्जाता। श्रीबालकृष्णशर्मणास्य चिन्तामणिनाम हिन्दीभाष्यमपि कृतं, यदस्मिन्नैव संलग्न वर्तते।

अपरञ्चावस्थिमहाभागेन सिद्धान्तकौमुद्याः सन्ध्यन्तं व्याख्यापि कृता, या छात्राणां कृतेऽतीव सुबोध्या वर्तते।

डॉ. पुष्पा दीक्षिता–महाभागयानया *अष्टाध्यायी सहज बोध* इत्याख्यो यो खण्डद्वयात्मको ग्रन्थो विरचितः, स तु प्रतिभा प्रकाशन 29/5 शक्तिनगर, दिल्लीतः प्रकाशितः। ग्रन्थेऽस्मिन् पाणिनीयधातुपाठे पठितानां सर्वेषां धातूनामन्येषाञ्च सनाद्यन्तधातूनां, सर्वेषु लकारेषु, सर्वासु च प्रक्रियासु रूपनिर्माणाय लघुतमोपायः प्रदर्शितः। अपूर्वोऽयमुपायो वर्तते, यस्मिन् पाणिनीयाभिप्रायेणैव सर्वं विचारितम्।

ग्रन्थेनानेन सर्वेषां धातूनां सर्वेषु लकारेषु, सर्वासु च प्रक्रियासु सर्वाणि

रूपाणि मासद्वयेन निर्मातुं शक्यन्ते, इत्यस्य वैशिष्ट्यम्। एतदर्थमादावष्टाध्याय्यां पठिताः सर्वे प्रत्ययाः, संकलय्य पठिताः। अनन्तरं तेषां सार्वधातुकार्धधातुकविभागः कृतः। सार्वधातुकेषु प्रत्ययेषु परेषु कीदृशमङ्गकार्यं भवत्यार्धधातुकेषु च प्रत्ययेषु परेषु च कीदृशमङ्गकार्यं भवति, इति विभज्य निर्दिष्टम्। धातुपाठस्य पुनर्व्यवस्थापनपामप्यङ्गकार्यानुसारेणैव कृतम्। धातुपाठेऽस्मिन् पाणिनीयधातुपाठे परिपठिताः सर्व एव धातव उपात्ताः, परमङ्गकार्यदृष्ट्या तेषां धातूनां क्रमो भग्नः।

सिद्धान्तकौमुद्यादिषु ग्रन्थेष्वकारादिक्रमेण लकाराणां सिद्धिः क्रियते। लट्, लिट्, लुट, लृट, लेट, लोट् इति लकाराणामकारादिक्रमौ वर्तते। अत्र नास्ति किमपि विज्ञानं, न चात्रास्ति किमपि प्रमाणम्। भूधातोः लट्लकारस्य रूपं साधयित्वा यदा लिट्लकारस्य रूपं साध्यते, तदा सर्वा प्रक्रिया परिणमति। यथा लट्लकारे परे विकरणस्य विचारः क्रियते। लिटि परे इडागमस्य विचारः क्रियते, द्वित्वादयश्च क्रियन्ते। अतः येषां लकाराणां प्रक्रियासादृश्य भवति तेषां लकाराणां रूपसिद्धिर्यद्येकत्र क्रियेत तदा महल्लाघवं भवति। अतः ग्रन्थेस्मिन् लट्लकारानन्तरं लोट्, लङ्, विधिलिङ्, इत्येतेषां सार्वधातुकल- कारणां सिद्धिः कृता। अनन्तरमव-शिष्टानामार्धधातुकलकाराणाम्। सिद्धान्तकौमुद्यादिष्वेकस्य धातोः सर्वलकाररूपाणि साधयित्वा ततोऽन्यस्य धातोः सर्वलंकाररूपाणि साध्यन्ते। लकाराणामेष प्रचलितः क्रमोऽप्यत्र भग्नः।

अष्टाध्यायीसहजबोधस्य प्रथमे सार्वधातुकखण्डे सर्वेषां धातूनां लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ्, इत्येतेषु चतुर्थ लकारेषु रूपनिर्माणविधिरूपदिष्टः। अष्टाध्यायीसहजबोधस्य द्वितीयआर्धधातुकखण्डे सर्वेषां धातूनां एकैकस्यार्ध-धातुकलकारे रूपनिर्माणविधिरूपदिष्टः। यथा लृट्लकारस्य रूपनिर्माणविधावेव सर्वेषां धातूनां लृटलकाररूपाणि साधितानि। इत्थमेव लिङ्लकारादिनां रूपसिद्धिः।

लकारानन्तरं यङन्तप्रक्रिया, यङ्लुगन्तप्रक्रिया, सन्नन्तप्रक्रिया, भावकर्मप्रक्रिया, लकारार्थप्रक्रिया च तथैवोपदिष्टाः।

अष्टाध्यायीसहजबोधस्य तृतीये कृदन्तखण्डे, चतुर्थे च तद्धितखण्डे कृत्तद्धितनिर्माणविधिरष्टाध्याध्या मन्तव्यानुसारेण प्रदर्शितः। एतत्खण्डद्वयम-द्यावध्यप्रकाशितम्। वर्षेणैकेनाष्टाध्यायी कृत्स्ना सिध्येदित्यष्टाध्यायीसहजबोधस्य प्रयोजनम्। एतदर्थं सकलामष्टाध्यायीमभिव्याप्य कार्यमष्टसु खण्डेषु क्रियमाणमस्ति।

डॉ. पाठकमनीषा—रायपुरस्थसंस्कृतमहाविद्यालयस्य व्याकरण- विभागस्याध्यक्षया पाठकमनीषया *पाणिनीयाष्टाध्याय्या तद्धितसूत्राणां समीक्षणम्* इति विषयमिधकृत्य ग्रन्थो विरचितः। ग्रन्थेऽस्मिन् सर्वे तद्धितप्रत्यया तद्धिताधिकाराश्च पृथक्कृत्य विचारिता।

डॉ. कमलाप्रसादपाण्डेय—विलासपुरस्थस्य सी. एम. दुबे स्नातकोत्तरमहाविद्यालयस्य संस्कृत विभागाध्यक्षेणाथ च गुरुघासीदास-विश्वविद्यालयस्य संस्कृताध्ययन-मण्डलाध्यक्षेणाचार्येण डॉ. कमलाप्रसादपाण्डेयेन लिखित *पाणिनीय और सारस्वतीय पारिभाषिक संज्ञाओं का तुलनात्मक अध्ययन* इत्याख्यो ग्रन्थः 1999 तमे वर्षे भारतीय विद्याप्रकाशन दिल्लीतः प्रकाशितोऽस्त। अस्मिन् ग्रन्थे भूमिकोपसंहाराभ्यां सह चत्वारोऽध्यायाः सन्ति। "समानुपूर्वीक संज्ञाएँ" इति नामके प्रथमाध्याये द्विषष्टि (62) संज्ञानां "पर्यायवाची संज्ञाएँ" इति नामके द्वितीयाध्याये द्वयोः (02) संज्ञयोस्तुलनात्मकमध्ययनं वर्तते। याः संज्ञाः सारस्वतव्याकरणे न प्राप्यन्तेऽपितु केवलं पाणिनीयव्याकरणे प्राप्यन्ते, तासां विवेचनं "केवल सारस्वतीय संज्ञाएँ" इति नामके चतुर्थाध्याये कृतम्। इत्थमस्मिन् ग्रन्थे नवनवति (99) संज्ञानां विवेचनं कृतमस्ति। एतासां सर्वासां संज्ञानां तत्र व्युत्पत्ति, अन्वर्थता, इतिवृत्तञ्च वर्णितमस्ति। उभये व्याकरणे अधिकृत्य प्रतिसंज्ञं स्वरूपमौचित्यञ्चापि ग्रन्थेऽस्मिन् प्रतिपादितमस्ति।

डॉ. पाण्डेस्य व्याकरणविषयेऽनेके लेखा अपि सन्ति, तेषु च केचिदित्थं वर्तन्ते, यथा—

1. द्विरुपदिष्ट हकार के नौ प्रयोजन।
2. कश्मीर की व्याकरण शास्त्र को देन।
3. राष्ट्रीयता—पाणिनीय व्याकरण के सन्दर्भ में। एते लेखा गवेषणापूर्णाः सन्ति।

डॉ॰ सुशील चन्द्रो मिश्रः—महाभागेनानेन "वाक्यपदीयानुसारेण दर्शनान्तरीयतत्त्वानां तुलनात्मकं समीक्षणम्" इति ग्रन्थ विरचितः। ग्रन्थेऽस्मिन् सप्त प्रकरणानि सन्ति।

1. मूलतत्त्वसमीक्षणम् 2. शक्तिसमीक्षणम् 3. पदार्थसमीक्षणम् 4. प्रमाणसमीक्षणम् 5. शब्दतत्त्वसमीक्षणम् 6. वाचकत्वसमीक्षणम् 7. वाच्यत्वसमीक्षणञ्च।

तत्र प्रथमे प्रकरणे आदावात्मनैरात्मावादपरिचयपूर्वकम-भिन्नात्मसच्चित्स्वरूपस्य सूक्ष्मस्य शब्दब्रह्मणोऽद्वयत्वं जगन्मूलकारणत्वञ्च

प्रतिपादितम्। ततः स्थूलशब्दस्य वैखरीवाग्रूपस्य लौकिके व्यवहारे महत्त्वं प्रदर्शितम ततो जीवेश्वरौ, अविद्यां च शाब्दिकरीत्या प्रतिपाद्यान्ते शब्दाद्वैतस्य दर्शनान्तरीयमतेवसाङ्कर्यं च निरूपितम्।

द्वितीये प्रकरणे– आदौ शक्तीनां ब्रह्मणस्तवान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयताम्प्रदर्श्य कालशक्तेरविद्याशक्तेश्च परस्परं भिन्नाभिन्नत्वं, मुख्यामुख्यत्वं च प्रतिपादितम्। ततो दिक्साधनक्रियाकालेति चतसृषु शक्तिष्वादौ दिक्शक्तेवैशेषकरीत्या लक्षणं स्वभावतस्तस्या एकत्वमौपाधिकं च नानात्वमुपस्थाय वैयाकरणरीत्या तल्लक्षणं, तस्या व्यवहारदशायां नानात्वमेव न त्वेकत्वं नापि तस्याः पारमार्थिकी स्थितिश्चेति विषयाः निरूपिता। दिक्शक्तेर्वर्णनानन्तरं साधनस्वरूपं निरूपितम्। ततः सदसत्कार्यवादमतसमन्वयपूर्वकं कर्तृकर्मकारकप्रतिपादनं कृत्वा कारकान्तराणि प्रतिपादितानि। ततः साधनविषये मतान्तराणि प्रदर्श्य शक्तिरेव साधनं न तु द्रव्यमिति निरूपितम्। अन्ते च कालविषये त्रयो दर्शनभेदा।

तृतीय प्रकरणे—वैशेषिकाभिमतानां जातिद्रव्यगुणादिपदार्थेष्वादौ जाते सामान्येन लक्षणं प्रदर्श्याकाशादीनाममूर्तानामपि जातित्वं प्रतिपादितम्। ततो जातेराश्रयाणां व्यक्तीनां प्रलयकाले विनाशेऽपि जातेर्नित्यत्वं प्रतिपादितम्। अनन्तरं शब्दार्थज्ञानानां परस्परमौपाधिकक्यं विचारितम्। ततो भावाभावत्वं सामान्यविशेषत्वं क्रमयौगपद्यं च विचार्यान्ते वैशिष्काभिमतायां पदार्थव्यवस्थायामनुपपत्तिः प्रदर्शिता।

चतुर्थ प्रकरणे—आदौ वैयाकरणानां मते सर्वेषु प्रमाणेषु शब्दप्रमाणस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपाद्यप्रत्यक्षानुमानमात्र प्रमाणस्वीकारेऽनुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं ताभ्यामतिरिक्तस्य शब्दस्य प्रमाणत्वं प्रतिपादितम्। ततो वेदानां पौरुषेयापौरुषेयत्वं प्रदर्श्य वेदमूलत्वात् स्मृतीनामपि प्रामाण्यं समर्थितम् ततश्च नैयायिकमतं निराकृत्यान्ते व्याकरणस्य स्मृतित्वं पुण्यजनकत्वं च साधितम्।

पञ्चमे प्रकरणे—आदौ मीमांसा-न्यायरीत्या विस्तरेण शब्दस्य नित्यानित्यत्वमुपवर्णय दर्शनान्तरीयाणाञ्च मतमुपस्थाप्य तस्य पारमार्थिकं व्यावहारिकं च नित्यत्वं विस्तरेण निरूपितम्। ततो ध्वनिस्फोटौ मतभेदेन सविस्तरं समीक्षितौ। ततो दर्शनभेदेन वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दभावत्वं विचारितम्। तत्श्च प्रसङ्गाद् विवर्तपरिणामौ विचार्यान्ते वाण्या भेदा विचारिताः।

षष्ठे प्रकरणे—आदौ दर्शनभेदेन वर्णपदवाक्यानां जातिव्यक्त्योश्च वाचकत्वं

विचारितम्। ततः सखण्डाखण्डवादिनां प्रचलिता अष्टौ वाक्यविकल्पाः प्रदर्शिता। ततः पदवाक्यवादिनोः पक्षप्रतिपक्षतया मतमुपस्थाप्य निरवयवस्य वाक्यस्यैव पारमार्थिकं वाचकत्वं समर्थितम्। ततश्चान्तेऽपोद्धरबुद्ध्या नामाख्यातोपसर्गनिपात-कर्मप्रवचनीयेति पञ्च पदानि विचारितानि।

सप्तमे प्रकरणे–आदौ दर्शनभेदेन षड्वाक्यार्थविकल्पाः समुपस्थापिताः। सम्भाव्यानामन्येषां च वाक्यार्थानामेतेषु षट्ष्वेवान्तर्भावश्च प्रतिपादितः। ततोऽपोद्धारबुद्ध्या पदार्थविचारे आदौ दर्शनान्तरीयाणां वैयाकरणानां च रीत्या जात्याकृतिव्यक्तिरूपाः पदार्थाः विचारिताः अन्यानि च मतान्तरीयाण्युप-स्थापितानि। ततश्चान्ते वैयाकरणरीत्या लिङ्गसंख्यादीनां च सविस्तरं पदार्थत्व समीक्षितम्। संक्षेपेण च पुनरपि तत्तद्दर्शने स्वीकृतः संम्बन्धो निर्दिष्टः।

डॉ. विद्याकान्तत्रिपाठी–सामरवारस्थेन महाभागेनानेन *वाल्मीकि रामायण के आर्ष प्रयोगों का अध्ययन* इति विषयमधिकृत्यं शोधकार्यं कृतम्।

डॉ. नरेन्द्रप्रसादशुक्लः–बिलासपुरस्थेन महाभागेनानेन *पाणिनीय व्याकरण में प्रयुक्त प्रत्याहारों का आलोचनात्मक अध्ययन* इति विषयमधिकृत्य शोधकार्यं कृतम्।

डॉ. देवशरणपाण्डेयः–बिलासपुरस्थेन महाभागेनानेन *सारस्वत व्याकरण में पारिभाषिक संज्ञाओं का उद्भव और विकास* इति विषयमधिकृत्य शोधकार्यं कृतम्।

डॉ. रामनारायणमिश्रः– विलासपुरस्थेन महाभागेनानेन *पुराणों में उल्लिखित व्याकरणशास्त्रीय सामग्री का समीक्षात्मक अध्ययन* (अग्निपुराण तथा नारदपुराण के विशेष आलोक में) इति विषयमधिकृत्य शोधकार्यं कृतम्।

डॉ. नन्हकूरामपाठकः–बिलासपुरस्थेन महाभागेनानेन *शाकटायन-व्याकरण (अभिनव) में प्रयुक्त पारिभाषिक संज्ञाओं का आलोचनात्मक अध्ययन* इति विषयमधिकृत्य शोधकार्यं कृतम्।

डॉ. रमाकान्तपाण्डेयः– सागरस्थेन महाभागेनानेन रूपावतारस्य टीका सम्पादनञ्च कृतम्।

आचार्यरामफलशुक्लः–जबलपुरस्थेन महाभागेनानेन *पाणिनीयाष्टाध्याया अधिकारसूत्राणां समीक्षणम्* इति विषयमधिकृत्य शोधकार्यं कृतम्।

आचार्यलक्ष्मीकान्तमिश्रः–जबलपुरस्थेन महाभागेनानेन *पाणिनीयाष्टाध्याया विभाषासूत्राणां समीक्षणम्* इति विषयमधिकृत्य शोधकार्यं कृतम्।

आचार्या पाठकपूर्णिमा–रायपुरस्थया महाभागयानया *पाणिनीयाष्टाध्याय्या परिभाषासूत्राणां समीक्षणम्* इति विषयमधिकृत्य शोधकार्यं कृतम्।

मध्यप्रदेशस्य विविधेषु नगरेषु ग्रामेषु च याः सन्ति पाठशाला तासु सन्ति नैके वैयाकरणाः, परं तेषां लिपिबद्धं कार्यमद्यावध्यनुपलब्धम्। मध्यप्रदेशे संस्कृताध्ययनस्य कृते न वर्तते कापि निश्चिता नीतिरतो विद्वांसोऽपि किमपि कर्तुं न पारयन्ति, छात्राश्च संस्कृताध्ययनाय हतोत्साहा भवन्तीति शम्।

स्वातन्त्र्योत्तरव्याकरणशास्त्रे वाराणस्याः योगदानम्

रमाकान्त पाण्डेय

महेश्वराल्लब्धचतुर्दशसूत्राण्युपजीव्य प्रणीतस्य पाणिनीयशास्त्रस्य दर्शनत्वं वा न वति विषयेऽस्मिन् विवदन्ते साम्प्रदायिकाः, तस्य पदसाधुत्वासाधुत्वविषयमात्रे प्रवृत्तिस्वीकृतेः। व्याकरणदर्शनमाश्रित्य मुनि-व्याडिप्रणीतो लक्षश्लोकात्मकः सङ्ग्रहग्रन्थोनोपलभ्यते साम्प्रतम्। मुनिभिश्च पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभिः प्रक्रियांशस्यैव प्राधान्येन व्याख्याततत्वात् शास्त्रस्यास्य दार्शनिकत्वं न बहुमन्ववे शास्त्रवत्त्वविदः। अतश्च पातञ्जलमहाभाष्ये प्रसङ्गतो व्याख्यातान्येतच्छास्त्रीय-दार्शनिकतत्त्वान्याधारीकृत्य हरिप्रणीते पदसाधुत्वलक्षणप्रक्रियाविधुरे वाक्यपदीयग्रन्थेऽश्रद्दधानो निराकृतवान् शास्त्रस्यास्य दार्शनिकत्वप्रयोजनमपि शिवदृष्टिकारः। तथाहि—

वैयाकरणतां त्यक्त्वा विज्ञान्लान्वेषणेन किम्।
भवतामप्रस्तुतेन न केवलमिहोदितम्।।[1]

तथा चाह तत्रैव वृत्तिकार उत्पलदेवः—

अर्थप्रतीतिंहेतुसाधुशब्दानुशासनव्यापारमेव वैयाकरणत्वं त्यक्तवा मोक्षप्रयोजनैः शास्त्रैः यत् सम्यग् ज्ञानमनुसरणीयं तदन्वेषणेन भवतां करणीयत्वेन अप्रस्तुतेन न किञ्चित्[2]...

एतादृशानां पूर्वपक्षिणां मतनिरसनपुरस्सरं दीक्षित-कौण्डभट्ट-नागोजिभट्टप्रमुखैः शब्दशास्त्रानुयायिभिः शब्दशक्ति-प्रातिपदिकार्थ-कारकार्थ-समासार्थादिविवेचनेन दार्शनिकपक्षोऽस्य यद्यपि साधितस्थापि शाब्दबोधसिद्धान्तानां प्राधान्यात् शाब्दिकाभिमतप्रमाणादिव्यवस्थां तेषां ग्रन्थेष्वपि स्थानं न लब्धवतीति 'शब्द प्रमाणकां वयम्' यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् इत्यादिरूपेण भाष्याब्धौ निमग्नानि तत्प्रमाणतत्त्वबीजानि तस्मिन् कालेऽपि तथैव तस्थुः। किन्तु शतकस्याऽस्य उत्तरार्द्धे तत्तद्ग्रन्थेषु विकीर्णान् तांस्तान् सिद्धान्तान् प्रसमीक्ष्य

व्याकरणशास्त्रानुसारिणी मोक्ष-प्रमाणादिव्यवस्था प्रतिष्ठापिता काश्यां सुधीभिः। अस्मिन्नेव काले वाक्यपदीयादिमहाग्रन्थेषु टीकाप्रणयनेन च भृशमुपकृतमिदं शास्त्रम्। किञ्च, मूलग्रन्थरचनया सहैव केषाञ्चित् काशिकादिग्रन्थानां लघुसंस्करणानि नैकेऽनुसन्धानप्रबन्धाः शोधपत्राणि च बहूनि दृग्गोचरीभवन्ति कालखण्डेऽस्मिनकाश्यां प्रणीतानि इति निबन्धोऽयं विभज्यते चतुर्धा विषयप्रतिपादनसौकर्यायेति—

1. मूलग्रन्थाः
2. पुनः संस्कृता ग्रन्थाः
3. टीकासाहित्यम्
4. शोधप्रबन्धा निबन्धाश्च

1. मूलग्रन्थाः—श्रीमता रामाज्ञापाण्डेयेन व्याकरणदर्शन-भूमिका पीठिका प्रतिमा चेति त्रिषु ग्रन्थेषु व्याकरणदर्शनस्यनैके विषयाः प्रतिपादिताः। शास्त्रस्यास्य दर्शनत्वं प्रतिपाद्य अस्य स्वरूप-सम्बन्ध-विषयाधिकारोति चतुष्टयं व्याकरणदर्शनभूमिकाख्ये ग्रन्थे निरुपितम्। यद्यपि भाष्यवाक्यपदीयादि ग्रन्थाश्रयेणैवेह शास्त्रोपयोगितत्त्वानि व्यतनोत् ग्रन्थेकारस्तथापि क्वचित् तत्स्वातन्त्र्यमपि दृष्टिपथमायाति। यथा च वाचः स्वरूप विवेचने ग्रन्थकृदयं भजते स्वातन्त्र्यम्। शाब्दिकनये वाचस्त्रित्वं चतुष्ट्वं त्रेति विषयोऽयवतरति विवादपथं, हरि-कैयटादिभिः तत्परवर्तिभिः पराया वाचोऽस्वीकृतेः, नागेशेन च तस्या अङ्गिकारात्। किन्तु रामाज्ञापाण्डेयास्तु परायामेव वाचि शाब्दिकसिद्धान्तानुगुणतां पश्यन्ति। अत्र ग्रन्थे व्याकृताऽव्याकृतभेदेन वाचो द्वैविध्यमुक्तं तैः। अव्याकृता वाक् परा, व्याकृताश्च पश्यन्ती मध्यमा-वैखर्यः। एवं पराया एव एतौ द्वौ भेदौ कल्पिताविह। व्याकृतात्मिकां पश्यन्त्यादित्रयीं वाणीमाश्रित्य व्याकरणविषयः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागः प्रवर्तत इति हि तेषां सिद्धान्तः।

एवमेव लघुमञ्जूषामुपजीव्य आन्तर-बाह्यभेदेन स्फोटस्य द्वैविध्यं प्रतिपाद्य भूषणकृदभिमतस्फोटभेदेष्वश्रद्दधानः पण्डितप्रवरोऽयं षोडशविधत्मस्य प्रत्यपादयत्। तथा चाह ग्रन्थकारः—

"अद्यावधि प्रचलितानामष्टानां स्फोटानां स्वरूपं विचार्यते। तत्र वर्णस्फोटस्योदाहरणं 'पचति' इत्येतद्घटकपच्प्रकृतिव्यङ्ग्यः 'ति' इति प्रत्ययव्यङ्ग्यः स्फोटो वर्णस्फोटः। तार्किकाणां मते यच्छक्तं पदमिति तद्व्यङ्ग्यस्फोटस्यैव शाब्दिकनये वर्णस्फोटशब्देन व्यवहारः, इति च प्रभाया मुक्तम्।

अस्यां स्थितौ वाक्यार्थज्ञानमस्माकं कृते वाक्यस्फोटस्य विलय एव स्यात्। नापि 'पचति' इत्यादौ पदस्फोटव्यवहारः। तथा चाऽयं विभागो नहि युक्तियुक्तः। अतएव नागेशभट्टो नहि अष्टौ स्फोटान् मञ्जूषायां निरदिक्षत, किन्तु केवलम् आन्तर-बाह्यभेदेन द्वौ स्फोटौ प्रदर्श्य बाह्यस्फोटस्य जातिव्यक्तिभेदेन द्वावेव भेदौ प्रादर्शयत्। तथा च व्यवहारदृष्ट्या बाह्यस्फोट प्रदर्शने प्राप्ते वक्ष्यमाणरीतिरेव अस्माभिरवलम्बनीया।

तथा हि व्यक्तिः पदार्थ इति व्याडिमते व्यक्तिस्फोटः। जातिपदार्थ वादिनो वाजप्यायनस्य मते जातिस्फोट इत्येवं रूपेण द्वौस्फोटौ अभ्युपगन्तव्यौ। यदि चावान्तरस्फोटप्रतिपादने आग्रहः, तर्हि कल्पितानि पदानि, कल्पितपदेषु कल्पितौ प्रकृतिप्रत्ययावादाय वक्ष्यमाणपद्धत्या स्फोटः स्वीकार्यः।[3] एवं श्रीमत्पाण्डेयमतानुसारेणैते षोडशभेदाः स्फोटस्य भवन्ति–

1. प्रकृतिस्फोटः, 2. प्रत्ययस्फोटः, 3. प्रकृतिजातिस्फोटः, 4. प्रत्ययजातिस्फोटः, 5. अखण्डप्रकृतिस्फोटः, 6. अखण्डप्रत्ययस्फोट, 7. वर्णस्फोटः, 8. वर्णजातिस्फोटः, 9. पदस्फोटः, 10. पदजातिस्फोटः, 11. अखण्डपदस्फोटः, 12. वाक्यस्फोटः, 13. वाक्यजातिस्फोटः 14. अखण्डपदजातिस्फोटः, 15. अखण्डवाक्यस्फोटः 16. अखण्डवाक्य-जातिस्फोटश्चेति।

किन्तु श्रीपाण्डेयस्य समकालिको नैयायिकः न्यायचक्रचूडामणिः श्रीमान् बदरीनाथ शुक्लमहोदयः, नाऽस्य औचित्यं स्वीकरोति। अतश्च निराकृतं तेन व्याकरणदर्शनभूमिका कृन्मतम्[4]। श्रीमच्छुक्लभावभावितैः कैश्चित् शाब्दिकैरपि श्रीमतः पाण्डेयस्य मतं खण्डितम्। तत्तु राममनोहरमिश्रप्रणीते 'भूषणसारपरमल-घुमञ्जूषयोः सिद्धान्तानां समीक्षा' इत्यस्मिन् ग्रन्थे द्रष्टुं शक्यते सुधीभिः।

न स्फोटस्य षोडशभेदा अपितु अष्टादशभेदाः स्वीकर्तव्या इति 'स्फोट-विस्फोटः (सारस्वतीसुषमायाः 12.2 तमेऽङ्के) इत्यस्मिन् निबन्धे श्रीमच्छुक्लमहोदयस्य सम्मतिं वीक्ष्य यः कोऽपि शाब्दिकोऽवगन्तुं शक्नोति यद् व्याकरणदर्शनभूमिकायां षोडशसङ्ख्यया स्फोटस्य परिगणनं नोक्तं तत्कृता। तत्तु निदर्शनमात्रमेवेति तार्किक शाब्दिकाभ्यामुभाभ्यामपि श्रीपाण्डेयमतस्यालोचनं दृष्ट्वा महर्षिकल्पविदुषा श्रीमद्रामप्रसादत्रिपाठिनोक्तम्–

"वस्तुतो भेदानां विमर्शे क्रियमाणे द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकाः स्फोटाः प्रतीयन्ते। तथा हि-प्रकृति-प्रत्ययस्फोटौ एकवर्णरूपौ द्विविधौ। एतौ पुनः प्रत्येकं

सखण्डाखण्डभेदाभ्यां द्विविधा-विति चतुर्विधो। इत्थं व्यक्तिपक्षे मिलिताः सर्वे षड्विधा जाताः। जातिपक्षे पुनश्चत्वार एव। पद्वाक्यस्फोटौ च व्यक्तिपक्षे चतुर्विधौ, जातिपक्षे च द्विविधौ। एवं च व्यक्तिपक्षे सङ्कलनया इमे दशसङ्ख्याकाः सम्पन्नाः, जातिपक्षे तु षट्, सङ्कलिताः षोडश। आन्तरबाह्यभेदाभ्यां पुनर्भेदैः द्वात्रिंशत्सङ्ख्याका ज्ञातव्याः। व्याकरण-दर्शनभूमिकायां षोडशस्फोटा इति कथनं च न सङ्ख्यावधारणपरम्, अपि तूपलक्षणपरमिति विभाव्यतां सुधीभिरिति"।[5]

त्रिपाठिचरणानां मते स्फोटभेदा इमे एवं परिगणयितुं शक्यन्ते–

1. एकवर्णरूपप्रकृतिस्फोटः, 2. एकवर्णरूपप्रत्ययस्फोटः, 3. अनेकवर्णवत्प्रकृतिस्फोटः, 4. अनेकवर्णवत्प्रत्ययस्फोटः, 5. अखण्डानेकवर्णव प्रकृतिस्फोटः, 6. अखण्डानेकवर्णवत्प्रत्ययस्फोटः, 7. एकवर्णरूपप्रकृति–जातिस्फोटः, 8. एकवर्णरूपप्रत्ययजातिस्फोटः, 9. अनेकवर्णवत्प्रकृति-जातिस्फोटः, 10. अनेकवर्णवत्प्रत्ययजातिस्फोटः, 11. पदस्फोटः, 12. अखण्डपदस्फोटः, 13. वाक्यस्फोटः, 14.अखण्डवाक्यस्फोटः, 15. अखण्डपदजातिस्फोटः, 16. अखण्डवाक्यजातिस्फोटश्चेति षोडश। एते आन्तरस्फोट-बाह्यस्फोटभेदाभ्यां द्विविधा इति द्वात्रिंशद् भवन्ति।

वस्तुतस्तु श्रीमतापाण्डेयेन ये भेदाः प्रदर्शितास्ते वाह्यस्फोटभेदा एव। यदि आन्तरस्फोटेऽपि एते भेदाः स्वीकृताः स्युः तदैकमत्यमेवोभयोः। केवलं विभागप्रकार एव एतयोर्मतभेदः, न तु विषयविवेचन इति।

व्याकरणदर्शनपीठिकायां प्रतिपादितास्तु सर्वे विषयाः परम्पराप्राप्ता एवेति नेह प्रतन्यते तत्सर्वं विस्तरभियेति तत एव अवधेयम्।

शब्दशास्त्रीयप्रमाणव्यवस्था–शाब्दिकानां प्रमाणव्यवस्था भाष्याद्याकर- ग्रन्थेषु विकीर्णैव आसीत्। तत्र प्रसङ्गात् क्वचित् प्रमायाः क्वचिद्गात् प्रमाणस्य चर्चा लभ्यते। यथा–'मानं हि नाम अनिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते, अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामि।[6] अथ चैतदेवानुवदन् हरिरप्याह–

अनिर्ज्ञातस्य निर्ज्ञानं येन तन्मानमुच्यते।
प्रस्यादि तेन मेयात्मा साकल्येनावधार्यते।।[7]

अयमस्ति श्रीमान् पाण्डेयः येन प्रथमतः प्रमाणानां व्यवस्थापनोपक्रमः कृतः शास्त्रे। तत्तद्ग्रन्थेषु विकीर्णानि प्रमाणव्यवस्थोपयोगितत्त्वानि सङ्कलय्य विदुषाऽनेन शाब्दिकानां संक्षिप्तप्रमाणविधिः प्रदर्शितो व्याकरणदर्शन-भूमिकायाम्। तत एव प्राप्तप्रेरणः पण्डितप्रवरो रामप्रसादस्त्रिपाठी *पाणिनीय-व्याकरणे प्रमाणसमीक्षा*

इत्याख्यं ग्रन्थं व्यरीरचत्। पण्डितप्रवरोऽसौ अनिर्ज्ञातेत्यादिभाष्यकृदुक्त्याश्रयेण 'अनिर्ज्ञातार्थविषयकं सम्भावितसकल-धर्मप्रकारकं ज्ञानं प्रमा, तत्करणं प्रमाणम्''[8] इति प्रमाणसामान्यलक्षणमुपन्यस्तवान्। नैयायिकादीनां पूर्वपक्षिणां मतनिरसनपूर्वकमिह 'प्रत्यक्षमनुमानमर्थापत्तिःशब्दश्चेति चत्वारि शाब्दिकसम्मतानि प्रमाणानि साधितानि। प्रमाणेष्वेतेषु शब्दस्यैव प्राधान्यमुक्तमिति नैतेन सम्प्रदायविरोधः। लक्षणादिपरिष्कारे श्रीमन्तस्त्रिपाठिचरणा विशिष्यन्ते। प्रमाणसामान्य-लक्षणस्य एकैकमपि पदं परिष्कुर्वन्तस्ते रचयन्ति प्रमाणव्यूहम्।

समासतोऽत्र लक्षणे 'अनिर्ज्ञात' इति पदं स्मृतावतिप्रसक्तिवारणार्थं प्रयुक्तम्। 'निर्' इत्युपसर्गस्तु नैरन्तर्यार्थवाचकस्तेन चाव्यवधानं लभ्यते। 'साकल्येन' इत्यनेन च प्रमाया अबाधितार्थविषयकत्वं गम्यते। बाधितार्थविषयकं ज्ञानं नानिर्ज्ञातमर्थं साकल्येन परिच्छिनत्ति, विशेषधर्माविषयकत्वात्। साधारणधर्मदर्शने तु तद्बाधः। यथा 'इदं रजतम्' इत्यत्र इदन्त्वं चाकचिक्यादिकं च साधारणो धर्मः प्रतीयते, न तु शुक्तित्वादिको विशेषः इत्यलं विस्तरेण।[9]

शाब्दिकाभिमतं मोक्षस्वरूपम्–शास्त्रे मोक्षव्यवस्थामदृष्ट्वैव सोमानन्देन तच्छिष्येण चोत्पलदेवेन व्याकरणस्य शास्त्रत्वं निराकृतम् आसीत्। हर्यादिभिर्यद्यपि बहुत्र मोक्षशब्दः पठितस्तथापि तद्वाप्तिमार्गो नैव प्रदर्शितः। व्याकरणाध्ययन-प्रयोजनेष्वपि मोक्षोऽपरिगणित एव। श्रीमद् रामाज्ञा-पाण्डेयमहोदयैर्मोक्षतत्त्वस्वरूपव्याख्यानम् इदम्प्रथमतया कृतं शास्त्रे।

संक्षेपेण इह एतद् वक्तुं शक्यते यत् पराख्यवाचः साक्षात्कार एवेह मोक्षः। साधको गुरुणोपदिष्टमार्गेण पराख्यां वाचं साक्षात्करोति। अत्र मोक्षवस्थायामपि नहि शक्तीनां विलयः स्वीक्रियते, तासां यथावज्ज्ञानावस्थाया एव मोक्षशब्दवाच्यत्वात्। गौरीनाथशास्त्रि-महाप्रभु-लालगोस्वामिमहोदयाभ्यामपि श्रीमतः पाण्डेयस्य सिद्धान्तोऽयं पल्लवितः।[10]

अन्ये च ये मूलग्रन्थ सन्ति तेषु रघुनाथशर्मणः 'व्याकरणदर्शनबिन्दुः', द्विवेदिनो ब्रह्मदत्तस्य 'शब्दाद्वैतदर्शनबिन्दुः' त्रिपाठिनो रामप्रसादस्य 'सिद्धान्तचिन्तामणिः', 'शब्दशास्त्रीयवृत्ति-विमर्शश्च', चतुर्वेदिनो रामाधीनस्य 'संस्कृतभाषाविज्ञानम्', इत्येते ग्रन्था उल्लेखमर्हन्ति। रघुनाथशर्मणो व्याकरणदर्शनबिन्दौ शाब्दिकसम्मतपदवाक्यादिसिद्धान्तानां वाक्यपदीयानु-सारिविवेचनं कृतं विद्यते। दर्शनान्तरेषु प्राप्तानि शब्दशास्त्रोप-योगितत्त्वान्यपीहोपस्थापितानि सन्ति।

अभिनवपाणिनिकल्पविदुषः शिवसायुज्यं प्राप्तवतो रामप्रसादत्रिपाठिनः 'सिद्धान्तचिन्तामणौ' यद्यपि नियमापवादसूत्राण्येव व्याख्यातानि तथापि व्याख्यानस्याऽस्य अपूर्वत्वं नैव व्याहन्यते। 'शब्दशास्त्रीयवृत्तिविमर्शे' तु ग्रन्थकृता शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना चेति तिस्रो वृत्तयश्चर्चिताः। लघुकलेवरेऽस्मिन् ग्रन्थे गदाधरादीनां पूर्वसूरिणां बदरीनाथशुक्लसदृशस्य चाधुनिकविदुषः सिद्धान्तानां सहैव विवेचनं कृतम्। भाष्याननुसारि च रत्नप्रभाकृन्मतं खण्डितं पण्डितप्रवरैः।

2. पुनः संस्कृता ग्रन्था–स्वातन्त्र्योत्तरकाले विविधविश्वविद्यालयेषु पाठ्यक्रमेषु निर्धारितग्रन्थानां छात्रोपयोगिसंस्करणान्यपि प्रकाशितानि। वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये प्राचीनव्याकरणविभागे पूर्वोत्तरमध्यमादिपरीक्षासु नियोजितायाः काशिकायाः लघुसंस्करणं निरमायि लघुकाशिकानाम्ना काशीहिन्दूविश्वविद्यालयान्तर्वर्तिसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकेन सुदर्शनाचार्य-त्रिपाठिना। अत्रोदाहरणेषु केचन प्रचलिता अपि शब्दानिवेशिताः। अपि च कश्चन विशेष इह ग्रन्थे लभ्यते, किन्त्वलं तत्सर्वस्यात्र विवेचनेन, ग्रन्थकृतैव भूमिकायामुक्तत्वात्।[11]

क्रमेऽस्मिन् ऋजुपाणिनीयादिग्रन्थकृतो दर्शनकेसरिणो गोपालशास्त्रिणः 'पाणिनीयप्रबोधोऽपि' विवेचनमर्हति। श्रीगिरिजेशकुमारदीक्षित सम्पादितेऽस्य ग्रन्थस्य द्वितीयसंस्करणे गणपाठादयोऽपि संयोजिताः। श्रीशास्त्रिणा तु ऋजुपाणिनीयग्रन्थान्तर्वर्तिसूत्राणामेव बालोपयोगिव्याख्यानं कृतमिह। अष्टाध्यायीसूत्रक्रमाश्रयणात् लघुकौमुद्याद्यपेक्षया कश्चन विशेषोऽत्र लक्ष्यते।

श्रीरामशरणशास्त्रिणा कालखण्डेऽस्मिन् गद्यकाव्यमुखेन *कौमुदीकथा-कल्लोलिनी* इत्याख्यो ग्रन्थः प्रणीतः। कौमुद्यनुसारेणैव पूर्वार्त्तोद्धरार्द्धात्मकभागद्वयेन विभाजितेऽस्मिन् ग्रन्थे कौमुदीप्रयोगसरणिरेवाऽऽश्रिता। सन्धिप्रकरणम् आरभ्य उत्तरकृदन्तपर्यन्तानां प्रमुखसूत्राणामुदाहरणान्यत्र दत्तानि। एकादशकल्लोष्विह पूर्वार्द्धीयपञ्चसु कल्लोलेषु सूत्राणां निर्देशः कृतः। उत्तरार्द्धे च षट्सु कल्लोलेषु तत्तत्कल्लोलानुसारिधातुरूपसूत्रादिनिर्देशश्च लभ्यते। मन्ये गद्यकाव्यमुखेन प्रणीत आद्योऽयं शब्दशास्त्रीयो ग्रन्थः।

समग्रस्य खलु सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्य सुरेशझामहाभागैर्विरचितः पद्यानुवादः *श्लोकसिद्धान्तकौमुदी* इति नाम्ना सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाशितः। काश्यां निवसता नेपालाभिजनेन अनेन श्लोकानां द्वादशसाहस्री अत्र निबद्धा–

इयं द्वादशसाहस्री सौरेशी कौमुदी नवा।
छात्राणामुपकाराय भूयाच्छम्भुशुभाशिषा।[12]

संज्ञाप्रकरणतो द्विरुक्तान्तो भागः ग्रन्थस्य प्रथमार्द्धे प्रकाशितः, भ्वाद्यादिकृदन्तो भागश्च पश्चार्द्धे। पद्यानुवादेन सहैव तत्तत्फक्किकानां समाधानेऽपि विद्यते कृतप्रयत्नो ग्रन्थकारः। एवं ग्रन्थोऽयं मौलिकत्वमप्यावहति। नव्यव्याकरणोक्तपरवर्तिसिद्धान्तानपि स्वीकरोतीह सुरेशोझाः।

षड्लिङ्गप्रकरणे तु तत्तच्छब्दानां रूपतत्प्रयोगप्रदर्शने काऽप्यपूर्वा सरणिरिह अङ्गीकृता। यथा च पतिशब्दस्य रूपप्रदर्शने—

पतिः प्राणसमः स्त्रीणां,
पतयः सुखनाशकाः।
पतिं सा सेवते धन्या,
पती न करोति पुंश्चली।।
पत्या सह सती याति,
पतिभिश्च वराङ्गना।
पत्ये सा रोचते धन्या,
पतिभ्यः द्रौपदीप्रिया।।
पत्युः पृथग् न शोभाऽस्ति,
पतिभ्यः सा पलायते।
पत्युः प्रियतमा राधा,
पतीनां च नृणां सुखम्।।
पत्यौ भक्तिं करिष्यामि,
पतिषु वचसां गुणाः।

द्विवचने—

पती पती पतिभ्यां त्रिः
पत्योः पत्योः स्थलद्वये।
प्रथमादिक्रमाद् रूपं,
द्विवचनेषु जायते।।

शब्दानां प्रक्रियाभेदोऽपीह नैपुण्येन प्रदर्शितः। यथा चाऽत्रैव—

पतिना वानरेन्द्रेण,
सीतायाः पतये नमः।

इत्यादिरूपसिद्ध्यर्थं,
घिसंज्ञा केवलेऽपि स्यात्।।
आर्षत्वं वा विजानीयात्,
सूत्राऽनित्यत्वमत्र वा।
संज्ञापूर्वककार्यं वा,
अनित्यत्वमिति उत्तरम्।।

अत्र विशेषः—

बहुच्प्रत्ययपूर्वस्य,
पतिशब्दस्य यण् भवेत्।
बहुपत्या बहुपत्ये,
बहुपत्युरादि स्यात्।।
पतिशब्दान्तशब्दस्य,
हरिवद्रूपमुच्यते।
पतिः समास एवात्र,
घिसंज्ञकश्च जायते।
तस्माद् भूपतिना रूपं,
भूपतेरादि जायते।

सूत्राणां वृत्तिरपि पद्येनैव वर्णिता ग्रन्थकारेण। यथा 'आडुत्तमस्य पिच्च' (पा. 3.4.92) इति सूत्रस्य वृत्तिः—

लोडुत्तमस्य सर्वस्य,
भवेदाडागमः स पित्।
हिन्योरुत्वं न कर्तव्यम्,
इकारोच्चारणादिह।।

धातूनां रूपसाधनप्रक्रियाप्रदर्शने पद्याश्रयणं कवेर्मनोहारि—

भू-धातोर्लोट्लकारे,
तिप शप् गुणावादिकार्यतः।
एरुर्यदा विभक्तो स्यात्,
रूपं 'भवतु' सिद्ध्यति।।
तसस्तामन्यपुरुषे,
थसस्त थस्य त पुनः।

शप्गुणावादिकार्येण,

'भवतां', 'भवतं', पद्म।।

'भवन्तु' इति रूपं तु,

'एरुः' सूत्रेण साध्यते।

भूधातोर्लोटि सिप्तस्य,

सेर्ह्यपिच्चेति हिर्भवेत्।।

शब्गुणावः क्रमाज्ज्ञेयाः,

हेरित्यस्य लुकि भव।

भूधातोर्लोटि मिप् तस्य,

'मेर्निः' सूत्रेण निर्भवेत्।।

शब्गुणावः क्रमेणैव,

आडागमे भवान्यहम्।

वस्मसोः सस्य लोपने,

शब्गुणावश्च स्युर्यदा।।

आडागमे भवावेति,

भवाम् किन्न पण्डिताः।।

कलिकातानगरवास्तव्येन पण्डितेन केनचिद् व्याकरणकारिकेति नाम्ना सिद्धान्तकौमुद्या पद्यानुवादः पूर्वमेव कृतः, किन्तु नैतादृशी स्पष्टता प्रक्रियायास्तत्र लभ्यत इति सुरेशझाशर्मणः प्रयासोऽयं स्वातन्त्र्योत्तरव्याकरण-शास्त्रेतिहासे महत्त्वं प्राप्स्यत्येवेति दिक्।

3. टीकासाहित्यम्—काश्यां स्वातन्त्र्योत्तरकाले अष्टाध्यायी-महाभाष्य-वाक्यपदीय-भूषणाद्यनेकग्रन्थेषु लिखिता नैकाष्टीका लभ्यन्ते। तासामेवेह क्रमेण परिचयो दीयते—

अष्टाध्यायीभाष्यप्रथमावृत्तिः—ब्रह्मदत्तजिज्ञासुना आरब्धोऽयं प्रयासस्तदन्तेवासिन्या प्रज्ञादेव्या सफलतां नीतः। दुर्दैवात् पण्डितप्रवरजिज्ञासुमहोदयानाम् अकालमृत्योर्वृत्तिरियमपूर्णैव आसीत्। किन्तु प्रज्ञादेव्या षष्ठ-सप्तमाष्टमाध्यायेषु तयैव सर्ण्या वृत्तिं विरच्य न्यूनतेयं दूरीकृता। एवं पाणिनीयाष्टकस्य पञ्चमाध्यायपर्यन्तं ब्रह्मदत्तजिज्ञासुविरचिता, षष्ठ-सप्तमाष्टमाध्यायेषु च प्रज्ञादेव्या विरचिता प्रथमावृत्तिरियं लभ्यते। वृत्तौ विभक्ति-वचनानुवृत्ति निर्देशपुरस्सरं सूत्राणां व्याख्यानं कृतं विद्यते। न केवलं बालानां विदुषां

कृतेऽपि वृत्तेरस्या उपयोगित्वमस्त्येवेति दिक्।

विमला (महाभाष्यटीका) श्रीमहेशझाविरचिता सप्रदीपोद्योतस्य, नवाह्निकमहाभाष्यग्रन्थस्य कालखण्डेऽस्मिन् प्रणीताऽन्यतमा टीका। प्रदीपो-द्योतव्याख्यानेऽपि टीकाकर्तुः कश्चन विशेष इह लभ्यते।

महाभाष्यटिप्पणी–विश्रुतवैदुषीकैः श्रीमद्रघुनाथशर्ममहोदयैः प्रदीपो द्योतच्छायेति टीकात्रयालङ्कृत-नवाह्निकमहाभाष्ये विषमस्थलेषु टिप्पण्यो दत्ताः।

अम्बाकर्त्री–चिन्तामणिमन्त्रप्रभावाल्लब्धप्रज्ञेन काशीनाथ-शर्मत्नुजुषा सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदान्तविभागाध्यक्षेण पण्डित-रघुनाथ-शर्मपाण्डेयेन षोडशवर्षात्मकः कालः टीकाया अस्याः प्रणयने ग्रन्थस्य च पाठभेदादिसंशोधने व्ययितः।सम्प्रत्येकैवेयं टीका समग्रे वाक्यपदीयग्रन्थे लभ्यते। सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन पञ्चसु भागेषु प्रकाशितेयम् एकैव स्वातन्त्र्योत्तरव्याकरणशास्त्रे काश्या योगदानद्योतनाय अलम्।

टीकाकर्तुः व्याकरणे-वेदान्तादिविविधशास्त्रेषु पाण्डित्यं टीकाया अस्या अध्यनेन ज्ञातुं शक्यते। विविधशास्त्रीयग्रन्थानामुद्धरणान्यपि स्वसिद्धातानां स्पष्टतार्थं दत्तानि सन्तिं।

पूर्वटीकाकृतां कृते महान् समादरोऽवलोक्यते अत्र। यथा च पदकाण्डारम्भे हेलाराजं स्मरन् कथयति ग्रन्थकारः–

> **येन काण्डद्वयं पूर्वं विवृतं वृत्तिसंश्रयात्।**
> **तृतीयं स्वप्रतिभया हेलाराजः समे गतिः।।**

किन्तु हेलाराजस्य अन्धानुकृतौ न विश्वसिति टीकाकारः। वहुत्र तेन तन्मतभेदोऽप्यवलोक्यते। तत्पक्षमुत्थाप्य स्वपक्षसाधनाय नैकधा तर्कन्ते शर्ममहाभागाः।

प्रतिभा–वामदेवाचार्येण प्रतिभाख्येयं वाक्यपदीयब्रह्मकाण्ड टीका विशेषतः परीक्षार्थिनां कृते निवद्धेति स्वयमेव वक्ति सम्पादकः।

वैयाकरणभूषणम्–वैयाकरणभूषणे काशीस्थसम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्व-विद्यालयस्य व्याकरणाध्यापकेन मनुदेवभट्टाचार्येण 'रूपाली' नाम्नी टिप्पणी लिखिता। महावैयाकरणेन पण्डितप्रवररामयत्नशुक्लमहाभागेन च प्रणीता टीका प्रकाशनं प्रतीक्षत इति स्वयमेव टीकाकृता सूचितोऽहम्।

भूषणसारटीकाः–भूषणसारे नेने गोपालशास्त्रिकृता *सरला,* पञ्चोलिनो बालकृष्णस्य *प्रभा,* प्रभाकरशास्त्रिणश्च *प्रभाकरी* इति तिस्रष्टीका लभ्यन्ते

स्वातन्त्र्योत्तरकाले प्रणीताः। सरलया सहैव पण्डितरामप्रसादत्रिपाठिकृता 'सुबोधिनी' इत्याख्या टिप्पणी अपि मुद्रिताऽस्ति। वस्तुतस्तु टिप्पणीयं त्रिपाठिकृतटीकाया एवं संक्षिप्तरूपम्। टीकेयमद्यापि प्रकाशनं प्रतीक्षते। टीकास्वेतासु 'प्रभा' गंभीरा विस्तृता च नव्यन्यायप्रणाल्या प्रणीता टीका। अत्र पदार्थानां परिष्कारे हरिवल्लभकृतदर्पणस्य महत्साहाय्यं लब्धं तत्कृतेति सुधिय एवेह प्रमाणम्। 'इति पञ्चोलिनः' इति कथयन् ग्रन्थकारः स्वमतम् अत्र प्रस्तौति।

रत्नप्रभा—सभापतिशर्मोपाध्यायविरचितेयं टीका लघुमञ्जूषा-ग्रन्थस्य तात्पर्यान्तभागे लभ्यते। अवशिष्टभागेऽपि टीकेयं विरचिताऽऽसीदिति भूमिकाऽध्ययेन ज्ञायते। भाष्यादिग्रन्थाश्रयेण नैकेऽभिनवसिद्धान्ताः प्रतिपादिता इह ग्रन्थकारेण। क्वचित्सम्प्रदाननुरूपसिद्धान्ता अपि अत्रोपस्थापितास्ते च ग्रन्थकृतोऽन्तेवासिना श्रीरामप्रसादत्रिपाठिना बहुत्र स्वग्रन्थे खण्डिताः।

अनेनैव विदुषा वैयाकरण सिद्धान्तकौमुद्याः कारकान्तभागे *लक्ष्मीः* टीका लिखिता, प्रकाशिता च सा मोतीलालबनारसीदासेन। ग्रन्थोऽयमधुना दुर्लभः।

परमलघुमञ्जूषाटीकाः—नित्यानन्दपन्तपर्वतीयकृता *अर्थदीपिका,* कालिका-प्रसाद शुक्लकृता *ज्योत्स्ना,* जयशङ्करलालत्रिपाठिकृता च *भावप्रकाशित* इति टीकात्रयी ग्रन्थेऽस्मिल्लभ्यते। नित्यानन्दकृता टीका तु स्वातन्त्र्यात् पूर्वमेव प्रकाशिता आसीत्। श्रीमच्छुक्लकृता *ज्योत्सना,* नूनं मञ्जूषायामद्यावधि प्रणीतासु टीकासु श्रेष्ठतमा। ग्रन्थकारस्य पदार्थपरिष्कार पद्धतिरिह भट्टनागेशमप्यतिशेते।

लघुशब्देन्दुशेखरटीका—लघुशब्देन्दुशेखरस्य पञ्चसन्ध्यन्तभागे *राधिका* नाम्नी टीका लिखिता सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालये सम्मानितप्राध्यापकैः श्रीब्रह्मदत्तद्विवेदिमहाभागैः। पण्डितप्रवररामप्रसादत्रिपाठिनां गम्भीरया प्रस्तावनया समलङ्कृतोऽयं ग्रन्थस्तत्कृतः शिवसायुज्यप्राप्त्यनन्तरं प्रकाशितः। नागेशमतस्य पल्लवने टीकाकृतोऽस्य विशेषो लक्ष्यते। क्वचिद् विवादस्थलेषु यत्र पूर्वे टीकाकारा नागेशं न प्रमाणतयाऽङ्गीकुर्वन्ति, तत्र टीकाकारोऽयं नागेशमतोपोद्बलनाय नैकानि मतानि प्रस्तौति। यथा चाऽभिनवचन्द्रिकाप्रभृतिटीकासु रप्रत्याहारखण्डनं वीक्ष्य अत्र शेखर ग्रन्थसमर्थनाय सारगर्भिता युक्तयः सन्ति प्रतिपादिताः। अतश्च 'उरण्लपरः' इति लकारघटितसूत्रपाठ एव भाष्य-तात्पार्यमवगाहमानः शेखरग्रन्थः सयुक्ति-कमुपस्थापित इति।

4. शोधप्रबन्धा निबन्धाश्च—अध्येतव्ययुगे व्याकरणशास्त्रमवलम्बय प्रणीता विंशतिप्रायाः शोधप्रबन्धाः द्विंशतमिताश्च शोधलेखाः काशीस्थविद्वद्भिः प्रकाशिताः। एतेषु केचन विशेषतः प्रतिष्ठिता दृश्यन्ते विद्वत्कुलेषु। त्रिपाठिनारामप्रसादेन सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालस्य वाचस्पतिरित्युपाधये प्रस्तुतः *पाणिनीय व्याकरणे प्रमाणसमीक्षा* इत्याख्यः प्रबन्धः पाणिनीयशास्त्राध्ययने नूलमेव द्वारमुन्मिषति। षट्स्वध्यायेषु ग्रन्थेऽस्मिन् व्याकरणदर्शनपद्धत्या प्रमाणानि व्यवस्थापितानि सन्ति अनुसन्धातुः शास्त्रवैदुष्येण परम्पराज्ञानेन चाऽत्र काचन अपूर्वतैवोपन्ना प्रबन्धे।

क्रमेऽस्मिन् देवस्वरूपमिश्रस्य *महाभाष्य-निगूढ़ाकूतयः*, *श्रीकान्त-पाण्डेयस्य व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या सम्बन्धस्वरूपपर्यालोचनम्* त्रिपाठिनो राजनाथस्य *नागेशकृतिषु तन्त्रस्य प्रभावः*, त्रिपाठिनो हरिश्चन्द्रमणेः *निपातार्थनिर्णयः*, राधेश्याममिश्रस्य *व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या जातिस्वरूपविमर्शः*, भगीरथप्रसाद-त्रिपाठिनो *धात्वर्थविज्ञानम्*, शेषनाथमिश्रस्य *शब्दानुशासने उत्सर्गापवादविमर्श*, जानकीप्रसादद्विवेदस्य *कातन्त्रव्याकरणविमर्शः*, बदरीनाथसिंहस्य शाब्दबोधविमर्शश्चेत्यादयो ग्रन्थाः सविशेषमुल्लेखमर्हन्ति।

शोधनिवन्धलेखकेषु रामप्रसादत्रिपाठि - गौरीनाथशास्त्रि - बालकृष्ण - शर्मप्रभृत्यो मनीषिणः सन्ति कालेऽस्मिन्। सम्पूर्णानंद-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य 'सारस्वतीसुषमा' मनीषिणामेतेषां विद्यावदानेन अन्यतमामेव प्रतिष्ठां लब्धवती पत्रिकाजगति।

गौरीनाथशास्त्रिणा महाप्रभुलालगोस्वामिना च शाब्दिकानुसारि मोक्षस्वरूपं महता श्रमेण विवेचितम्। सागरिका-सारस्वतीसुषमादिप्रमुखसंस्कृतपत्रिकासु अन्यत्र च विदुषामभिनन्दनादिग्रन्थेषु प्रकाशितानां पण्डितानामेतेषां लेखानां सूची निबन्धान्ते संयोज्यते। मूलग्रन्थाष्टीकाग्रन्थाः शोधप्रबन्धा अपि तत्रैव क्रमेण निदर्शिताः।

अनेन संक्षिप्ताध्ययनेन एतद् वक्तुं शक्यते यत् सूत्र-वृत्ति-वार्तिक-भाष्य-प्रक्रिया-सिद्धान्तेति षट्सु उपादानेषु पल्लवितं व्याकरणशास्त्रमिदं वाराणसेयैः स्वातन्त्र्योत्तरकालिकैः शाब्दिकैः प्रमाणादि-व्यवस्थाप्रदर्शनेन अथ च मोक्षसिद्धान्तव्यवस्थापनेन दृढ़ीकृतम्। वाक्यपदीयसदृशोऽपि महाग्रन्थः स्वातन्त्र्योत्तरकालेऽस्मिन् व्याख्यातः। एवं स्वातन्त्र्योत्तरव्याकरणशास्त्रे वाराणस्या योगदानं समृद्धतरं विकासोन्मुखं चाऽस्तीति शम्।

सन्दर्भ

1. *शिवदृष्टिः*, सम्पादकः—राधेश्यामश्चतुर्वेदी, वाराणेसेयसंस्कृत-संस्थानम्, वाराणसी, 1986, 2.72
2. तत्रैव वृत्तौ
3. *व्याकरणदर्शनभूमिका* (द्वितीयंसंस्करणम्), रामाज्ञापाण्डेय-विरचिता, सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी, 1982, पृ. 23-24
4. *स्फोटविस्फोटः*, सारस्वतीसुषमायाः 12.2 अङ्के।
5. *पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा* (द्वितीयं संस्करणम्) रामप्रसादस्त्रिपाठी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी, 1997, पृ. 286
6. *महाभाष्ये*, अ. 2, पा. 1, आ. 3, सू. 55
7. *वाक्यपदीयस्य* वृत्तिसमुद्देशे-359.
8. *पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा*, पृ. 4
9. तत्रैव, पृ. 2
10. सारस्वती सुषमायाः 36.1-4 अङ्के
11. द्रष्ट. भूमिका ग्रन्थस्य प्रथमभागे।
12. *श्लोकसिद्धान्तकौमुदी*, द्वितीयो भागः, पृ. 529।

सहायकग्रन्थाः

1. *दाहालः, लोकमणिः, व्याकरणशास्त्रेतिहासः*, भारतीयविद्या प्रकाशनम्, वाराणसी, 2046 वि.
2. Cordona, George, *Panini: A Survey of Research*, Motilal Banarasidass, 1980.
3. Cordona, George, *Recent Researches* in Panini, MLBD, 1999.
4. Pandey, Ramakant, *Sanskrit Writings on Vyākaraṇa during the 20th Century:* A Bibliography (unpublished)
5. Pandey, Ramakant, *Introduction to Modern Sanskrit Writings* on Vyākaraṇa (Unpublished)

ग्रन्थसूची

I. मूल ग्रन्थाः

1. चतुर्वेदी, रामाधीनः, (1963) *संस्कृतभाषाविज्ञानम्*, चौखम्बा-दियाभवनम्, वाराणसी।
2. झाः, सुरेशः (1982) *श्लोकसिद्धान्तकौमुदी* (भागद्वयात्मिका) सम्पूर्णानन्दसंस्कृत विश्वविद्यालयः, वाराणसी।
3. त्रिपाठी, रामप्रसादः (1987) *सिद्धान्तचिन्तामणिः*, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी।

4. त्रिपाठी, रामप्रसादः (1997) *शब्दशास्त्रीयवृत्तिविमर्शः*, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी।
5. त्रिपाठी, सुदर्शनाचार्यः (1973-74) *लघुकाशिका* (पूर्वोत्तरार्द्धात्मक भागद्वयात्मिका), सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी।
6. दर्शनकेशरी गोपालशास्त्री (1996) *पाणिनीयप्रबोधः*, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय-वाराणसी
7. द्विवेदी, ब्रह्मदत्तः (1981) *शब्दाद्वैतदर्शन बिन्दुः*, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी
8. पाण्डेयः, रामाज्ञा (1982) *व्याकरणदर्शनभूमिका* (द्वितीयं संस्करणम्) सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी
9. पाण्डेयः, रामाज्ञा (1965) *व्याकरणदर्शनपीठिका*, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
10. पाण्डेयः, रामाज्ञा (1979) *व्याकरणदर्शनप्रतिमा*, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
11. भट्टाचार्यः, हाराणचन्द्रः (1998 वि.) कालसिद्धान्तदर्शिनी, लेखकेन स्वयं प्रकाशिता, कलिकाता।
12. शर्मा, रघुनाथः (1971) *व्याकरणदर्शनबिन्दुः*, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
13. शास्त्री, रामशरणः (1961) *कौमुदीकथाकल्लोलिनी*, चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी।

II. टीकाग्रन्थाः

1. आचार्यः, वामदेवः, (1987) *प्रतिभा* (वाक्यपदीय ब्रह्ममहाकाण्डटीका), कृष्णदास अकादेमी, वाराणसी।
2. उपाध्यायः, सभापति शर्मा (1973) *रत्नप्रथा* (लघुमञ्जूपाटीका), चौखम्भा संस्कृतसीरीज, ऑफिस, वाराणसी।
3. लक्ष्मी *(सिद्धान्तकौमुदीकारकन्तभागीय टीका)* मोतीलालवनारसीदासः वाराणसी
4. *जिज्ञासुः, ब्रह्मदत्तः* (1964) अष्टाध्यायीभाष्यप्रथमावृत्तिः (प्रथमतस्तृतीयाध्यायान्तो भागः), रामलाल कपूर ट्रस्ट, वहालगढ़, (पञ्चम संस्करणम् 1995)
5. (1964) *अष्टाध्यायीभाष्यप्रथमावृत्तिः* (द्वितीयादिपञ्चमाध्यायान्तो भागः) रामलाल कपूर ट्रस्ट, वहालगढ़ (षष्टसंस्करणम्, 1996)
6. झाः, महेशः, विमला (*महाभाष्यनवाह्निक टीका*) संस्कृतशोधसंस्थानम्, दरभङ्गा।
7. त्रिपाठी, जयशङ्करलालः (1985) *भावप्रकाशिका* (परमलघुमञ्जूपाटीका), कृष्णदास अकादेमी, वाराणसी।
8. त्रिपाठी, रामप्रसादः, (1952) सुवोधिनी, (*भूषणसारटिप्पणी*) (गोपालशास्त्रीनेनेकृत्या सरलया टीकया सहिता) चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी।
9. देवी, प्रज्ञा (1968) *अष्टाध्यायीभाष्यप्रथमावृत्तिः* (षष्ठ-सप्तम-अष्टमाध्यायात्मिका) रामलालकपूर ट्रस्ट, वहालगढ़ (षष्ठसंस्करण 1996)
10. द्विवेदी, ब्रह्मदत्तः, (1988) राधिका (*लघुशब्देन्दुशेखरटीका*), सुशीलप्रकाशनम्, पटना।

11. नेने, गोपालशास्त्री, (1952) सरला *(भूषणसारटीका)* रामप्रसादत्रिपाठिकृत्या सुबोधिन्या टिप्पण्या सनाथिता, चौखम्भा संस्कृतसीरीज ऑफिस, वाराणसी।
12. पञ्चोली, बालकृष्णः (1962) प्रभा *(भूषणसारटीका)* चौखम्भाप्रकाशनम्, वाराणसी, 1969
13. पर्वतीयः, नित्यानन्द पन्तः (1946) *अर्थदीपिका (परमलघुमञ्जूषाटीका),* चौखम्भा संस्कृतसीरीज ऑफिस, वाराणसी।
14. मिश्रः, प्रभाकरः, (1982) *प्राभाकारी (भूषणसारटीका),* अरविन्दमिश्र-मकरन्दमिश्रौ, श्रीरामानुजसंस्कृतमहाविद्यालयः, वाराणसी।
15. मिश्रः मुरलीधरः (1977) रश्मिः *(प्रक्रियाकौमुदीटिप्पणी)* (स्त्रीप्रत्ययान्तप्रथमोभागः) सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी।
16. (1977) रश्मिः *(प्रक्रियाकौमुदीटिप्पणी)* (द्वितीयो भागः) सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी।
17. (1980) रश्मिः *(प्रक्रियाकौमुदीटिप्पणी)* (तृतीयो भागः) सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी।
18. शर्मा, रघुनाथः (1963) अम्बाकर्त्री *(वाक्यपदीयटीका)* ब्रह्मकाण्डात्मको प्रथमो भागः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
19. (1980) अम्बाकर्त्री *(वाक्यपदीयटीका)* वाक्यकाण्डात्मको द्वितीयो भागः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी।
20. (1991) अम्बाकर्त्री *(वाक्यपदीयटीका)* पदकाण्डात्मकस्तृतीयो भागः (द्वितीयं संस्करणम्) सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी।
21. (1997) अम्बाकर्त्री *(वाक्यपदीयटीका)* पदकाण्डस्य द्वितीयो भागः (द्वितीयं संस्करणम्) सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
22. (1977) अम्बाकत्री।*(वाक्यपदीयटाका)* वृत्तिसमुद्देशात्मको भागः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी।
23. (1987) *महाभाष्यटिप्पणी,* (सुधीरप्रकाशनम्), वाराणसी।
24. शुक्लः, कालिकाप्रसादः, (1961) ज्योत्सना *(परमलघुमञ्जूषाटीका),* संस्कृतमहाविद्यालयः, महाराज सयाजिरावविश्वविद्यालयः, वड़ौदा।
25. शुक्लः रामयत्नः, *वैयाकरणभूषणटीका* (अप्रकाशिता)

III. शोधप्रबन्धाः

1. ठक्कुरः, सुधीरनारायणः, (1977)
— प्रौढ़मनोरमा-शब्दरत्नयोर्विचारभेदानां युक्तायुक्तत्व समीक्षा, (स्वयमेव लेखकेन प्रकाशितः) 5/48 त्रिपुरा भैरवी, वाराणसी
2. त्रिपाठी, भागीरथप्रसादः, (1980)
— धात्वर्थविज्ञानम्, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
(1990) *संस्कृतवाङ्मयमन्थनम्,* (शोधनिबन्धसङ्ग्रहः) वाग्योग-चेतनापीठम्ः, वाराणसी,
3. त्रिपाठी, राजनाथः, (1988)

— नागेशकृतिषु तन्त्रस्य प्रभावः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी,
4. त्रिपाठी, रामप्रसादः, (1970)
— पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, (द्वितीय संस्करणम्, 1997)
5. त्रिपाठी, हरिश्चन्द्रमणिः, (1990)
— निपातार्थनिर्णयः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
6. द्विवेदी, जानकीप्रसादः, 1975)
— कातन्त्रव्याकरणविमर्शः, सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी।
7. पाण्डेयः, श्रीकान्तः (1984)
— व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या सम्बन्धस्वरुपर्यालोचनम्, विद्यानिधिप्रकाशनम्, दिल्ली।
8. प्रज्ञाचक्षुः, शीतलाप्रसादो जायसवालः, (1994)
— वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायाः स्फोटान्तभागीय-रत्नप्रभाटीकायाः, समालोचनात्मक-मध्ययनम्, परिमलपब्लिकेशन्स, दिल्ली
9. मिश्रः, आद्याप्रासादः, (1966)
— प्रक्रियाकौमुदीविमर्शः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
10. मिश्रः, देवस्वरूपः, (1978)
— महाभाष्यनिगूढाकूतयः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः वाराणसी,
11. मिश्रः, राधेश्यामः, (2027 वि.)
— व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या जातिस्वरूपविमर्शः, शिवसङ्कटहरणादर्शसंस्कृत-महाविद्यालयः, सकाहा, हरदोई (सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विद्यावारिणीत्युपाधये प्रस्तुतः शोधप्रबन्धः)
12. मिश्रः, रामनारायणः, (1991)
— स्फोटमीमांसा, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
13. मिश्रः, राममनोहरः, (1983)
— भूषणसा-परमलघुमञ्जूषयोः सिद्धान्तानां समीक्षा, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
14. मिश्रः, शेषनाथः , (1985)
— शब्दानुशासने उत्सर्गापवादविमर्शः, किशोरविद्यानिकेतनम्, भदैनी, वाराणसी
15. शर्मा, रघुनाथः, (1980)
— वाक्यपदीयपाठभेदनिर्णयः (प्रथमो भागः) सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, (1991) वाक्यपदीयपाठभेदनिर्णयः, (द्वितीयो भागः) सहायकसम्पादकः नरेन्द्रनाथ पाण्डेयः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी,
16. शुक्लः, कानिकाप्रसादः, (1979)
— वैयाकरणानाम् अन्येषां च मतेन शब्दस्वरूपवच्छक्तिविचारः, सम्पूर्णानन्द-संस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
17. शुक्लः, रामकिशोरः, (1992)
— व्याकरणशास्त्रे लौकिकन्यायानामुपयोगः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी

18. सिंहः, वदरीनाथः,

— *शाब्दबोधविमर्श,* (लेखकेन प्रकाशितः) डी. 43/20 गोदौलिया, वाराणसी (तिथिर्नाङ्किता)

IV. शोधलेखाः

1. अय्यरः, सुब्रह्मण्यः,
— लिङ्गतत्त्वविमर्शः, सारस्वतीसुषमा (सासु.) 2.1: 41-47
प्राचीनभारते भाषाविज्ञानम्, सासु. पञ्चम उपधिवितरणो-25 त्सवाङ्कः, 57-68
2. अवस्थी, रुद्रप्रसादः,
— आख्यातैकवचनसम्बन्धिविमर्शः, सासु. 33.3-4:205-206
— द्वितीयाविचारेस्तोकं पचति, सासु. 34.1-2:23-26
— अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः, सासु0 38.1-2:1-6
3. अवस्थी, शिवशङ्करः,
— शिवाद्वयशासने शाक्ताद्वैतनये च वर्णमीमांसा, सासु., 17.1-4: 335-342.
— व्याकरणागमसङ्ग्रहः, सासु. 31.3-4: 211-225
4. आचार्यः, रामनारायणः
— स्फोटवादविलासः, सासु. 33.3-4:226-230
5. आचार्यः लक्ष्मणः,
— मानाधीनामेयसिद्धिः, मेयाधीना वा मानसिद्धिः, सासु. 11.3-4:197-200
6. उपाध्यायः, कामेश्वरः,
— (1987) प्रतिभातत्त्वम्, गोपीनाथकविराजअभिनन्दनग्रन्थः,
7. उपाध्यायः, जगन्नाथः,
— मानाधीना मेयसिद्धिः मेयाधीना वा मानसिद्धिः, सासु. 11.3-4:200-204,
8. उपाध्यायः, बलदेवः
— श्रीयागेश्वरशास्त्रिणां जीवनेतिवृत्तम्, सासु. 12.2:64-67
— संस्कृतस्य महत्त्वम्, सासु. 22.3-4:393-402
— महाभाष्ये देवदत्तस्य जीवनवृत्तम्, सासु. 38.3-4: 135-145.
— महाभाष्यग्रन्थः भोजपुरी च सासु. 40.1-2:7-9
9. उपाध्यायः, महादेवः,
— शब्दार्थस्वरूपविमर्शः, सासु. 24.2:174-181
— अद्वैतब्रह्मविवेचनम्, सासु. 34.3-4:181-184
10. उपाध्यायः, शिवजी,
— शक्तिस्वरूपविमर्शः, सासु. 48.1-2:103-118
— निपातार्थनिर्णयसमीक्षा, सासु. 50.1-2:69-77
11. उपाध्यायः, सभापतिः,
— शब्दब्रह्मविमर्शः, सासु. 1.1:154-157

– शब्दमाश्रित्त्य व्यवहारपथमागतानां लिङ्गानां निर्णयः, सासु. 18.3:1-12.
– छात्रोपयोगिव्याकरणविपयविमर्शः, सासु. 18.3:89-92
12. ओझाः, केदारनाथः,
– पाणिनीयं व्याकरणम्, सासु. 31.1-2:1-10
– वैयाकरणानां शब्दाद्वैतम्, सासु. 36.1-4:
– स्फोटतत्त्वनिरूपणम्, सासु. 38.3-4:146-152
– शाब्दिकानां रसख्यातिः, सङ्गमनी 8.1:5
13. ओझाः, रामनन्दनः,
– धात्वाख्यातार्थविचारः, सासु. 33.3-4:218-225
– वैयाकरणानां शब्दसृष्टिप्रक्रियाविमर्शः, सासु. 34.1-2: 17-22
– व्याकरणाध्ययनोपयोगित्वविमर्शः, सासु. 34.3-4:209-213
– स्फोटविमर्शः, सासु. 35.1-2:65-69
– उपसर्गाणां द्योतकत्वं वाचकत्वं वा 1 सासु. 35.3-4: 203-205
– प्रातिपदिकार्थस्य पञ्चविधता, सासु. 36.1-4:107-111.
– लकारार्थविवेचनम्, सासु. 37.1-4:199-204
– बौद्धार्थपदार्थविचारः, सासु. 38.3-4:153-158
– निपातार्थविचारः, सासु. 40.3-4:16-20
14. गोस्वामी, महाप्रभुलालः,
– वैयाकरणमते सायुज्यम्, सासु. 36.1-4: 98-106
– ओङ्कारस्य दार्शनिकं स्वरूपम्, सासु. 37.1-4:185-198
15. चट्टोपाध्यायः, क्षितीशचन्द्रः,
– पाणिनिना स्वप्नेऽपि असम्भाविताः प्रत्याहाराः, मञ्जूषा, 11.1
16. चट्टोपाध्यायः, क्षेत्रेशचन्द्रः
– भाषाविज्ञान दृष्ट्या शब्दार्थयोः सम्बन्धः, सासु. 13.1-4: 231
17. चतुर्वेदी, मिथिलेशकुमारः,
– शब्दसाधुत्वे शिष्टप्रामाण्यम्, सासु. 28.3-4:298-307
18. चतुर्वेदी, राधेश्यामः,
– शब्दब्रह्मणि निष्णातः, सासु. 38.1-2: 53-58
– आगमशास्त्रम्, तत्र वाक्यत्त्वम, सासु. 49.3-4:175-183
19. चतुर्वेदी, राममूर्तिः,
– आर्षपरम्परायां शिक्षाग्रन्थानामैतिह्यम्, सासु. 41.3-4:199-200
– वेदव्याख्याने पदपाठस्य महत्त्वम्, सासु. 48.3-4: 144-149
20. चतुर्वेदी, रमाधीनः,
– प्रकृतिप्रत्यययोः सम्बन्धविमर्शः, भट्टाभिराम-शास्त्र्यभिनन्दनग्रन्थः, 1981.
21. चतुर्वेदी, शारदा,
– भारतीयदर्शनदिशा भाषातत्त्वसमीक्षणम्, सासु. 33.3-4

— भाषाविज्ञानदृष्ट्या अर्थविकासः, सासु. 34.3-4:233-240
22. झाः, उदयनाथ,
— शब्दार्थतादात्म्यभङ्गः, सासु. 40.3-4:31-36.
23. झाः, भूपनारायणः
— दर्शनेषु शब्दस्वरूपम्, सासु. 5.2:9-12
24. झाः, वेदानन्दः,
— शब्दब्रह्मवादस्य उद्गमो विकासश्च, सासु. 27.3:208-225.
25. झाः, वृजनाथ,
— प्रातिपदिकस्य प्रारूपं वर्गीकरणं च, सासु. 16.1-2
— समासोक्ति-समासशक्त्योः समता, सासु. 22-1:49-53.
26. तिवारी, ओङ्कारनाथः,
— भाषाचिन्तने निघण्टोः योगदानम्, सासुः 49.3-4:137-146.
27. तिवारी, शैलकुमारी,
— ध्वन्यध्वावबोधः, सासु. 43.1-2:111-112
28. त्रिपाठी, अवधविहारी,
— वर्णविमर्शनम्, मञ्जूषा 11.4.
29. त्रिपाठी, जयप्रकाशः,
— अष्टाध्यायीसङ्गतिविमर्शः,सासु. 33.1-2:38-48.
30. त्रिपाठी, व्रजकिशोरः,
— शाब्दे कालनिर्णयः, सासु. 46.1-2:55-64
— वेदानामपौरुषेयत्वम्, सासु. 48.1-2:86-102.
31. त्रिपाठी, भागीरथप्रसादः,
— अगू-अर्थविवेचना, सासु. 21.1:68-72
— संज्ञायां जन्याः (4.4..82) जायाया निङ् (5.4.134), सासु. 22.1:75-93
— छात्रः, छात्रा, छात्री, सासु. 24.1:14-24
— अनेकार्था हि धातवः, सासु. 26.2:139-150
— करणार्थकः √कृ (डुकृञ्): अर्थविज्ञानम्, सासु. 26.3-4:374-387
— उपादानार्थकः √ग्रह (ग्रह): अर्थविज्ञानम् सासु. 27.1:7-17
— सामर्थ्यार्थकः √कृप् (कृपू) : (अर्थविज्ञानम्, सासु. 27.2:101-114
— दानार्थकः√दा (डुदाञ्): अर्थविज्ञानम्, सासु. 27.3:226-229.
(गतिभक्षणार्थकः चर् (चर): अर्थविज्ञानम्, सासु. 29.2:116-132
— प्राचीनभारते शब्दसंक्षेपविद्या, सासु 31.3-4:169-172, सङ्गमनी 11.3:6-8.
— पाणिनिपरवर्तिनः शाकटायनव्याकरणस्य कश्चिद् विशेषः, सासु. 32.3-4:133-138
— आगमकारो महाकविः कालिदासः, सासु. 39.1-4:140-147.
— ऋग्वेदसंहिताभाषाया भाषातत्त्वस्य, संस्कृत वाङ्मयमन्थनम् च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी, 1990

– संस्कृतादिभारतीय भाषाशब्द , संस्कृत वाङ्मयमन्थनम् च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी, 1990 निर्वचनसमस्या
– धातुनामनेकार्थत्वम् संस्कृत वाङ्मयमन्थनम, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी, 1990
– अभ्यासः, आम्रडितम्, अभ्यस्तं चेति, पाणिनीयशब्दानां विश्लेषणम्, संस्कृत वाङ्मयमन्थनम् च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी, 1990
– नागेशभट्टकृते द्विविध उपदेशे संस्कृत वाङ्मयमन्थनम् च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, गदाहैमवतीसाक्ष्यम्
– अहो संक्षिप्तता कातन्त्रीया संस्कृत वाङ्मयमन्थनम्, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी, 1990
– महाभाष्यस्य महाभाष्यत्वम्, संस्कृत वाङ्मयमन्थनम् च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी, 1990
– शेषकृष्णपण्डित्कृतपूर्वाचार्यसमीक्षानिर्दशनम्, संस्कृत वाङ्मयमन्थनम् च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी, 1990
– नव्यन्यायसंख्या व्याकरणविषयोपपादनम्, संस्कृत वाङ्मयमन्थनम् च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी 1990
– प्राचीनभारते शब्दसङ्क्षेपविद्यास्वरूपम्, संस्कृत वाङ्मयमन्थनम् च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी 1990
– काव्याश्रितव्याकरणस्वरूपम् संस्कृत वाङ्मयमन्थनम्, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी, 1990
– अभिनवशाकटायनव्याकरणम्, संस्कृत वाङ्मयमन्थनम्, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्,
– अष्टाध्यायीवृत्तिवैशिष्ट्यम्, संस्कृत वाङ्मयमन्थनम्, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी, 1990
– संस्कृतवाङ्मयेप्राकृतभाषायाः संस्कृत वाङ्मयमन्थनम्, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, स्मरणं प्रभावश्च
– अपाणिनीयाद् रिपूधातोः, रिपुशब्दनिष्पत्तौ, संस्कृत वाङ्मयमन्थनम्, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्, कश्चिन्नूतनः प्रकाशः
– ईयसुन्प्रत्ययस्य भाषातात्त्विकं विवेचनम् संस्कृत वाङ्मयमन्थनम्, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्,
– संस्कृतभाषाया व्याकरणानि, संस्कृत वाङ्मयमन्थनम्, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्,
– अधायुशब्दव्युत्पत्तिप्रसंङ्गे शाङ्करभाष्यसमीक्षणम्, संस्कृत वाङ्मयमन्थनम्, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्,
– नक्तकशब्दनिरुक्तिनिभालनम् संस्कृत वाङ्मयमन्थनम्, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्,
– नामशब्दनिर्वचन निरूपणम् संस्कृत वाङ्मयमन्थनम्, च स्वरूपम् वाग्योगचेतनापीठम्,

32. त्रिपाठी, राजकिशोर,
– यत्नो द्विधा, सासु. 24.2:146-151

33. त्रिपाठी, रामकिशोरः
– स्फोटमूलको जगद्व्यवहारः, सासु. 42.3-4:238-246.
– शक्तिस्वरूपविमर्शः, सासु. 43.3-4:213-223
– निपातार्थसिद्धान्तविमर्शः, सासु. 46.1-2:18-30
– नामार्थविमर्शः, सासु. 49.1-2:33-44
34. त्रिपाठी, रामदेवः,
-- वर्णानां स्थानप्रयत्नसमीक्षा, सासु. 47.3-4:257-267.
35. त्रिपाठी, रामनारायणः,
– स्फोटो ध्वनिश्चः, सासु. 47.3-4:268-276
36. त्रिपाठी, रामप्रसादः
(1981) पाणिनीयव्याकरणे धातूनां भेदविमर्शः, पट्टाभिरामशास्त्री- अभिनन्दनग्रन्थः।
(1983) व्याकरणदर्शनदृष्ट्या शब्दस्वरूपविमर्शः, आम्भृणीयम, रमेश चन्द्रशुक्लाभिनन्दनग्रन्थः,
(1987) व्याकरणशास्त्रोल्लासे काश्याः स्थानम्, गोपीनाथकविराज-अभिनन्दनग्रन्थः
– व्याकरणदर्शने सृष्टिप्रक्रियाविमर्शः, ऋषिकल्पन्यासः:, राजेश्वर शास्त्रिद्राविडाभिनन्दनग्रन्थः, भारतीय परिषत्, प्रयागः, सासु. 23.3.223-236.
– व्युत्पत्तिवादः, न्यायसत्रम्, संस्कृतपरिषद्, सागरविश्वविद्यालयः, सागरम्,
(1997) वाक्यपदीयालोके शब्दब्रह्मस्वरूपविमर्शः, आचार्यदयानन्द-भार्गव-अभिनन्दनग्रन्थः, वैदिक-अध्ययनकेन्द्रम्, जोधपुरम्,
– प्रतिभावाक्यार्थः, सासु 23.4:299-312
– पाणिनीयं व्याकरणं भाषाविज्ञानं च, सासु. 27.1:1-6
– प्रतिषेधसूत्रस्य संज्ञाशास्त्राविरिक्तत्वमपि, सासु. 31.1-2:11-19
– व्यञ्जनावृत्तिसमीक्षा, सांसु. 31.3-4:129-135.
– व्यञ्जनावृत्तेः भेदसमीक्षा, सासु. 32.1-2:5-9
– तन्त्रागमदृष्ट्या बौद्धपदार्थविमर्शः, सासु. 33.1-2:19-29
– संस्कृतव्याकरणे वाराणस्यां योगदानम्, सासु. 33.3-4:208-217
– वाक्यार्थस्य प्रतिभारूपत्वम्, सासु. 34.1-2:8-16.
– भाषाविज्ञानस्य बीजचिन्ता, सासु. 35.1-2:58-64
– अध्यासस्वरूपं तन्निरासोपायाश्च, सासु. 36.1-4:78-89.
– पाणिनीयव्याकरणस्य वैशिष्ट्यम, सासु. 38.1-2:7-10
– अष्टाध्याय्यां नियमस्वरूपमविमर्शः, सासु., 42.1-2:1-13
– शैवागमस्वरूपविमर्शः, सासु. 42.3-4:161-182.
– शैवागमदृष्ट्या मन्त्र-भाव-मुद्रा-पाशादिविमर्शः, सासु. 43-1-2: 1-16
– कानिचन स्मरणानि, सासु. 45.3-4:149-152
– नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः, सासु. 46.1-2:1-10
– कतिपयपाणिनीय सूत्रमीमांसा, सासु. 46.3-4:177-187, 47.1-2: 1-12, 47.3-4:151-166,

48.9-1:1-15, 48.3-4:119-132, 49.1-2:1-19, 49.3-4:93-108, 50.1-2:1-41, 50.3-4:179-194.

— व्याकरणदर्शनदृष्ट्या वाक्यार्थस्य प्रतिभारूपत्वम्, संस्कृतप्रतिभा, 7.1-2, साहित्य अकादेमी, दिल्ली

— संस्कृतभाषाया भाषान्तरे प्रभावः, सङ्गमनी 6.1:7-9

37. त्रिपाठी, रामेश्वरः,

— व्याकरणदर्शनस्य बीजचिन्ता, सासु. 30.3-4:

— संस्कृतभाषाया भाषान्तरे प्रभावः, सङ्गमनी 4.4:37-38.

38. त्रिपाठी, शिवसागरः,

— शब्दार्थसम्बन्धविमर्शः, सासु. 25.2:148-165

39. त्रिपाठी, श्रीपतिरामः,

(1987) बिन्दुतत्त्वम्, गोपीनाथकविराज-अभिनन्दनग्रन्थः,

— नादवाद-स्फोटवादौ, सासु. 17.1-4:145-158

— शाब्दिकाभिमतोपसर्गपदार्थतत्सङ्ख्याविमर्शः, सासु. 35.3-4:206-210,

— शाब्दिकमते हलन्तशब्देभ्यष्टप्रत्ययविमर्शः, सासु. 42.3-4: 215-219

40. त्रिपाठी, हरिश्चन्द्रमणिः,

— नञर्थविमर्शः, सागरिका 10.2.

— निपातार्थनिर्णयः, सासु. 24.4:371-380.

— उत-निपातस्यार्थविज्ञानम्, सासु. 25.3-4:, 317-330

— उपसर्गाणामैतिहासिको भाषाशास्त्रीयश्चार्थविकासः, सासु. 26.2:188-211, 27.1:18-50

— ई (ईङ् अध्ययने): उपसर्ग प्रत्यभिज्ञात्मको धातुः, सासु. 28.1:27-47

— गणपाठेष्वनालोचिता निपाताः,सासु. 30.1-2:64-84

41. दासः, रामनारायणः,

— आधुनिकविज्ञानदृष्ट्या पराया वाचस्तत्त्वम्, सासु. 25.2:175-180

— आधुनिकदृष्ट्या वर्णाभिव्यक्तिप्रक्रियासमीक्षा, सासु. 25.3-4:307-316

— अकारादिध्वने रेखाकृतिस्वरूपम्, सासु. 27.2:137-147.

— शब्दशक्तिस्तत्सम्बद्धयन्त्राणां च विमर्शः, सासु. 33.3-4: 231-234

— आधुनिक विज्ञानदृष्ट्या ध्वनितत्त्वसमीक्षा, सासु. 34.3-4:225-232.

— शब्दानुविद्धं सर्वं ज्ञानम्, सासु. 43.1-2:60-65

— अकारादिध्वनीनां लिप्यात्मकं स्वरूपम्, सङ्गमनी 6.3:35-40

42. दीक्षितः, रामचन्द्रः, शब्दार्थसम्बन्धमीमांसा, ऋषिकल्पन्यासः, राजेश्वरशास्त्रीद्राविडाभिनन्दनग्रन्थः,

— शब्दार्थममांसा, सासु. 13.1-4:215-222.

43. द्विवेदी, जानकीप्रसादः,

— पाणिनिप्रयुक्ता इच्छार्थकाः केचन शब्दाः, सागरिका 10.1.

— व्याकरणे लोकस्य प्राणाण्यम्, सासु. 14.1:31-55

— कातन्त्रीयो धातुपाठः, सासु 25.1:54-82.
— पाणनीयकातन्त्रव्याकरणयोः गौरवलाधवसमीक्षा, सासु. 31.1-2:20-29.
— एजर्टेनरचितस्य बौद्धसङ्करसंस्कृतव्याकरणस्य पर्यालोचनम्, सासु. 45. 3-4:266-276
— कारकीया विवक्षा, सागररिका, 11.1
— लोके संज्ञानां व्यवहारः, सागरिका 11.3
— कातन्त्रव्याकरणे 'चर्करीत' विचारः, सागररिका, 14.3,
44. द्विवेदी, देवीप्रसादः,
— वाक्यविज्ञाननिरुपणम्, सासु. 40.3-4:64-70
— भारतीयं वर्णपदवाक्यादिविज्ञानम्, सासु. 42.3-4:272-2
45. द्विवदी, ब्रह्मदत्तः,
— अविद्यापरामर्शः, सासु. 35.1-2:1-13
— स्फोटात्मकशब्दतत्त्वविमर्शः, सासु. 35.1-2:14-24
— व्यञ्जनाविलासः, सासु. 35.1-2:25-34
46. द्विवेदी, रामचन्द्रः,
— शैवागमदर्शनेषु परतत्त्वविमर्शः, सासु. 17.1-4:343-352
— आगमस्वरूपविमर्शः, सासु. 44.1-2:1-26
— स्वातन्त्र्यविमर्शः, सासु. 44.3-4:83-100
47. द्विवेदी, रामप्रीतः,
वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डस्यानुशीलनम्, सासु. 46.3-4:188-200
48. द्विवेदी, श्रेयाशंकुमारः,
कर्मकारकविमर्शः, सासु. 43.1-2:66-70
49. पञ्चोली, बालकृष्णः,
— शाब्दवोधसहकारिकारणपर्यालोचनम्, सासु. 13.1-4:97-114.
वैयाकरणनये शाब्दज्ञानस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वविवेकः, सासु. 17. 1-4
50. पाण्डेयः, कान्तिचन्द्रः,
— स्वातन्त्र्यवादी भर्तृहरिः, सासु. 17.1-4:97-100.
— शैवद्वैताद्वैतदर्शनम्, सासु. 18.1-2:27-64.
— शैवद्वैतदर्शनम्, सासु. 18.1-2:1-26
— शैवद्वैतदर्शनम्, सासु. 18.1-2:65-100
51. पाण्डेयः गंगारामः,
— प्राकृतशब्दस्य अर्थस्तद्व्याप्तिश्च, सासु. 32.3-4:226-229
52. पाण्डेयः, गायत्रीप्रसादः,
(1983) कालविमर्शः, आचार्यरमेशचन्द्रशुक्लाभिनन्दनग्रन्थः
53. पाण्डेयः, ब्रह्मानन्दः,
— प्रातिपदिकम्, सासु. 29.4:289-291

54. पाण्डेयः, रमाकान्तः,
— रूपावतारे पाणिनीयसूत्राणां पाठभेदाः, सागरिका 34.2:33.39.
(1998) स्फोटसिद्धान्तस्य वेदमूलकत्वम्, आचार्यकृष्णकान्त-चतुर्वेदी-अभिनन्दनग्रन्थः, दिल्ली, सङ्गमनी 26.2:4-25
55. पाण्डेयः, श्रीकान्तः,
— कारकस्वरूपम्, सासु. 23.4:370-377
56. पाण्डेयः, श्रीरामः,
— शब्दस्वरूपसमीक्षा, सासु. 46.1-2:31-42
57. पुरोहितः, रामकृष्णः,
— पाणिनीयशाकटायनव्याकरणयोः प्रत्याहारसूत्राणां प्रत्याहाराणां च समीक्षणम्, सासु. 33.1-2: 49-56.
58. फड़के, अनन्तशास्त्री,
— नाममीमांसा, सासु. 5.2:52-54
59. बालशास्त्री,
— विश्वस्मिन्, श्रीपण्डितः (1.10.1974)
— चार्थाः, गाण्डीवम् 26.2-75 ततः, 30.3.75
— स्फोटविवेचनम्, सागरिका 18.3
— तिङर्थविमर्शः, सागरिका 21.2
— उपपदविभक्तिः, सागरिका 25.1
— उपपदविभक्त्यर्थः, सागरिका 25.2
— तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, सागरिका 25.4, 26.1.
(1998) सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो भट्टश्रीनागेशः, आचार्यकृष्णकान्तचतुर्वेदी- अभिनन्दनग्रन्थः, दिल्ली, सागरिका 34.2:29-32
60. भट्टाचार्यः, आदित्यनाथः,
— समासतत्त्वे सामर्थ्यरहस्यसंवादः, सासु. 38.1-2:11-43.
— करणस्वरूपे गुरुशिष्यसंवादः, सासु. 38.3-4:159-174
— ब्रह्मज्ञानशब्दस्य निर्दुष्टार्थपरीक्षणम्, सासु. 45.1-2:117-125.
— प्रातिपदिकत्वविचारः, सासु. 49.3-4:166-174.
61. भट्टाचार्यः, मनुदेवः,
— (1981) स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ, पट्टाभिरामशास्त्री-अभिनन्दन ग्रन्थः,
62. भट्टाचार्यः, रामशङ्करः,
— अष्टाध्यायीक्रमसमालोचनम्, सासु. 6.2:220-228.
— अष्टाध्यायीप्रकरणसमालोनम्, सासु. 6.3-4:364-379.
— संज्ञानिष्पादकसूत्रसमालोचनम्, सासु. 12.2:50-56, 12.3-4:69-75.
— यास्कापठितानां निर्वचनानां सङ्कलनम्, संस्कृतरत्नाकारः 18.1-2.
— ज्योतिषशब्दस्य साधुत्वम्, सासु. 19.1:79-82.

— पाणिनीयानि लाघवकौशलानि, सङ्गमनी, 2.2:92-96.

63. भट्टाचार्यः, विश्वनाथः,

— (1973) वाग्मिशब्दनिर्वचनविचारः, चारुदेवशास्त्री-अभिनन्दनग्रन्थः,

64. मिश्रः, आद्याप्रसादः,

— भूतकालिकलकाराणाम् अर्थभेदविचारः, सासु. 35.1-2:70-78

— स्फोटसंस्तवः, सासु. 35.3-4:179-188.

— हेतुकरणयोरर्थभेदनिरूपणम्, सासु. 48.1-2:73-77.

65. मिश्रः, कालीप्रसादः,

— व्याकरणदर्शनम, सासु. 17.1-4:1-16

66. मिश्रः, देवस्वरूपः,

— अपभ्रंशशब्दानां साधुपूर्वकत्वविमर्शः, सासु. 49.1-2:30-32

67. मिश्रः, जयप्रकाशः,

— व्याकरणशास्त्रे गुणविमर्शः, सासु. 46.1-2:43-54

68. मिश्रः, मुरलीधरः,

— मुखं व्याकरणं स्मृतम्, ऋषिकल्पन्यासः, राजेश्वरशास्त्रि- द्राविडाभिनन्दनग्रन्थः।

— शब्दस्वरूपविमर्शः, सासु. 6.1:165-184.

— आत्मतत्त्वविमर्शः, सासु. 12.2:11-24, 12.3-4:47-56.

— व्याकरणशब्दनिरुक्तिः, सासु. 13.1-4:87-96.

— णिजर्थविचारः, सासु. 16.3-4:23-26.

— शब्दाद्वैतवादिनामवान्तरमतभेदः, सासु. 17.1-4:101-114

— लकारार्थविचारः, सासु. 18.4

— तत्त्वमसीत्यादिचतुर्णां महावाक्यानाम् अन्येषामपि अद्वैतपराणां विचारः, सासु. 22.3-4:352-361

— वैयाकरणाचार्याणां लोकविज्ञानानुवर्तित्वम्, सासु. आश्विनपौषाङ्कः, 2006 वि. : 144-147.

69. मिश्रः, रामनारायणः,

— धात्वर्थवादविमर्शः, सासु. 34:1-2:27-32

— शक्तितत्वनिरूपणम्, सासु. 34.3-4:214-224

— स्फोटमीमांसा, सासुः 42.1-2:1-80

70. मिश्रः, राममनोहरः,

— फलस्य धात्वर्थत्वविचारः, सासु. 35.1-2:79-89

71. मिश्रः, श्रीनारायणः,

— शब्दानुशासनस्य प्रथमः प्रवक्ता ब्रह्मा न वा, सासु. 26.2:151-153.

— भाषायाः प्रयोजनं रूपं च, सागरिका 10.2.

72. मिश्रः, हरिरामः,

— वैयाकरणैः प्राथम्येन लक्षणाशब्दशक्तेः, विवेचनम्, सासु. 3.4:72-77.

73. मुसलगांवकरः, गजाननशास्त्री,

— भाषाविवेचनम्, सागरिका 10-4.
— भाषावैज्ञानिकगुरुर्महर्षिर्यास्कः, सागरिका 14.3
74. मोकाटे, गणपतिशास्त्री,
— शाब्दबोधकारणनिर्वचने न्यायमतम्, सासु. 1.1:187-189.
75. मोकाटे, श्रीकृष्णशास्त्री,
— महाभाष्याह्निकद्वयवार्तिकविवरणम्, सासु. 19.3:229-246.
76. शर्मा, कमलनयनः,
— (1981) अनवयवस्यैव वाक्यस्य वाक्यार्थवाचकतेति सिद्धान्तसमीक्षा, पट्टाभिरामशास्त्री-अभिनन्दनग्रन्थः।
77. शर्मा, कृष्णकान्तः,
— (1981) कर्त्ता आख्यातवाच्यः, पट्टाभिरामशास्त्री-अभिनन्दन-ग्रन्थः
78. शर्मा, देशराजः,
— कृदन्तक्रियारूपाणाम् ऐतिहासिकपृष्ठभूम्याम् आदिकाव्यस्य कृदन्तक्रियारूपाणि, सासु. 40.1-2:21-36.
79. शर्मा, रघुनाथः,
— शिवतत्त्वविमर्शः, सासु. 13.1-4:141-150.
— व्याकरणे शब्दार्थसम्बन्धः, सासु. 13.1-4:205-214.
— प्रतिभाविमर्शः, सासु 16.3-4: 103-123.
— शब्दाद्वैतविमर्शः, सासु. 17.1-4:81-96.
— व्याकरणदर्शने शब्दसामान्यदर्शनम्, सासु. 24-2:197-250.
— व्याकरणदर्शने वाक्यविमर्शः, सासु. 24.4:293-356.
— व्याकरणदर्शने पदविमर्शः, सासु. 24.4:357-367.
80. शर्मा, राजेन्द्रप्रसादः,
— व्याकरणसिद्धान्ते शब्दार्थयोः सम्बन्धस्तत्र नागेशसिद्धान्तितबौद्धार्थ-सत्तावादस्य, प्रत्याख्यानं च, सासु. 39.1-4:193-205.
81. शास्त्री, अमलः,
— ओङ्कारः शब्दब्रह्मेति, सासु. 35.1-2:90-94.
82. शास्त्री, अशोकचटर्जी,
— तादर्थ्ये तुमुन्प्रयोगो पाणिनिः कात्यायनश्च, सासु. 42.3-4:190-198.
83. शास्त्री, गोपालः,
— पाणिनिपद्धतौ स्त्रीसमादरः, सङ्गमनी 1.3:16-18.
84. शास्त्री, गौरीनाथः,
— ब्रह्मसायुज्यम् (वैयाकरणसम्मतम्) सासु. 36.1-4:33-41
85. शास्त्री, देवदत्तः,
— अक्षरविज्ञानम्
86. शास्त्री, परमानन्दः,

– शव्दब्रह्मदत्तम्, सासु. 17.1-4:121-130
87. शास्त्री, सीतारामः,
– क्रियाविशेषणतत्त्वम्, मञ्जूषा 11.3.
– शाब्दबोधः, सागरिका, 13.3:315-322
88. शास्त्री, हिन्दकेसरी,
– भाव एव हि धात्वर्थ इत्यविच्छिन्न आगमः, सासु. 27.4:342-346.
89. शुक्लः, कालिकाप्रसादः,
– व्याकरणस्य स्वतन्त्रदर्शनत्वालोचनम्, सासु. 17.1-4: 131-144
– व्याकरणस्वरूपम्, सासु. 22.1:13-28
– स्फोटविचारः, सासु. 37.1-4:176-184.
90. शुक्लः, बदरीनाथः,
– कानिचन संस्मरणानि, सासु. 33.3-4:187-195.
– स्फोटविस्फोटः सासु. 12.2:30-39.
– सत्तास्वरूपविमर्शः, सासु. 17.1-4:379-386.
– अवच्छेदकता, सासु. 37.1-4:153-160.
91. शुक्लः, रामकिशोरः,
– यत्वमीमांसा, सासु. 29.1:25-40
92. शुक्लः, रामयत्नः
– (1987) अर्थवत्प्रातिपदिकम्, गोपीनाथक विराजअभिनन्दनग्रन्थः
– अविद्यानिरूपणम्, सासु. 30.3-4.
– व्याकरणपदार्थविमर्शः, सासु. 31.3.4:196-210.
– व्याकरणशास्त्रस्य अद्वैतपरत्वम्, सासु. 39.1-4:163-172.
93. शुक्लः, रामवदनः
– शब्दशक्तिविचारः, सासु. 33.3-4:199-204.
– स्फोटविवेचनम्, सासु. 34.1-2:1-7.
– व्यापारस्य धात्वर्थत्वम्, सासु. 35.1-2:51-57
– समासशक्तिविमर्शः, सासु. 43.3-4:204-208

मिथिलायां संस्कृतकाव्यरचना

शशिनाथ झा

भारतीयस्वातन्त्र्यानन्तरं संस्कृतकविषु नूतनैका स्फूर्तिर्जाता। सामयिक-वातावरणं तेषां वाणीषु अनुस्यूतम्। देशस्य स्थितिः, समस्या, शिक्षा, समाजस्तरोन्नयनं, राजनेतारः, विदेशसम्बन्धो, देशरक्षा इत्यादयो विषयाः संस्कृतकाव्येषु प्रासङ्गिकतया, मुख्यतया वा समागताः। परन्तु प्राचीना काव्यधारा अबाधगत्या साम्प्रतमपि प्रवहत्येव।

मिथिलायां विगत पञ्चाशद्वर्षेषु संस्कृतकाव्यरचना क्षेत्रे विहित-कार्याणि परिचाय्यन्ते। अत्रैतदवधौ सप्तमहाकाव्यानि रचितानि—(1) मधुवनीस्थेन पं. क्षेमधारिसिंहेन *सुरथचरितं,* (2) मुजफ्फरपुरस्थेन पं. भवानीदत्त शर्मणा *सौमित्रिसुन्दरीचरितम्,* (3) दरभङ्गास्थेन पं. रामचन्द्रमिश्रेण *वैदेहीचरितम्,* (4) नेपालदेशस्थ-दक्षिणाभागीय-मिथिलावासिना पं. पशुपतिझाशर्मणा *नेपालसाम्राज्योदयम्,* (5) जम्बूस्थलीग्रामवासिना पं. मतिनाथमिश्र-मतङ्गेन *भार्गवविक्रमम्,* (6) लोहनाग्रामवास्तव्येन पं. कृपाकान्त ठक्कुरेण *आञ्जनेय-चरितम्,* (7) लगमाग्रामस्थेन पं. रामकुमारशर्मणा च *भरतचरितं* महाकाव्यं विरचितम्।

शताधिकानि खण्डकाव्यानि रचितानि—(1) पं. जीवनाथशर्मणो *महेन्द्रप्रतापोदयम्,* (2) पं. श्यामसुन्दरझाशर्मणो *राजलक्ष्मीचरितम्,* (3) पद्मश्री विष्णुकान्तझाशर्मणे *राजेन्द्रवंशप्रशस्तिः,* (4) पं. रामचन्द्रमिश्रस्य *याज्ञसेनी, तरुकथा* च, (5) पं. काशीनाथ मिश्रस्य *स्मरदहनमञ्जरी, हर्षकीर्तिमञ्जरी, हर्षकीर्तिलता* च (6) रामजी ठाकुरस्य वैदेहीपदाङ्कम, *राधाविरहश्च,* (7) हरिकान्तझाशर्मणो *जम्बूकाश्मीरसुषमारत्नमित्यादीनि।*

बहवः कवितासंग्रहाः प्रकाशिताः—पं. आनन्दझाशर्मणा *आनन्दमधु-मन्दाकिनी,* कविशेखरबदरीनाथझाशर्मणः *काव्यकल्लोलिनीत्यादयः।*

गुणेश्वरचरितचम्पूः, रमेश्वरचम्पूः, सीमा, महर्षिविश्वामित्रम् इत्याद्या गद्यग्रन्थाः, गीतरत्नावली, *गीतशतकम्*, संस्कृतगीतमालिकाइत्याद्यागीत-काव्यग्रन्थाः, *भारतीयसर्वस्वम्, क्षेमकाव्यकल्पद्रुमइत्याद्या* दार्शनिककाव्य ग्रन्थाः प्रशंसनीयाः सन्ति।

संस्कृतदृश्यकाव्यकारेषु पं. जीवननाथ झा, पं. गङ्गेश मिश्रः, पं. आनन्द झा, पं. गङ्गाधरमिश्रः, पं. मतिनाथ मिश्रः, पं. ऋद्धिनाथ झा, पं. शशिनाथ झा, पं. नोदनाथ मिश्र प्रभृतयो मुख्याः परिगण्यन्ते।

एतद्वधिककविषु कतिपये महाकवयो दिवङ्गताः। यथा कविशेखर बदरीनाथझा, पं. ऋद्धिनाथझा, पं. दीनबन्धुझा, पं. जीवनाथझा, पं. आनन्दझा, पं. उपेन्द्रठाकुरः, वाबूमिश्रः, कुमुदनाथ मिश्रः, कुलानन्दमिश्रः उदयकान्तझा, क्षेमधारीसिंहः, गङ्गेशमिश्रः, गिरिजानन्दझा, भवानीदत्त शर्मा, तेजनाथझा, राजेन्द्रझा, रमानन्दझा, रामचन्द्रमिश्र, विष्णुकान्तझा, व्रजनाथझा, श्यामसुन्दरझा, सीतानाथझा, हरिमोहनमिश्रश्चेत्याद्याः।

साम्प्रतं पं. मतिनाथ मिश्रः, रामकिशोरझा 'विभाकरः', काशीनाथमिश्रः, रामजीठाकुरः, कृष्णानन्दझा, वैद्यनाथमिश्र 'भास्करः', कृपाकान्त ठाकुरः, यन्त्रनाथ मिश्रः, रामकरणशर्मा, शशिनाथझा, शङ्करजीझा, मीनाकुमारी, रामकुमारशर्मा, परमानन्दझा चेत्याद्याः कवयः स्वकविताभिः संस्कृतभारतीं भूषयन्ति, पत्रिका, आकाशवाणी लोकमञ्चाश्चाधिरोहन्ति।

एतदवधिकेषु कविषु कतिपयेषां वैशिष्ट्यमधस्तान्निरूप्यते—

महावैयाकरण पं. दीनबन्धु झा—(1878-1955) मुख्यतया वैयाकरणोऽप्ययं कविरूपेणापि प्रथितः। अस्य रसिकमनोरञ्जिनी सार्धद्विशतपद्यामित्का शृंङ्गाररसमयी रचनास्ति। मुग्धा-मध्या-प्रगल्भेति-नायिकात्रितयस्य क्रमशः स्वभाववर्णनं प्रसङ्गत्रयात्मकाध्यायत्रयेष्वत्र कृतम्। दाम्पत्यव्यवहार-चातुर्यप्राप्तिः काव्यस्यास्य लक्ष्यम्। प्रथममूलनाय पतिसमीपं सखीगणैर्नीयमाना मुग्धा वणर्यते—

'नेयं यास्यति हीयतां, 'कथमिव त्याज्या बलान्नेष्यते'
'चित्ते कामयते न किं मम सखी, 'गच्छालि! भीतिः कुतः'?
इत्येवं सवयोजनैरनुपदं सम्भाषमाणैर्ह्रिया
शोभां कामपि बिभ्रती नववधूर्लीलागृहं नीयते।।

—*मुग्धाप्रसंगः*—8

अलङ्कारचमत्कृत-विशदाशयप्रकाशने कविः परमनिपुणोऽस्ति—

यदीयमङ्कं त्वमधिष्ठितासि
त्यजेत् कथं त्वामवितृप्त एषः।
को नाम वारामिह शैत्यसारां
जहाति धाराममनिवृत्ततृष्णः।। *मुग्धा.* -31

एतत्प्रणीतस्तुतिकाव्येष्वति सामयिकपरिवेशः प्रतिविम्बितोऽवलोक्यते—

आभाति माधव तवोरसि वर्तमानं
श्रीवत्सलाञ्छनमनुत्तमशान्तमूर्त्तेः।
त्रैलोक्यवर्तिपुरुषोत्तमतापरीक्षा—
प्रोत्तीर्णता-परिचयाक्षरमुद्रणेव।। —*विष्णुस्तुतिः।*

क्षेमधारिसिंहः (1893-1961 ई.)—दार्शनिककविवरोऽसौ मिथिलास्थ- खण्डवला-राजवंशोत्पन्नो मधुवनी-नगरवासी आसीत्। अयं सुरथचरितं महाकाव्यं विरचितवान् यत्र सरलता सरसता च दार्शनिक भावसमुच्छलि- तावलोक्येते।

यथा—पुंस्कोकिलोऽयं हि रसालमञ्जीं
भुक्त्वा निकूजत्यतिशोणदृष्टिः।
स कामदूतः प्रमदाजनानां
हन्तायवायं विरहानलत्वात्।। 3-42

एतन्महाकाव्योपरि मुजफ्फरपुरस्थ-विहारविश्वविद्यालय संस्कृतविभागीय प्राचार्याः डॉ. सतीशचन्द्रझामहानुभावाः शोधकार्यं विधाय प्रकाशितवन्तः।

सरलशैल्या सहृदयानुरञ्जनमस्य परमं वैशिष्टम्। समाधिसंतूकस्य वैश्यस्य पत्न्या तिरस्कारः, पश्चाच्च शुद्धहृदयतया उभयोरैकमत्यञ्चात्र सामयिक-सामाजिक-परिवेश इव वर्णितम्। निर्धनानां सुखशयनगृहवर्णनं यथा—

धनेन हीनोऽपि नरश्च शीते पलालसज्जीकृत'शय्यिकायाम्।
निशां नयत्येव सह स्वपत्न्या सुखं समालिङ्गितविग्रहः सन्। 7-25

कविशेखरबदरीनाथझा (1893-1973 ई.)— राधापरिणयमहाकाव्यस्य प्रणेतृत्वेन प्रख्यातोऽसौ कविर्भारतीय-स्वातन्त्र्योत्तरं स्वकीयविविधकाव्यरचनाभिः सुरभारतीं भूषितवान्। *गुणेश्वर-चरितचम्पूः* एतस्य गद्य पद्यबन्धकलां नितरां प्रकाशयति। संस्कृत-गीतरत्नावल्यामस्य भक्तिभावनाचमत्कृतास्ति। काव्यकल्लोलिनी एतस्य कवितासंग्रहोऽस्ति। शारदां स्तुवन् कविः सुललितां वाणीमवतारयति—

हरिगुणगरिमाचार्यां, हृदये धार्या मनीषिभिः संततम्।
आर्या जड़परिहार्यां, शतधृतिभार्यां मुदे बन्दे।।
जड़ताव्रततिकृपाणी, वाणीममलीकरोति कल्याणी।
वाणीपदपरिचर्या, शाणीयति मतिमणेः, पुंसाम्।।

(काव्यकल्लोलिनी-आर्यास्तुतिः)

राधां स्तुवन् कविः श्लेषोक्त्या प्रकृतिं वर्णयति–

दरोङ्गतसुमा, स्वनन्मधुपमण्डलीमण्डिता
हरित्किसलयावृता मृदुतमप्रतानाञ्चिता
गुरुस्तवकसन्नता चलतमालमालम्बिता
क्षणं नयनगोचरीभवतु काऽपि हैमी लता।।7।।

वर्तमान समये संस्कृतभाषायाः स्थितिविषये कविशेखरो वक्ति–

आद्या श्रुतिस्मृतिवपुर्निरधारि धीरैः
धर्मप्रसूरमृतवाक् सुरगीः पुरा या।
जीवत्स्वपि द्विजकुलेषु खलाः सहेलं
तामेव हन्त! मृतवाचमुदाहरन्ति।।
या ब्राह्मणं स्वयमुपेत्य जगादपूर्वं
गोपाय मां यदपि शेवधिरस्मि तेऽहम्।
अप्युन्नतामुपगता वयमथ तस्याः
शिक्षामुपेक्ष्य किमु रक्षणमाचरामः।।

(काव्यकल्लोलिनी-सुरसरस्वती-10)

जीवनाथ झा, विद्याभूषणः (1910-1977)–कामेश्वरप्रतापोदय-विरुदकाव्य-प्रणयनेन ख्यात शाः कविरयं महेन्द्रप्रतापो-दयकाव्यं विविध-प्रासाङ्गिकी कविताश्चय प्राणैषीत्। सतीमढ़ी, जनकपुरम्, दरभङ्गा चेत्यस्य कार्यक्षेत्रम्। संस्कृतसञ्जीवनम्, देववाणी, मनीषाचेत्यादिपत्रिकासु एतत्प्रणीताः कविता भृशं प्रकाशिताः। श्लेषनैपुण्यमस्य भृशं प्रशंसितम्। तथाहि, राज्ञः कामेश्वरसिंहस्य वैयाकरणेन तादात्म्यवर्णनं द्रष्टव्यमस्ति–

प्रकृति-प्रत्ययकर्त्ता, च्युतसंस्कारप्रयोगपरिहर्त्ता।
त्वमसि सदागममन्ता, शब्दनियन्ता बुधो राजन्।।

–कामेश्वरप्रतापोदयम्।

भगवतो रामस्य चारित्रिकोत्कर्षं वर्णयतानेन लिखितम्–

समाकर्ण्य राज्यं मनो नो यदीयं
जहर्षातिहर्षं तथा काननानि
न गच्छन्नगच्छन्मनोदीनतां यः
प्रसन्नः स रामो हसन्नः समव्यात्।।

—*काव्यलहरी-रामचन्द्राष्टकम्*।

दरभङ्गायां 'मनीषा' पत्रिकायै प्रेषितः सन्देशो दर्शनीयोऽस्ति। तथा हि—

दृढ़सुरगीस्सन्मार्गनिनीषा
त्यक्तविरोधि-कूटूक्तिविभीषा।
रुचिरतत्त्वसुमनोविचिचीषा
भातादधिभारतं मनीषा।

—*मनीषा*-1/2

दरभङ्गाविश्वविद्यालये कर्मचारिणां दलद्वये वैमनस्यमुपलक्ष्य कविः कथयति यद् डॉ. रामकरणशर्मणां कुलपतित्वे ऐकमत्येन संस्कृतोन्नत्यै सर्वे समवेता भवन्त्विति:—

कूर्दनमुत्फाल्नञ्च हेयं
दलैः समग्रैर्मूकैः स्थेयम्।
निर्णीतैक्य स्थिरता कामः।
सकरण आयातो यद् रामः।। *मनीषा* -1/3

नेपालदेशे पञ्चायत-प्रशासने प्रारब्धे राजाधिराजं प्रति कविः कथयति—

पञ्चायत-सरणिस्ते भूयात्।
शिवा सकलविश्वं परिपूयान्।। *काव्यलहरी*

आनन्द झा, कवितार्किकचक्रचूड़ामणिः (1914-1988)—संस्कृतकाव्यजगति युगानुरूपं नूतनतानयनाय कवेः स्तुत्यः प्रयासो जातः। 1976 ई. तः दशाधिकंवर्षं यावद् दरभङ्गायां स्थित्वानेन नाटकत्रयं विविधाः कविताश्च रचिताः, प्रकाशिताश्च। दण्डकच्छन्दसो विन्यासो मञ्चेषु तत्पाठश्च परमं प्रशंसितोऽखिले भारते। भाषाछन्दसां संस्कृते मनोरमतया समावेशोऽनेन कृतः। उर्दूभाषिकगजलच्छन्दसः प्रयोगः, 'शेर'-शायरी' प्रभृति-कवितनुच्छायादि एतस्य काव्ये द्रष्टुं शक्यते। तथा हि—

कीदृशोऽसि निर्दयो दयोदयो न ते।
प्राण एष गन्तुमुद्यतस्त्वया विना।।

शृङ्गारशेरशतकम्-82

"कीदृश्ययेऽसि निर्दया दयोदयो न ते।
भिक्षापि भिक्षुकाय किन्न दीयते त्वया।।1।।
किं निर्मितं हृदस्ति प्रस्तरेण वेधसा।
किं वासि हन्त! मूर्तिरिव हृद्विना कृता।।2।। *शृङ्गारशेरशतकम्।*

देशे नूतनकार्यं प्रतिकविः साकांक्षो भवति। सामयिकं दृश्यं चोपस्थापयति—

कौशिकी तटबन्ध-योजनया प्रसन्ना भाति पूर्वा
पश्चिमापि च 'भाखड़ा' बन्धेन दिङ् ननु भात्यपूर्वा
कं न सुखयत्यत्र खलु 'रीहन्द-दामोदर-विकासो
यत्र भारतशासनेन विधीयते स्तुत्यप्रयासो
भाति ननु राष्ट्रध्वजोऽयम्।।—*राष्ट्रप्रगीतिः-3*

पं. रामचन्द्र मिश्रः (1910-1990)—वैदेहीचरितमहाकाव्यकर्ताऽसौ प्राचीनपरम्परायाः कविः सन्नपि सामायिकविषये सर्वत्रसाकांक्षो दृश्यते काश्मीराक्रमणावसरे एतेन लिखितम्—

यत्र विद्यावनौ ज्ञानदीपोपमः सर्वशास्त्रार्थविन्मम्मटोऽजायत
साद्य काश्मीरभूः कान्दिशीकप्रजाः पामरैरात्मनः सेनयाक्रम्यते।
यत्र शान्तिः सदा स्थायिना वर्तते स्माद्य तत्रापि भीत्या परिभ्रम्यते
जातिभेदस्य बीजं तदीयस्तरुः क्ष्वेड़पुष्पी तदत्रानपैरुप्यते
भावनाभ्रातृभावस्य तत्र स्थितानां जनानां मनोभ्यो बलाल्लुप्यते।।
(*दीनबन्धुस्मृतिग्रन्थः* पृ. 53)

पं. मोतीनाथमिश्रः'मतङ्ग':—भार्गवविक्रममहाकाव्यस्य रचयिता कविरसौ प्रवाहमय सामयिकसंस्कृतगद्यलेखनेऽपि प्रशंसनीयो महर्षि-विश्वामित्रस्य समग्रं जीवनचरितं यत्नतः संगृह्य विस्तृतं गद्यकाव्यं ग्रथितवान्। तत्र पदे पदे प्राच्यविषयवस्तुनः परिष्कार आधुनिक-सन्दर्भे प्राप्यते। राजनीतिः, व्यवहारनीतिः, सदाचारः, प्रकृतिसंरक्षणमित्यादिविषया रोचक-सन्दर्भेण वर्णितः। विशेषतोऽस्य कवे राष्ट्रबन्धुनाटकं नवीनसन्दर्भे राष्ट्रियभावनाभरितं कवित्वगुणगुम्फित वर्तते।

पं. काशीनाथ मिश्रः—विद्यापतिसाहित्यस्य कालिदाससाहित्यस्य चायं विशिष्टतयानुगमनं विधाय विद्यापतिगीतशतीं स्मरदहनमञ्जरीञ्च प्रणीतवान्, यत्रैतस्य स्वाभाविकी वर्णनच्छटा शब्दविन्यासश्च चकास्तः। हर्षकीर्त्तिमञ्जरी पद्यकाव्यं निर्माय कविरसौ सम्राजो हर्षवर्धनस्य भारतप्रसिद्धां कीर्तिं प्रशस्तां विन्यस्य विदेशप्रसिद्धामपि तां परमयत्नतः संगृह्य हर्षकीर्त्तिलतां पद्यात्मिकां निरमात्। अत्रास्य मौलिकता पदे पदे परिलक्ष्यते।

पं. रामकिशोरझा 'विभाकरः'—अस्य महतां प्रशस्तयः, विभाकरवैभवम्, पितृशोकशतकं, मुग्धाशतकञ्चेति कमनीयं काव्यं वर्तते। मुग्धावर्णनात्मकं पद्यमेकमुदाहरणतयास्योपस्थाप्यते—

इहागत्य कान्तेव वार्तां करोति
कदाचिन्ममाज्ञामभीक्ष्णं करोति।
परं सर्वपार्श्वे त्वियं चैकरूपा
न जाने विजानाति मां वा न वेति।

मुग्धाशतकम् 9-21

पं. कृपाकान्तठाकुरः—आञ्जनेयचरितमहाकाव्यप्रणेता कविरसौ समसामयिक-विविधदृश्यवर्णने प्रसिद्धोऽस्ति। तथाहि—

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः
गीतासु गीतं हरिणा पुरा यत्।
प्रातः समुत्थाय तदेव नित्यं
स्मरामि विष्णु प्रतिमं सदैव।
गोष्ठी कवीनां समितिर्नृपाणां
क्रीडा शिशूनां प्रणयोऽङ्गनानाम्।
तदैव साफल्यमुपैति सर्वं
पुरः समीयाद् यदि चायशाला।।—*चायाष्टकम्।*

पं. रामजीठकुरः—प्रवाहमय-कवितायाः प्रणेता, लोकमञ्चरञ्जकः कविरसौ सहृदयसमाजे अतीव प्रियो वर्तते। एतत्कविताया एकमुदाहरणं प्रस्तुयते—

कविकुलगुरु-कालिदास
कविता-वनिता-विलास
वाचस्त्वं दास उत वाणी तव दासी? *विश्वमनीषा पत्रिका*-8/1

इत्थं संक्षिप्ततया कवीनां कृतयः चर्चिताः। तासु प्रकृतिप्रियता, राष्ट्रभावना, लोककल्याणभावना, युगधर्मप्रवाहः, सामयिकता च द्रष्टुं शक्यते। एतदवधौ कवितायाः सर्वापि विधा स्पृष्टा, भृशं रचिता च। गद्यबन्धे कथा, लघुकथा, बृहत्कथा, चम्पूः च रचिताः। पद्यबन्धे महाकाव्यं, खण्डकाव्यम्, काव्यसंग्रहः, कवितासंग्रहः, मुक्तकानि च रचितानि। दृश्य काव्येषु नाटकं, प्रकरणं, प्रहसनं, लघुरूपकम् एकाङ्किरूपकञ्च प्रणीतानि।तदनुसारं वक्तुं शक्यते यदेतद् युगं संस्कृतकाव्यप्रणयनस्य

स्वर्णयुगं वर्तते। परमोत्कृष्ट रचना दृष्ट्या, कृतीनां संख्या-दृष्ट्या सर्वविधवस्तुदृष्ट्या चाप्येतद् युगं परमं समृद्धं प्रतिभाति।

देशस्वातन्त्र्योत्तरं मिथिलायां संस्कृतकाव्यरचनायाः सूची

कविनाम	प्रकाशन वर्षमु	रचना	पत्रिका	प्रकाशनस्थानम्
अच्युतानन्द झा	1976	विज्ञानमहिमा	दीनबन्धुस्मृतिग्रन्थः पृ. 118	इसहपुरम मधुबनी
		श्रद्धाञ्जलि	पृ. 117	"
अमरनाथ झा	1977	सद्गोष्ठीशतकम्	विश्वमनीषा 3/4, पृ. 30-37	दरभंगा "
अमरनाथ झा 'वैदिक'	1984	समस्यापूर्तिः	विश्वमनीषा 8/3, पृ. 6-7	"
अर्जुन झा	1982	समस्यापूर्तिः	विश्वमनीषा 6/2, पृ. 45	"
आद्याचरण झा	1955	तन्मार्जितुंकः क्षमः	संस्कृतसंजीवनम् 30/2, पृ.1	पटना
	1982-88	भारतीयवाङ्मेषु रामकथा वर्णनम् 1-3 भागाः - गद्यम्		पटना .
	1984	प्रयाणगीतम्	विश्वमनीषा 8/4, पृ. ज	दरभंगा
आनन्द झा	1948	स्वतन्त्रभारतम्	सारस्वतीसुषमा 5/1 पृ. 3	वाराणसी
	1948	हर्षगीतिः	सारस्वतीसुषमा 5/2 पृ. 8	"
	1950	प्रतिपच्चन्द्रः	" 6/3 पृ. 244	"
	1951	सूर्योदयः, गौतमद्वयी	सारसवतीसुषमा 7/3, पृ. 160	"
	1962	आनन्दमधुमन्दाकिनी (कविता-संग्रह)	×	लखनऊ

	1974	जगदम्वात्वमेव जलजे	कविशेखरपुष्पाञ्जलि पृ. 93	दरभंगा
	1984	तालतरुः	विश्वमनीषा 8/1, पृ. 17-27	,,
	1984	हृत्परिवर्तनम् (नाटकम्)	×	,,
	1962	पुनर्मिलनम् (नाटकम्)	कालिदासीयोपरूपकसंग्रह	,,
	1984	दासप्रथोन्मूलनम् (नाटकम्)	हृत्परिवर्तननाटकस्य परिशिष्टम्	,,
इन्द्रानन्द ठाकुर 'इन्दीवरः'	1977	राष्ट्रध्वजवन्दनम्	विश्वमनीषा 4/3, पृ. 53	,,
	1982	मण्डन-शङ्करशास्त्रार्थः (रूपकम्)	विश्वमनीषा 6/2, पृ. 5-12	,,
उदयकान्त झा	1984	साम्यवादिनं प्रति	विश्वमनीषा 8/1, पृ. 58-59	,,
	1989	फाल्गुनीमाश्रित्य	विश्वमनीषा 11/1, पृ. 80	,,
उपेन्द्र झा	1976	सर्वंसहाहं सहे	विश्वमनीषा 1/4, पृ. 35-36	,,
उपेन्द्रठाकुरः मोहनः	1975	विस्मृता	मनीषा 1/3, पृ. 75	,,
	1975	सूक्तिगुच्छम्	मनीषा 1/4, पृ. 27-37	,,
	1976	ग्रामवोधनम्	मनीषा 2/2, पृ. 6-8	,,
	1981	मोहन-कवितावल्लरी	विश्वमनीषा 5/2, पृ. 1-2	,,
	1984	वार्धक्यं प्रति	विश्वमनीषा 7/4, पृ. 22-24	,,
ऋद्धिनाथ झा	1987	देवीभक्तिः	संस्कृत-गीतमालिका (संग्रहग्रन्थः पृ. 54)	,,

	1962	पूर्णकामः (रूपकम्)	×	दरभंगा
	1998	प्रसादोदयनाटकम्	×	"
	1998	दक्षिणामूर्तिनाटकम्. (रूपक समुच्चयः)		"
	1998	अपरप्रवासनाटकम् (रूपक समुच्चयः)		"
कमलेश झा	1986	ईशस्तुतिः	विश्वमनीषा 9/3, पृ. 31	"
कामदेव झा	1975	अन्योक्तिलता	विश्वमनीषा 1/3, पृ. 73-74	"
	1980	अन्योक्तिलता	विश्वमनीषा 3/4, पृ. 24	"
काशीनाथ मिश्रः	1982	स्मरदहनमञ्जरी	विश्वमनीषा 4/4, पृ. 44-57	"
	1992	विद्यापतिगीत-शतकम् (मैथिलीतः संस्कृतानुवादः)	×	पटना
	1994	कार्णाटराज-तरङ्गिनी	×	"
	1997	हर्षकीर्तिलता	×	"
	1998	हर्षकीर्तिमञ्जरी	×	"
कुमुदनाथ मिश्रः		काश्मीरप्रस्थानम्	अप्रकाशितम्	
कुलानन्दझा	1985	सिंहेश्वर-माहात्म्यम्	विश्वमनीषा 9/1, पृ. 60-68	"
			9/2 पृ. 64-71	"
कुलानन्दमिश्रः	1974	वारि न ददाति वारिदः	मनीषा 1/2, पृ. 17	दरभंगा
	1974	प्रतीची दिशम्	मनीषा 1/3, पृ. 29	"
	1975	कोऽपि किञ्चिद् ब्रवीतु	मनीषा 1/4, पृ. 23	"
कृपाकान्त ठाकुरः	1984	चाहपञ्चदशी	विश्वमनीषा 8/1, पृ. 71	"
	1984	बम्बमष्टकम्	विश्वमनीषा 8/2, पृ. 1	"

	1984	कविकोकिलः	विश्वमनीषा 8/2, पृ. 2	दरभंगा
	1998	आञ्जनेयचरित महाकाव्यम्	×	"
कृष्णानन्द झा	1981	आर्यादशकम्	विश्वमनीषा 4/4, पृ. 40	"
	1981	मुक्तकमालिका	विश्वमनीषा 5/2, पृ. 35	"
	1983	मुक्तकमालिका	विश्वमनीषा 6/2, पृ. 57-60	"
	1984	शक्तिस्तवः	विश्वमनीषा 7/4, पृ. 1-6	"
	1984	श्यामास्तुतिः	विश्वमनीषा 8/1, पृ. घ	"
	1994	विश्वासाष्टकम्	विश्वमनीषा 12/1, पृ. 76	"
क्षेमधारि सिंहः	1955	सुरथचरितमहाकाव्यम्		मधुवनी
	1965	श्रीकरभक्तितरङ्गः		"
	1983	क्षेमकाव्यकल्पद्रुमः		"
गङ्गाधर मिश्रः	1960	सीतास्तोत्रम्		दरभंगा
	1962	गान्धीकालजयी		"
	1964	सप्तला (एकाङ्किसंग्रह)		"
	1970	बङ्गभारतविजयः		"
गङ्गेश मिश्रः	1970	सूर्याद्विशतकम्		"
	1961	गुरुदक्षिणानाटकम्		"
	1970	रघुदिग्विजयनाटकम्		"
गिरिजानन्दन झा	1975	गीतशतकम्		"
	1983	स्वातन्त्र्यक्रान्तिः (नाटकम्)–	विश्वमनीषा 7/3, पृ. 34-48	"

	1975	द्विकुसुमम्		दरभंगा
	1985	वसन्तचित्रम्	विश्वमनीषा 9/1, पृ. 39	"
गोविन्द झा	अप्रकाशिता	निर्झरिणी (कविता)		
	1981	कोऽदात् (कथा)	विश्वमनीषा 5/3, पृ. 53-56	"
	1982	विषमप्यमृतायते (कथा)	विश्वमनीषा 5/4, पृ. 55-57	"
	1992	सौभाग्यम् (एकाङ्की)	संस्कृतसञ्जीवनम् 1992(1), पृ. 45-49	पटना
जयमन्त मिश्रः	1984	कामना	विश्वमनीषा 8/1, पृ. 5	दरभंगा
	1987	माधवप्रार्थना	संस्कृतगीतमालिका पृ. 72-73	"
जीवनाथ झा	1974	कविते	मनीषा 1/3, पृ. 10	"
	1974	मनीषा	मनीषा 1/3, पृ. 38	"
	1976	वेदः स भायात्	विश्वमनीषा 4/4, पृ. 83	"
	1965	महेन्द्र प्रतापोदयम्	×	जनकपुरम्
	1962	कालिदास-गौरवनाटकम्	×	दरभंगा
	1974	याज्ञवल्क्य-विजयनाटकम्	×	"
तेजनाथ झा	1967	अयाची (नाटकम्)	संस्कृतरत्नाकरः	दिल्ली
दीनबन्धु झा	1976	विष्णुस्तवः	मनीषा 2/3, पृ. 11-16	दरभंगा
	1977	कालीस्तुतिः	मनीषा 3/4, पृ. 53-54	"
	1977	कालीस्तुतिः	मनीषा 3/4, पृ. 53-54	"
	1977	सूर्यस्तुतिः	मनीषा पृ. 58	"
	1994	रसिकमनोरञ्जिनी		दिल्ली

देवनारायण झा	1984	शतकस्तुतिः	विश्वमनीषा 7/4, पृ. 61-67	दरभंगा
नरदेव झा	1975	विवुधवाणी	मनीषा 1/4 पृ. 94	"
नोदनाथ मिश्र 'यशस्वी'	1994	मधुमालती (एकाङ्की संग्रहः)		दिल्ली
परमानन्द झा	1994	कुटिलो निदाघः	विश्वमनीषा 12/2, पृ. 28-30	दरभंगा
पशुपति झा	1970	नेपालसाम्राज्योदय महाकाव्यम्		होशियारपुर
बदरीनाथ झा 'कविशेखरः'	1952	गुणेश्वर-चरितचम्पूः		दरभंगा
	1953	शोकश्लोक-शतकम्		"
	1954	संस्कृतगीत रत्नावली		"
	1966	राधिकाष्टकम्	बुलेटिन 2/1, पृ. 81	"
	1972	काव्यकल्लोलिनी		"
वावू मिश्रः	1976	स्मृतिः	मनीषा 3/3, पृ. 4	"
	1975	कोऽपिव्रवीतु	मनीषा 1/4, पृ. 25	"
	1977	अर्थहीना वन्दना	विश्वमनीषा 4/3, पृ. 9-14	"
भवनाथ झा	1985	प्रहसनम्	विश्व मनीषा 8/4, पृ. 70-72	"
	1984	दीपकः	विश्वमनीषा 8/2, पृ. 3	"
भोलानाथ मिश्रः	1983	भारतीयसर्वस्वम्	×	"
	1975	भारतस्मृतिः	मनीषा 2/3, पृ. 40	"
	1981	मरन्दस्तवः	विश्वमनीषा 6/1, पृ. 7-12	"

	1983	देवीशतकम्	विश्वमनीषा 6/4, पृ. 1-22	दरभंगा
	1986	निर्देशगीतम्	विश्वमनीषा 9/4, पृ. 32	"
भवानीदत्त शर्मा	1962	सौमित्रिसुन्दरी-चरितम् (महाकाव्यम्)		मुजफ्फरपुरम्
मतिनाथ मिश्रः	1986	ऋतुविभ्रम-काव्यम्	विश्वमनीषा 9/3 पृ. 1-30	दरभंगा
	1994	भार्गवविक्रम-महाकाव्यम्		दिल्ली
	1994	महर्षिविश्वामित्रम् (गद्यकाव्यम्)		"
	1994	राष्ट्रबन्धुनाटकम्		"
मथुरानन्द झा	1985	जनन्यष्टकम्	विश्वमनीषा 8/4, पृ. 1-2	दरभंगा
मदनमोहन झा	1975	हेमन्तः	मनीषा 2/1, पृ. 39	"
	1975	अनुरोधगीतम्	मनीषा 1/3, पृ. 9	"
	1975	कविता	मनीषा 1/4, पृ. 64	"
	1975	शेषाः प्रश्नाः (कथा)	मनीषा 2/1, पृ. 20-24	"
	1976	ग्रीष्मः	मनीषा 3/1, पृ. 3-4	"
माधव झा	1987	सरस्वतीप्रार्थना	संस्कृतगीतमालिका पृ. 75-77	"
	1987	वन्देभारतम्	संस्कृतगीतमालिका पृ. 75-77	"
	1976	स्वदेशगीतम्	संस्कृतगीतमालिका पृ. 75-77	"
मीनाकुमारी	1975	समस्यापूर्तिः	मनीषा 1/3, पृ. 26	"
	1976	सुखं शेरते	मनीषा 1/4, पृ. 20	"

	1976	कोऽपि किञ्चित्	मनीषा 1/4, पृ. 21	दरभंगा
यन्त्रनाथ मिश्रः	1996	जगदम्बाविनयम्		मुजफ्फरपुर
	1997	महावीरविक्रम-स्तोत्रम्		"
योगेश्वर झा	1984	शिवस्तवः	विश्वमनीषा 8/1, पृ. 63	"
रमाकान्त मिश्रः	1975	सिद्धिः (कथा)	मनीषा 2/1, पृ. 34	दरभंगा
	1975	दुर्गास्तुतिः	मनीषा 2/1, पृ. 1	"
रमानन्द झा	1984	गणेशाष्टकम्	विश्वमनीषा 8/2, पृ. 17	"
		ईश्वरस्तुतिः	विश्वमनीषा 8/2, पृ. 22	"
रमापति मिश्रः	1982	पूर्णिमा (कविता)	विश्वमनीषा 6/2, पृ. 21-22	"
राजेन्द्र झा	1956	वैद्यनाथशतकम्		मधुबनी
रामकरण शर्मा	1955	मदालसा (काव्यम्)		मुजफ्फरपुर
	1987	सन्ध्या (कवितासंग्रहः)		दिल्ली
	1987	शिवशुकीयम् (कवितासंग्रह)		"
	1987	सीमा (गद्यकाव्यम्)		"
	1989	पाथेयशतकमृ (कवितासंग्रहः)		"
	1989	वीणा (कवितासंग्रहः)		"
	1984	अहमस्मि शिवस्य शुकः	विश्वमनीषा 8/1, पृ. ए	दरभंगा
रामकिशोर झा 'विभाकरः	1970	मुग्धाशतकम्		देवघर
	1990	पितृशोकशतकम्		देवघर
रामकुमार शर्मा	1982	सीतास्तुतिः	विश्वमनीषा 6/2, पृ.-46-50	दरभंगा

	1983	राधास्तुतिः	विश्वमनीषा 7/1, पृ. 43-49	दरभंगा
	1983	लक्ष्मी स्तुतिः	विश्वमनीषा 7/3, पृ. 24-28	"
	1985	सन्ध्यावर्णनम्	विश्वमनीषा 9/3, पृ. 74	"
	1997	भरतचरितमहा-काव्यम्		दिल्ली
रामचन्द्र मिश्रः	1975	याज्ञसेनी (काव्यम्)	मनीषा 1/3, पृ. 3-8	दरभंगा
	1975	याज्ञसेनी (काव्यम्)	मनीषा 1/4, पृ. 3-8	"
	1975	याज्ञसेनी (काव्यम्)	मनीषा 2/1, पृ. 2	"
	1976	याज्ञसेनी (काव्यम्)	मनीषा 2/3, पृ. 5-10	"
	1976	याज्ञसेनी (काव्यम्)	मनीषा 3/3, पृ. 22	"
	1975	विज्ञमहाराजम्	मनीषा 2/1, पृ. 43-48	"
	1977	वन्या (कविता)	विश्वमनीषा 4/4, पृ. 19-22	"
	1970	राजलक्ष्मी-संस्तवः	बुलेटिन 6-2, पृ. 27-31	"
	1976	काश्मीराक्रमणम्	दीनबन्धु स्मृति ग्रन्थ, पृ. 53-54	"
	1985	श्रीकृष्णः शरणम्	विश्वमनीषा 9/1, पृ. ज	"
	1984	जरा (कविता)	विश्वमनीषा 8/1, पृ.ढ	"
	1985	वैदेही चरितमहाकाव्यम्		"
	1985	स्मृतिरेखा (गद्यबन्धः)		"
	1992	तरुकथा (काव्यम्)		दिल्ली

रामजी ठाकुरः	1984	कालिदासः (कविता)	विश्वमनीषा, 8/1, पृ. 40	दरभंगा
	1984	सरस्वती (कविता)	विश्वमनीषा 8/1, पृ. 44	"
	1984	राष्ट्रगीतम् (कविता)	विश्वमनीषा 8/1, पृ. 46	"
	1985	भारत सन्देशः (कविता)	विश्वमनीषा 9/1, पृ. 37	"
	1987	नटराज स्तुतिः (कविता)	संस्कृत-गीतमालिका पृ. 85	"
	1996	राधाविरहम् (काव्यम्)		मुजफ्फरपुर
	1997	वैदेही पदाङ्कम् (काव्यम्)		मुजफ्फरपुर
रामविलास चौधरी	1994	अद्भुतपाणि-ग्रहणनाटकम्		पटना
वैद्यनाथ मिश्र 'भास्करः'	1974	दैन्यस्वतवनम्	विश्वमनीषा, 1/3, पृ. 33	दरभंगा
	1978	स्तवनम् (कविता संग्रहः)		बरौनी
	1982	गजलगीतिः:	विश्वमनीषा 6/2, पृ. 29	दरभंगा
	1983	पण्डिताष्टकम्	विश्वमनीषा 7/1, पृ. 58-59	दरभंगा
	1983	गीतम्	संस्कृत सञ्जीवनम् 20/4, पृ. 16	पटना
	1985	वाणीवन्दना	विश्वमनीषा 9/3, पृ. 82	दरभंगा
	1986	मैत्री (रूपकम्)		बरौनी
व्रजनाथ झा	1970	हिमालयसन्देशः	सारस्वतीसुषमा	वाराणसी
शङ्करजी झा	1990	नलिनी शैवले	संस्कृतप्रतिमा, 19/1, पृ. 38	दिल्ली
	1984	भामती (रूपकम्)	विश्वमनीषा 8/2, पृ. 23-35	दरभंगा

शशिनाथ झा	1976	राष्ट्रवन्दना	विश्वसंस्कृतम् 13/1, पृ. 31	होशियारपुरम्
	1976	वियोगगानम्	मनीषा 3/1, पृ. 9	दरभंगा
	1979	सुखं शेरते	अजस्रा 2/3, पृ. 25	लखनऊ
	1984	पञ्जीप्रबन्ध-नाटकम्		दरभंगा
	1984	वातावरणनाटकम् (अनूदितम्)		दरभंगा
	1987	शिवगीतम्	संस्कृतगीतमालिका पृ. 86	दिल्ली
	1992	हेमन्तः	संस्कृतप्रतिभा 19/1, पृ. 24-25	दिल्ली
	1996	कृपिफलम् (रेडियोरूपकम्)	अजस्रा 19/3, पृ. 59-72	
श्यामसुन्दर झा	1970	राजलक्ष्मी-चरितम्	बुलेटिन 6-2, पृ. 4-26	दरभंगा
	1984	गणेशस्तुतिः	विश्वमनीषा 8/1, पृ. 64	"
	1976	गुरुस्मरणम्	दीन-बन्धुस्मृतिग्रन्थः पृ. 18	"
श्रीकान्त झा	1977	गीतत्रयम्	मनीषा 3/3, पृ. 5	"
सीतानाथ झा	1974	सरस्वतीस्त्रोतम्	कविशेखर पुष्पांजलि; पृ. 164	"
	1980	विद्येश्वरशतकम्		"
हरिकान्तझा 'बख्शी'	1988	जम्बूकाश्मीर-सुषमारत्नम्		पटना
हरिनाथ झा	1970	वैद्यनाथरहस्यम्		"
	1970	तरणिस्तोत्रम्		"
	1970	तुलसीमञ्जरी		"
हरिमोहन मिश्रः	1978	चयः अहं च	संस्कृतप्रतिभा 12/1, पृ. 25-26	दिल्ली

मिथिलायाम् संस्कृतकाव्यरचना (1947-1997)

बिहारराज्यस्योत्तरे भागे गङ्गानद्या उत्तरे नेपालदेशाच्च दक्षिणभागेऽवस्थितायां मिथिलायां भारतीयस्वातन्त्र्यानन्तरं पञ्चाशद्वर्षेषु संस्कृत-भाषायां श्रव्यकाव्य-प्रणयनस्य संक्षिप्ता सूची प्रस्तूयते--

कविः	काव्यम्	प्रकारः	प्रकाशन	विवरणम्
अमरनाथ झा	सद्गोष्ठीशतकम्	मुक्तकं	1977	विश्वमनीषा दरभंगा
अच्युतानन्द झा	विज्ञानमहिमा	(कविता)	1976	दीनबन्धुस्मृति ग्रन्थः, मधुवनी
अर्जुन झा	समस्यापूर्तिः	(कविता)	1982	विश्वमनीषा
आद्याचरण झा	तन्मार्जितुं कः ·क्षमः	(कविता)	1955	संस्कृतसञ्जीवनम् पटना
	प्रयाणगीतम्	(कविता)	1984	संस्कृत-गीतमालिका दरभंगा
	संस्कृतवाङ्मेषु रामकथावर्णनम् (1-3 भागाः)	गद्यम्	1982-88	पटना
आनन्द झा	स्वतंत्रभारतम्	कविता	1948	सारस्वतीसुषमा वाराणसी
	हृषगीतिः	कविता	1948	"
	श्रुतिकणः, प्रतिपच्चन्द्रः	कविता	1950	"
	सूर्योदयः, गीतमद्वयी	कविता	1951	"
	आनन्दमधु-मन्दाकिनी	कवितासंग्रहः	1962	लखनऊ
	जगदम्बा त्वमेव जलजे	कविता	1974	कविशेखर पुष्पाञ्जलिः दरभंगा

	प्रसारकामना	कविता	1974	मनीषा दरभंगा
	जायतां हास्यास्पदम्	कविता	1977	विश्वमनीषा
	तालतरुः	कविता	1984	"
इन्द्रानन्द ठाकुरः 'इन्दीवर'	राष्ट्रध्वजवन्दनम		1977	"
उदयकान्त झा	साम्यवादिनं प्रति	कविता	1984	"
	फाल्गुनीमाश्रित्य	कविता	1989	"
उपेन्द्र झा	वारि न ददाति वारिदः	कविता	1974	मनीषा
	प्रतीचीं दिशम्	कविता	1975	"
	सर्वंसहाहं सहे	कविता	1976	"
	सुखं शेरते	कविता	1976	"
उपेन्द्र ठाकुरः 'मोहन'	सूक्तिगुच्छम्	कविता	1975	"
	संस्मृतिगीतम्	कविता	1975	"
	मोहनकविता वल्लरी	कविता	1981	विश्वमनीषा
	वार्धक्यं प्रति	कविता	1984	"
कमलेश झा	ईशस्तुतिः	कविता	1986	"
	कञ्चुकषट्कम्	कविता	1989	"
कामदेव झा	अन्योक्तिलता	कविता	1974	मनीषा दरभंगा
काशीनाथ मिश्रः	स्मरदहनमञ्जरी	मुक्तक	1982	विश्वमनीषा
	विद्यापतिगीत-शतकम्	(अनूदितं मुक्तकम्)	1992	पटना
	कार्णाटराजत-रङ्गिणी	(ऐतिहासिकम्)	1994	"
	हर्षकीर्तिलता	(काव्यम्)	1997	"
	हर्षचरितमञ्जरी	(काव्यम्)	1998	पटना
कुमुदनाथमिश्रः	काश्मीर-प्रस्थानम्	(काव्यम्)		अप्रकाशितम्

कुलानन्द झा	सिंहेश्वर-माहात्म्यम्	कविता	1985	विश्वमनीषा, दरभंगा
कुलानन्द मिश्र	वारि न ददाति	कविता	1974	"
	प्रतीचीं दिशम्	कविता	1975	"
	कोऽपि किञ्चिद् ब्रवीतु	कविता	1976	"
कृपाकान्त ठाकुरः	चाहपञ्चदशी	कविता	1984	"
	बम्बमष्टकम्	कविता	1984	"
	कविकोकिलः	कविता	1984	"
	विन्ध्यवासिनी	कविता	1984	"
	आञ्जनेय-चरितम्	(महाकाव्यम्)	1998	"
कृष्णानन्द झा	सरस्वती स्तुतिः	कविता	1967	संस्कृत रत्नाकर : दिल्ली
	आर्यादशकम्	कविता	1981	"
	मुक्तकमालिका	(मुक्तक)	1981-83	"
	कामेश्वरः कामदः	कविता	1982	"
	संरक्ष्यतां संस्कृतम्	कविता	1982	"
	शक्तिस्तवः	कविता	1983	"
	श्याम स्तुतिः	कविता	1984	"
	जन्मोत्सवगीतम्	कविता	1987	"
	संस्कृत गीत-मालिका	(गीतसंग्रहः)	1987	विश्वमनीषा दरभंगा
क्षेमधारि सिंहः	सुरथचरितम्	(महाकाव्यम्)	1955	"
	क्षेमकाव्य-कल्पद्रुमः	(काव्यसंग्रहः)	1955	"
	श्रीकरभक्तितरङ्गः	(काव्यसंग्रह)	1965	"
गङ्गाधर मिश्रः	बङ्गभारत विजयः	काव्यम्	1974	"
	सीतास्तोत्रम्	काव्यम्	1960	"
	गान्धी कालजयी	काव्यम्	1998	"
गङ्गेश मिश्रः	सूर्यद्विशतकम्	काव्यम्	1960	"

गिरिजानन्दन झा	गीतशतकम्	काव्यम्		अप्रकाशितम्
	दशरथाभिशापम्पूः	काव्यम्		अप्रकाशितम्
	स्वातन्त्र्यपूजनम्	काव्यम्	1983	दरभंगा
गोविन्द झा	निर्झरिणी	(कवितासंग्रहः)		अप्रकाशितम्
	विषमप्यमृतायते	कथा	1989	विश्वमनीषा
जयमन्त मिश्रः	कामना	कविता	1984	विश्वमनीषा कविताङ्क, दरभंगा
	माधवप्रार्थना	कविता	1984	संस्कृतगीत-मालिका दरभंगा
जीवनाथ झा	महेन्द्रप्रतापोदयम्	काव्यम्	1953	काठमाण्डू (नेपाल)
	संस्कृतकाव्य-लहरी	काव्यम्		अप्रकाशिता
	कविते	कविता	1974	मनीषा
	मनीषा	कविता	1974	"
	प्रतीचीं दिशम्	कविता	1975	"
	वेदः स भायात्	कविता	1975	"
	सा द्वारबङ्गनगरी	कविता	1960	देववाणी, मुङ्गेर
	पाटलिपुत्र गौरवम्	कविता	1965	देववाणी, मुङ्गेर
दीनबन्धु झा	विष्णुस्तबः	पद्यम्	(1947) 1976	दरभंगा
	कालीस्तुतिः	(पद्यम्) (1950)	1977	"
	सूर्यस्तुतिः	(पद्यम्) (1950)	1977	"
	रसिकमनो-रञ्जिनी	काव्यम्	(1950) 1994	दिल्ली
देवनारायण झा	शतकस्तुतिः	(कविता)	1983	विश्वमनीषा
नरदेव झा	विबुधवाणी विजयताम्	कविता	1974	मनीषा
परमानन्द झा	कुटिलो निदाधः	कविता	1994	विश्वमनीषा
पशुपति झा	नेपालसाम्राज्यो-दयम्	महाकाव्यम्	1986	होशियारपुर

बटोही झा	गीतानन्तरसम्	महाकाव्य	1978	लखनऊ
बदरीनाथझा कविशेखरः	शोकश्लोकशत्कम्	काव्यम्	1953	मुजफ्फरपुरम्
	गुणेश्वरचरित-चम्पूः	चम्पूः	1952	दरभंगा
	गीतरत्नावली	(गीतानि)	1954	"
	राधिकाष्टकम्	(कविता)	1960	"
	काव्य-कल्लोलिनी	काव्यसंकलनम् 1965	1972	"
बाबू मिश्रः	समस्यापूर्त्तिः	कविता	1974	मनीषा, दरभंगा
	चिन्तनीयम्	कविता	1974	"
	प्रार्थनानवकम्	कविता	1975	"
	सर्वंसहा	कविता	1975	"
	प्रतीचीं दिशम्	कविता	1975	"
	कोऽपि किञ्चित्	कविता	1976	"
	स्मृतिः	कविता	1977	"
	देवीस्तवः	कविता	1981	"
बुद्धिधारिसिंहः 'रमाकरः'	सतीमाहात्म्यम्		1972	बुलेटिन, दरभंगा
बोधकृष्ण झा	महामायास्तोत्रम्	काव्यम्	1985	विश्वमनीषा
	स्पृहा	काव्यम्	1985	"
ब्रह्मदेव झा	सा भारती भातु	काव्यम्	1985	"
भवनाथ झा 'दीपक'	दीपकः	कविता	1984	विश्वमनीषा दरभंगा
भवानीदत्त शर्मा	सौमित्रिसुन्दरी-चरितम्	महाकाव्य	1965	मुजफ्फरपुर
भोलानाथमिश्रः	भारतीयसर्वस्वम्	दार्शनिककाव्यम्	1983	दरभंगा
	श्यामाष्टकम्	कविता	1982	विश्वमनीषा
	रावणेश्वरस्तवः	कविता	1983	"
	अष्टादशी	कविता	1981	"

	मरन्दस्तबः	कविता	1981	"
	पितुः स्तबः	कविता	1983	"
	देवीशतकम्	कविता	1983	"
	भारत स्मृतिः	कविता	1975	"
	शारदास्तबः	कविता	1984	"
	शक्तिस्तबः	कविता	1984	"
	निर्देशगीतम्	कविता	1986	"
	यज्ञवर्तनी	कविता	1987	"
	भारतं भज	कविता	1987	"
मतिनाथमिश्रः 'मतङ्ग'	ऋतुविभ्रमम्	काव्यम्	1986	"
	निर्झरिणी	कवितासंग्रहः		अप्रकाशिता
	भार्गवविक्रमम्	महाकाव्यम्	1994	दिल्ली
	महर्षिविश्वामित्रम्	उपन्यास;	1994	दिल्ली
मथुरानन्द झा	जनन्यष्टकम्	कविता	1985	विश्वमनीपा
मदनमोहन झा	अनुरोधगीतम्	कविता	1974	"
	कविता	कविता	1975	"
	ग्रीष्मः	कविता	1976	"
	हेमन्तः	कविता	1975	"
	शेषाः प्रश्नाः	कथा	1975	"
माधव झा	वन्दना	(कविता)	1975	"
	स्वदेशगीतम्	कविता	1984	"
	सरस्वती प्रार्थना	कविता	1984	"
	वन्दे भारतम्	कविता	1984	"
मीनाकुमारी	समस्यापूर्त्ति	कविता	1975	"
	सुखं शेरते	कविता	1976	"
	कोऽपि	कविता	1977	"
यन्त्रनाथ मिश्रः	महावीर विक्रम-स्त्रोत्रम्	काव्य	1976	जमुथरिः
	जगदम्बाविनयम्	काव्य	1997	जमुथरिः

:

योगेश्वर झा	शिवस्तवः	कविता	1984	विश्वमनीषा
रतिनाथ झा	कविता	कविता	1962	पटना
रमाकान्तमिश्रः	दुर्गास्तुतिः	कविता	1975	मनीषा
	सिद्धिः	कथा	1975	मनीषा
रमानन्द झा	गणेशाष्टकम्	कविता	1984	विश्वमनीषा
	ईश्वरस्तुतिः	कविता	1984	"
रमापति मिश्रः	पूर्णिमा	कविता	1982	"
राजेन्द्र झा	वैद्यनाथशतकम्	काव्यम्		अप्रकाशितम्
रामकरण शर्मा	सीमा	उपन्यास	1983	दिल्ली
	सन्ध्या	कवितासंगह	1987	"
	वीणा	कवितासंग्रह	1988	"
	शिवशुकीयम्	कवितासंग्रह	1985	"
	पाथेयशतकम्	कवितासंग्रह	1992	"
	अहमस्मि शिवस्य शुकः	कविता	1984	विश्वमनीषा
	मदालसा	काव्यम्	1955	मुजफ्फरपुर
रामकिशोर झा 'विभाकरः'	मुग्धाशतकम्	काव्य	1970	देवघर
	पितृशोक-शतकम्	काव्य	1990	देवघर
रामकुमार शर्मा	सीतास्तुतिः	कविता	1982	विश्वमनीषा
	वर्षावर्णनम्	कविता	1983	विश्वमनीषा
	भरतचरितम्	महाकाव्यम्	1997	दिल्ली
रामचन्द्र मिश्रः	राधायाः पत्रम्	कविता	1970	संस्कृतप्रतिभा दिल्ली
	राजलक्ष्मीसंस्तवः	कविता	1972	बुलेटिन, दरभंगा
	सर्वंसहाहं सहे	कविता	1974	मनीषा
	ग्रीष्मः	कविता	1976	"
	ज्ञानसेनी	काव्यम्	1975-77	"
	काश्मीराक्रमणम्	कविता	1976	दीनबन्धुस्मृति.

	वन्या	कविता	1977	विश्वमनीषा
	जरा	कविता	1984	विश्वमनीषा
	वैदेहीचरितम्	महाकाव्यम्	1985	दरभंगा
	स्मृतिरेखा	गद्यं संस्मरणम्	1985	दरभंगा
	तरुकथा	काव्यम्	1992	दिल्ली
रामजी ठाकुरः	कालिदासः	कविता	1984	विश्वमनीषा
	सरस्वतीवन्दना	कविता	1984	"
	राष्ट्रगीतम्	कविता	1984	"
	भारतसन्देशः	कविता	1987	"
	नटराजस्तुतिः	कविता	1984	सं. गीतमालिका दरभंगा
	राधाविरहम्	काव्यम्	1997	"
	वैदेहीपदाङ्कम्	काव्यम्	1997	"
विद्यानाथ झा	वसन्तः	कविता	1984	विश्वमनीषा
विष्णुकान्त झा	राजेन्द्र वंशप्रशस्तिः	काव्यम्	1957	पटना
वैद्यनाथ मिश्रः 'भास्करः'	दैन्यस्तवनम्	कविता	1975	मनीषा
	गजलगीतिः	कविता	1982	विश्वमनीषा
	शुकेश्वराष्टकम्	कविता	1986	"
	वाणीवन्दना	कविता	1986	"
	स्तवनम्	कविता	1978	बरौनी
	हालाहलम्	काव्य	1987	"
व्रजनाथ झा	हिमालयसन्देशः	काव्य	1970	वाराणसी
शङ्करजी झा	नलिनी शैवले	कविता	1990	संस्कृतप्रतिभा
शशिनाथ झा	मधुधारा	कवितासंग्रह		अप्रकाशितः
	राष्ट्रवन्दना	कविता	1976	विश्वसंस्कृतम्
	वियोगगानम्	कविता	1976	मनीषा
	नमोऽस्तुदेशाय	कविता	1984	विश्वमनीषा
	सरस्वतीवन्दना	कविता	1984	सं. गीतमालिका

	शिवगीतम्	कविता	1984	सं. गीतमालिका
	सुखं शेरते	कविता	1979	अजस्रा
	हेमन्तः	कविता	1992	सं. प्रतिभा
	शिशिरवर्णनम्	कविता	1993	"
	कौमुदी महोत्सवः		1991	भारतशिक्षा, पचही
	कल्याण-कल्पद्रुमः		1993	गाण्डीवम् वाराणसी
शोभाकान्त जयदेव झा	प्रतीचीं दिशम्		1974	मनीषा
श्यामसुन्दर झा	राजलक्ष्मी-चरितम्	खण्डकाव्यम्	1972	दरभंगा
	गणेशस्तुतिः	कविता	1984	विश्वमनीषा
	रमेश्वरचम्पूः	चम्पूः		अप्रकाशिता
श्रीकान्त झा	गीतत्रयम्		1977	विश्वमनीषा
षडानन झा	सुखं शेरते		1976	विश्वमनीषा
सीतानाथ झा	विद्येश्वर शतकम्		1980	दरभंगा
	सरस्वती स्तोत्रम्		1974	कविशेखर-पुष्पाञ्जलिः
	हर्षपतिकीर्त्ति-प्रतापोदयम्	काव्यम्		अप्रकाशिता
	गणेशचरितम्	महाकाव्यम्		अप्रकाशिता
	स्तोत्रांवली	स्तुतिकाव्यम्		अप्रकाशिता
हरिकान्त झा 'बख्शी'	जम्बूकाश्मीर-सुषमारत्नम्	काव्यम्	1988	दरभंगा
हरिनाथ झा	श्रीवैद्यनाथ रहस्यम्	काव्यम्	1970	पटना
	तरणिस्तोत्रम्	काव्यम्	1970	पटना
	तुलसीमञ्जरी	काव्यम्	1970	पटना

Sanskrit Drama in Mithila (1947-1997)

GOVIND JHA

During the British rule in India the storm of western modernism shattered the basic structure of Indian tradition. The first victim of the storm was the Sanskrit language. The throne vacated by Sanskrit was slowly occupied by English which even after independance retained its supremacy at the top level, yielding some place to the modern Indian languages at the lower, and popular level, and leaving no place of any practical value for Sanskrit.

For long the Sanskrit language and literature lived under the aegis of local chiefs and landlords. After their collapse in independent India, the responsibility to protect and foster Sanskrit devolved on the Government. Our enthusiastic national leaders tried their best to revive and revitalize it. A number of Sanskrit schools, colleges, institutes, academies and even universities sprang up throughout the country. But they failed to attract appreciable number of meritorious students because by that time knowledge of Sanskrit language and literature had lost all its use, fulness in practical life in the wake of the rising modern languages on the grassroot level and pervasive influence of English on the top level. Now however the Sanskrit institutions run by the government are only places where Sanskrit seems to be alive.

Even these Sanskrit institutions failed to take interest for the growth of creative activity in Sanskrit because their sole aim was only to preserve the traditional learning. Nevertheless their teachers and the taught constituted a class where writing and reading some sorts of creative literature in Sanskrit continued as a pleasant extra-curricular activity.

Now let us take stock of our out-put on the infra-structure as described above. In this national survey my humble role is limited to the development of Sanskrit drama in Mithila. In days of yore so highly esteemed for contribution to the Indian wisdom; Mithila has now lost her all glories of the past and in the present half-century stock-taking, for which we are assembled here, I fear, she might cut a sorry figure. It will be out of place to lament or quarrel with the poor tools in our hand. The constraints lying heavily on the Sanskrit writers are not unknown to our learned audience. During the forties of the present century all hostels and classrooms in Sanskrit institutions in Mithila were over crowded with poor Sanskrit students, but today all of them bear deserted look. If you look into the age of the authors of the dramas discussed below you will be surprized to find that almost all of them have got their education and inspiration in the decade preceeding the independance. Out of the luminaries of this golden period, only a few opted Sanskrit for their creative geneus; the rest turned to the modern languages and enriched their mother tongue. The drift of the geneus to the modern langauges is one of the reasons of the poor output of Sanskrit drama in Mithila.

No serious effort has hitherto been made for compiling bibliography of Sanskrit works produced in recent past. It is therefore difficult to know how many dramas were written in Mithila during the period under review. After searching some nearby libraries and consulting a number of well-informed pandits I could trace only about forty or so dramas either printed in book form or published in periodicals. A bibliography of these are appended hereto. A number of dramas might have been lying with the authors unpublished and it could not be possible for me to cover such works in my present study. I had to be content with only those as are printed and easily available. Even printed works are often traceless for various reasons. Under these circumstances, if I fail to take notice of any deserving work, the author and the audience will excuse me.

The dramas noticed here reveal a number of facts deserving attention. The most striking feature pertains to their language. From the 13th to the end of the last century a peculiar form of

drama developed in Mithila in which all the three stages of Indo-Aryan language were used simultaneously, i.e. Sanskrit (OIA) for superior characters. Prakrit (MIA) for inferior ones, and Maithili (NIA) for songs. The earliest drama of the above trilingual type is Dhūrta samāgama of Jyotirishvara (1290-1350). For detailed information as well as complete texts of the dreams of this type *Mithila-Paramparā-Nāṭakasaṅgraha* edited by Dr. Shashi Nath Jha may be seen. Breaking away from this traditions the post-independance dramas in Mithila dispensed with the Prakrit langage altogether and bifurcated themselves language wise. Thus dramas solely in Maithili came out of the womb leaving the mother confined to Sanskrit alone. This event of historic importance took place in the beginning of the 19th centuries, when Prākrit disappeared and Sanskrit and Maithili took two parallel paths.

The length of drama is the next significant point. The diminishing length is no doubt an abvious sign of decline specially in the development of Sanskrit drama in Mithila. If we take 40 pages (of 14×21 cm size) to be the ideal length of modern drama, out of the 40 drama to be reviewed only[7] or so will come upto the mark.

Out playwrites seem to have dispensed with all norms and conventions established by their predecessors in respect of format. Nor they could evolve any format of their own. Barring a few, for them drama meant anything couched in the form of dialogue fit for staging. They left the old path no doubt in search of a new smoother one which they utterly failed to find out.

In respect of themes and topics, the period tends to widen its scope. We find a variety of themes—historical, mythological, legendary, social, political and so on. The playwrites have generally preferred the stories glorifying the past of their own. Obviously this tendency shows the growing regionalism or subnationalism in our country and specially in Mithila. Out of 40 plays delt with here as many as 8 are based either on the life of Kalidasa or the stories from his works. It is not accidental, but the result of a plan of the Kameshvar Singh Darbhanga Sanskrit University, Darbhanga which had invited dramas on such themes on the occasion of Kalidasa Festival held in 1962 at Darbhanga.

It is here pertinent to recall that in the land of Mithila Kalidasa is believd to be a luminary of Mithila, and as such he suits the regional sentiment here.

Rhetorically the plays under review seem to become more and more inordinate, realistic and to some extent prosaic as well. It would be difficult to say whether such a simplicity is the result of the declining craftmanship of the authors or is intentionally effected by them. But this no doubt brought their dramas within the reach of the mediocre audience.

In theme and thought these dramas display sharp departure from the tradition and the advent of modernism they freed themselves from the religious bias and inclined more to the nation and the people than to the mythical world and divinity.

Excepting a few, they lack the art of plotting their story dramatically. Stories and events go on without any turn and twist. Lack of suspense make their story naked. Nevertheless the defects and deficiencies in dramatic art is usually compensated by their poetic art. Wit and humour, linguistic extravagance and suggestive poignant expressions are, of course, are the best plus points to counteract any demerit.

In tune with the tradition, dialogue in these dramas is in simple prose. Verses appear only occasionally and extraneously, as in describing nature, eulogising patrons, praying deities and the like. As a happy exception, there are dramas composed entirely in verse, namely Madanadahanam.

·*Patimbarā* by Govinda Jha is another type of play written exclusively in prose.

The theory of ten-fold division of drama lost its relevance in the remote past, and whatever practical division remained seems to have been oblitirated by our playwrites. The length of our plays ranges from 74 to 3 pages. But we are unable to draw any line of demarkation on the basis of length. Similarly neither form, nor nature of contents admit any division. Yet our all dramas are called Nātaka in general terms, and smaller one among them are termed as Nāṭika, Uparūpaka or Laghurūpaka. This two-fold division is akin to Nāṭaka (full play) and Ekāṅkī (one-act play) prevalent in the modern Indian languages.

Now let us review some of our dramas one by one.

Hridayaparivartanam by Ananda Jha is based on the legendary tales from Bhojaprabandha. The second act, however, is the authors own where a battle of king Bhojadeva against China is shown obviously in the wake of the recent Indo-China war. There are two stories in the drama. In first two women claimed a baby her own and the king settled the dispute with his wit. In the second Munjadeva conspired to kill the king, but the latter changed his mind by a cunning way. So far as presentation is concerned, the author surpasses almost all his contemporaries. Essentially he is a poet and the drama interspersed with beautiful verses reminds the tradition of Sanskrit drama.

Rāṣṭrabandhu by Matinath Mishra being faithfully tradition in style and really modern in throught and theme stands on the top of all the plays under review. The author has staged and directed several Sanskrit and Hindi dramas and this experience made his drama a grand sucess in all respect. It describes the capture of the Hyderabad State by India and fight of the Nizam. Adhering to the bare historical facts the author has shown his power of imagination by adding a fiction as its climax. The Nizam is told that the aircraft available for his flight can carry only two persons. So the Nizam decided to fly only with his dog dearest to him, and leaving out his wife consoled her: "Don't worry. India is kind enough to take care of every woman what-so-ever she may be."

Maitrī by Vaidyanath Bhaskar is meant for teenagers and shows that even a dull boy can be made brilliant if affectionately encouraged. It is fit for staging successful in its aim, and interesting inspite of being formal and didactic.

Punarmilanam by Ananda Jha is a dramatic adaptation of Kalidasa's *Kumarasambhava* and describes the meeting of Lord Shiva incognito culminating in marriage with Paravati. Shlokas from Kalidasa is freely taken verbatim whereever they could be adjusted. Fun and jokes in friendly conversation is the authors own creation and makes the drama relishing.

Gurudakṣiṇa by Gangesh Mishra is based on an episode of Kalidasa's Raghuvaṅsha where an exorbitant demand by a teacher

as tuition fee puts one of his discuple in trouble and his redemtion by Raghu. The author being a fine poet at heart shows his genius in his verses intersprsed throughout the play and dramatic quality is in low tone.

Aparapravāsa by Ṛiddhinath Jha tells a peculiar story heard or invented by the author. Rama, enchanted by his sisters-in-law and others overstyed in the sweet home of his father-in-law Janaka. His anxious father Dasharatha played a trick to bring him back. He requested king Janaka to send a fool, and at the same time deputed a spy to loiter as a fool in front of the king's palace. The spy was caught and brought before the king. The king asked him, 'Are you a fool?' The spy replied, 'No sir, I maintain my old parents and never stay away from them. How then I could be a fool ?' Hearing this, Rama left for his own home then and there.

Prasādadayam by Ṛiddhinath Jha is a eulogical drama written in praise of Dr. Rajendra Prasad, the first President of India who took personal interest in its three acts discusses the decline of Sanskrit learning recalls the glorious past and praises Dr. Prasad eloquently.

Raghucharitam by Gangesh Mishra, as the name suggests, is based on a chapter of Kālidāsa's Raghuvaṁsha and is of the same style and quality as his *Gurudakṣinā* discussed above.

Vātāvaraṇam translated by Shashi Nath Jha from the Maithili drama *Basāt* by Govinda Jha presents the plight of woman in Mithila and shows the path of their redemption by producing an ideal heroine.

The rest in out list are vertually one-act plays in length as well as in character. They covers various topics mostly relating to the glory of Mithila. Of them only a few deserve mention.

Patiṁvarā by Govinda Jha shows the courage of a girl who being abducted by and married to a king abducts, in retaliation, a suitable boy and declaring her marriage to the king as null and void, takes the hand of the boy in presence of the king at the cost of her life.

Yājñavalkya-vijayam byJivaṇath Jha presents the scene of the famous theosophical contest in the court of king Janaka described in Brihadaraṇyaka Upaniṣạd (3-1-6). The author has bracketed the

main scene with a prelude and epilogue where Viṣṇu with Laksmi and Nārada are producd as witness to the scene.

Ayāchī by Tejanath Jha shows an episode in the ideal life of a great logician Bhavanath Mishra known as Ayāchi for his vow of aparigraha i.e. not to beg anything or accept any offer.

Pañjī-prabandha-nāṭakam by Shashi Nath Jha dramatizes a hearsay how a man married out of his ignorance a girl related to him too closely to allow marriage and how this mishap prompted his society to maintain genealogy in a systematic way and consult the same before settling a marriage. The well-plotted story sufficiently maintain the interest of the audience and keep them in suspense. The stage craftmanship of the author promises successful performance.

The contribution of Ākāśvāṇī to Sanskrit drama is not appreciable in Mithila. I found, however only two worth mentioning : *Rāṣtragauravam,* and *Kṛṣphalam* both by Shashi Nath Jha. Here bitter pills of publicity are made palatable by means of wit and humour.

Since long Maithila pandits have fondly been writing commentaries on Sanskrit classics. In continuation of this tradition during the period under review a number of Sanskrit dramas have been edited by them with the commentaries of their own. Among these *Mithila-Paramparā Nāṭaka-Saṅgraha* deserves the top position in quantity (1140 pages) as well as quality. *Abhijñānaśākuntala* in Mithila version with the commentaries of Shankar and Narahari edited by Ramanath Jha and the same with the commentary of Ānkhī Jha edited by Kripākanta Thakur are also important publications. *Muditamadālasam* written by Gokulanatha Upadhyaya and edited by Trilokanath Jha and *Āgamaḍambara* of Jayanta Bhatta edited by Ananta Lal Thakur are other precious works in this field.

Bibliography

Ananda Jha (1910-1988); Singhwar, Darbhanga. Ex. Prof. Sanskrit University, Darbhanga.

Dāhyapratholmūlanam : Published with Hṛitparivartanam below.

Hṛitparivartanam : Edt. by Shashi Nath Jha, K.S.D. Sanskrit University, Darbhanga, 1984.

Punarmilnam : Published with Hṛitparivartanam above.

Bhava Nath Jha `Dipak' (1926-1990): Lalganj, Madhubani.

Prahasanam : Viśvamanīṣā, Darbhanga, 1985

Chanḍika Prasad Shukla : Deptt of Sanskrit, Allahabad University, Allahabad.

Vīravadānyam : Published in anthology (See Umesh Mishra) 1963

Gangadhar Mishra : Lal Bagh, Darbhanga

Saptalā : Collection of 7 plays; Udaya Press, Darbhanga, 1964.

Gangesh Mishra (1920-1989) ": Dhnga-Haripur, Madhubani.

Gurudaksinā : .... 1961.

Raghucharitam : .... 1970.

Girijananda Jha : Mahrail, Madhubani.

Dvikusuman : 1975 see *Contribution of Mithila to Sanskrit Kavya and Sahityashastra* by Trilokanath Jha.

Svātantryaprāpti : Viśvamanīṣā, Darbhanga, 1983.

Indrananda Thakur :

Manḍana-Shankara-Shāstrārtha : Viśva maniṣā, Darbhanga, 1984.

Jivanath Jha (1910-1977) : Isahpur, Sarisao-pahi, Madhubani.

Yājñavalkayavijayam : Published with *N:mamahimā*, K.S.D. Sanskrit University, Darbhanga, 1987.

Kālidāsagauravam : Published in anthology, see Umesha Mishra, Darbhanga, 1963

Majalaganwkar, A.T.B. : Nanded, Holi, South India.

Sītātyāgaḥ : Pub. in Anthology, See Umesha Mishra, Darbhanga 1963.

Mahārāj R.S. :

Madanadahanam : Pub. in authology, see Umesh Mishra.

Matinath Mishra `Matanga' : Jamuthari, Madhubani.

Rāṣṭrabandhuh : Nag Prakashak, Delhi, 1995

Narayan Mishra :

Indumati-Pariṇayam : Pub. in anthology, see Umesh Mishra, Darbhanga, 1963.

Ramachandra Mishra (1912-1995) : Sitamarhi, Ex. Prof. K.S.D. Sanskrit University, Darbhanga.

Vijñamahārājam : Not yet published, written in 1975

Ramavatar Mishrą : Ara

Śākuntalam : Pub. in anthology, see Umesh Mishra,
Darbhanga, 1963.

Ramavilas Chaudhari : Reader, B.N. College, Patna.

Adbhutapāṇigrahaṇam : Sudhāṁshu Prakashan, Gulbi, Patna, 1992.

Ramesh Kḥare : *Mumbai,*

Madana-dahanam : Pub. in anthology. See Umesha Mishra, 1963

Ṛiddhinath Jha (1890-1976) : Sharadapur, Ujan, Darbhanga.

Aparapravāsah : Darbhanga , 1999, 1950

Dakṣiṇāmūrtiḥ : Darbhanga, 1999, 1955

Pūrnakāmaḥ : Darbhanga, 1955, 1962.

Shashikalāpariṇayaḥ : Not Published.

Sabhanath Pathak 'Nath' : Sanskrit College, Ara.

Kālidāsa-Pāṇikaraṇam : Pub. in anthology, see Umesha Mishra, Darbhanga, 1963

Shankarji Jha : Dept. of Sanskṛit, Punjab University, Chandigarh.

Bhāmatī : Viśvamanīṣā, Darbhanga 1984

Shashi Nath Jha : Reader, Sanskrit University, Darbanga.

Bhāratī-Manḍana-Shaṅkara-Vijayam : to be published.

Kṛiṣiphalam : Agasrā, Lucknow, 1996

Rāṣṭragauravam : to be published.

Vātāvaraṇam (Trns.) : K.S.D. Sanskrit University, Darbhanga, 1984.

Tejnath Jha *(1919-1995) :* Dip, Madhubani.

Ayāchī : Sanskrit Ratnākara, New Delhi, 1967.

Shāradā -Vijayam : to be published.

Umesha Mishra : Ex. Vice Chancellor, K.S.D. Sanskrit University. Darbhanga, 1963.

Kālidāsiyaparūpakānāṁ Samuchchayah : (Edt.) K.S.D. Sanskrit University, Darbhanga, 1963.

Vaidyanath Jha `Bhaskar' : Lecturer, Sanskrit College, Shokharā Barauni.

Maitrī : Swastic Prakāshan, Barauni, 1985.

Vaneshwar Tathak : Ranchi.

Kālidāsah : Published in anthology, see Umesha Mishra, Darbhanga, 1963

Vidyā Nath Jha :

Aishvarya prāpti : Viśvamanīṣā Darbhnaga, 1985.

Yaduvaṁsha Mishra : High English School, Khajedih, Jayanagar, Darbhanga.

Gurudakṣiṇā : Published in anthology. See Umesh Mishra, Darbhanga, 1963.

Title Index

Adbhutapāṇigrahanam —Ram Vilas Chaudhary
Aishvayyaprāpti—Vidya Nath Jha.
Aparapravāsah—Ṛiddhinath Jha.
Ayāchī—Tejnath Jha
Bhāmatī—Shankarji Jha
Bhāratī-Maṇḍana—Shaṅkara-Vijaya—Shashinath Jha.
Dakṣiṇāmūrti—Ṛiddhinath Jha
Dāhyaprathonmūlanam—Ananda Jha.
Dvikusumam —Girijanand Jha.
Guru dakṣiṇā—Gangesh Mishra.
Gurudakṣinā—Yaduvaṁsha Mishra
Hṛitparivartanam—Ananda Jha
Indumatī-Pariṇayaḥ—Narayan Mishra.
Kālidāsa-Pāṇikaraṇam—Vameshivar Pathak
Kālidāsiyaparūpakānāṁ Samuchchayah—Umesha Mishra
Kṛiṣiphalam—Shashi Nath Jha.
Madanadahanam—Maharāj.
Madanadahanam—Ramesh Khare.
Maṇḍana-Shaṅkara-Vijaya—Indrananda Thakur
Maitrī—Vaidya Nath Jha `Bhaskar'.

Pañjīprabanghah—Shashi Nath Jha.
Punarmilanam—Ananda Jha.
Pūrṇakāmaḥ—Ṛiddhinath Jha.
Prahasanam—Bhavanath Jha.
Prasādodayam—Ṛriddhinath Jha.
Rāṣṭra bandhuḥ—Matinath Mishra.
Rāṣṭragaurabam—Shashi Nath Jha
Raghu Charitam—Gangesh Mishra
Saptalā—Gangadhar Mishra
Śākuntalam— Ramavatar Mishra
Shāradāvijayaḥ—Tejnath Jha.
Shashi Kalā-Pariṇayah—Ṛiddhinath Jha.
Sītātyāgaḥ—Majalganwakar
Svātantrayam—Girijanand Jha
Vātāvaraṇam—Govinda Jha/Shashi Nath Thakur
Vijñamahārājam—Ram, Chandra Mishra.
Vīravadānyam—Chandika Prasad Shukla
Yājñavalkya Vijayam—Jivanath Jha.

Sanskrit Writings on Alaṁkāraśāstra in Mithilā in the Post-Independence Period

TRILOKANATHA JHA

The present paper is an attempt to present an account, in brief, of Sanskrit writings on Alaṅkāraśāstra in Mithilā in the post-independence period. It is devided into three sections:—

1. Original works
2. Commentaries
3- Research Papers

Prominent trends in the field of *Alaṅkāraśāstra* in Mithila during the period under review are two fold. First, an attempt by writers to give their own definitions in their works. Second, a preference by them to the diction of the branch of learning to which they primarily belong and which is the field of their specialization. For example, a neo-logician takes recourse to the phraseology of a *navyanyāya* text even in his work on the *Alṅkāraśāstra* and puts forward his own definitions. Similarly, an author specializing in the *Alaṅkāraśāstra* expresses his views in a poetic manner whether he writes in prose or verse. His prose is never prosaic. A neologician follows in the foot-steps of *navyanyāya*- scholars of Mithilā.

While writing commentaries commentators have a preference for Jagannātha's *Rasagaṅgādhara*. Four out of five have written commentaries on *Rasagaṅgādhara*. The only exception is the *Sāhityadarpaṇa* by Viśvanātha. This does not include help-books useful for students of Śāstrī and Ācārya classes : *Dhavanyālokarahasya* (1963) by Śobhita Miśra and

Rasagaṅgādhararahasya (1967) by Madanamohana Jhā.

Idioms of local language, Maithilā have hardly been used.

1. Original Works

The number of original works is eight. They are as follows:—

1.1. The *Alaṅkāravidyotanam*[1] (1974) of Kṛṣṇamādhava Jhā, an erudite scholar of *Navyanyāya* in Mithilā, discusses the nature of 124 *alaṅkāras*. It is written in a style characteristic of a treatise on *navyanyāya* and as such is a hard-nut to crack for a student of poetics not conversant with the intricacy of that form of diction. An example may suffice.

"अलङ्कारत्वं च रसादिभिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति समवायसम्वन्धावच्छिन्न-चमत्कारत्तावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्न-जनकतानिरूपितविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नशब्दार्थान्यतरनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता-वच्छेदतावत्त्वम् ।"[2]

The above phraseology appears to be of the nature of what MM. Bālakṛṣṇa Miśra, the great neo-logician of Mithilā writes about वृत्त्यनुप्रास in his autocommentary on *Śrīlakṣnmīśvarīcaritam*. To quote.

"वृत्त्यनुप्रासत्वञ्च वर्णविशिष्टवर्णत्वं वै(शिष्ट्य) स्ववृत्ति-व्यञ्जनत्व विशिष्ट-जातिमत्त्वस्वाव्यवहितपूर्ववर्तितावच्छेदकनिरुक्तजातिमद्वर्णाव्यवहितोत्तरत्व-स्वाव्यवहितपूर्वस्वसजातीयस्वराव्यवहितोत्तरत्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितोत्तरस्वर-सजातीयस्वराव्यवहितपूर्वत्वसंसर्गावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताक-भेदतवत्त्वस्वविशिष्टवर्णविशिष्टत्वैतत्सम्बन्धचतुष्टयावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रकारता निरूपितप्रमीयविशेष्यता वत्त्वस्वविशिष्टभेद-वत्त्वान्यतरसम्वन्धेन ।'[3]

1.2. The *Dhvanikallolinī*[4] (1978) of Ānanda Jhā is complete in two parts, namely, *Dhvanisiddhi* and *Dhvanikhaṇḍana*. The former consists of the author's *vārttika* on the first *uddyota* of the *Dhvanyāloka* of Ānandavardhana. It has 610 verses in number. The latter contains his *vārttika* on the first *vimarśa* of the *Vyaktiviveka* of Mahimabhaṭṭa. It has 480 verses in all.

1.3. The *Kāvyavicchittimīmāṁsā*[5] (1998) is a monograph by Jayamanta Miśra. It deals with the *Kāvya-vicchitti* and its root in accordance with the different schools of Sanskrit poetics. As a prelude there is a section on *Kavipraśaṁsā*, in the beginning,

dealing with poet, poetic creation, definition of poetry, a critique of Mammata's definition, poetics and its synonymous like *Kāvyālaṅkāra*, *Alaṅkāraśāstra*, *Kāvyaśāstra*, *Sāhityaśāstra*, *Kriyāvidhi*[6], *Kriyākalpa*[7] etc. and purpose of poetry. *Kriyākalpakalā*, one of the sixty-four forms enumerated by Vātsyāyana in his work on Erotics, is the same as poetics. In his commentary Jayamaṅgalācārya says:—

"क्रियाकल्प इति काव्यकरणविधिः काव्यालङ्कार इत्यर्थः।"

Kālidāsa has also used the word *Kriyā* in the sense of *Kāvyakriyā*[8]. All this is followed by the main theme, *vicchitti* in the light of the different systems, namely, *Rasa*, *Alaṅkāra*, *Rīti*, *Dhvani*, *Vakrokti* and *Aucitya*. The concluding portion entitled *kāvyavicchittimīmāṁsā* is a summary of all that has preceded in the work. Ācārya Miśra gives his own definition of poetry. It is as follows:—

काव्यं विशिष्टशब्दार्थौ सहभावसमन्वितौ।
सालङ्कृती गुणरसव्यञ्जकौ चेत्तदुत्तमम्।।[9]

1.4. The Locanavimarśaḥ[10] (1978) is the Ph. D. thesis of Vaidyanātha Jhā. A critique of Abhinavagupta's *Locana* on Ānandavardhana's *Dhvanyāloka*, it is divided into seven chapters, called "Unmeṣa". It is comprehensive. It presents "a critical and dispassionate evaluation of the fundamental theories and concepts as formulated and developed in them." One finds evidence of author's "intensive study of different branches of Sanskrit literature."

1.5. The *Nibandhakusumāñjaliḥ*[11] (1970) is a collection of essays in Sanskrit by Jayamanta Miśra. Thirteen out of sixteen essays have poetics as their theme. The main topics of poetics dealt with are nature, purpose and soul of poetry and *rasas*, specially *Śānta* and *Karuṇa*.

1.6. The *Prabandhakusumāñjaliḥ*[12] (1995) of the same author is a collection of his essays written in different languages. It contains, *inter alia*, some nine essays in Sanskrit dealing with poetics. The titles pertain mainly to *Alaṅkāra* and *Rasa*. For example, *Alaṅkāra* as soul of poerty. *Citrālaṅkāra*, *Svabhāvokti*, Bhoja's views on *Alaṅkāra*, *Rasaniṣpatti* and *Śāntarasa* etc.

1.7. The *Sāhityanibhandhaḥ* [13] (1954) of Śobhita Miśra is a collection of essays in Sanskrit dealing with important topics of poetics, namely, the soul of poetry. *Dhvani*, Rasa, *Vyañjanā*, *Guṇa*, *Alaṅkāra*, *Nāṭya*, *Aucitya*, *Rīti*, *Vakrokti* etc.

1.8. The *Upamāvivekaḥ*[14] (1992) is the thesis on the basis of which its author Kāśinātha Miśra was awarded Ph. D. degree of the University of Bihar, Muzaffarpur. It is divided into two parts. Part one contains three chapters and part two consists of eight chapters. The first part deals with *Alaṅkāras* in general—their antiquity and importance in poetic composition in the light of the views of Bhāmaha, Udbhaṭa, Ṛudraṭa and Pratīhā-rendurāja; their importance in poetry according to Daṇḍin and Vāmana, who attach importance to *Guṇa* as well; their importance in the opinion of protagonists of *Dhvani*-school and *Vakrokti* school; the number and classification of *Alaṅkāras* etc.

The second part is completely devoted to a comprehensive critique of the *alaṅkāra* styled *Upamā* from the vedic period to the age of Paṇḍitarāja and Appaya Dīkṣita. The treatment is very very exhaustive and the style is "समग्रगुणगुम्फिता वैदर्भी ।" The author has taken pains to quote copiously from the *Ācāryas* and tried to explain their views in a manner that is relished by modern student of Sanskrit poetics with traditional background.

2. There are in all seven commentaries including two help books. *Dhvanyālokarahsyam*[15] and *Rasagaṅgādhararahasyam*[16] adverted to above. Of the remaining five four are commentaries on the *Rasagaṅgādhara* and one on the Sāhitya *darpaṇa*. They are the *Candrikā*[17] on the *Rasagaṅgādhara* (*ānana* I) by Badarinātha Jhā (1955), the *Candrikā*[18] on *ānana* II by Madanmohana Jha (1967), the *Rasanirūpaṇabhāgavyākhyā*[19] by Dinabandhu Jhā (1995) and the *Rasataraṅgiṇī*[20] on *ānana* I by Śrīnārāyaṇa Miśra and Śaśinātha Jhā (1996). The commentary on the *Sāhiyadarpaṇa* (*Pariccheda* III to X) by Kṛṣṇamohana Ṭhakkura (1948) in captioned *Lakṣmī*.[21]

3. Research papers

In Mithilā, in the post independence era, some fifty

five research papers written in Sanksrit deserve mention. They deal with a variety of topics and problems pertaining to the *Alaṅkāraśastra*. They have been enumerated in the bibliography.

References

1. Published in *Kaviśekharapuṣpāñjaliḥ* (Kaviśekhara Badarīnātha Jhā Felicitation Volume), Darbhanga, 1974, pp. 100-163.
2. Ibid. p. 105
3. *Śrīlaksmīśvarīcaritam*, Śrīrameśvara Press, Darbhanga, 1921 p.9
4. K.S.D. Sanskrit University Darbhanga, 1978.
5. Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi, 1998
6. 'वाचां विविधमार्गाणां निववन्धुः क्रियाविधिम्'—काव्यादर्शः I.9
7. 'क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान् ।' वाल्मीकीयरामायणम्— उत्तरकाण्डम्-94-7
8. 'कथन्तर्हि प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रवन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां वहुमानः ।'—मालविकाग्निमित्रम्—प्रस्तावना
9. P. 13
10. Mithila Research Institute, Darbhanga, 1978
11. Moti Lal Banarsi Dass, Varanasi, 1978
12. Indira Prakashan, Darbhanga, 1995
13. Chowkhamba, Varanasi, 1954
14. Mithila Research Institute, Darbhanga, 1992
15. Varanasi, 1963
16. Varanasi, 1967
17. Varanasi. 1955
18. Varanasi 1967
19. New Delhi. 1995
20. Varanasi, 1996
21. Varanasi, 1948

A bibliography of original works and commentaries on Alaṅkāraśāstra in Mithilā in post-independence period (in alphabetical order)

Name of the author	Year of Publication	Writing	place of Publication
आनन्द झा	1978	ध्वनिकल्लोलिनी	दरभंगा
काशीनाथ मिश्र	1992	उपमाविवेकः	दरभंगा
कृष्णमाधवझा	1974	अलङ्कार विद्योतनम्	दरभंगा
कृष्णमोहन ठाकुर	1978	साहित्यदर्पण-लक्ष्मीव्याख्या	वाराणसी
जयमन्त मिश्र	1998	काव्यविच्छित्तिमीमांसा	नवदेहली
	1970	निवन्धकुसुमाञ्जलिः	वाराणसी
	1995	प्रवन्धकुसुमाञ्जलिः	दरभंगा
दीनबन्धु झा	1995	(रसगङ्गाधरीय) रसनिरूपणभागव्याख्या	नवदेहली
बदरीनाथ झा	1955	रसगङ्गाधरचन्द्रिका (प्रथमानन व्याख्या)	वाराणसी
मदनमोहन झा	1967	रसगङ्गाधरचन्द्रिका (द्वितीयानन व्याख्या)	वाराणसी
	1967	रसगङ्गाधररहस्यम्	वाराणसी
वैद्यनाथझा	1978	लोचन विमर्शः	दरभंगा
शशिनाथ झा	1996	रसगङ्गाधररसतङ्गिणी	वाराणसी
श्रीनारायण मिश्र		(प्रथमाननव्याख्या)	
शोभित मिश्र	1963	ध्वन्यालोकरहस्यम्	वाराणसी
	1954	साहित्यनिबन्ध	वाराणसी

A bibliography of research papers on Alaṅkāraśastra in Mithila in post-independence period

Author	year	Article	Journal	Vol/no.	page No
अर्जुन झा	1974	काव्यलक्षण-निरूक्तिः	मनीषा	1/1	52-58
आद्याचरण झा	1992	उज्ज्वलनील-मणेर्मधु-राख्यो भक्तिरसः	संस्कृत प्रतिभा	19/1	114-119
	1985	देवीभागवते रससामञ्जस्यम्	विश्वमनीषा	8/4	3-10

आनन्द झा	1976	नाट्यशास्त्र समीक्षा	मनीपा	2/3	
	1976	नाट्यशास्त्र परिचयः	मनीपा	2/3	46-55
	1977	प्रचलितरसानुभूति सिद्धान्तः	मनीपा	3/1	53-64
उदयकान्त झा	1983	काव्यलक्षणपरीक्षा	विश्वमनीपा	7/1	36-37
	1985	व्यञ्जनावादे तार्किकालङ्कारि-कयोर्मत स्थितिः	विश्वमनीपा	8/4	10-13
	1986	शृङ्गारसारिणी समीक्षा	विश्वमनीपा	9/4	48-53
	1985	साहित्यरयू शास्त्रत्यम्	विश्वमनीपा	12	87-88
कृपाकान्त ठाकुर	1978	साहित्यशास्त्रे गतिः	दीनवन्धुस्मृति-ग्रन्थ		142-144
कृष्णचन्द्र झा	1985	रीतिविचारः	अ. भा. प्रा. वि. सम्मेलन [अहमदा- बाद]		
रवङ्गनाथ मिश्र	1974	काव्यात्मविमर्शः	कविशेखर-पुष्पाञ्जलि		426-35
जयमन्त मिश्र	1968	अभिनवगुप्तपादानां शान्तिरस विचारः	प्रो. वी. के. वरुआस्मृतिग्रन्थ		
	1970	अरस्तूमहोदयस्य भरतमुनेश्च नाटय-विपयक विचारः	ऋपिकल्पन्यासः		
	1975	अलङ्कारशास्त्रे विहारस्य योगक्षेमः	प्रोसीडिङ्स ऑफ इण्टरनेशनल संस्कृत कॉफरेन्स, नई दिल्ली 1972	1/1	125-128
	1986	काव्य-शास्त्रीय सम्प्रदाय रहस्यम्	उपेन्द्रझा अभिनन्दन ग्रन्थ		
	1985	काव्यश्रवणात्परं रसनिप्पत्तिपर्यन्तं समपेक्षित-काल विमर्शः	अ. भा. प्रा. वि. सम्मेलन (अहमदावाद)		

	1961	नाट्यशास्त्रे रसः	संस्कृत-सञ्जीवनम्		
	1977	पूर्वध्वनिकालिकाना-मालङ्कारिकाणां रसविचारः	वी. वी. आर् आई. जर्नल		
जयमन्त मिश्र	1967	रसौ वै सः	त्रिभुवन विश्व-विद्यालय जर्नल		
	1983	स्वभावोक्तेर-लङ्कारत्वम्	तारकेश्वरत्रिपाठी अभिनन्दनग्रन्थ		
	1988	स्वभावोक्ते-रलङ्कारत्वस्य समीक्षणम्	वाङ्मयम्		
जीवनाथ झा	1974	संस्कृतसाहित्यस्य सूक्ष्मता	मनीषा	1/1	30-33
दीनबन्धु झा	1976	साहित्यपदार्थ-निरुक्तिः	मनीषा	2/2	59-60
दीननाथ तिवारी	1992	रसोद्बोधे दार्शनिक दृष्टयः	संस्कृत सञ्जीवनम्	1	20-23
देवनारायण झा	1986	भवभूतेः करुणो रसः	विश्वमनीषा	10/2	49-52
द्वारिकानाथ झा	1978	काव्यलक्षण समीक्षा	दीनबन्धुस्मृति ग्रन्थ		96-99
	1982	व्यञ्जनाव्यापारः	विश्वमनीषा	6/3	11-16
बदरीनाथ झा	1981	काव्यात्मविवेकः	विश्वमनीषा	5/2 परिशिष्ट	1-9
बदरीनाथ झा		समासोक्ति समास शक्त्योः समता	सारस्वती सुषमा	16/12	
व्रजमोहन झा	1975	कविसमयोक्ति	मनीषा	2/1	28-32
मदनमोहन झा	1974	साहित्यशास्त्रीयं साधारणीकरणम्	मनीषा	1/2	9-19
मनोजनाथ झा	1989	रसेषु करुणः	प्रधानः	शिक्षाप्रसूनम्	38-41
मीनाकुमारी	1985	काव्यादर्शस्यकाव्य लक्षणम्	विश्वमनीषा	9/1	24-28
	1974	शब्दःशब्दार्थो च काव्यम्	मनीषा	1/1	51
मुनीन्द्र झा	1975	काव्ये रसः	मनीषा	1/3	60-67
रत्नेश्वर झा	1981	अलङ्कार शास्त्रावतारः	विश्वमनीषा	5/2	42-47
रामकिशोर झा	1997	महाकविसङ्घकदृष्ट्या	गोविन्द झा		62-64

		कवेः तत्काव्यस्य च स्वरूपविमर्शः	अभिनन्दन ग्रन्थ		
रामकुमार शर्मा	1994	शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः	विश्वमनीषा	12/2	1-14
रामगुलाम मिश्र	1977	उपमाकालिदासस्य	विश्वमनीषा	3/3	16-19
रामजी ठाकुर	1974	एकोरसः करुण एव	कविशेखर-पुष्पाञ्जलिः		436-441
	1978	हास्यरसः	दीनबन्धुस्मृति ग्रन्थ		145-149
विधानाथ झा	1983	अलङ्कारसमीक्षा	विश्वमनीषा	7/2	62-70
	1985	निर्दुष्टं काव्य लक्षणम्	अ.भा.प्रा. वि. स. (अहमदावाद)		
	1984	वक्रोक्तिः काव्य-जीवितम्	विश्वमनीषा	7/4	51-60
वैद्यनाथ झा	1977	लोचनध्व-न्यालोकयोः कालिदासीयपदय परिशीलनम्	विश्वमनीषा	3/3	6-15
शक्तिनाथ झा	1986	अङ्गिरसविवेचनम्	विश्वमनीषा	9/4	40-47
शङ्करजी झा	1987	काव्यगतपद्-लालित्यभेदा	आदर्शः		
	1989	शाब्दबोधेअभिहि-तान्वयान्विता भिधानवादौ	शिक्षाप्रसूनम्		21-24
शङ्करनाथ मिश्र	1980	तद्धिते नामधातौ च उपमायाः प्रयोगः	विश्वमनीषा	4	69-73
शोभाकान्त जयदेव झा	1965	ध्वनिमीमांसा	मिथिला रिसर्च इंस्टीट्यूट वुलेटिन	1/2	36-41
	1965	रसमीमांसा	"	1/1	29-36
श्री मन्नारायण झा	1985	वाक्यं रसात्मकं	विश्वमनीषा	9/1	56-59
सच्चिदानन्द चौधरी	1974	गौडीयसम्प्रदाये रसविमर्शः	काव्यम् मनीषा	1/1	61-64

स्वातन्त्र्योत्तरे भारते मिथिलायां व्याकरणशास्त्रीय-ग्रन्थलेखनपरम्परा

सदानन्द झा

आ हिमालयादाभागीरथीमागण्डकया आ कौशिकीं वितायां जनकप्रभृतिगृहमेधि-परापरब्रह्मविदध्युषितायां जानकीजननभुवि प्रसूतानेकनैकशास्त्रज्ञतापसायां मिथिलायामासीदष्टादशख्रिष्टशताब्दी यावन्न्याय शास्त्रस्य प्रचुतरः प्रचार प्रसारः शास्त्रान्तरात्। किन्तु विंश शताद्ध्यां वाराणस्यां स्व प्रखर पाण्डित्य-समुपार्जितामर-यशोराशीनां पण्डितप्रकाण्डानां शिवकुमारशास्त्रि प्रभृतीनां शिष्यैः समधीता-वबुद्ध पाणिनीय तन्त्र रहस्यैरध्यापितानेककुशाग्रधीशिष्यैरकारि व्याकरणशास्त्रमपि लब्धप्रचुरप्रचारप्रसारम्। तैर्विद्वत्तलजैर्व्यरचिषत विविधा विबुधहृद्या अनवद्याः ससाराः शब्दशास्त्रीयाग्रन्थाः।

यद्यपिस्वतन्त्रे भारतेऽधिमिथिलं शास्त्रर्थन्यकृतवाकपतयः कर्मणा यतयः पण्डितशिरोमणयोऽनेकेनैकशास्त्रप्रवीणा अपिशब्दद्यासयत्लवद्धश्रद्धा बभूवुस्तथापि ग्रन्थ-लेखने विमुखा आशंस्ते। मया सविनयं श्रीमद्भिः कश्चनापिग्रन्थः किं न लिख्यते इति पृष्टेनैकेन विपश्चिताऽमाणि यदिदानीं संस्कृतापकर्षण काले न विद्यते तथाऽवश्यकता ग्रन्थप्रणयनस्य यथाध्यापनस्य। सन्ति विविधा ग्रन्थाः येषामध्यापको दुर्लभः। अतोऽध्यापका निर्भ्रान्तव्याः। ग्रन्थ प्रणयनं पिष्टपेषणमेव प्रायः साम्प्रतिकानाम्। एवंविधविचारा विपश्चितोऽध्यापयन्त एव स्वकीयां जीवनलीलां समापुः।

मन्ये यद्येतेऽपि विद्वांसो लघीयांसमपि ग्रन्थमरचयिष्यँस्तदा स्वर्णेऽपि सुगन्धयोगोऽभविष्यत्।

तथापि प्राप्त स्वातन्त्र्ये भारतेऽधिमिथिलं व्याकरणग्रन्थ-लेखनकार्यं परमं सन्तोषावहं वर्तते।

मौलिकाष्टीकात्मकाः सम्पादिताश्च बहवो ग्रन्था रचिताः प्रकाशिताश्च।

विभिन्नपत्रपत्रिकासु नानापाण्डित्यपूर्णगवेषणयुक्ता निवन्धाश्च प्रकाशिताः।

प्रथमं तावत् स्थालीपुलाकन्यायमवलम्ब्य मैथिलवैयाकरणमेकमुदाहरणस्वरुपमेव स्वातन्त्र्योत्तरेभारतेऽधिमिथिले स्वप्रखरपाण्डित्यप्रभाप्रकाशितव्याकरणवाङ्मयाकाशं महावैयाकरण-दीनवन्धुझा महाभागमेव दृष्टान्तरूपेण प्रस्तौमि।

मैथिलश्रोत्रियवंशावतंसः प्रथितयशोनिधेः म.म.शिवकुमार मिश्रस्य शिष्येष्वन्यतमः 'माण्डरसिंहौल'समाख्यकाश्यपगोत्रीयः सकलशास्त्रपारावारपारङ्गतोऽपि व्याकरणैक बद्धश्रद्धः सच्छिष्य समध्यापनार्जितसमज्ञः प्रख्याततमो मिथिलावयवमधुवनीमण्डलान्तर्गत-सरिसवग्रामाभ्याशे वर्तमान ईशपुरग्रामे 1878तमे खृष्टाब्दे जातः 26.1.1955 तमे खृष्टाब्दे दिवङ्गतः महाकविवैयाकरणशिरोमणि जीवनाथ-श्रीगोविन्द-श्रीमाधवाख्य-विद्वत्तलजौरस-पुत्रको दीनबन्धुझा महाभागः निम्नलिखितान् मुख्यान् व्याकरणशास्त्रीयान् ग्रन्थानलेखीत्—

(1) लिङ्गवचनविचारः (प्रकाशनकालः 1954)–

अत्र शब्दशास्त्रीयं लिङ्गवचनं च सरलयाऽपि पाण्डित्यपूर्णया शैल्या व्यचारिषाताम्। ग्रन्थोऽयं महभाष्यीयं गुह्यं रहस्यमुद्धाटयन् स्वीयां मौलिकतां प्रकटयति। प्रायेण समे शाब्दिका जानन्ति यच्छब्दशास्त्रे शास्त्रीयं लिङ्गमाश्रीयते। तत्र सत्त्व रजस्तमसामुपचयः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वम्, साम्यं क्लीबत्वञ्चेति व्यक्तमेवविपश्चिताम्। अत्र रहस्यमुद्धाटयन् ग्रन्थकारो वदति यद् गुणानां साम्यं क्लीवत्वं वक्तुं न शक्यते। साम्ये हि प्रलयमेवेष्यते।

अतोऽत्र साम्यशब्देन त्रयाणां गुणानां कस्यचिदेकस्य समः स्थितिरूपः परिणामः क्लीबत्वेन स्वीकार्यः। सांख्यमते समे पदार्थाः परिणामिनस्त्रिगुणात्मकाश्च। तत्र कस्मिन्नपि पदार्थे सत्वादिषु एको गुणो यदोपचीयते तदाऽपरोऽपचीयते, अन्यश्च समस्तिष्ठति। स नोपचीयते, नापचीयते च। एवं यदा कस्यचिद् गुणस्योपचयस्य विवक्षा तदा पुंस्त्वम्, अपचयस्य स्त्रीत्वम्, साम्यस्य क्लीबत्वम्। एवं सत्त्वादिगुणपरिणामाः शास्त्रीयलिङ्गत्वेन स्वीकृताग्रन्थकृता। अत्रसरूप सूत्रस्थ-गुणानां सत्त्वरजस्तमः परिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिह्रासमध्यमावस्थाः शब्दैकगोचरा लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते" इति कैयटवचनं प्रमाणत्वेनोन्यस्तम्। एवं लौकिकमपि लिङ्गं निरूपितं ग्रन्थेऽस्मिन्। एवं प्रकारानै विचाराः सन्ति लिङ्गवचनविषया अत्र प्रतिपादिता ये चेतश्चमत्कुर्वन्ति विदग्धानाम्। प्रायेण सर्वो मन्यते यद् दाराक्षत शब्दौ भूम्नि पुंस्त्वे च प्रयुज्येते। किन्त्वत्र दारशब्दस्य स्त्रीत्वे

स्त्रियां एकवचनेऽपि अक्षतशब्दस्य क्लीवेऽपि च प्रयोगः साधुतयाऽङ्गीकृतः।

(2) पाणिनीयव्याकरणतत्त्वप्रदीपः—प्रकाशनकालः 1984 ई.

अत्रपाणिनीयव्याकरणस्य माहेश्वरसूत्राणां कतिपयपरिभाषाणां च रहस्यमुद्धाटितं, पाणिनीयव्याकरणं समासेन परिचायितं च। अदसीय- भूमिका ग्रन्थकृतैवाऽलेखि। अस्यामपि नैके मौलिका विचारा द्रष्टुं शकयन्ते। ग्रन्थकारोऽत्र पाणिनीयव्याकरणस्य महत्त्वे पञ्चहेतून् प्रत्यपादयत्—

(क) तपःप्रसादित-महेश्वरप्रभावसमासादित प्रज्ञा-विशेषाचार्य प्रणीतत्वम्।

(ख) श्रुतिरूप-महेश्वरसूत्र मूलकत्वम्।

(ग) प्रमाणभूताचार्यप्रणीतत्वम्।

(घ) दर्भपवित्रपाणि-पवित्रदेशप्राङ्मुखोपविष्टतया पवित्रीभूयनिर्मितत्वम्।

(ङ) महाप्रयत्नपूर्वक सावधानतया रचितत्वं चेति।

अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीया शैली मुख्यरूपेण प्रदर्शिता।

(3) कौमुदी मूलार्थ विद्योतिनी—प्रकाशन कालः—1985

आस्मिन् ग्रन्थे कारकभागं यावत् वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः क्लिष्टतममूलार्थः प्रकाशितः।

(4) समासशक्तिदीपिका—प्रकाशनकाल :—1977 ई.

अस्मिन् ग्रन्थे शाब्दिकाभिमता समासगताऽजहत्स्वार्थावृत्तिः सनैक प्रमाणोपन्यासं विचारिता।

उक्तग्रन्थे परम गुरवः स्वीयाऽप्रतिमया प्रतिभया समासे शक्तिस्वीकार विषये एवं प्रत्यपादयन्—

नैवलक्षणया लिङ्गभेदो भवति कर्हिचित।
तद्दर्शनात्तु निर्णेया शक्तिः सामासिकी बुधैः।।

अस्याऽयमाशयः दार्शनिकाः लक्षणावृत्त्या सर्वत्र निवोढुं न शक्ष्यन्ति लक्षणवृत्तिर्हि न खलु लिङ्गभेदप्रयोजिका, समासे च लिङ्गवैपरीत्यमपिदृश्यते। अतएव वैयाकरण-सम्मतं मतं स्वीकरणीयमेव। अन्यथा—

श्रवसो कुवलयमक्ष्णोरञ्जनमुरसो महेन्द्रमणिदाम।
वृन्दावनतरुणीनां मण्डनमखिलं हरिर्जयति।।

इति कविकर्णपूरविरचिते श्लोके कुवलयादौ, यथा च गङ्गायां घोषः मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ च

(यत्र लिङ्ग व्यत्यासो नं भवति) लक्षणया निर्वाहेऽपि यशोधन इत्यादि समासस्थलेनिर्वाहो न स्यात्।

अत्रधनशब्दस्य नित्यनपुंसकलिङ्गत्वात्। कृतायामपि लक्षणायां इष्टार्थबोधेऽपि लिङ्गविपरिणामः कथं स्यात्। तद्भावे च अन्य पदार्थगत लिङ्गज्ञानं कथं स्यात्। तस्मात् लिङ्गभेद प्रयोजिका समासनिष्ठा शक्तिरेकार्थी- भावरूपा स्वीकार्यैव सर्वैरिति। अस्यग्रन्थस्यव्याख्या डा. सदानन्द भाशर्मणकृता।

(5) उपसृष्टधात्वर्थसङ्ग्रहः—प्रकाशन कालः 1981

अत्रोपसृष्टानां धातूनामर्थान्यरूपिषत।

ग्रन्थकृतोऽस्य "वैयाकरणभूषण सारदीपिका" ग्रन्थो दरभङ्गास्थित मिथिला-संस्कृतशोधसंस्थाने प्रकाशनायपूर्वमेव समर्पितः किन्तु नाद्यावधि प्रकाशितः महावैयाकरणस्य दीनबन्धुझामहाभागस्य शब्दशास्त्रीयनैके शोधनिबन्धा दरभङ्गास्थ संस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाशितासु विविधासु विश्वमनीषाख्य पत्रिकासु प्रकाशितः।

उक्तैः शब्दशास्त्रीयैः प्रकरणात्मककैर्नवीनं रहस्यमुद्घाट्यते। महावैयाकरणस्य विशिष्टं परिचयं ज्ञातुं दीनबन्धुस्मृतिग्रन्थः विशेषेण द्रष्टव्यमस्ति।

एतादृशा आसन् मैथिलवैयाकरण निदर्शनभूता महावैयाकरण दीनबन्धुझा महाभागाः।

अतः परं निवन्धविस्तरमियासमासतोऽन्ये मैथिलवैयाकरणाः परिची-यन्तेऽकारादिक्रमेण—

अमरनाथ झा	भावप्रत्ययार्थः	विश्वमनीषा दरभंगा	1977
डॉ. अर्कनाथ चौधरी	मध्यकौमुदीमध्यमनोरमा पूरणी व्याख्या	जयपुरम्	1986
पं. आद्याचरण झा.	1. मनोरमा शब्दरत्न-प्रकाशिका	पटना	1985
	2. लेखा :— नित्यं शब्दमयं ब्रह्म		1986

	1. किं कुण्डलिनी तत्मेवस्फोटवादस्यबीजम्	पटना	1986
	2. वैज्ञानिकता च शब्दनित्यतायाः शास्त्रीयता	पटना	1964
	3. भगवन्नामचर्चा पाणिनीयसूत्रोदाहंरणेषु		1981
डा. उदयकान्त झा	परिभाषेन्दुशेखरविजया-भूत्योः समीक्षा	विश्वमनीषा दरभंगा	1985
पं. उपेन्द्र झा	1. कर्तृपरगामित्वे उपग्रहव्यवस्था एकस्यैव फलस्य	दरभंगा	1976
	2. प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्	दरभंगा	1977
पं. कुलानन्द मिश्रः	1. विचारः भगवत्पतञ्जलेर्वेदार्थ	दरभंगा	1974
	2. समानाधिकरण्य विचारः वेदाः प्रमाणमित्यत्रलिंग	दरभंगा	1982
डॉ. कृष्णानन्द झा	1. शाब्दिकसिद्धान्त	दरभंगा	1982
	2. नागेश सम्मताशक्ति	दरभंगा	1982
डॉ. कलानाथ झा	कारकदर्शनम् कारकप्रकरणस्य कौमुदी व्याख्या	वाराणसी	1980
डॉ कालीकान्त झा	मध्यकौमुदी सीतासावित्रीव्याख्या	वाराणसी	1986
पं. कृष्णकान्त झा	सन्धिप्रभा	वाराणसी	1992
पं. गिरिधर झा	समासशक्तिः	प्राच्यविद्या सम्मेलन अहमदाबाद	1985
पं. गोविन्द झा	पाणिनीयधातुपाठविषये केचन विचाराः		1992
पं. चन्द्रविनोद झा	धातुसंज्ञासूत्रम्	लगभा दरभंगा	1989
पं. जटाशंकर झा	सहयुक्तेऽप्रधाने	दरभंगा	1982
डॉ. जयमन्त मिश्र	1. संस्कृतव्याकरणोदयः		1955
	2. संस्कृतव्याकरणसारः		1950
	3. महर्षिपाणिने सैद्धान्तिक वैशिष्ट्म्	संस्कृत प्रतिभा	1990
	4. पाणिनेसत्सूत्रप्रयोगाः	संस्कृतविमर्श दिल्ली	1974
	5. वाल्मीकि पाणियोः पौवापर्यः	कुरुक्षेत्रम्	1975
	6. महर्षिपाणिनेः मध्यममार्ग	धारवाड़	1977

पं. जीवनाथ झा	1. व्याकरणकौतुकम्	नेपालतः	
	2. शब्दसमीक्षा	नेपालतः	1983
	साधुशब्दसमीक्षा		1950
पं ताराकान्त झा	लघुशब्देन्दुशेखर दीपिका व्याख्या	दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालयः	1987
पं. तुलाकृष्ण झा	ऋग्वेदीयो नामधातुः	दरभंगा	1986
पं. दयानाथ झा	व्याकरणस्य महत्वम्	दरभंगा	1989
पं. दीनवन्धु झा	1. लिंगवचनविचारः	दरभंगा	1954
	2. पाणिनीयव्याकरण तत्वप्रदीपः	दरभंगा	1987
	3. बालशिक्षा सोपानम्		1981
	4. उपसृष्ट धात्वर्थ संग्रहः		1980
	5. कौमुदी मूलार्थ विद्यातिना		1984
	6. प्रवृतिनिमित्तलक्षणम्	विश्वमनीषा	1977
	7. अपवाद विचारः		1977
	8. कार्यासिद्धत्व समर्थन खण्डनम्		1977
	9. अन्तादिवात्सूत्र व्याख्या		1977
	10. शाब्दबोध प्रक्रिया		1977
	11. अनभिधान विचारः		1977
देवकान्त झा	अभिनवसंस्कृतव्याकरणम्	पटना	1994
देवनारायण झा	महाकविश्री श्रीहर्षस्यापाणिनीय-प्रयोगः	अहमदाबाद	1985
धनुर्धर झा	1. माहेश्वर सूत्रविमर्शः	लगभा दरभंगा	1989
	2. धात्वनुबन्धफलविमर्श	विश्वमनीषा दरभंगा	1994
ध्रुवकान्त ठाकुर	व्याकरणशास्त्रीयपरिभाषा	दरभंगा	1986
नरेश झा	शब्दार्थयोस्तादात्म्येवौद्धार्थ-प्राधान्यम्	दरभंगा	1985
पलटू झा	संस्कृतवोधः	पटना	1955
प्रभुनारायण शर्मा	शक्तिग्रहेव्यवहारस्य प्राधान्यम्	दरभंगा	1986
पशुपति झा	चतुर्दशसूत्रीविमर्शः	होशियारपुर	1976
वावू मिश्रः	व्युत्पत्तिवार्ता	दरभंगा	1982
विमल ठाकुर	संस्कृतदर्पणः	दरभंगा	1996
विश्वनाथ झा	शब्दलक्ष्मण् (लेखः)	वाराणसी	1985
विश्वेश्वर झा	सिद्धान्तकौमुदी (स्वरवैदिकी)	दरभंगा	1994
वेदानन्द झा	शब्दब्रह्मवादस्योद्गमो विकासश्च		1982

व्रजनाथ झा	प्रातिपदिकस्यप्रारूपं वर्गीकरणं च	सरस्वतीसुषमा वाराणसी	1972
वालगोविन्द झा	समासदर्शिका	पटना	1981
विकाउ झा	नियमविचारः	दरभंगा	1994
भूपनारायण झा	शाब्दिकमते शक्तिस्वरूपम्	सारस्वतसुषमा वाराणसी	1972
मार्कण्डेय मिश्र	वर्णस्फोटविचारः	दरभंगा	1977
मधुकान्त झा	महाभाष्य प्रकाशः	वाराणसी	1949
माधव झा	लृकारोच्चारणम्	विश्वमनीषा दरभंगा	1975
मणिनाथ झा	1. शब्दानामर्थपरत्वं शब्द परत्वं वा	मिथिला विद्यापाठ दरभंगा	1970
	2. वा विभाषा अन्यतरस्याम् इत्यादेरर्थ भेदः	प्राच्यविद्या	1986
	3. ज्ञापकादर्शः (अप्रकाशितः)	सम्मेलन	1986
मीनाकुमारी	सकर्मकोऽकर्मश्च	दरभंगा	1982
मुनीन्द्र झा	1. शाब्दवोधः	विश्वमनीषा दरभंगा	1983
	2. वाक्यार्थवादः	दरभंगा	1983
	3. प्रातिपदिकाविवेचनम्	दरभंगा	1983
यशोदानन्द झा	गमृधात्वर्थ विचारः	विश्वमनीषा दरभंगा	1994
योगेश्वर झा	मध्यपाणिनीयम्	वाराणसी	1990
रमाकान्त ठाकुर	प्रवन्धामृतम् (ग्रन्थः)		1955
रंगेश्वरनाथ मिश्र	धात्वर्थ विचारः	दरभंगा	1981
रामचन्द्र झा	लघुसिद्धान्तकौमुदी व्याख्या	वाराणसी	1962
	मध्यसिद्धान्तकौमुदी व्याख्या	वाराणसी	1982
	अनुवाद कौमुदी	वाराणसी	1982
रुद्रधर झा	महाभाष्यतत्वालोक	वाराणसी	1956
रमेश झा	1. व्याकरणशास्त्रीय निवन्ध	मधुवनी	1994
	2. व्याकरणशास्त्रीय पारिभाषिक	मधुवनी	

रामविलास चौधरी	निरुक्तालोचनम्	विश्वमनीषा दरभंगा	1975
शंकरजी झा	1. व्याकरणतत्वमंजरी (ग्रन्थः)	इशदपुर, मधुवनी	1986
	2. शाब्दबोधेऽभिसहितान्वयान्विताभिधानवादौ	लगमा, दरभंगा	1989
	3. व्याकरणदर्शने सृष्टि, प्रक्रिया	हावड़ा	1986
शशिनाथ झा	1. प्रयोगपल्लवः	दरभंगा	1984
	2. हकारिष्वकार उच्चारणार्थः	विश्वसंस्कृतम् होशियारपुर	1975
	3. धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः	लखनऊ अजस्रा	1980
	4. कारप्रत्ययः	लखनऊ अजस्रा	1980
	5. बाह्याभ्यन्तरयोर्यत्नभेदः	शोधप्रभा दिल्ली	1982
	6. पाणिनीयशिक्षाद्वयविवेचनम्	हरिद्वार	1989
	7. महाभाष्यकार पतंजलि	लगमा, दरभंगा	1989
शशिशेखर झा	प्रथमाव्याकरणम्	वाराणसी	1980
शुकदेव झा	1. महाभाष्यादर्श	वाराणसी	1949
	2. वैयाकरणभूषणसारप्रकाशः	वाराणसी	1962
	3. परिभाषेन्दुशेखर प्रश्नोत्तरी	वाराणसी	1962
शोभाकान्त झा	लघुशब्देन्द्रकला	वाराणसी	1988
शोभाकान्त झा	जयदेव 1. परमलघुकला	वाराणसी	1951
	2. भूषणसारकला	वाराणसी	1951
श्रीवर्द्धन ठाकुर	स्फोटस्योदावकः पाणिनिः स्फोटायनोवा	अखिलभारतीय प्राच्यविद्या सम्मेलन	1986
श्रीनारायण मिश्र	1. दुर्घटवृत्तिव्याख्या सम्पादनम्	वाराणसी	1973
	2. काशिका पदमंजरी सम्पादनम्	वाराणसी	1973
	3. सम्पादनम् परिभाषेन्दुशेखर व्याख्या	वाराणसी	1973
	4. ब्रह्मा नवा शब्दानुशासनस्य प्रथमः प्रवक्ता	सारस्वत सुषमा	1971

सतीशचन्द्र झा	1. कात्यायनवार्तिकानां भाषाशास्त्रीमध्ययनम्	मुजफ्फरपुर	1985
	1. वाक्यविचारदृष्ट्या वार्तिकानुशीलनम्	विश्वमनीषा दरभंगा	1981
	2. मुखं व्याकरणं स्मृतम्	दरभंगा	1986
	3. भट्टिकाव्ये स्त्रीप्रत्यय सम्बन्ध वैशिष्ट्यम्	1985	
	4. कात्यायनवार्तिकानां प्रत्यभिज्ञानम्		1985
सदानन्द झा	1. समासशक्तिदीपिका (व्याख्या)	लखनौर मधुबनी	1987
	2. सिद्धान्तकौमुद्या बालमनोरमा तत्वबोधिन्योर्वैमत्यम् (शोधग्रन्थः)	वेंकटेश प्रकाशन नई दिल्ली	1995
	1. पाणिनीय व्याकरणस्यैव-वेदाङ्गत्वम्	विश्वमनीषा दरभंगा	1984
	2. व्याकरणशास्त्रे पक्षताविचारः	लगमा दरभंगा	1989
	3. सिद्धान्तकौमुद्याउद्भवः विकासश्च	रांची	1995
	4. नागेशकृताव्यय विमर्शः	अजन्ना लखनऊ	1996
	5. मनोरमाशब्दरत्न प्रकाशिका विमर्शः	पटना	1998
	6. स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थना	दयानन्द वि. वि. रोहतक	1995
	7. शाब्दिकमतेऽपिव्यञ्जन-निवार्या	सरिसव मधुबनी	1999
सुरेश झा	श्लोकसिद्धान्त कौमुदी श्लोकलघुसिद्धान्त कौमुदी (अप्रकाशिता)	वाराणसी	1982
सुभद्रा झा	प्राकृत चन्द्रिका	नई दिल्ली	1962
हर्षनाथ मिश्र	1. परिभाषेन्दुशेखर दुर्गा टीका	नई दिल्ली	1970
	2. चान्द्रव्याकरणस्य समीक्षात्मक-मध्ययनम्	नई दिल्ली	1967

स्वातन्त्र्योत्तरकाले न्यायशास्त्रमधिकृत्य मैथिलानामवदानम्

किशोरनाथ झा

स्वातंन्त्र्योत्तरकालेऽपि न्यायशास्त्रमधिकृत्य मैथिलनैयायिकैर्विहितं चिन्तनं सन्तोषावहं मन्ये। त्रिविधा प्रवृत्तिरेषामस्माकं दृष्टिपथातिथ्यं भजति। तथा हि (1) स्वतन्त्रग्रन्थप्रणयनं (2) रुचिकराणां ग्रन्थानां व्याख्यानं (3) शोधनिवन्ध-प्रणयनं चेति। कदाचिद् भाषान्तरतः संस्कृते अनुवादकार्यमपि सञ्जातमिति पश्यामः। क्रमशः प्रस्तूयते परिचयोऽत्रैषां यथामति।

विद्यावाचस्पतिः शशिनाथ झा

मधुवनीमण्डलस्य ने दीयसि क्रोशमिते दूरे विद्यमानस्य राँटी ग्रामस्य निवासी दरभंगास्थ मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानस्य सम्मानितोऽध्यापकः प्रसिद्धदार्शनिकस्य धर्मदत्त (बच्चा) झाशर्ममहाशयस्य साक्षादन्तेवासी शताव्द्या अस्या पूर्वार्धतोऽधिक-कालं यावद् विद्यमानः विद्यावाचस्पतिः शशिनाथ झा महाशयः नव्यन्याये मौलिकं ग्रन्थं *त्रितलावच्छेदकतावादाभिधं* आचार्योदयनस्य कृत्योः लक्षणावली लक्षणमालयोः व्याख्याञ्च प्रणीय मिथिला संस्कृतशोधसंस्थानतः यथाक्रमं 1954, 1957 ख्रीष्टाब्दयोः प्राकाशयदिति विदितं न्यायशास्त्ररसिकेषु।

यथा प्रासादे द्वित्रास्ततोऽधिका वा तलाः निर्मीयन्ते तथैवावच्छेदकताया अपि त्रयास्ततोऽधिका वा तलाः भवितुमर्हन्ति विवेचनायामिति त्रितलावच्छेदक तावाद-नाम्नस्तात्पर्यम्। तस्मादेवास्य ग्रन्थस्य भूमिकायामवच्छेदकतायाः स्वरूपं प्रकारं प्रयोजनं महत्त्वं वैशिष्ट्यञ्च प्रतिपादयन् लेखकः नीलो घट इत्यस्य वाक्यार्थवोधे त्रितलावच्छेदकतायाः क्रीडां पञ्चाशीतिमितेषु पत्रेषु प्रादर्शयदिति ग्रन्थं वीक्ष्य कोऽपि निमज्जेदाश्चर्य सरसि। विदितमेव नैयायिकानां यदियमवच्छेदकता देशकालधर्मसंसर्गादिभेदेन भिन्नापि प्रतिनियतव्यवहारोपपत्तये नितरामावश्यकी

विलक्षणा च प्रतियोगितानुयोगिता प्रकारतादिभ्यः। न्यायदर्शनस्य महत्त्वपूर्णः सिद्धान्तः कार्यकारणभावः प्रतिवध्य प्रतिवन्धक भावादिश्च नोपपद्यते विनावच्छेदक तयेति ज्ञातमेव विद्यते तद्वित्सु।

यद्यपि शास्त्रार्थसभायां विजिगीषूणामस्त्रस्वरूपस्यात एव प्रतिपक्षिणां दुखबोधाय जटिलवागाडम्बरात्मकस्य गुरुपरम्परा यां विद्यमानस्य त्रितलावच्छेदकतावादस्याविष्कारो नूनं पाण्डित्यस्य प्रकर्षं प्रदर्शयितुमेव विद्यते। गुणकीलनतया प्रसिद्धिरस्य तदानीन्ततेषु नैयायिकसमाजेषु विद्यते स्म। त्रितलावच्छेदकतावाद्स्य तथापि श्लाध्यतां याति सूक्ष्मतम-चिन्तनचमत्कारोऽत्रेति विना विचिकित्सया कोऽप्यभ्युपच्छेत्।

उदयनाचार्यस्य *लक्षणावली* समानतन्त्रस्य वैशेषिकस्य प्रसिद्धानां सप्त पदार्थानां सप्रभेदं लक्षणं प्रस्तौति *लक्षणमाला* च न्यायशास्त्रानुमतानां प्रमाणादि षोडशपदार्थानां सप्रकारं लक्षणमभिलपति। *उभयोरानने झा महाशयेन कृता व्याख्या* व्युत्पन्नानां व्युत्पिसूनां चोपकृत्यै कल्पते। अवधेयं पुनरत्रेदं यत् प्रागियं लक्षणमाला ओरिएन्टल जर्नल इत्यत्र शिवादित्यमिश्रस्य कृतिरूपेण मद्रास' (चेन्नई) नगरतः प्रकाशिताऽभूत्। पश्चादयं झा महाभागः स्वकीयानुसन्धानवलेन मौलिकयुक्तिकदम्वेन चोदयनाचार्यस्य कृतिरूपेणेमां प्रतिष्ठितामकरोदथ च व्याख्यां विधाय प्राख्यापदस्याः समुचितं यथार्थं च महत्त्वम्। तत्त्वानुभूतिः प्रमेति लक्षणमत्रत्यं प्रभायाः दार्शनिकमहाकविना श्रीहर्षेण खण्डनखण्डखाद्ये खण्डितमिति न तिरोहित विद्वल्लोचनेभ्यः स्वगुरूग्रन्थस्य व्युत्पत्तिवादगूढ़ार्थतत्त्वालोकस्य अनेन प्रणीतार्थ दीपिका व्याख्या उक्तसंस्थाया एव (1977 ख्री.) प्रकाशमागता इति त्रयोऽस्य व्याख्याग्रन्था एका च मौलिकी रचना प्रसिद्धयन्ति कीर्तिञ्चाक्षुण्णां दिक्षु प्रसारयन्ति।

नैयायिकः कृष्णमाधव झा

मुम्बईमहानगर्यां वल्लभसंप्रदायस्याचार्याणां गोस्वामिकुलभूषणानां गोकुलनाथजी महाराजश्रीचरणानामश्रितेन महामहोपाध्याययोः फणिभूषण तर्कवागीशवामाचरणभट्टाचार्यमहाशययोरन्यतमेनान्तेवासिना शताब्धा-अस्याः स्तृतीयचरणे यावद् विद्यमानेन नैयायिक मूर्धन्येन कृष्णमाधवझा महाभागेन नव्यन्यायपद्धतिमनुसृत्य प्रणीता अनेकाः कृतयः समक्षमस्माकं विद्यन्ते। यासु धर्मदत्त (बच्चा) झाशर्मप्रणीतस्य सिद्धान्तलक्षण गूढ़ार्थतत्त्वालोकस्य सुबोधिनीव्याख्या महत्त्वमधिकं विमर्ति। प्रथमतो ह्ययमेव गूढ़ार्थतत्त्वालोकममुं व्याख्यातुं प्रावर्तत साफल्यञ्चाध्य गच्छत् इत्यस्य सूक्ष्मचिन्तनरुचिपाटवे न्यायविद्यां

प्रति सहजं प्रेम च प्रकाशितानि भवन्ति। प्रयागस्थ गंगानाथझाकेन्द्रीयसंस्कृत-विद्यापीठत्तः (1982 तमे ख्रीष्टाब्दे) प्रकाशितेयं सुवोधिनी उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानतः सर्वोच्चशङ्करपुरस्कारेण समाजिता सर्वत्र नैयायिकवृन्देन च सामोदं समादृताभूदिति व्याख्याया अस्या महत्त्वमाकल्यते।

कुवलयानन्दस्यालङ्कारलक्षणानि नव्यन्यायरीत्या परिष्कृत्य अलङ्कारविद्योतनं नाम मौलिकं ग्रन्थं प्रणीय कविशेखर पुष्पाञ्जलौ (1974 तमे ख्रीष्टाब्दे) प्राकाशयदयम्। यद्यप्यलङ्कारशास्त्रीयोऽयं ग्रन्थस्तथापि नैयायिका एवात्र ग्रन्थाभिप्रायं तत्त्वतोऽवगन्तुं प्रभवेयुरिति तदुल्लेखोऽत्र नानौचित्यं भजति। सप्तदशशतकीयेन विश्वेश्वराचार्येण अलङ्कारकौस्तुभे मन्ये इदृशीं परम्परां प्राचाल यत् पश्चात् महामहोपाध्यायेन बालकृष्णमिश्रेण मैथिलेन लक्ष्मीश्वरीचरितव्याख्यायां स्वोपज्ञायामनुसृता ततश्चायमत्र प्रभावितः सन् नव्यन्यायरीत्यालङ्कारलक्षणानि पर्यस्करोदिति प्रत्येमि।

पण्डित महेश झा

महामहोपाध्याययोः वामाचरणभट्टाचार्य फणिभूषणतर्कवागीशयोरथ च सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य पण्डितराजराजेश्वरशास्त्रि द्रविडमहाशयस्यान्तेवासी मधुवनीमण्डलस्य षट्क्रोशमिते दूरे गंगौली नाम्नि ग्रामे लब्धजन्मा विहार प्रान्तीय सुल्तानगञ्जसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्राचार्यः प्रसिद्धपाण्डित्यः महेशझामहाशयः तर्कप्रदीपामिधं मौलिकं ग्रन्थं निर्माय (1978तमे ख्रीष्टाब्दे) दरभंगास्थ मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानतः प्राकाशयत्। सन्त्यत्र नवतितमप्रकरणानि, येषु षट्त्रिंशदधिकद्विशतमिताः विचार्यविषयाः सविशेषमालोचिताः। तर्कगादाधरी विद्यते ग्रन्थस्यास्याधार उपजीव्यो वा। अतएव तत्रत्याः विषयाः अध्यापनसरण्या तथोपपादिताः यथा जिज्ञासूनामल्पायासेन बोधगम्या भवेयुमृत्यस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं महत्त्वञ्चाकलनीयम्। तर्कमधिकृत्य प्राचीननवीनाचार्ययोः समग्रं चिन्तनं तर्कस्य स्वरूपं प्रकारः प्रयोजनं महत्त्वञ्चेत्यादि सर्वं सोदाहरणं सोपपत्तिकं चात्र साधु संकलितं समालोचितञ्चेत्यस्य उपादेयत्वं निर्विवादं सिद्ध्यति। तस्मात् लेखकस्यावदातं गम्भीरतमं च वैदुष्यं सर्वथाभ्युपगन्तव्यम्।

नैयायिकः रूपनाथ झा

नवद्वीपतः नव्यन्यायमधीत्य 'मिथिलायां नैयायिकश्रेष्ठतया प्रतिष्ठितस्य नीलाम्बरझामहाशयस्य तनूजन्मा दरभंगामण्डलस्थित •उजानग्रामवासी काश्यां महामहोपाध्याययोः फणिभूषणतर्कवागीशवामाचरणभट्टाचार्ययो श्चान्तेवासी

बिहारप्रान्तीयराजकीयमहाविद्यालये न्यायाध्यापकः रूपनाथझामहाभागः गादाधर्याः सामान्यनिरुक्ते सुबोधां विमलप्रभामिधां व्याख्यां विधाय दरभंगास्थ मिथिलासंस्कृत-शोधसंस्थानतश्च 1966 तमे ख्रीष्टाब्दे प्रकाश्य महद्‌यशः समुपार्जयत् उत्तरसाधकानामुपकारेण सह स्वकीयं वैदुष्यमपि सफलयां चकार। सुबोधया ध्यापनसरण्या सरलया भाषया च ग्रन्थाभिप्रायं बोधयितुं बद्धपरिकरोऽपि व्याख्याकृदत्र सत्यवसरे निर्मलां गभीरां सम्प्रदायानुमतां च विवेचनां पुरस्करोति इति न भवति गतार्थेयं पूर्वजकृतव्याख्याभ्य इत्यवधेयम्।

पण्डित उग्रानन्द झा

मधुबनीमण्डलस्य ककरौड ग्रामे लब्धजन्मना मैथिलपण्डित पुण्डरीक मार्तण्डस्य महामहोपाध्यायबालकृष्णमिश्रस्यान्तेवासिना वाराणसीस्थ श्यामा महाविद्यालयस्य प्रधानाध्यापकेन अस्याः शताब्द्याः पूर्वार्धतोऽधिकं कालं यावद् विद्यमानेन प्रसिद्धन्यायपाण्डित्येन उग्रानन्दझाशर्मणा व्युत्पत्तिवादस्य तरणी व्याख्या निर्मिता वाराणसीस्थ चौखम्बासंस्कृतसिरीजसंस्थातः 1972 तमे ख्रीष्टाब्दे प्रकाशिता जिज्ञासूनां धीधनानां चोपकारिका सती व्याख्यातुरसाधारणं न्यायपाण्डित्यं प्रकाशयति।

नैयायिकः खङ्गनाथमिश्रः

मधुबनीमण्डलस्य पूर्वस्यां दिशि षट्क्रोशपरिमिते दूरे लालगञ्ज नाम्नि ग्रामे लब्धजन्मा प्रथममुदयपुरनगरीये महाराणासंस्कृतमहाविद्यालये पश्चात् जयपुरे महाराजा संस्कृतमहाविद्यालये प्राचार्यवरः धर्मदत्त (बच्चा) झा महाभागानां प्रधानशिष्येष्वन्यतमस्य षष्ठीनाथमिश्रस्य तनूजन्मा शिष्यश्च नैयायिकश्रेष्ठः शताब्द्या अस्याश्चतुर्थचरणं यावद् विद्यमानः खङ्गनाथमिश्रः ग्रन्थद्वयं शाब्दबोधादि-पञ्चकप्रकाशे सिद्धान्तलक्ष्मणतत्त्वालोकप्रकाशञ्च मौलिकमेकमपरञ्च व्याख्यात्मकं प्रणीय यथाक्रमं (1990, 96 ख्रीष्टाब्दयोः) जयपुरस्थ केन्द्रीयसंस्कृत- विद्यापीठतः राजस्थानविश्वविद्यालय जयपुरतश्च प्राकाशयदिति प्रमोदस्य विषयः।

प्रथमे ग्रन्थेपञ्चविषयाः प्राधान्येन द्वौ चानुषङ्गतः इति संकलनया सप्तविषयाश्चिन्तिताः सपरिष्कारम्। तथाहि वैयाकरणमीमांसकनैयायिकानां दृष्टयः शाब्दबोधमधिकृत्य प्रदर्शिताः सरलया सुबोधया च भाषया न्यायमतं च प्रतिष्ठापितं सिद्धान्तरूपेण। आख्यातवादे गंगेशोपाध्याय रघुनाथ शिरोमण्योः ग्रन्थयोर्व्याख्यानं विहितम्। विधिव्याप्तिग्रहोपायवादौ च गंगेशोपाध्यायस्य व्याख्यातौ।

कारणतावादमधिकृत्य जगदीशभट्टाचार्य महादेवपुणतामकर राजेश्वरशास्त्रिमहाभागानां मतैः साकं स्वकीयमभिप्रायमपि वैशद्येन विवेचितम्। अनुषङ्गतश्चात्रान्वितभिधानाभिहितान्वयवादौ द्वितीयार्थकर्मत्वञ्च परिष्कृत्य पुरस्कृतानि। अपरस्तु बच्चाझामहाभागस्य तत्त्वालोकमधिकृत्य प्रस्तुतं व्याख्यानम्।

पण्डित नन्दिनाथ मिश्रः

नव्यन्यायेऽनुमानखण्डस्य क्रोऽपत्ररूपां गंगानिर्झरिणीं व्याख्यां निर्माय विख्यातस्य वाराणस्यां न्यायाध्यापने लब्धकीर्तेः शिवदत्तमिश्रमहाभागस्य कृतविद्येनान्तेवासिना प्रसिद्धमैथिलदार्शनिकशङ्करमिश्रस्य वंशधरेण वाराणसीस्थ-श्यामामहाविद्यालयस्य न्यायाध्यापकेन मधुबनीमण्डलान्तर्गत लालगञ्जग्रामवासिन नन्दिनाथमिश्रमहाशयेन नव्यन्यायमधिकृत्य न्यायनिबन्धावली विरचिता शारदा-लाइब्रेरीवाराणसीतः 1950 तमे ख्रीष्टाब्दे प्रकाशमागता सा। छात्राणामुपकृत्यै अत्राष्टौ निबन्धाः संकलिताः विद्यन्ते येषु प्राचीननवीनमध्यमाचार्याणां मतानिसम्यगालोच्य सिद्धान्ता साधूपपादिता इति निबन्धानां प्रामाणिकतायां नौदति संशीतिलवोऽपि।

एते पुनर्निबन्धा नामभिर्विषयस्य प्रत्यक्षकरणत्वविचारः, पाकजविचारः द्वित्वाद्यपेक्षाबुद्ध्योः कार्यकारणभावविचारः, रूपादेर्व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्व विचारः, चित्ररूपविचारः, प्रभावाष्पयोः प्रत्यक्षताविचारः, विषयनिष्ठदोष-प्रतिबन्धक भावविचारः, वेगनाश्यनाशकभावविचारश्चेति सन्ति प्रसिद्धाः।

अखिलभारतीयप्राच्यविद्यासम्मेलनस्य चतुर्दशतमे दरभंगाधिवेशने प्रथमाविचारमधिकृत्य लिखितो निबन्धः वैदुष्यपूर्णस्तदीयविभागीय पण्डित परिषदि पठित आलोचितः प्रशंसतिश्चः।

डॉ. काशीनाथ मिश्रः

प्रख्यात नैयायिकस्य सदानन्दझामहाशयस्य प्रमुखः शिष्यः पटना विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागीयाध्यक्षपदतः प्राप्तऽवकाशः, दरभंगास्थमिथिला-संस्कृतशोधसंस्थानतः पूर्वनिदेशकः सम्प्रति कामेश्वरसिंह दरभंगा संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य कुलपतिः विद्वद्वरेण्यस्य धर्मशास्त्रपटीयसः गङ्गाधरमिश्रस्य तनूजः सहर्षामण्डलान्तर्गत च यनपुरग्रामवासी डॉ. काशीनाथ मिश्रः न केवलमुच्चतम-कक्षाध्यापने पटीयानपि तु ग्रन्थलेखनेऽपि निपुणतमः। साहित्यअकादमीदिल्ली-संस्थातः प्रकाशिता कृतिरस्य उदयनाचार्य नाम्नी न्यायशास्त्रे पाण्डित्यप्रकर्षं प्रकाशयति। अत्रात्मतत्त्वविवेक न्यायकुसुमाञ्जल्योः सर्वेऽपि विषयाः समासेन

विवृताः सरलयासरण्य तादृश्या भाषया सालोचनम्। उभयत्र ज्ञानश्रीमित्रप्रभृतिभिः धर्मकीर्तिमतप्रतिष्ठापनपरैबौद्धाचार्यैः विहितानामाक्षेपाणां निराकरणाय आचार्योदयनस्य न्यायमतसंरक्षणाय पराक्रमः विद्वत्सु प्रसिद्ध एव। तत्रापि विकल्पजालोत्थापनेन परमतेषु दोषं प्रदर्श्य न्यायमतप्रतिष्ठा कियत्काठिन्यं बिभर्ति इति नतिरोहितं तद्वित्सु। तत्र स्वशैल्या विषयाणां सालोचनं विवरणं किं विना पाण्डित्येन संभवति।

पण्डित श्याम सुन्दर झा

'सूरतनगरनिवासिनां वल्लभसम्प्रदायस्याचार्याणामाश्रितः ठाढीग्राम वासिनां प्रसिद्धनैयायिकानां विश्वनाथझाशर्मणां शिष्यपरम्परायां विद्यमानः पण्डितश्यामसुन्दरझा मधुवनीमण्डलान्तर्गत साडीब्रह्मपुरग्रामवासी व्याप्तिपञ्चक माथुरीजागदीश्योः सिंहव्याघ्रलक्षणजागदीश्याश्च चन्द्रिका नाम्नीं व्याख्यां विरच्य वाराणस्याः चौखम्वासंस्कृतसिरीजतः (1957 ई.) प्राकाशयत्। व्याख्येयं छात्राणामत्र प्रवेशसौलभ्याय सोपानायमाना पंक्त्यक्षरावबोधाय तत्परा विषयस्थलेषु लक्ष्यलक्षण-संघटन पथोपदर्शन पुरस्सरा नातिविस्तरा नातिसंक्षिप्ता च यावदुक्तो-पपन्नात्मनश्चन्द्रिका सञ्ज्ञामन्वर्थयति।

रामचन्द्रमिश्रः

विद्यावाचस्पतिः महाकविश्च रामचन्द्रमिश्रः साहित्यविद्याध्यापने लब्धयशाः विहारप्रान्तीयराजकीयमहाविद्यालयेषु लब्धाध्यापनावसराः जगदीशभट्टाचार्यस्य तर्कामृतं शिष्योपकाराय संस्कृते व्याख्यातवान्। वाराणस्याः चौखम्वासंस्कृतसिरिज् संस्थातः 1965 खीष्टाब्दे प्रकाशिताभूत सा।

रामचन्द्र झा

अयं वैयाकरणः दरभंगामण्डलान्तर्गततरुवनीग्रामवास्तव्यः पण्डित महेशझा-शर्मणश्छात्रः काश्यां जीवनयापनं विदधन् तर्कसंग्रहस्य व्याख्यामकरोत् 1965 खीष्टाब्दे उक्त चौखम्वासंस्थातः प्रकाशमागच्छत्सेति ज्ञेयम्।

डॉ. उमारमण झा

लखनऊ नगरीयकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्य प्राचार्यः न्यायशास्त्रस्य लब्धप्रतिष्ठो विद्वान् डॉ. उमारमणझामहोदयः भासर्वज्ञाचार्यस्य न्यायसारमधि-कृत्यालोचनात्मकं प्रबन्धं न्यायसारविचारामिधं प्रणीतवान् प्रकाशयञ्च जम्मूनगरीय रणवीरकेन्द्रीय संस्कृतविद्यापीठितः 1982तमे खीष्टाब्दे। अनेन तर्कप्रवेशामिधं

के.सी.वरदाचार्यकृतस्य इन्ट्रोडक्सन टूलौजिक इत्यस्यानुवादकार्यमपिविहितं यत् उपर्युक्त विद्यापीठतः 1987 ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितम्।

डॉ. किशोरनाथ झा

पंक्तेरस्या लेखकस्तु किशोरनाथ झा प्रसिद्ध नैयायिकस्य प्रो. अनन्तलाल ठाकुरमहाभागस्य पितुश्च कृष्णमाधवझाशर्मणोऽन्तेवासी न्यायदृष्टया आत्मवादानुचिन्तनं नाम मौलिकं प्रबन्धं प्रणीय दिल्लीस्थनागप्रकाशनतः (1993 ख्री.) प्राकाशयत्। अत्र न्यायसूत्रमारभ्य आत्मतत्त्वविवेकं यावत् अध्यात्मवादं समागतानां विचाराणां सङ्कलनमालोचनं चैतिहासिकशास्त्रीय दृष्टिभ्यां विहितं, कालक्रमेण सिद्धान्तानां पल्लवनप्रदर्शने पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां प्रस्तुतौ प्रतिस्पर्धिनां बौद्धाचार्याणां मतान्यपि समीक्षितानि संक्षेपेण दर्शनान्तर सिद्धान्ता अति संगृह समालोच्य सन्निवेशिताः तेन पूर्णाङ्गतां याति विषयः, अस्य समीक्षा नागपुरवासिना नैयायिकवरेण्येन प्रो. नारायणशास्त्रीद्रविड महाशयेन हंसवृत्त्या विहिता भारतीया दार्शनिकानुसन्धानपरिषदः शोधपत्रिकायां प्रकाशिता च विद्यते।

न्यायशास्त्रानुशीलनेऽस्य विभिन्नासु शोधपत्रिकासुप्रकाशितानां पञ्चदश निबन्धानां संकलनं विद्यते। प्राचीन न्यायपरम्परायां पूना विश्वविद्यालये प्रदत्तानां भाषणानां संकलने विद्यत इत्यप्यवधेयम्।

अधुनाः निबन्धलेखकेषु प्रतिष्ठितानां नैयायिकानां नामानिनिर्दिश्यन्ते येषां निबन्धविवरणं विवृतमधस्ताद् यथानिर्देशम्। तथाहि न्यायशास्त्र निष्णाताः कृष्णमाधवक्तारामसेवकझा, महेशझा, दुर्गाधरझा, आनन्दझा, खड्गनाथमिश्र, शोभितमिश्र, अनिरुद्धमिश्र, श्रीनारायणमिश्र, सुखेश्वरझा, रामजी ठाकुर, बाबूमिश्र, भगीरथमिश्र, बौआनन्दनझा, फूलकुमारझा, बुद्धिनाथझा, कृष्णमाधवझा, शोभाकान्त जयदेव झा, किशोरनाथ झा, कीर्त्यानन्द झा प्रभृतयः विभिन्नासु शोध पत्रिकासु स्वकीयं वैदुष्यपूर्णं निबन्धं प्रणीय प्राकाशयन्।

कृष्णमाधव झा

अयं हि अखिलभारतीयप्राच्यविद्यासम्मेलनस्य चतुर्दशतमे दरभंगाधिवेशने (1948 ख्रीष्टाब्दे) नव्यन्यायरीत्या त्रीन् निबन्धान् प्रस्तौत् येषां विवरणं तदीयसारसंग्रहे समुपलभ्यते। ते च (1) अभाव विचारः (2) कर्मानुक्तत्व विचारः (3) काव्यलक्षणविचारः। सम्मेलनस्य विभागीय सदस्सु पठिताः समीक्षिताः प्रशंसिताश्चैते इति कर्णपरम्परयावगतमस्माभिः।

(क) राम सेवक झा—अध्यक्षः कामेश्वरसिंहदरभंगासंस्कृतविश्वविद्यालयीय दर्शनविभागस्य चत्वारोऽस्य सन्ति निवन्धा स्ते यथा

1. कुतो बाधान्तो न्यायः पण्डितपत्रिका 1974 पृ. संख्या नैवास्ति ज्ञाता।
2. व्यधिरणधर्मावच्छिन्नाभाव प्रतियोगिता AIOC (1968) वाराणसी अधिवेशनम् !
3. प्रमात्वं परतो ग्राह्यम् विश्वमनीषा (10-2) 1986 ई. पृ. 1-5, दरभंगा।
4. समासशक्ति विचारः विश्वमनीषाः (11) 1989 ई. पृ. 64-71, दरभंगा।

(ख) महेश झा—तर्कप्रदीपस्य लेखकः

एक एव निवन्धोऽस्य समुपलभ्यते

(1) तर्कनिर्वचनम् मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानदरभंगा पत्रिका (बुलेटिन ऑफ एम. आर. आई.) 2/1 (1966 ई.) पृ. 87-93

(ग) दुर्गाधरझा हिन्दी रूपान्तरकृत् न्यायलीलावत्याः न्यायकुसुमाञ्जलेः न्याय कन्दल्याश्च प्रसिद्धपारिडत्यः

अस्य द्वौ निवन्धौ उपलभ्येते

1. विभागजो विभागः मिथिला संस्कृतशोधसंस्थानपत्रिका दरभंगा बुलेटिन ऑफ एम. आर. आई खण्डः 4-6 द्वि. भा. 1970 ई. प्र. 85-89
2. सविकल्पकप्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यम्

वाराणसी सारस्वतीसुषमा खण्डः 17, 3-4, पृ. 403-406

(घ) आनन्द झा लखनऊ विश्वविद्यालयस्य प्राच्यविद्याविभागे न्यायाध्यापक आसीत्। अस्य द्वौ निवन्धौ सारस्वतीसुषमा पत्रिकायां यथासमयं प्रकाशितौ

(1) माताधीनामेयसिद्धिः एकादशखण्डः सारस्वतीसुषमा भागः 3-4 पृ. 180-185

(2) समवायखण्डनखण्डनम् सप्तदशखण्डः सैव भाग 3-4 पृ. 393-401

(ङ) खड्गनाथमिश्रःशाब्दबोधादिपञ्चकप्रकाशस्य प्रणेता प्रसिद्ध नैयायिकः।

(1) अनेन लिखितः निवन्धः उदयनस्येश्वरविचारः सारस्वतकुसुमाञ्जलौर् डॉ. जयमन्तमिश्रअभिनन्दनग्रन्थे, दरभंगा तः प्रकाशितः 1994 खीष्टाब्दे।

(च) शोभितमिश्रः स्वसमयस्य प्रसिद्धतम् आसीद् विद्वान्। अस्य निवन्धः

(1) मानाधीनामेयसिद्धिः वाराणसीतः प्रकाशितायां सारस्वती सुषमायां एकादशखण्डस्य तृतीय चतुर्थ भागे 186-189 पृष्ठेपु प्रकाशितः।

(छ) अनिरुद्धमिश्रः, मिथिलायां प्रसिद्धतमस्य तरौनीग्रामस्यनिवासी द्वौ शोधनिबन्धौ विलिख्य मिथिलासंस्कृतशोधपत्रिकायां सारस्वती सुषमायां प्राकाशयत्।

(1) परमाणुविचारः मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थापत्रिका (बुलेटिन ऑफ एम. आर. आई दरभंगा) 1967 तृतीय खण्डस्य द्वितीय भागः पृ. 93-98।

(2) मानाधीना मेयसिद्धिः सारस्वती सुषमा 1971 पृ. सं. अज्ञात

(ज) श्रीनारायणमिश्रः बनारसहिन्दूविश्वविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षः अनेकेषां ग्रन्थानां लेखकः सम्पादकश्चाध्यापने लब्धयशाः। अस्य निवन्धद्वयं प्रकाशितमुपलभ्यते।

(1) न्यायवैशेषिक प्रतिपादिताः बौद्धसिद्धान्ताः मिथिलासंस्कृतशोध संस्थान पत्रिका (बुलेटिन ऑफ एम. आर. आइ.) दरभंगा 1970 ई. खण्डे 4-6 द्वि भागे पृ. 108-117,

(2) श्रीवासाचार्य उदयनाचार्येण संबन्धश्च सारस्वतीसुषमा वाराणसी 1972 ई. पृ. से. अज्ञातं

(झ) सुखेश्वर झा, भागलपुरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षचरे[illegible] एकं निबन्धं प्राकाशयत् वाराणस्यां सारस्वतीसुषमायाम्।

(1) न्यायवैशेषिकयोर्भेकदकतत्त्वम् सारस्वतीसुषमा पञ्चदशखण्डस्य 1-4 भागः पृ. 311-318

(ञ) रामजी ठाकुर, एल.एन.मिथिलाविश्वविद्यालयस्य रीडर पदतो प्राप्तावकाशः एकं न्यायसंबंधितलेखं पं. गोविन्द झा अभिनन्दनग्रन्थे 1997 तमे वर्षे प्राकाशयत् तद्ग्रन्थ पृष्ठ संख्या 56-58

(1) निवन्धस्तु मिथिलया नैयायिको गोविन्द ठक्कुरः

(ट) श्रीबाबूमिश्रः प्रसिद्ध पाण्डित्यः मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानस्य दरभंगास्थस्य लब्धप्रतिष्ठोऽध्यापकः निबन्धद्वयं व्यरचयत्

(1) न्यायशास्त्रतात्पर्यम् विश्वमनीषा (2191) 1975 पृ. 7-15

(2) व्युत्पत्तिवादगूढार्थतत्त्वालोक सारांशः 1977 ई. व्युत्पत्तिवाद गूढार्थतत्त्वालोकस्यार्थ दीपिकाव्याख्यायाः सम्पादनावसरे लिखिता भूमिकेयं नितरां व्युत्पादिका।

(ठ) भगीरथमिश्रः कामेश्वरसिंहदरभंगासंस्कृतविश्वविद्यालयस्य दर्शनाविभागेऽध्यापकश्चतुरः निबन्धान् विलिख्य विश्वमनीषा पत्रिकायां प्रकाश्यत्।

(1) जन्मान्तरम् दरभंगातः प्रकाश्यमाना विश्वमनीषा (913) 1975 ई. पृ. 34-37

(2) न्यायदृष्ट्यावेदप्रामाण्यम्, विश्वमनीषा (1-4) 1977 ई., पृ. 21-23।

(3) परमाणोः सावयवत्त्व खण्डनम्, विश्वमनीषा (4-3) 1978 ई. पृ. 60-64।

(4) भारतीयदर्शनेऽवयवाः विश्वमनीषा (5-1) 1981 ई. पृ. 26-30।

(ङ) बौआनन्दझा कामेश्वरसिंहदरभंगासंस्कृतविश्वविद्यालये न्यायाध्यापकः

(1) ईश्वरसिद्धिविषयमादाय निवन्धमेकं विम्श्वमनीषा प्राकाशयत् विश्वमनीषा (दरभंगा) (11-1) 1989 पृ. 54-63

(ढ) फूलकुमारझानामा नैयायिकः दरभंगा विश्वविद्यालयीयः निबन्धमेकं प्राकाशयत्

(1) वैशेषिकमतविवेचनम्, विश्वमनीषा (6/4) 1983ई. पृ. 52-54

(ण) बुद्धिनाथझा नामा नैयायिकः विश्वमनीषायां निबन्धमेकं प्राकाशयत् न्यायविद्या, विश्वमनीषा (1/1)1974 ई. पृ. 14-16।

(त) शोभाकान्त जयदेवझादरभंगास्थ मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानस्य लब्ध प्रतिष्ठोऽध्यापकः अखिलभारतीयप्राच्यविद्यामहासम्मेलनस्य चतुर्दशतमे दरभंगाधिवेशने 'समासशत्तय भाव विमर्श' विषयकं निबन्धं प्रापैषीत् तत्रत्य शोधसार ग्रन्थे समुपलभ्यते।

(थ) कीर्त्यानन्दझामहाशस्य लब्ध यशसोऽध्यापने निबन्धमेकं सागरिका पत्रिकायां प्रकाशितमपश्यम् विवरणं न स्मरामि

(1) प्रत्यक्षतत्त्वविमर्शः सागरिका 1987

(2) व्युत्पत्तिवादगूढार्थतत्त्वालोकस्य सम्पादनावसरे लिखिता भूमिका नितरां व्युत्पादिका पाण्डित्य प्रकर्षमस्य विद्योतयति।

(द) किशोरनाथझागंगानाथझाकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठे कार्यरतः प्राचीनन्याय-मधिकृत्यत्रिंशत्तोऽप्याधिकान् निबन्धान् विलिख्य प्राकाशयत् न्यायशास्त्रानुशीलने प्राचीनन्यायपरम्परायां च द्रष्टव्यम्

(1) प्रमाणैरर्थपरीक्षणम् दरभंगास्थ विश्वमनीषायां (213) 1985 ई., पृ. 42-64 प्रकाशितम्। इति यथामति प्रयासेन संकलितं विवरणम् प्रस्तुतम्।

परिशिष्टम्

ग्रन्थः—*त्रितलावच्छेदकतावादः*
लेखक :—शशिनाथ झा
प्रकाशन स्थानम्—मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानम् दरभंगा (विहार)
प्रकाशन वर्षम्—1954 ई.

ग्रन्थः—*लक्षणमालाव्याख्या*
लेखकः—शशिनाथ झा
प्रकाशन स्थानम्—मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानम् दरभंगा (बिहार)
प्रकाशन वर्षम्—1957 ई.

ग्रन्थः—*लक्षणावली व्याख्या*
लेखकः—शशिनाथ झा
प्रकाशन स्थानम्—मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानम्, दरभंगा (विहार)
प्रकाशन वर्षम्—1957 ई.

ग्रन्थः—*गूढ़ार्थ तत्त्वालोकार्थ दीपिका*
लेखकः—शशिनाथ झा
प्रकाशन स्थानम्—मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानम् दरभंगा (बिहार)
प्रकाशन वर्षम्—1977

ग्रन्थः—*सिद्धान्तलक्षण सुबोधिनी*
लेखकः—कृष्णमाधव झा
प्रकाशन स्थानम्—गङ्गानाथझाकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, इलाहाबाद
प्रकाशन वर्षम्—1982

ग्रन्थः—*अलङ्कार विद्योतनम्*
लेखकः—कृष्णमाधव झा

प्रकाशन स्थानम्–कविशेखर अभिनन्दनग्रन्थप्रकाशनसमितिः दरभंगा .
प्रकाशन वर्षम्–1974 ई.

ग्रन्थः–*तर्कप्रदीपः*
लेखक ः–महेश झा
प्रकाशन स्थानम्–मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानम्, दरभंगा (बिहार)
प्रकाशन वर्षम्–1978

ग्रन्थः–*सामान्यनिरुक्तिव्याख्याविमलप्रभा*
लेखकः–रूपनाथ झा
प्रकाशन स्थानम्–मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानम्, दरभंगा (बिहार)
प्रकाशन वर्षम्–1966 ई.

ग्रन्थः–*व्युत्पत्तिवादस्य व्याख्या तरणी*
लेखकः–उग्रानन्द झा
प्रकाशन स्थानम्–चौखम्बा संस्कृत सिरीज
प्रकाशन वर्षम्–1972 ई.

ग्रन्थः–*सिद्धान्तलक्षणगूढार्थतत्त्वालोकप्रकाशः* (व्याख्यात्मकः)
लेखकः–खड्गनाथ मिश्रः
प्रकाशन स्थानम्–राजस्थान विश्वविद्यालयस्य जयपुरस्य दर्शन विभागः
प्रकाशन वर्षम्–1996

ग्रन्थः–*शाब्दबोधादिपञ्चकप्रकाशः* (मौलिकः)
लेखकः–खड्गनाथ मिश्रः
प्रकाशन स्थानम्–जयपुरस्थितं केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठम्
प्रकाशन वर्षम्–1990

ग्रन्थः–*न्यायनिबन्धावली* (मौलिको ग्रन्थः)
लेखकः–नन्दिनाथ मिश्रः
प्रकाशन स्थानम्–शारदालाइब्रेरी वाराणसी
प्रकाशन वर्षम्–1950

ग्रन्थः—*उदयनाचार्यः* (मौलिको ग्रन्थः)
लेखकः—डा. काशीनाथ मिश्रः
प्रकाशन स्थानम्—साहित्य अकादमी दिल्ली,
प्रकाशन वर्षम्—1996

ग्रन्थः—1. *व्याप्तिपञ्चकस्य जागदीशी माथुरी व्याख्यायोश्चन्द्रिका व्याख्या*
2. *जागदीशीसिंहव्याघ्रलक्ष्मणस्य चन्द्रिका*
लेखक :—श्याम सुन्दरझा
प्रकाशन स्थानम्—चौखम्वा संस्कृत सिरीज वाराणसी
प्रकाशन वर्षम्—1957

ग्रन्थः—*तर्कामृतव्याख्या*
लेखकः—रामचन्द्रमिश्र
प्रकाशन स्थानम्—चौखम्वा संस्कृत सिरीज वाराणसी
प्रकाशन वर्षम्—1965

ग्रन्थः—तर्कसंग्रहव्याख्या
लेखक :—रामचन्द्र झा
प्रकाशन स्थानम्—चौखम्बा संस्कृत सिरीज वाराणसी
प्रकाशन वर्षमुः—1965

ग्रन्थः—*न्यायसारविचारः* (मौलिकः)
लेखक :—डॉ. उमा रमणझा
प्रकाशन स्थानम्—रणवीरकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठं, जम्मू
प्रकाशन वर्षम्—1982

ग्रन्थः—*तर्क प्रवेश* (अनुवादः)
लेखक (अनुवादक) :—डॉ. उमा रमणझा
प्रकाशन स्थानम्— रणवीरकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, जम्मू
प्रकाशन वर्षम्—1987

ग्रन्थः—*न्यायदृष्ट्या आत्मवादानुचिन्तनम्* (मौलिकम्)
लेखक :—किशोरनाथझा
प्रकाशन स्थानम्—नागप्रकाशन दिल्ली

ग्रन्थः—*न्यायशास्त्रानुशीलनम्*
लेखकः—किशोरनाथझा
प्रकाशन स्थानम्—इलाहाबाद स्वयं लेखकः
प्रकाशन वर्षम्—1998 ई.

ग्रन्थः—*प्राचीनन्यायपरम्परा*
लेखकः—किशोरनाथझा
प्रकाशन स्थानम्—CASS, Poona
प्रकाशन वर्षम्—1999 ई.

भारतस्य स्वतन्त्रताया अनन्तरं मिथिलायां संस्कृते सांख्ययोगयोः रचना

कृष्णानन्द झा

मिथिलाया, ज्ञानविज्ञानयोर्विषयभूतासू विविधासु विद्यासु विशेषेण दर्शनविद्यासु महती प्रसिद्धिरस्तीति नाविदितं विदुषाम्। अत्र जाता विद्वद्विभूतयः संस्कृतभाषया महत्त्वपूर्णानि ग्रन्थरत्नानि अनुसन्धानपरान् निबन्धाँश्च दर्शनविषये व्यरीरचन्। तत्र सांख्ययोगशास्त्रयोरपि कृतभूरि परिश्रमा योगिनोऽत्र बभूयरिन्युपनिषत्पुराणस्मृति-ग्रन्येभ्यो विज्ञायते। योगतत्त्वविदां राज्ञां महर्षीणाञ्च वर्णनमुपनिषदादिषूपलभ्यते। तथा च 'बृहदारण्यकोपनिषदि' जनक याज्ञवल्क्यप्रसङ्गः—

"जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे, तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणाना-मनूचीनतम इति"[1] इत्यादि।

'बृहद्विष्णुपुराणे' मिथिलामाहात्म्ये—
राजानश्च महाभागा ज्ञानविज्ञानदर्शनाः।
जीवन्मुक्ता विदेहाश्च देहवन्तो विचक्षणाः[2]।।

'याज्ञवल्क्य स्मृतौ' आचाराध्यायोपक्रमे—
योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मुनयोऽब्रुवन्।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः।।
मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाऽब्रुवीन्मुनीन्[3]।।

तत्र भारतस्य स्वतन्त्रताया अनन्तरं मिथिलाया विद्वद्वर्यैः सांख्ययोग-

1. बृ. उप. 3/1/1//
2. बृ. वि. पु. मि. मा. 14/64
3. या. स्मृ. 1/1, 2

दर्शनयोर्विहितानां प्रकाशितानाञ्च ग्रन्थानां निवन्धानाञ्च सङ्कलनस्य प्रसङ्गे यथोपलब्धं केषाञ्चन ग्रन्थानां महत्त्वपूर्णानामनुसन्धानपूर्णप्रबन्धानाञ्च विवरणमिहोपस्थाप्यते। संस्कृतभाषानिवद्धशास्त्राणां यद्यपि संस्कृतभाषया मुख्यतयाविवेचना प्रचलिताऽस्ति तथापि स्वतन्त्रता प्राप्तेरनन्तरं क्रमशो भाषान्तरेषु अपि तद्विवेचना प्रारव्धा मनीषिभिः। सांख्ययोगयोरपि मिथिलाया मनीषिणां मैथिलीहिन्दीप्रभृतिषु भाषासु विषयाणां विवेचना विहितोप लभ्यते।

अत्र विशिष्ट ग्रन्थेषु 1952 ई. वर्षे दरभंङ्गातप्रकाशिता पण्डितप्रवरक्षेमधारिसिंहशर्मणाविरचिता *सांख्यरवद्योतिका* विराजते। महर्षिकपिल प्रणीतेषु सांख्यसूत्रेषु बहुनि आख्यायिका सूत्राणि विलसन्ति, येषु दार्शनिक विषयाणां सरलसरण्याऽवबोधाय तत्सम्वद्धा तत्सदृशी आख्यायिका पुराकथा संकेतिताऽस्ति। तासामाख्यायिकानां प्रतिपादनं तत्सम्वद्धविषयबोधनञ्चास्मिन् ग्रन्थे विहितमस्ति तत्रदिङ्मात्रमुदाह्रियते—

(क) "निराशः सुखी पिङ्गलावत्"[4] (सां. सूत्रम) अस्य व्याख्यानम्। यथा—"आशा हि दुःखमूलम्। अतएव तत्त्वजिज्ञासुभिर्निराशैर्भाव्यम्। यथा पिङ्गलानाम्नी काचिद् वेश्या प्रणयि प्रतीक्षायां प्रतिरात्रं चिररात्राय निद्रान्न लेभे। कदाचित् सा तत्पक्षतो निवृत्ता सुखं सुपृवती।

(ख) "अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत्[5]" (सा. सू.) .अस्योपपादनम् —"गृहरचनामन्तरेणापि सुखित्वं सूचैणा नेन समर्थ्यत। विरक्तभावेन विचरणेऽपि सुखमस्त्रीति गृहरचनानिरपेक्षः सर्प उदाहरणरूप उपन्यस्तो य पर गृहेऽपि सुखी निवसति।

योगिवैद्यविभूषणपण्डितप्रवरठक्कनझाशर्मणा विरचिता डॉ. किशोरनाथझा, डा. भक्तिकरझा महानुभावाभ्यां सम्पाद्य 1989 ई. वर्षे प्रकाशिता 'योग रत्नावली' द्वितीयाऽप्यद्वितीया कृतिरस्ति। तत्र चतुस्सपृतिः कारिकाः सन्ति तद्विवरणमपि स्वतन्त्रेन कृतमस्ति। अत्र प्रथमेगुच्छके 14 कारिकाः सन्ति। तत्र मङ्गलाचरणपूर्वकं योगस्वरूपप्रकारप्रयोजनानि निरूप्य यमनियमयोनिरूपणं विहितमस्ति ग्रन्थ

---

4. सां. सू. 4/11
पिङ्गलाख्यानं श्रीमद्भागवतम् पुराणेस्था—
आशा हि परमं दुःख नैराश्यं परमं सुखम्।
यथा संद्धि छात्राणां सुखं सुष्वाप पिङ्गला।। 11/8/44.

5. सां. सू. 4/12।।

कृता।[6]" द्वितीय—13 कारिकासु आसन प्राणायामप्रत्याहाराणां निरूपणमस्ति। तृतीये—25 कारिकास्सन्ति। तासु ध्यानधारणासमाधयः वैराग्यादिविषयाश्च निरूपिताः। चतुर्थे—13 कारिकासु सिद्धि समाधिञ्च निरूप्य पञ्चमे—कैवल्यमुपपादितं ग्रन्थकारेण।

डा. कीर्त्यानन्द झा महोदयेन पातञ्जलयोगसूत्राणां म. म. वाचस्पति मिश्रप्रणीताया। 'स्तत्त्ववैशारद्या'श्च हृद्या पूणिमाख्याव्याख्या विहिताऽस्ति। एवमेव वेदोचार्येण पण्डितश्री धीरेन्द्र झा महोदयेन "वैदिकयोगविज्ञान नामा" विस्तृतोग्रन्थो विनिर्मितः।

तार्किकचक्रचूड़ामणिना पं. दुर्गाधरझाशर्मणा *सांख्यशास्त्र* नामक ग्रन्थो मैथिली भाषायामुपनिवद्धः सरलतया सांख्यदर्शनस्य विषयवबोधाय परमोपयुक्तोऽस्ति अयं हि 'मैथिली अकादमी पटना' इति संस्थया 1979 ई. वर्षे प्रकाशितः।

सांख्ययोगयो मैथिलानार्विभिन्नपत्रिकास्मृतिग्रन्थादिषु शोधपूर्ण प्रवन्धा अपि एतददधौ प्रकाशिता अप्रकाशिताश्च वहवो विलसन्ति। तेषां विवरणमिदानीं प्रस्तूयते—

क्र. सं.	प्रवन्धः	लेखकः	प्रकाशकादिविवरण
1.	*श्रीमद्‌भागवतीयं सांख्ययोगदर्शनम्*	पं. रमानन्द झा	अप्रकाशितः (पाण्डुलिपिः डॉ. कृष्णनम् झा गृहे) 1951 ई.
2.	*मोक्ष एव पुरुषार्थः*	प. विश्वम्भर झा	'विश्वमनीषा' 1974
3.	*योगिसम्राट् योगदत्तः*	डा. रामजी ठाकुर	वि. म. 1994
4.	*योगदर्शने ईश्वरः*	प. चिरञ्जीव झा	वि. म. 1975

6 तथा च ग्रन्थोपक्रमः

"प्रणम्य मातापितरौ गुरुं ठक्कनशर्मणा।
योगरत्नावली एत्नात कचारिकाकृत्य वन्यते।।
त्रिगुणात्मचित्तरज्ज्वा नियधितश्चिरमविद्यया पुरुषाः।
कपिरिव नव्या भ्रमितः श्रात्तोयुक्यै श्रयेद् योगम्।। (यो. र. 1/1, 2)

एतत्पुस्तकप्रकाशसंकेतः—
डॉ. किशोरनाथ झा
गङ्गानाथझा केन्द्रीय संस्कृतविद्यापीठम् इलाहावाद।

5.	*कुण्डलिनी प्रकाशः*	प. रामेश्वर झा	सारस्वती सुषमा 20/1
6.	*सांख्यापर्वर्गसमीक्षा*	डॉ. लक्ष्मीनाथझा	वि. म. 1977
7.	*योगदर्शनम्*	प. रामचन्द्रमिश्र	वि. म. 1975
8.	*विरुद्धप्रस्थानानामपि दर्शनानांवेदांश्नेपासकत्वेन सप्रयोजनत्वविचारः।*	म. म. शशिनाथ झा	वि.म. 1983
9.	*योगिनां सिद्धिविमर्शः*	पं. राकेश झा	अ. भा. प्राच्य वि.स. अहमदाबाद 1985
10.	*सांख्यतत्त्वकौमुयां सन्देहः*	डा. उमेश मिश्र	दीनवन्धु स्मृतिग्रन्थः 1978
11.	*सांख्यतत्त्वकौमुयाः सन्देह विध्वंसनम्*	म. दै. दीनबन्धु झा	दीनवन्धु स्मृतिग्रन्थः 1978
12.	*योगविज्ञानस्य परिचय उपदियता*	डा. उदय कान्त झा	पातेपुर सं.म. वि. स्मारिका 1998
13.	*योग का महत्त्व*	डॉ. सीताराम जी झा'श्याम'	कल्याण योगतत्त्वाङ्क 1991
14.	*व्याकरण में योग*	आचार्य पं. श्री आद्याचरण झा	कल्याण योगतत्त्वाङ्क 1991
15.	*मिथिला के सिद्धयोगी-परमहंसश्रीलक्ष्मीनाथ-गोस्वामी*	आचार्य डा. श्रीजयमन्तमिश्र	कल्याण योगतत्त्वाङ्क 1991

स्वातन्त्र्योत्तर मिथिलायां धर्मशास्त्रचर्चा

इन्द्रनाथ झा

संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वेष्वेव क्षेत्रेषु मैथिलविदुषां योगदानं दृश्यते। न्याय व्याकरणसाहित्यादिषु सर्वमैव मिथिलास्था मनीषिणः प्राचीनकालादेव स्वकीयाः रचनाः प्रस्तुतवन्तः। सर्वेष्वेव संस्कृतशास्त्रेषु तेषां यशः प्रसृतमस्ति। एतेषु शास्त्रेषु भारतस्य सर्वेष्वेवभागेषु विद्वांसोऽभवन्, ये खलु स्वकीय रचनाभिः संस्कृतसाहित्य-भाण्डारं प्रपूरितवन्तः। किन्तु धर्मशास्त्रक्षेत्रेषु मैथिल विदुषां कृतयः सर्वोपरि तिष्ठन्ति। मिथिलायां धर्मशास्त्रचिन्तनस्य बलवती धारा विद्यमाना दृश्यते। भारतीयपरम्परैव धर्मप्राणास्सन्ति किन्तु तथापि मिथिलाया धर्मप्राणता सुविदिताऽस्ति। अत्रत्या दैनन्दिनव्यवहारा अपि धर्मनिष्ठास्सन्ति। 'गतावेदविद्या गतं धर्मशास्त्रम् इत्यामाणकं कदापि न प्रवर्तितम्। बौद्धादि वैदिकधर्मप्रतिकूलकाले़ऽपि अत्रत्याः संस्कृतयो-दुष्प्रभाविता नाभवन्। धर्मभीरुमैथिलानां धर्मनिष्ठा सदैवाक्षुण्णाऽतिष्ठन्। कालान्तरे यदा विभिन्नक्षेत्रीयसभ्यता-संस्कृतीनां सम्मिश्रणमभवत् तदापि मैथिलचिन्तनधारा सर्वतः पृथक् प्रतीता। पूर्वं गौतम याज्ञवल्क्यादिधर्मशास्त्र प्रवर्तकैर्मिथिला धन्याऽभवत् पश्चाच्च श्रीकर[1] श्रीदत्त-चण्डेश्वर-हरिनाथ-रुद्रधर-मिसरूमिश्र-वाचस्पतिमिश्र-महेशठाकुर-नरसिंहठाकुर-विद्यापति ठाकुरादि मनीषिणां कृतिभिः मैथिलधर्मशास्त्रसाहित्यभाण्डारं प्रपूर्णमभवत्। धर्मशास्त्रचिन्तनप्रवणतायाः प्रभावान्मुगलाक्रमणात् आंग्लशासनाच्चात्रत्या धार्मिकता विप्लुता नाभवत्।

धर्मशास्त्रेलेखनं सम्पूर्णदेशवासिनां कृते भवतुलाभप्रदमित्यस्ति महती उदार भावना। किन्तु अष्टमशतक प्राये क्षेत्रीयताभावना धर्मशास्त्र चिन्तनेऽपि समुत्पन्ना। मिथिलाऽपि पृथक्नासीत्। इदमेव पार्थक्यमात्मवैशिष्टयञ्च प्रदर्शयितुं मैथिलचिन्तकाः प्राचीनधर्मशास्त्राणां सूत्रग्रन्थानां रामायण-महाभारतपुराणादि शास्त्राणां चोपयोगिसामग्रीमेकत्रीकृत्य तेषांसमालोचनाम्प्रति प्रवृत्ता अभवन्।

धर्मशास्त्र का इतिहास—पी. वी. काणे—पृष्ठ 68

इयमेवालोचनाप्रवृत्तिर्निबन्ध ग्रन्थरूपेण प्रवर्तिता समाजे। राजशास्त्रादि ग्रन्थान्प्रतिविमुखा विद्वांसो धर्मशास्त्रलेखनम्प्रति समुत्सुका अभवन्। प्रसिद्धराजशास्त्रविद्वान् चण्डेश्वरठाकुरोऽपि सामाजिक जनमानसमनुभूय स्वकीयमहाग्रन्थे धर्मशास्त्र विषयवस्तूनां पर्याप्तं सन्निवेशं कृतवान्। अस्यामेव धारायां मैथिलकविकोकिलो विद्यापतिरपि धर्मशास्त्रलेखनप्रवृत्तोऽभवत्। विंशति शतके विद्यावाचस्पतिः म.म. मधुसूदन झा, म.म.प. मुकुन्द झा 'बख्शी' म. म. प. परमेश्वर झा प्रभृति विद्वांसोऽनेकान् धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थान् व्यरचन्। प्रवहमाणायामस्यामेव धारायां स्वातन्त्र्योत्तरावधौ बहवो विद्वांसो निबन्धग्रन्थरचना-प्रवृत्ता दृश्यन्ते। वस्तुतः प्रवृत्तिरियं सामाजिकीआवश्यकतामनुभूयैव विद्वत्सु समुत्पन्ना। एषु प्रमुख रचनाकाराः सन्ति—स्व. प. त्रिलोकनाथमिश्रः, महावैयाकरणः पण्डित दीनबन्धुझा, पण्डित कृष्णमाधवझा—प. लक्ष्मीनाथझा स्व. प. सीतानाथ झा, प. रमाकान्त ठाकुरः स्व. पण्डित कुशेश्वर कुमारः, स्व. प. तेजनाथ झा, स्व. प. रामचन्द्र झा, ज्योतिर्विद् रामचन्द्र झा —डा. प्रभु नारायण शर्मा—पण्डित माधव झा, डा. शशिनाथ झा प्रभुतयः। एतेषां कृतयो मिथिला प्रान्तेषु समादृताः सन्ति। उद्धृतेषु रचनाकारेषु अधिकांशास्तु यशः शरीरैरेव तिष्ठन्ति किन्तु सन्ति कतिपये जीविताः, येषु प. माधव झा—डॉ. शशिनाथ झा अन्यतमा सन्तिः। न केवलं धर्मशास्त्रचिन्तनएव प्रत्युत लेखनेऽपि डा. झा[2] निपुणस्तिष्ठति। डा. झा प्राचीनपुराणधर्मशास्त्रादिग्रन्थानधीत्याश्रित्य च स्व निबन्धग्रन्थद्वयं विलिख्य धर्मजिज्ञासोः समाजस्य महान्तमुपकारं कृतवानस्ति।

न केवलं ग्रन्थलेखनमेव प्रत्युत स्वातन्त्र्योत्तरावधौ मैथिलजनैः शोधकार्यमपि धर्मशस्त्रमधिकृत्य विहितम्। शोधपत्र प्रस्तुतिस्तु प्रचुरतयाऽभवत। प्रकृतलेखके-नापि पञ्चतन्त्रमाश्रित्य स्वकीय डी. लिट्. शोधप्रबन्धे ग्रन्थेकृद्विश्वशर्मव्यक्तित्व प्रख्यापनप्रसंगे तस्य धर्मशास्त्रीयं ज्ञानं साधु प्रतिपादितम्। न केवलं नीतिशास्त्रकार एवं प्रत्युत धर्मशास्त्रकारोऽपि विष्णुशर्माऽऽसीत इति तत्र प्रतिपादितमस्ति। अनेकानि शोधपत्राणि विभिन्नशैक्षणिकसंस्कृतसम्मेलनेषु जनैः प्रस्तुतानि मिलन्ति। अनेके लेखाविभिन्नशोधपत्रिकासु प्रकाशितास्सन्ति। बह्वः शोधलेखा विभिन्नाभिनन्दन ग्रन्थेष्वपि प्रकाशितास्सन्ति येषामुपयोगिता धर्मशास्त्रच्छात्राणां कृते प्रकर्षेणानुभूयते। स्वतन्त्रभारते प्राचीनमिथिलाक्षरनिबद्धपाण्डुलिपिनां प्रकाशनं

2. संस्कृतविश्वविद्यालयदरभंगातः प्रकाशितेषु प्राचीनग्रन्थेषु बहूनां सम्पादकानां डॉ. शशिनाथ झा अन्यतमोऽस्ति। शुद्धि कौमुदी शूद्रविवाह पद्धतिश्च तस्य निबन्धग्रन्थद्वयमादृतमस्ति।

सम्पादनं च द्वावेवविधी दृश्येते। लेखनं-सम्पादनं पुनः प्रकाशनं चेति सर्वाण्येव कार्याणि धर्मशास्त्रसाहित्यसेवैव सन्ति। अन्यथा प्राचीनसंस्करणन्तु कालकवलितमपि भवितुं शक्यते। प्रचारभावनयाऽनेकेषां धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थानां मातृभाषाऽनुवादोऽपि विद्वद्भिः कृतोऽस्ति।[3] अनुवादविधा मूर्तग्रन्थस्य लोकप्रियताया महत् कारणम्भवति।

मैथिल पण्डिताः स्वक्षेत्रस्य महत्त्वम्प्रख्यापयितुम् अन्यतः पृथक् मन्त्रव्यं प्रस्तुतवन्तः। अद्यापि मिथिलाप्रान्तस्य धार्मिकव्यवहार अन्यक्षेत्रेभ्यः पृथग् दृश्यन्ते। सम्प्रदायभेदेन धार्मिकमतभेदो भवति। धर्मशास्त्रग्रन्थे कोऽपि नियमः समेषां कृते भवति किन्तु सम्प्रदायानुसारं जनाः स्वस्थसामाजिक व्यवहारमेवानुव्रजन्ति। यथा—उपनयनसंस्कारे आचार्य-ब्रह्माणः पूर्वदिने केशवपनं न कुर्वन्ति। केशवपनं विनैन स्वकार्यसम्पादनं कृत्वा ते कृतकृत्याभवन्ति। इयम्परिपाटी अन्यत्रतु विद्यते एव, मिथिलायामपि सामान्य ब्राह्मणा न केशवपनं कुर्वन्ति न वा तस्मिन दिने एकभुक्तं कुर्वन्ति। किन्तु मैथिलेष्वेव श्रोत्रियब्राह्मण समाजे पूर्वदिने केशवपनानन्तरमेवाचार्यब्रह्मणः एक भुक्तं कुर्वन्ति। एवमेव विवाहे वरः कन्यादानकर्त्ता च केशवपनमेकभक्तं चावश्यकमनुभवतः, यद्यपि साम्प्रतं किञ्चिच्छैथिल्यमपि दृश्यते प्रतिकूलसामाजिकवातावरणात्। अशौचेसत्यपि केंचित् क्षौरकर्म आवश्यकं न मन्यन्ते किन्तु तेषां मानसिक विकृतिमपाकर्तुं निवन्धग्रन्थनिर्माणमपि विद्वद्भिः कृतमस्ति। शुभ कर्मस्वपि शरीरशुद्धये केशवपनमनिवार्यं, मरणे तु यथाविधि कर्तव्यमेव इति विषये मैथिलनिबन्धकाराः सचेष्टा दृश्यन्ते। न केवलं प्राचीनकाल एव अपितु साम्प्रतमपि केशकर्तनस्य प्रासंगिकता विद्यते किन्तु आधुनिकम्प्रगतञ्चात्मानं मन्यमानः पाश्चात्त्यसंस्कृतिप्रेरितो जनो विवाहे वरस्य केशवपनं निराकरोति। प्रतिशतं पञ्चजना एव केशवपनं विना विवाहं कुर्वन्ति। यद्यपि परिस्थितिजन्यां वैवाहिकसमस्यामवलोक्य वृद्धजना अपि एतादृशीमव्यवस्थां तत्कालं न निन्दन्ति किन्तु परोक्षत एतादृश्याः प्रवृत्तेरद्यापि कुचेष्टाभवति। वरस्य केशवपनमावश्यकमेवास्ति, यः कोऽपि पराङ्मुखोभवति स निन्दाभागेव भवति। मम तु इदमेव मन्तयं वर्तते यत् आधुनिकतावरणे प्रतिकूलाचरणं न कुर्यात्। मिथिलाया धर्मव्यवस्थायां यद् वैशिष्ट्यमस्ति तत्कदापि न उपेक्षणीयम्। एवं

---

3. स्व. पण्डित लक्ष्मीनाथ झा कृता वाजसनेयिनां छन्दोगानाञ्च विवाहपद्धतेः मैथिलीश्लोकात्मिका व्याख्याऽद्यावधि अप्रकाशितास्सन्ति। प. जयानन्दमिश्रेणापि उक्तद्वयो पद्धतयोमैथिलीभापायां सरलानुवादः कृतोऽस्ति।

कन्यादान कर्ता, वरः, ब्रह्मा च केशवपनानन्तरमेव कार्यसंलग्ना भवेयुरिति मेऽनुरोधः।

"[4]यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः।
वर्णानां सान्तरालानां च स सदाचार उच्यते।"

इति मनु वचनं विचार्य स्थानीय व्यवहारोपेक्षा न स्यादित्येव प्रतिष्ठास्पदं वर्त्तते। *शुद्धिकौमुदी* ग्रन्थे प्राचीनस्मृतिकाराणां वचनान्युद्धृत्य एतादृग वैनट्यं निराकर्तुं महान् प्रयासः कृतो मिलति। न केवलमशौचे प्राप्ते क्षौरकर्मण एव समाधानं ग्रन्थकारेण प्रतिपादितम् परन्तु शरीर-भूमि-वस्त्र-जलान्नयात्रादि शुद्धिव्यवस्थापि सरलपद्धत्या निरूपिताऽस्ति।

अशौचं व्यापकमस्ति किन्तु साम्प्रतं व्यवस्था लोपसंकटम्पश्यामः। यदा कोऽपिम्रियते तदा तस्यान्त्येष्टिसंस्कारेः कश्चिज्जन्मेगरवाऽपि क्षौरकर्मनकरोति अत्र "दहित्वा च वहित्वा च त्रिरात्रम-शुचिर्भवेत्।" इति वचनं साम्प्रतमुपेक्षित प्रायमेव विद्यते। शास्त्रस्य वचनं अधिकांशैर्नाद्रियते। सापिण्ड्य करणे ब्राह्मणस्य दशाहाशौचं शास्त्रगतमेव साम्प्रतं प्रतीयते यतो यस्य या इच्छाभवति तदेव विधीयते। न कोऽपि कमपि किमपि कथयितुं क्षमः प्रतिभाति। यथा पितृमरणे तत्कालं तु दशाहेनैव शुद्धिर्भवति मात्रादेश्च तथैव किन्तु इदमशौचं दैनिकक्रियाकलाप-सम्पादनायैव वर्तते, विशिष्टधार्मिक-वैदिक कार्याणि दशाहानन्तरमेव सम्पादयितुं-नाहर्यन्ते। दृश्यताम्-पितृमरणे वर्षमात्रं मातृमरणे षण्मासं यावत्, भार्याचास्त्रैमासिकं भ्रातृपुत्रयोश्च सार्धैकमासं यावत् अशुचिर्भवतीतिव्यवस्था वर्तते धर्मशास्त्रस्य यथाहसिद्धान्तशिरोमणौ[5]–

पितुरब्दमशौचं स्यात् षण्मासं मातुरेव च।
त्रैमासिकं तु भार्यायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः।।

अनेन वचनेन पितृमरण दिनादेकवर्षपर्यन्तं पुत्रस्योपनयनादि मांगलिकं कर्म न विधैयम्। एवं मातुः षण्मासपर्यन्तम्, स्त्रियास्त्रैमासिकमशौचम्। भ्रातृपुत्रयोः सार्धैकमासमशौचम्। किन्तु इदमपि वचनं साम्प्रतं गतसमयमेव प्रतीयते। यतः पितृमरणानन्तरं द्विमासवधावेव पुत्रो विवाहमकरोदिति पश्यामः। मत्परिचितोऽप्येको जनः पितृ मृत्युमासानन्तरमेव स्वविवाहमकरोत् तच्चान्तर्जातिय इति। ब्राह्मणस्य सर्वेषु वर्णेषु विवाहाधिकार इति मनुप्रोक्तमस्ति, यद याज्ञवल्क्येन निराकृतम्।

---

4. यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः।
श्रुतिस्मृत्यविरोधे न सदाचारः स उच्यते।। इति पाठभेदः। *कृत्यसारसमुच्चये,* पृ. 105

5. *कृत्यसारसमुच्चये*–पृ. 98-99

याज्ञवल्क्येन स्पष्टं कथितं यत् द्विजातीनां शूद्रादेर्दारोपसंग्रहः कथितोऽपि समीचीनो मे न प्रतिभाति।[6] साम्प्रतं न मनुमतं ग्राह्यं मनसाऽस्ति न याज्ञवल्क्यस्यैव। यस्य या इच्छाभवति तदेव तेन क्रियते न कोऽपि प्रतिबन्धः समाजस्य तदुपरि दृश्यते। अतः सामाजिकजनो निरङ्कुशो जातः। धर्मशास्त्रस्य तु 'मन्ये, मान्यतैव छिन्ना। अस्मिन् प्रसंगे मदीयन्तु दृढ़ं मतमस्ति यत्पूर्णतो वैज्ञानिको धर्मशास्त्र- सम्मतश्च हिन्दूजातिव्यवहारः सदापालनीयो रक्षणीयश्च। यदि दैशिकसदाचारश्छिन्नो भवति तर्हि समाजो गर्तं यास्यति। एवं शास्त्रमतमनुसरणीयमेव।

समाजे यदा कस्यचिन्मृत्युर्भवति तदाऽशौचप्राप्तेः प्रसंगः समायाति अत्र भिन्नभिन्न मतं प्रचलितं किन्तु सर्वव्यापि किमपि नास्ति। मिथिलायां चिरकालादशौचेसति धर्मशास्त्र प्रोक्तं मतं ग्राह्यमासीत् किन्तु साम्प्रतं किमपि सर्वग्राह्यं मतं नास्ति। अत्र न परिपाट्यनुसारमशौचमुक्तिर्भवति किन्तु यस्य कृते श्रद्धाऽस्ति तस्यैव निकटसम्बन्धिनो मृत्योरन्यस्य शुभचिन्तकस्याचाशुचिर्जायते। अशौचापाकरणार्थ क्षौरकर्म अनिवार्यं न मत्वा वाञ्छनीयं मन्यन्ते आधुनिकपरिवेशगतजनाः। किन्तु प्राचीनव्यवस्था एतदर्थं स्वीकर्तव्यैव। सर्वमिदं 'शुद्धि कौमुदी' त्याख्ये ग्रन्थे डा. शशिनाथझाशर्मणाऽऽलोचितम्। को भवतुश्राद्धाधिकारी इति विषयोऽपुत्रे सति विचारणीयो भवति किन्तु शुद्धिकौमुदयां वस्त्विदं साधुविमर्शितमस्ति। धातुनिर्मितपात्राणामूर्णकार्पासादिवस्त्राणां शुद्ध्युपकरणानि ग्रन्थे साधुविवेचितानि सन्ति। अयं दरभंगास्थ कामेश्वरसिंहदरभंगासंस्कृत विश्वविद्यालयेऽध्यापनं कुर्वन् व्याकरणविभागे, विभिन्न प्रकाशनेषु निरतस्तिष्ठति। ग्रन्थकारस्य शूद्रविवाहपद्धतिरपि प्राचीन पौराणिक व्यवहारानुसारं प्रणीताऽस्ति। स्वमन्तव्यं द्रढयितुं तेन प्रसंगानुकूला पौराणिक मन्या अपि यत्र तत्र सन्निवेशिताः। मिथिलायां शूद्राणां कर्णकायस्थानां च कृते ग्रन्थोऽयमुपयोगीवर्तते। यथा शूद्राणां विवाहपद्धतिः विरचिताऽस्ति तथैव डॉ. तेजनाथ झा महोदयः पाहीग्रामस्थः शूद्र श्राद्धपद्धतिमपि रचितवानस्ति। अन्यो मैथिलविद्वान् दीपग्रामवास्तव्यः पण्डिततेजनाथझा महाशयश्छन्दोगानां वाजसनेयिनां च कृते पृथक् पृथक् पद्धतिं लिखितवान्।

स्वातन्त्र्यानन्तरं मधुबनीमण्डलस्य लोहनाग्रामस्थ महेश्वरलतासंस्कृत विद्यापीठस्य दरभंगास्थस्य रमेश्वरलतासंस्कृतमहाविद्यालयस्य च पूर्वप्रधानाचार्यः

6. यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः।
नैतन्ममतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ।। *याज्ञवल्क्य स्मृतौ*।। 56

पण्डितप्रवरस्त्रिलोकनाथमिश्रः 'पितृकर्मनिर्णय' इत्याख्यं ग्रन्थं निर्माय मैथिलजनानां कृतेऽन्येषाञ्चाविस्मरणीयमुपकारं कृतवान्।

लौकिकजीवनेऽनेकाः समस्या उत्पद्यन्ते यासां निराकरणं बुद्धिव्यायामसाध्यं भवति। धर्मशास्त्रमर्मज्ञोविद्वान् समुपस्थितसमस्यां निराकर्तुं तद्विषकं ग्रन्थमाश्रयते किन्तु यदा दृढ़वचनं किमपि न प्राप्यते तर्हि स बुद्धिकौशलमपि प्रदर्शयति। 1988 खीष्टाब्दे मिथिलाया विख्यात सरिसवपाही ग्रामे श्री मित्रनाथझा शर्मणो विमातामृता। अष्टम दिने तस्य स्व माताऽपि मृता। श्री झा स्वयं ज्येष्ठत्वेन श्राद्धाधिकारी (कर्ता) आसीत्। एकस्मिन्नेव कर्तरि सति मातृद्वयस्य श्राद्धकरण-समस्या उत्पन्ना। श्री झा विमातुः अन्त्येष्टि संस्कारं कृत्वा पुनः स्वमातुरपि संस्कारमपरम् 'उत्तरीयं' धृत्वा कृतवान् किन्तु श्राद्धसमस्या ग्रस्तोऽभवत्। सामान्यरूपेण यदा श्राद्धसम्पादनसमस्या निराकरणं नाभवत् तदा मिथिलायाः प्रसिद्ध धर्मशास्त्रविदः पण्डितश्यामसुन्दरझा महाभागस्य महरैलग्रामस्थस्याग्रे समस्येयमुपस्थापिता। किंकर्तव्यविमूढ़ः पण्डितझास्वयमन्तर्द्वन्द्वग्रस्तोऽभवत् तथा च अनेकेषां प्राचीनधर्मशास्त्राणां निबन्धग्रन्थानाञ्चाध्ययनं विधाय "उपाय" अन्वेषणं कृतवान्। बृहत पराशरस्मृतिग्रन्थमाश्रित्य स समस्या निराकरणं कृतवान्। 19 दिनानि यावत् गले उत्तरीय धारणं कुर्वता कर्मा पूर्वं (ज्येष्ठाया) विमातुः श्राद्धं कार्यं संक्षेपेण (पुरुषसूक्तादि दीर्घमन्त्र संक्षेपं विधाय) पश्चाच्च स्वमातु' रिति पण्डित श्यामसुन्दरशर्मणा स्वाभिमतिः प्रकटिता। एतादृशी समस्या प्रायः पूर्व नोत्पन्ना भवेदिति अहं मन्ये किन्तु चातुर्यपूर्णं समस्या निराकरणं कृत्वा पण्डित झा महाभागेन परवर्तिकाले मार्गदर्शनमेव कृतम्। एतादृश्यैव समस्या यदि पुनरन्यत्र आगच्छेर तर्हि वृत्तमिदमनुसरणीयम्। वस्तुतो यथा समस्यासमाधानं सरलरीत्या भवेत्तथा करणीयम् न खलु गूढ़समस्यामेव अपरामुत्पादयेदिति मे मन्तव्यम्।

विवाहसमस्या मिथिलायां जटिलाऽऽसीत्। अष्ट वर्षा न व वर्षा दशवर्षा वा कन्यामेव विवाहयेदिति धर्मशास्त्रमतमासीत्। विभिन्न कारणैरियं व्यवस्थाशास्त्रे कृता। अन्धविश्वासोऽपि अत्र कारणमासीत्।" "रोमोद्भवे शशीभुङ्क्ते गन्धर्वः कुचदर्शने। अनलस्तु रजो योगे स्त्रियो भुङ्क्तेतुनान्यथा।" इति बृहस्पतिवचनं देशकालपरिस्थित्यानुसारमासीत नात्र तर्कसंगतं किमपि अस्ति। अथवा म्लेच्छादि

---

7. महरैसग्रामस्य संस्कृतमहाविद्यालयस्य आँग्लविषयाध्यापक श्रीखेलानाथ झा (श्राद्धकर्तुर्भगिनीपतिः) महाभागो वृत्तान्तमिमंश्रावितवान्। विषयोऽयं द्वयोर्मरणकाले श्राद्धेसमस्या समुत्पन्ने च चर्चापरको जात इति स्मर्यतेमयापीति।"

दुष्टजातिभः कन्या विवाहपूर्वं दूष्या न भवतु अन्यथा विवाहसमस्या भविष्यतीत्येव कारणमत्र भवेत्। धर्मशास्त्रं सामाजिकव्यवहारं विचार्यैव निर्मीयते। यदि साम्प्रतं धर्मशास्त्रं निर्माणं भवेत् तर्हि गौरी-रोहिणी-कन्या-विवाहव्यवस्थानकदापि तत्र सन्निवेशिता भविष्यति यतः साम्प्रतिक शासकीय विध्यनुसारेण अष्टादशवर्षात् पूर्वं कन्यायविवाहोनकार्यः एकविंशतिवर्षात् पूर्वं च यदि कोऽपि, स्व-बालकं वा विवाहयति तर्हि स दण्डमाग्भवति। अतः समकालिको विधिरेव भवेत् अनुसरणीयः न खलुं धर्मशास्त्रानुसारं विवाहं कृत्वा कारयित्वा वा दण्डमर्हेत्।

'मुण्डे-मुण्डे मतिर्भिन्ना' इतिवचनानुसारं मैथिलविद्वत्सु पर्व निर्णय सम्बन्धे पर्याप्त मतभेदस्तिष्ठति। पर्वसम्बन्धे अनेकानि मतानि समुपस्थितानि भवन्ति। अतो यदा-कदा दुर्गापूजा—भ्रातृद्वितीया-प्रतिहारषष्यादि विभिन्नपर्वसु मतभिन्नता जायते। स्वतन्त्रताप्राप्तेरनन्तरं षष्टितमे दशके मासनिर्णयमतभेदात् श्रीदुर्गापूजा द्विमासावधौ द्विवारमभवत्। मिथिला यामपि स्थितिरियं समुत्पन्ना। भ्रातृद्वितीया-प्रतिहारषष्ठी-मकर-संक्रान्त्यादि विभिन्नपर्वाणि कदाचित् भिन्न-भिन्न दिनेषु भवन्ति। एतानिसर्वाणि निराकर्तुं यदाकदा धर्मशास्त्र विदां ज्योतिर्विदामन्येषां च संस्कृतविदुषां सम्मेलनमपिभवति। इदमेव सर्वमाधृत्य पण्डितकुशेखरकुमरः 'पर्वनिर्णय' इत्यभिधेयं महानिबन्धग्रन्थं प्रणीतवान् येनपर्वनिर्णयः विदुषां मध्ये विप्रतिपत्तेः सम्भावना न्यूना भवेत्।

प्राचीननिबन्धग्रन्था मिथिलाक्षरनिबद्धाः पाण्डुलिप्यामेव आसन्। तदुद्धारकार्यं महता श्रमेण संस्कृतविश्वविद्यालयदरभंगायामभवत्। विश्वविद्यालयीयः पुस्तकालयः दरभंगाराजप्रदत्तोऽस्ति; यत्र महाराजद्वारा एकत्र प्राचीन मातृकाः सुरक्षितास्तिष्ठन्ति, यासां प्रकाशनं विश्वविद्यालयेन बहुशः कृतम्। म. म. वाचस्पति मिश्र, म. म. गोकुलनाथ, म. म. महेश ठाकुर, म.म. नरसिंहठाकुर, म. म. विद्यापति प्रभृतीनां प्राचीन निबन्धकाराणां हस्तलेखान् संस्कृतविश्वविद्यालयोऽत्रत्यैः प्राध्यापकैरन्यैश्च विद्वद्भिः प्रकाश्यमानीतवान्, यस्मात् मिथिलाया धर्मशास्त्रचिन्तन-रचनाप्रवृत्तिः जगति ख्याताभवति। एवमेव विश्वविद्यालयद्वाराऽन्येविद्वांसः प्रोत्साहिताभवन्ति। फलतस्तेषामपि उपयोगिन्योधर्मशास्त्ररचनाः प्रकाशिता जाताः।

स्वातन्त्र्योत्तरमिथिलायां धर्मशास्त्रसम्बन्धिन्योरचनाः मैथिलजनानधि-कृत्यापि केवलमत्रैव नाभवन्। मैथिलार्थमपि कृता रचना वाराणसी-पटनादिषु विभिन्नस्थानेषु प्रकाशिताः। अत्र सुष्ठु प्रकाशनं कारणमस्ति। शुद्ध-संस्कृतभाषानिबद्धरचनाप्रकाशनं वाराणस्यां साधुभवतीति सर्वज्ञेयमस्ति। अस्मिन्

प्रसंगे चौखम्बाप्रकाशनसंस्थानानि, मास्टरखेलाडीलालठाकुर प्रसादबुकसेलरादीनि च स्मर्तव्यानि सन्ति। यत्र मैथिलधर्मशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भिः स्वस्वरचनाः प्रकाशिताः।

बिहारप्रान्तस्थ पटनास्थ प्रकाशकैरपि भिन्न-भिन्न मुद्रणालयेषु कतिपय रचनाः प्रकाशिताः। येषु मोतीलाल बनारसीदासोर्वशीप्रकाशनादि संस्थानानि प्रशंसास्पदानि सन्ति।

दरभंगास्थ संस्कृतविश्वविद्यालयातिरिक्ता अन्या अपि संस्था धर्मशास्त्र-विषयप्रकाशने सन्नद्धास्सन्ति यासु मिथिलासंस्कृतशोधसंस्थानम्-रमेश्वरप्रेस इत्यादिनि मुख्यानि सन्ति।

एवं दृढतया इदं वक्तुं शक्यते यन्नकेवलं प्राचीनकाले किंवा विंशतिशताब्दस्य पूर्वार्ध एवं प्रत्युत स्वतन्त्रताप्राप्तेरनन्तरमपि विभिन्ना धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्था स्वतन्त्ररूपेण सम्पादिताः प्रकाशिताश्च। केचिद्धर्मप्राणैमैथिलैः ग्रन्थातिरिच्य यत्रतत्र भिन्न-भिन्न शोधपत्रिकासु समाचार पत्रेषु—अभिनन्दनग्रन्थेषु अन्यत्र च स्वरचनाः प्रकाशयन्ते, यस्माद्धर्मशास्त्र साहित्यप्राचुर्यपराकाष्ठा दृश्यते, भारते च मिथिलाया धर्म प्रवणता सर्वैरभिन्द्यत इति।

स्वातन्त्र्योत्तर मिथिलायां धर्मशास्त्रलेखनम् सूची

स्वातन्त्र्योत्तरमिथिलायामनेकप्रामाणिकप्राचीनग्रन्थानामस्तित्वात् धर्मशास्त्रमाश्रित्य मूलरचनायाः प्रवृत्तिः कुण्ठितप्राया दृश्यते। यत एतादृशीनां रचनानामावश्यकतैव जनैर्नानुभूताः। सामाजिकसमस्या निराकरणाय प्राचीन धर्मशास्त्रस्य ग्रन्था एव प्रमाणभूताः पर्याप्ताश्च सन्तीति धिया तेषामेव समीक्षणं सर्वैः इच्छितम्। पूर्वप्रणीतानां मिथिलाक्षरे तिरहुतायां वा निबद्धानां हस्तलेखानामेव प्रकाशनं साम्प्रतिकैर्मनीषिभिर्विशेषेण मिथिलास्थैर्विद्वद्भि र्विचिन्तितम्। किन्तु किञ्चिद्-बहिर्भूत्वा जनैः धर्मशास्त्रविषयमधिकृत्य शोधकार्यमपि विहितम्। न केवलमेतदेव किन्तु विभिन्नशोधपत्रिकासु अभिनन्दनग्रन्थादिषु चानेकानि शोधपत्राणि प्रकाशितानि मिलन्ति। इदं सर्वं धर्मशास्त्रलेखनं तत्सेवनं चैव वक्तुं शक्यते। अत्र मया तमेवविषयमाश्रित्य लेखकानामकारादि क्रमेण उल्लेखं कृत्वा प्रकाशनवर्षादीनि उपस्थाप्यन्ते। ये सन्ति प्राचीनतालपत्रनिबद्धग्रन्थास्ते समुचित संरक्षणाभावे नष्टप्राया दृश्यन्ते। तेषां प्रकाशनं विभिन्नसंस्थानैः कृत्वा धर्मशास्त्रसाहित्यस्य सेवाकार्यं चिन्त्यते इति प्रमोदविषयः। अस्मिन् प्रसंगे दरभंगास्थ संस्कृत

विश्वविद्यालयसेवास्मर्तव्याऽस्ति। पटना-वाराणसीस्थ प्रकाशन संस्थानानि मैथिललेखकानां मैथिलसम्प्रदायगतरचनाप्रकाशनं विधाय प्रशंसास्पदानिसन्ति। यदि मैथिलरचनाकाराः सुस्पष्टप्रकाशनाय वाराणस्यादावेव प्रकाशनं वाञ्छन्ति तर्हि भौगोलिकसंकीर्णता न चिन्तनीया यतः सर्वाणि रचनाप्रकाशनानि मिथिलास्थमुद्रणालयेषु सम्भवानि न सन्ति। सौविध्यं विचार्यैव इमानि प्रकाशनानिमिथिलातोऽन्यत्राभवन्। केवलं मिथिलायामेव नहि प्रत्युत मैथिलावाराणसीप्रभृतिस्थानेषु निवसन्तोऽपि स्वक्षेत्रसेवाभावनया तत्रैव यदि रचनाः कुर्वन्ति तर्हि ताः मिथिलास्थ रचना एव वक्तुं शक्यन्ते अतो मया सर्वमिदं विचिन्त्य तासामपि समावेशोऽत्र कृतोऽस्ति। वाराणसीस्थ चौखम्बाप्रकाशनेषु तेषां ग्रन्थसूचिषु 'मैथिलसम्प्रदाय' इत्यपि उल्लिखितं मिलति। एवमुदारभावना प्रदर्शनीयऽत्र।

प्रकाशितग्रन्थसूचि :

	लेखकनामानि/ (सम्पादक नामानि)	प्रकाशनवर्षम्	रचनाः	प्रकाशनस्थानम्
1.	स. आनन्द झा-जयमन्तमिश्रः	1982	दानवाक्यावली (विद्यापतिः)	कामेश्वर सिंह दरभंगासंस्कृत विश्वविद्यालयः दरभंगा
2.	स. आमोद झा-सदानन्दझा	1987	तिथिद्वैधनिर्णयः (म.म. शुभंकर ठाकुरः)	दरभंगा
3.	स. उदयनाथ झा	1996	लघुहाटीतस्मृतिः	वाराणसी
4.	काशीनाथ झा 'विद्यालांकारः'	1962	गयापद्धतिः	वाराणसी
5.	सं. काशीनाथ मिश्रः	1978	महेश ठाकुरकृता 'धर्मशास्त्र निबन्धावली'	मिथिलाशोध संस्थानम्, दरभंगा
6.	कुशेश्वर कुमरः सं.(नागेन्द्र कुमारः)	1981	पर्वनिर्णयः (महानिबन्ध)	राजराजेश्वरी पुस्तकालयः, कालभैरव, वाराणसी

निबन्धकारस्य पण्डित कुशेश्वरकुमरस्य ग्रन्थमियं सम्पादके नागेन्द्रकुमारः साधु-सम्पाद्य आंग्लभाषात्मकं ग्रन्थसारांशसंवलितं प्रकाशितवान्। अत्र पर्वद्वैध विषये प्रख्यातधर्मशास्त्र-

मनीषिणां शतसंख्यकानां निर्णयोमिथिला विद्वत्परिषदः समायोजकत्वेन पण्डित कुशेश्वरशर्मणा सभाद्वारानिर्णीय संगृहीतः। एतदनुसारं मिथिलायां व्रतपर्वादिविषये सर्वसम्मतोनिर्णयः प्राप्यते। वस्तुतोधर्मशास्त्रजिज्ञासूनां कृते महदुपयोगी ग्रन्थोऽयमस्ति। प्रायः समेषां पर्वणां द्वैधरव निराकरण प्रयासः पण्डित कुमरेण कृत इति दृढतया कथयितुं शक्यते। वस्तुतो ग्रन्थसम्पादकः प्रकाश्यतामानीय महती समाजसेवां कृतवान्। एतत्सदृशोमहानिबन्धोऽर्वाचीनकाले विरल एवेति।

7.	स. कृष्णानन्दझा	1983	वाचस्पतिमिश्रकृतः आचार चिन्तामणि	दरभंगा

ग्रन्थस्यास्य सम्पादनं संयुक्तरूपेणाचार्य डा. जयमन्तमिश्र धर्मनाथझा डॉ. शशिनाथ झा शर्मभिः कृतमस्ति।

8.	कृष्णकान्त झा	1997	दुर्गापूजापद्धतिः	बरदाहा मधुबनी
9.	कृष्णमाधव झा	1964	धर्मशास्त्रेणमलमास विचारः	मुम्वई
10.	कृष्णमोहन ठाकुरः	1952	म. म. अमृतनाथकृत कृत्यसार-समुच्चयस्य सम्पादन (तृतीयं संस्करणम्)	वाराणसी
11.	गणेश रायः	1980	छन्दोगानां वाजसनेनियनां च सदाचार पद्धती	पटना

धर्मकर्मणोः प्रतिकूल परिस्थितावपि प. रायः ब्राह्मणवर्गे संस्कारनिर्माणाय ग्रन्थमिमं लिखिता महत्कार्यं कृतवानस्ति।

12.	गंगाधर झा	1967	महानवमीव्यवस्थासार समुच्चयः	महिषी, सहरसा
13.	गंगेश्वर झा	1957	मासविमर्शः	वाराणसी

दैवज्ञ लेखकस्यास्य निर्णयालोकः (अप्रकाशितः) अपि संक्रान्तिकृत्य जन्ममास-रविव्रत-वटसावित्रीगजच्छाया जीवत्पुत्रिकाऽशौचसंकराशौच-सन्ध्यावन्दनादिविषयानाश्रित्य साधु-विवेचनं कृतवानस्ति। प्रकाशनापेक्षी ग्रन्थोऽयं धर्मप्राण जनानां कृते महानुपयोगी भविष्यतीतिचिन्तये।

14.	चिरञ्जीव शर्मा	1952	वाजसनेयिनामाह्निकं कृत्यम्	रमेश्वरप्रेस दरभंगा
15.	सं. जयमन्त मिश्रादयः	1984	म.म. वाचस्पति मिश्रकृतस्य 'कृत्यप्रदीप'स्य	दरभंगा

16.	जयानन्दमिश्रः	1980	छन्दोगानामुपनयन-पद्धतिः	वाराणसी
		1980	छन्दोगानायविवाह पद्धतिः	वाराणसी
		1980	वर्षकृत्यम्	वाराणसी
17.	जीवनाथ झा	1986	नाममहिमा	दरभंगा
18.	तुलानन्द झा	1978	सापिण्डय निर्णयः	लखनौर, मधुवनी

नारायण झा इति नाम्ना प्रथितोऽयं पण्डितोऽल्पकायमिमं ग्रन्थं लिखितवानस्ति। वैशिष्ट्यं किमपि नास्ति।

	तेजनाथ झा दीपग्रामस्थः	1985	छन्दोगानां विवाहादि-संस्कारपद्धतिः	दरभंगा
		1977	वाजसनेयिनांविवाहदि-संस्कारपद्धतिः	दरभंगा
	तेजनाथ झा पाही ग्रामस्थः	1986	शूद्रश्राद्धपद्धतिः	दरभंगा
	त्रिलोकनाथ मिश्रः	1951	पितृकर्मनिर्णयः	वाराणसी

पण्डितप्रवरेण त्रिलोकनाथमिश्रेण ग्रन्थमिमं निर्माय सामाजिकजनानां विशेषेण मैथिलानां कृते महानुपकारो विहितः। अस्मिन् ग्रन्थे सामयिकोपस्थित समस्यानां निराकरणं समीक्षणं वा सर्वत्र कृतं मिलति। मरणादारभ्य जनानां समस्त समस्यानां निराकरणमत्र कृतमस्ति। पूर्वं श्राद्धशब्दं समीक्ष्य शववाहनाद्यशौच-शवदाहादि प्रेतोदकदान-मृतोद्देश्यकरोदननिषेध-पर्णनरदाह-जातश्राद्धस्य पुनरागमने-शुद्धिनिर्णय-पिण्डदाननिर्णय-सपिण्डीकरणादीनां समेषां विषयाणामत्र सम्यक् समालोचनं प्राचीनवचनान्युदाहृत्य कृतमस्ति। मिथिलायां सम्प्रति यथा मासपर्वादौ कृत्यसारसमुच्चयस्य स्थानमस्ति तथैवपितृकर्मविषये पण्डितत्रिलोकनाथशर्म प्रणीतपितृकर्मनिर्णयस्य महत्त्वं विद्यते।

19.	दीनबन्धुझा महावैयाकरणः	1952	जीमूतवाहनव्रतनिर्णयः	दरभंगा
20.	सं. दुर्गाधर झा	1972	द्वैतपरिशिष्टम् (केशवमिश्रः)	वाराणसी

कतिपय धर्मशास्त्रीय विषयाणां समाधानमस्मिन् ग्रन्थे कृतमस्ति। सम्पादकमहोदयस्य प्रयत्नः श्लाघ्यः।

1972 हर्षनाथप्रणीत

1972 "संस्कारदीपकः"

याज्ञवल्क्यस्मृतेर्मिताक्षराव्याख्यायाः 'दायभाग' प्रकरणस्यापि व्याख्या पं. झा-महाभागेन विस्तरेण कृताऽस्ति।

21.	सं. धर्मनाथझा	1984	मासमीमांसा (गोकुलनाथ कृता)	दरभंगा
			समयप्रदीपः (श्रीदत्तकृतः)	दरभंगा
			प्रमाण-पल्लवः (म. म. नरसिंह ठाकुर कृतः)	दरभंगा
22.	सं. प्रभुनारायण शर्मा	1985	वाचस्पतिकृतस्य 'व्यवहार-चिन्तामणिः' इत्यस्य सम्पादनम्	दरभंगा
		1984	'पितृभक्तितरङ्गिणी' वाचस्पति प्रणीता तस्याः सम्पादनं रामचन्द्र झा रामसेवक झा शर्मभ्यां सह।	दरभंगा

पितृभक्तितरङ्गिणी ग्रन्थेन सहास्मिन्नेव संस्करणे म. म. अमृतनाथ शर्मकृत 'प्रायश्चित्त व्यवस्थासारसमुच्चयः' अपि सम्पादितस्तैर्महानुभावैरिति। पितृभक्ति (कर्म) विषये यथा *पितृभक्तितरङ्गिणी* ग्रन्थस्य महत्त्वमस्ति तथैव पातकोपपातकमहापातकानां निराकरणाय प्रायश्चित्तविधानपुरस्सरस्य प्रायश्चित्त व्यवस्थासारसमुच्चयस्यास्ति मिथिलायामिति।

23.	बुद्धिधारीसिंहः 'रमाकरः'	1977	दुर्गाश्यामापूजा-पद्धति	वाराणसी
24.	माधव झा	1996	दीक्षा	पटना
25.	रमाकान्तठाकुरः	1955	पौरोहित्यकर्मसारः	दरभंगा

लोहनाग्रामस्य स्व. ठाकुरः हिन्दूजीवनपद्धतौ सन्ध्यावन्दनात् प्रभृति दैनिक जीवनस्यावश्यक-कर्मप्रति अस्माकं ध्यानाकर्षणं कृतवानस्तीति।

26.	सं. रामचन्द्र झा 'ज्योतिर्विद्' (जयदेवपट्टी दरभंगास्थः)	1985	तिथिनिर्णयः (सपरिशिष्टः) (राजनाथीयः)	दरभंगा
		1983	शुद्धि-दीपिका (म. म. कोणेश्वरः)	दरभंगा
27.	स. रामचन्द्रझा वैयाकरणः (तरौनी-दरभंगास्थः)	1950	अशौचनिर्णयः	वाराणसी

	1960	आहितकपञ्चदेवता पूजा पद्धतिः	वाराणसी
	1982	एकादशीव्रतोद्यापन पद्धतिः	"
	1985	कन्यादान-तत्त्वविमर्शः कार्तिकमाशत्म्यम्	"
	1997	कूपोत्सर्गपद्धतिः	"
		कार्तिकमाशरम्यम्	"
	1980	कूपोत्सर्गपद्धतिः	"
	1970	गृहोत्सर्गपद्धतिः	"
	1978	छन्दोगानामुपनयनपद्धतिः	वाराणसी
रामचन्द झा वैयाकरणः	1980	छन्दोगानांपार्वण-पद्धतिः	"
	1982	छन्दोगानां विवाहपद्धतिः	"
		छन्दोगानां संक्षिप्तमाह्निकम्	"
	1972	तिथिनिर्णयः (राजनार्थायः)	"
	1948	प्रतिहारषष्ठी (विवस्वत् षष्ठी) व्रत पद्धतिः	"
	1972	वर्षकृत्यम् 1-2 भागौ	"

'वर्षकृत्य' ग्रन्थस्य पूर्वभागे समेषां मासानां विभिन्नानां पर्वणां तिथिनिर्णयं विधाय पूजा-कथादयो वर्णिताः। उत्तरे भागे मातृकापूजाऽऽभ्युदयिकश्राद्धविध्यादयोऽन्त्येष्टि संस्कारविध्यादयश्च विशदेन वर्णितास्सन्ति। ब्राह्मणादि वर्गानां समस्तकर्मणां विषयेऽत्र वर्णनं मिलति। धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थेषु भागद्वयान्वित वर्षकृत्यग्रन्थस्यातिमहत्त्वं विद्यते विशेषतया मिथिलायामिति।

	1996	वाजसनेयिनामुपनयनपद्धतिः	वाराणसी

		1993	वाजसनेयिन्नामेको-द्दिष्टपद्धति (परिवर्धित संस्करणम्)	"
		1996	वाजसनेयिनां मैथिलविवाहपद्धतिः (द्वितीयं संस्करणम्)	"
		1978	वाजसनेयिनां श्राद्धपद्धतिः (श्रीदत्तानुसारिणी)	"
27.	रामनारायणमिश्र 'शास्त्री'	1965	छन्दोगानामेकोद्दिष्ट-पद्धतिः	दरभंगा
		1965	छन्दोगानां पार्वणपद्धतिः	दरभंगा
		1965	छन्दोगानां श्राद्धपद्धतिः	"
28.	सं. रामसेवक झा	1984	पितृभक्तितरङ्गिणी सम्पादिता	"
29.	स. ब्रजकिशोर झा	1988	म. म. दामोदर ठाकुरकृत 'महादान निर्णयः' सम्पादितः	"
30.	शशिनाथ झा	1982	वामदेवोपाध्यायकृत 'गूढर्थि दीपिका' सम्पादिता	"
		1984	शुद्धिकौमुदी	"
		1998	वर्षकृत्यम्	पटना

मूलधर्मशास्त्रस्य निवन्धग्रन्थस्य च लेखनाप्रवृत्तिकालेऽपि डा. शशिनाथझा स्वतंत्रनिवन्धग्रन्थस्यास्य निर्मितं विधाय समाजे यशः प्राप्तो जातः। ग्रन्थकारेणात्र अशौच-शरीर भूमि-वस्त्र जलान्नपात्रादि शुद्धि प्रकारः सरल पद्धत्या निरूपितः। शूद्राणां कुलाचारानुसारं दशाहाशौचं-विगोत्राशौचं-श्रद्धाधिकारि—इत्यादि विषयं सामायिकसामाजिक स्थितेरनुरूपं विवरणं प्रस्तुतम्। मिथिलायां विगोत्राशौचविषये प्रसिद्धिर्व्यवहारश्चास्ति यत् स एवाशौचं लभते यस्य मातामहपितामह सन्ततिर्मृत-व्यक्तिर्भवति अथवा मृतव्यक्तेर्मातामहपितामह सन्ततिर्योभवति। एतस्य हेतोः

धर्मशास्त्रीयं किमपि वचनं नास्तीति केचित् कथयन्ति। परन्तु ग्रन्थेऽस्मिन् प्रतिपादितमस्ति यदि दंमतं शास्त्रीयमस्ति—"शिष्यर्त्विग् बान्धवेषु च" इतिवचन-स्थबान्धवपदस्थै-र्व्याख्यातमिदं मतम्। त्रिविधाबान्धवा भवन्ति, यथा-आत्मबान्धवाः पितृबान्धवा मातृबान्धवाश्च। तत्रपितृपदे न पितामहादेरपि, मातृपदेनच पितामही-मातामहीप्रभृतीनामपि ग्रहणम्। सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वादेवं व्यवस्था कृतेति।

धातुनिर्मितपात्राणां क्षोमोर्ण-कार्पास-पट्टचीनादि वस्त्राणां शुद्ध्युपकरणानि सम्प्रत्यपि परमोपयोगीनि विद्यन्ते। किञ्च कतिपयशब्दानां परिचायका मैथिलीभाषात्मकाः शब्दाऽपि उपयुक्ताः। यथा क्षोमवस्त्रं—रेशमी इति। पट्टवस्त्रम्-पटुआ इति। चीनवस्त्रम्-मलमल इति प्रसिद्धम्। एवं दृढतया इदं कथयितुं शक्यते यत् 'शुद्धिकौमुदी' ग्रन्थः साम्प्रतिकेऽपि प्रतिकूलवातावरणे जनानां कृते महदुपयोगीति।

शशिनाथ झा 1984 शूद्रविवाहपद्धतिः पटना

अत्रनिबन्धकारेण प्रसंगानुसारं विविधाः पौराणिकमन्त्राः संगृह्य यत्र तत्र सन्निवेशिताः। मुख्यतो मिथिलायां मैथिलकायस्थ (कर्णकायस्थ इति) समाजे प्रचलित व्यवहारानुसारं पद्धतिरियं प्रणीतेति।

शशिनाथ झा 1985 म.म.सचलमिश्रकृत 'स्मृतितत्त्वसमुच्चयः' सम्पादितोग्रन्थोऽस्ति दरभंगा

शशिनाथ झा

1984 'स्मृतिदीपिका' (म. म. उमापति कृता) दरभंगा

स्वातन्त्र्योत्तरमिथिलायां धर्मशास्त्रसम्बन्धि प्रकाशितशोधपत्राणि—

लेखक नाम	प्रकाशन-वर्षम्	शोधपत्र नाम	पत्रिका नाम संस्करणम्	पृष्ठम्
1. अमरनाथ झा	7.7.1983	पलपैतृकादि निर्णयः	विश्वमनीषा (शोधपत्रिका) (दरभंगा)	60-67
2. अर्जुन झा	7.3.1983	श्राद्धतत्त्वविमर्शः	विश्वमनीषा	18-23
3. आनन्द झा	4.1.1977	संसर्पेदुर्गापूजा विचार	विश्वमनीषा	33-37
4. इन्द्रनाथ झा	1995	गौतमधर्मसूत्र ग्रन्थस्य प्रासंगिकता	सारस्वत कुसुमाञ्जलिः (डा. जयमन्त मिश्राभिनन्दनग्रन्थः)	242-44

		1992	निबन्धकारोऽमृत नाथः	अखिलभारतीय संस्कृतसम्मेलने सिवान, बिहारे पठितः समर्पितश्च शोधलेखः	
		1993	विष्णुशर्मणो धर्मशास्त्रज्ञत्व विवेचनम् (विष्णु शर्मणो वैदुष्यम्) दण्डनीतिसिद्धान्ताः पञ्चतन्त्रे तदुपयोगाश्चइति डी. लिट् शोध प्रबन्ध	बिहार विश्वविद्यालय मुजफ्फरपुरस्य डी. लिट्. शोध प्रबन्धे	61-66
5.	उपेन्द्र झा	1982	पञ्चमहायज्ञानामनि वार्यत्वम्	शोधप्रभा, दिल्ली	
6.	काशीनाथ झा	1990	भोजने नैवेद्यनिरूपणम्	A.I.O.C हरिद्वार शोधपत्रसार (समपर्ति शोधपत्रम्)	40
7.	जयकृष्ण मिश्रः	1995	आश्रमग्रहणकाल-विचारः	सारस्वत कुसुमाञ्जलिः	225-30
8.	जीवनाथ झा	3.1.76	आचारः परमोधर्मः	विश्वमनीषाः	43-45
		2.3.76	क्षयमासविचारः	"	24-25
9.	दीनवन्धु झा	3.2.77	विजयदशमी-निर्णयः	"	5-9
			श्राद्धाधिकारिनिर्णयः	"	40-45
10.	द्वारिकानाथझा	9.4.86	दिव्यस्योपादेयत्वम्	"	75-82
		10.2.86	मिथिलायां पञ्चदेवोपासना	"	75-82
11.	परमानन्द झा	12.1.94	धर्ममर्ममीमांसा	"	52-61
12.	प्रभुनारायण शर्मा	1995	अशौचसंकरस्वरूप विमर्शः	सारस्वत कुसुमाञ्जलिः	220-24
		9.1.76	व्यवहारस्वरूप विमर्शः	सारस्वत दरभंगा	
		9.1.76	श्राद्धस्वरूपविमर्शः	सारस्वत दरभंगा	
13.	लक्ष्मीनाथ झा	9.2.76	संस्काररूपविमर्शः	विश्वमनीषा	

	1974	पुरुषार्थनां निपुराय	कविशेखर पुष्पाञ्जलिः	420-25
14. विदेश्वर झा	2.1.75	षाण्मासिकंरवि व्रतम्	विश्वमनीपा	53-60
15. वेचन झा	1974	अभिज्ञानशाकुन्तले धर्मशास्त्रम्	कविशेखर पुष्पाञ्जलिः	371-76
16. शशिनाथ झा	8.3.84	शिवरात्रिव्रतानिर्णयः	विश्वमनीषा	17-23
17. श्रुतिधर झा	1989	व्रतानांस्वरूप वैचित्र्यम्	A.I.O.C विशाखापतनम (Summaries of Papers)	379

Sanskrit Mahākāvyas in Orissa after Independence

ARUN RANJAN MISHRA

Although the handwritten manuscripts of the *Paippalāda Saṁhitā* of the *Atharva Veda* are found in different parts of Orissa and the Sanskrit tradition has a pretty long past in the Orissan soil, it is difficult to assert that the classical Sanskrit writings were an ancient endeavour is the state. The inscriptions of Ashoka and Khāravela in Orissa, which happen to be the earliest epigraphs of this country, are not in Sanskrit. They are in the Brāhmi script too. The Bhadrak[1] Inscription of Gana, which is only next to the Hatigumpha Inscription in point of artiquity, is in Prakrit. It is only when Kālidāsa (1st century B.C. or A.D.) and Bhāravi (5th century A.D.) had already added glory to the classical Sanskrit poetry (i.e. from the 5th century A.D. onwards) that we come across inscriptions which give an idea about the spread of classical Sanskrit Writings in Orissa. All the early epigraphic records of Orissa belonging to the Gupta and post-Gupta periods have been written in Sanskrit prose of great perfection. From the 7th century A.D., the epigraphic records in Orissa came to be composed or written mostly in Sanskrit poetry, though they are sometimes found in both (prose and poerty). The rulers of Medieval Orissa generally appointed vastly learned Sanskritists in their courts and these Sanskritists composed the epigraphs that have come down to us. The Bhauna copper plate grants, in their *praśasti* portions, provide us with very good specimen of Sanskrit poetry. From the Bhauna Period (736 AD to 945 AD), the Orissan Sanskritists seem to have developed a love for composing poetry with equivocal meanings—a clear influence of Bhāraṅ and Māgha.[2]

The origin of the *Mahākāvya* literature in Orissa can be traced back to the twelfth century A.D. when two poetic giants appeared on the arena of Sanskrit poetry—Jayadeva and Śrīharṣa. Tradition says—when the former was living at Kenduṇiva on the bank of ancient Prācī river in the Puri district, the latter migrated to Kanauj with his father Śrihīra as the court-pandit of Jayachandra. When Jayadeva took Vaiṣṇavism and Jagannātha-cult as the background of his गीतगोविन्द-महाकाव्यम् of twelve cantoes and pioneered a trend of lyrical *Mahākāvyas* on the theme of Rādhā and Krishna, Śrīharṣa followed the path of his previous *Mahākavis* like Bhāravi and Māgha to take a theme from *Mahābhārata* and took inspirations from *Kumārasambhavam* for delineating eroticism as the primary emotion in his नैषधीयचरितम्. These two poets of twelfth century A.D. were the source of inspirations for a very rich tradition of Sanskrit *Mahākāvyas* in Orissa. Their undisputed influence can be seen not only in Sanskrit, but also in Oriya *Mahākāvyas*. So the Sanskrit Paṇḍitas of the post-independence Orissa thought those Oriya *mahākāvyas* fit to be translated into Sanskrit and did this dilligently.

After Jayadeva and Śrīharṣa of the twelfth century A.D., कृष्णानन्द (13th century A.D), one of the forefathers of Visvanātha[3] took his mighty pen to compose सहृदयानन्द-महाकाव्यम् on the life-story of Nala - a theme once loved by Śrīharṣa.

Viśvanātha (14th century A.D.), the author of *Sāhityadarpaṇa*, is the next prominent Sanskrit *Mahākavi* in Orissa. While illustrating *Mahākāvya* (after giving its definition) in the Sixth *Pariccheda* of *Sāhityadarpana*, he refers to his *Mahākāvyas* by saying 'यथा—रघुवंशशिशुपालवध-नैषधादयः। यथा वा मम राघवविलासादिः।' Thus it seems he had some *mahākāvyas* to his credit. Till now, the traditions of Orissa ascribe him of two *mahākāvyas*—1. राघवविलासमहाकाव्यम् and 2. नरसिंहविजयमहाकाव्यम्।[4]

Orissa of the fifteenth century A.D. produced another great poet Kavicandra Ray Divākara Miśra who wrote two *Mahākāvyas*—1. भारतामृतमहाकाव्यम्[5] of twenty seven cantoes and 2. अभिनवगीतगोविन्दमहाकाव्यम् of ten cantoes. The second one was

written by him in the name of his patron, the king of Utkala, Gajapati Puruṣottama Deva (1466-1497 A.D.).

Then arose two *mahākavis* in the 16th century A.D.— Nārāyaṇa Bhañja Deva and Mārkaṇḍeya Miśra. The रुक्मिणी-परिणय-महाकाव्यम् of Nārāyaṇa Bhañja Deva deals with the love and marriage between Kṛṣṇa and Rukminī in six cantoes. Mārkaṇḍeya Miśra's दशग्रीव-वध-महाकाव्यम् describes poetically the story of Rāmāyaṇa up to the coronation of Rāma after the death of Rāvaṇa. It has twenty powerful cantoes.

In the seventeenth century A.D. there were four major *Mahākāvyas* in Orissa produced by three *Mahākavis*. The twenty two-cantoed वसन्तोत्सव-महाकाव्यम् is a poetic presentation of sciences, scenes on the background of which serenely flows the stream of Jagannātha cult. This outstanding and extra-odinary *Mahākāvya* was written by Haladhara Miśra (1611-1647 A.D). Mahākavi Jatīndra Raghūttama Tīrtha (1620-1680 A.D.)[6] wrote मुकुन्दविलासमहाकाव्यम् of twelve cantoes apparently presenting a vast erotic poem on the divine love between Kṛṣṇa and gopīs and internally illustrating the *advaita* philosophy.

Agnicit Paṇḍita Nityānanda (1680-1734 A.D). is another *mahākavi* who, in the last quarter of 17th century A.D. wrote शिवलीलामृतमहाकाव्यम् of ten cantoes and attributed its authorship to his patron Gadādhara Māndhātā (1657-1689 A.D), the Rājā of Navadurga of the ex-state of Nayagarh in the district of Nayagarh. He proceeded to Khaṇḍapaḍā, another state in the present Nayagarh district in the beginning of the 18th century A.D. (Probably after the death of the king Māndhātā) and wrote his second Mahākāvya—श्रीकृष्णलीलामृतमहाकाव्यम्—and attributed its authorship to his new patron Vanamāli Jagaddeva, the then chief of Khaṇḍ- apaḍā State (1723-1734 A.D.). When his first *mahākāvya* is a description of the glory of Bhuvaneśvara (Lord Śiva) of Ekāmrakṣetra of Orissa on the background of different episodes in various *purāṇas*, the second one is a description of the līlā between Rādha and Kṛṣna (the most popular subject of art and literature of the 17th century India) in eight centres.

Mahākavi Śītikaṇṭha was a famous poet in the 18th century Orissa. On the request of his patron Janardana Deva, the king of the Shergad State of the Ganjan district (in the second half of the 18th century A.D), he wrote *गीतसीतावल्लभमहाकाव्यम्,* a mega-poetry of twelve cantoes on the life of Rāmacandra upto his coronation at Ayodhya. *प्रद्युम्नसम्भवम्* of Govinda Miśra is another epic.

The flourishing trend of Sanskrit *Mahākāvyas* gradually died out after the fall of the Orissan Emperor Samrāt Mukunda Deva (1560-1568 A.D), the last Hindu Emperor of India. After Mukunda Deva, Orissa experienced the administration of Akbar—first indirectly through Sulaiman Karrani, the Sultan of Bengal and then directly since 1576 A.D. A change to a foreign administration and rise of Oriya *Mahākavis* gradually ungreased the wheels for a final halt in the nineteenth century A.D,. Fortunately 20th century saw a renaissance in Sanskrit studies in Orissa. As a result, we find, though rarely, two types of Sanskrit *Mahākāvyas* in the post-independece era—(1) Original Sanskrit *Mahākāvya* and 2. creative Sanskrit translations of Oriya *Mahākāvyas.*

Original Sanskrit Mahākāvyas:

Late Pt. Ananta Tripathy Sharma[7] has written a useful essay, "विंशशताब्यामुत्कलस्य संस्कृतसाहित्यावद्यनम्" in his collection of essays in Sanskrit entitled *निबन्धमाला.*[8] Here, he has briefed about some of the Sanskrit *Mahākavis* in the post-independence Orissa.[9] We learn from him that विश्वनाथ महापात्र, late principal of Sadāshiva Sanskrit Vidyāpītha at Puri wrote a Mahākāvya named *काञ्चीविजयम्.* Dr. Sharma writes about it in the following words—"अस्य रचना कविकुलगुरोः कालिदासस्य रचनेव निसर्गसरसा भावप्रवणा वैदर्भी रीति-भासुरा सहृदय मनास्यार्जयितु क्षमा।"[10] He also mentions about महाकवि यति-राजाचार्य, the author of the *mahākāvya* named माधवविलासम्।[11] We shall discuss more about him, later, as the most prominent Mahākavi of Orissa in the post-independence era. रामनाथ नन्द विद्याभूषण, the court poet of the king Vikramadeva Barman of Jayapur, of the Koraput district, Orissa, wrote a historical

Mahākāvya called *जयपुर-राजवंश-चरितम्*. The *Mahākavi* is famous for his mini-*Khaṇḍakāvya* called *शतार्थपद्यम्* that has one hundred meanings as expositioned by himself. Pt. Sharma describes his works saying "अस्य रचना निसर्गमधुरा भावपूर्णा सरसा च।"[12] Another *Mahākavi* गणेश्वर तर्कवाचस्पति flourished in Bhawanipatna and was the courtpoet of the king of Kalahandi before independence. Pt. Sharma enlists his *Mahākāvya पुरुषोत्तमदेवविजयं महाकाव्यम्*, known for its pedantry and vividity.[13]

The mega-poet सरस्वती श्री दामोदर शर्मा was the chief of the Paṇḍitas in the royal court of Kanikā. He was conferred with the title सरस्वती and was regarded as the male form of सरस्वती by the king of Kanikā. He has numerous Sanskrit works including *नैषधसारः* a summary of the *नैषधीयचरितम्* of Śrīharṣa, and a *Mahākāvya* named *कनकवर्षचरितम्*, that poetically expositions the history of the kingdom of Kanikā.[14]

Rādhāmohan Baxi an extraordinary Sanskrit Paṇḍita who lived at Chikiti (in Ganjam district in the post-independence Orissa, wrote a *Mahākāvya* named भारतानुवर्णनम्।[15]

विश्वनाथ वर्मा, a local king of Orissa has written Mahākāvya named *रुक्मिणीपरिणय* with the help of his court-pundit भुवनेश्वर रथशर्मा[16]. He has written a *Mahākāvya* named *सुलोचना परिणयम्*[17]. But Pt. A.T. Sharma does not mention anything of their whereabouts.

The Mega-poet Yatirājācārya

Mahākavi Yatīrājācārya (1900-1979 A.D.) seems to be one of the very rare and most talented Sanskrit poet in the post-independence India. Just as Kālidāsa aroused his poetic genius through the perfection (Siddhi) in the incarnation of सरस्वतीमंत्र, Śrīharṣa through the चिन्तामणिमन्त्र and Upendra Bhañja (a highly talented medieval Oriya Mahākavi) through the रामतारकमन्त्र, Yatirājācārya took very extremes steps in order to attain हयग्रीव-मन्त्रसिद्धि under the guidance of his grandfather

Pt. Nārāyanācārya who himself was a devotee of हयग्रीव. The enormous and amazing poetic talent and pedantry that showered upon Yatirājācārya on account of the supernatural impact of the *mantra* can be guessed from a small list of his works given here under.

Among his numerous works, *कलाकरविलासः* (भाण), *कंसनिसूदनम्* (व्यायोग), *स्यमन्तकाभ्युदयम्* (नाटक), *भगवत्-स्मृति-शतकम्* (शतककाव्य), *सम्प्रदायप्रदीपः*, (धर्मशास्त्र) *परमार्थप्रदीपः* (आत्मविद्या), *सुदर्शन-यज्ञ-पद्धतिः* (which includes *अनन्तवासुदेवयज्ञ* for offsprings, *हयग्रीव-यज्ञ* for knowledge and wisdom and दृष्टियज्ञ for eyesight) औषधिप्रकरणम्' (आयुर्वेद), *सटीक-पञ्चसूक्तम्* (a commentary work on पुरुषसूक्त and लक्ष्मीसूक्त etc.) and above all *माधवविलासमहाकाव्यम्* are primary ones.[18]

Born in a very gifted and orthodox Brahmin family in the village Suvarṇapura of the Ganjam district in south Orissa, he grew to be the court-poet of the then king of the Jaradā, whose royal fort was not far off. The great-grandson of *Paṇḍita Śrīkarācārya*, the celebrated author of *सारस्वतब्रह्म संहिता*, the *Mahākāvi* had a strong cultural background to his poetic talent.

माधवविलासम् is called as a काव्य by the poet himself. But since it is not a poetry of a small encompassment, it cannot be categorised as a *Khaṇḍakāvya*. Pt. A.T. Sharma has also called it a महाकाव्य[19]. When the poeticians including विश्वनाथ accept the minimum limit of eight *sargas* to term a poetry as *Mahākāvya*, यतिराजाचार्य's work contains huge fifteen *sargas*. At the end of the last canto, the *Mahākavi* writes in the colophone—तस्य श्रीहयशीर्षमन्त्र-महिम-स्तोमावदातात्मनो ह्याचार्यान्वय-भूषणस्य यतिराजाख्यस्य संख्यावतः चञ्चत्पञ्चदशात्मकेन नितरां सर्गेण सत्राधुना काव्यं नव्यमिदं हि माधवविलासाख्यं गतं पूर्णताम् ।। श्री हयग्रीवार्पणमस्तु ।'' All the characteristics of a *Mahākāvya*, as described in the *Sāhityadarpaṇa* (6th *pariccheda*) of Viśvanātha are also found in माधवविलासम्—with the only exception that it takes its theme neither from रामायण nor from महाभारत, but from भागवत (which is conspicuous with the

absence of राधा). The *Mahākāvya* employs *bhakti* or भगवत् शृंङ्गार as its primary emotion and describes, with all poetic freshness and ecstatic play of *yamaka* and *anuprāsa*, the supernormal love and valour of the Lord Kṛṣṇa right from his birth to the death of Kaṇsa.Taking the occasion of *Kṛṣṇa's* rāsa with the *gopa*-girls described by him so flavourously in the 13th canto (written in *upajāti* metre) as the pivatal point, the *Mahākavi* has named his work as the माधवविलासम्. Viśvanātha's राघवविलासम् might have been a source of inspiration for coining such a name. Even the मुकुन्द-विलासमहाकाव्यम् of Jatindra Raghūttama Tirtha can be seen as a possible ideal before यतिराजाचार्य for the name as well as the theme of his *Mahākāvya*. But a keen observer would find that he was eager to accept as his ideal a poet not less than the stature of Śrīharṣa. Moreover the Mādhava-cult is very famous in Orissa as a sprinting fallout of the Jagannātha-cult. The Rādhā-Mādhava and Nīla-mādhava temples formed the central points of the Kṛṣṇa-cult in order to provide the glorified and deified eroticism as a psychological ammunition against the Śaiva-cult in Orissa. Inspired by the philosophy of this cult, Jayadeva wrote his गीतगोविन्दम् wherein the word 'माधव' occurs serveral times. Thus the *Mahākāva* माधवविलासम् symbolises not only the *Mādhava*-cult, but also the literary union of two streams generated by Jayadeva and Śrīharṣa.

In the post-Kālidāsion era the themes of *Mahākāvyas* were usually collected from *Mahābhārata* and were having *vīra-rasa* as the main emotion, probably because the *Mahākavis* were afraid of the Jainas and Buddhists who were bitterly, critical of Kālidāsa's eroticism. It is Śrīharṣa who revived the eroticism of कुमारसम्भवम् in his own *Mahākāvya*, seeing the fame of Jayadeva and drew his theme from *Mahābhārata* as well. यतिराज combined Jayadeva's sublime eroticism and Śrīharṣa's articulate and well-measured style. His inclination towards Śrīharṣa is easily understood from the features of his work. Like Śrīharṣa, he has given his identity at the end of each canto. For exemple, at the end of the ninth canto, he says:—

आसीद् गौतमवंश-दुग्ध-जलधेर्मुग्धेन्दु-लीलायित-
श्रीनारायण-सूरिराय-तनय-श्रीमोहनाचार्यजः
विस्फुर्जज्जरठा-नरेश-परिसद् वित्तरो भूसुरः
शूरः श्रीयतिराज-पण्डितवरः श्रोश-प्रपत्यादरः।।
साहित्य-त्रिविधागमान्त-निगमाचारोक्ति-शब्दाश्रया
वाणी-क्राणभुजी च यस्य वदने स्वैरं नरीनृत्यते
भव्ये नव्यतरे च माधवविलासाख्ये सुकाव्येधुना
तस्यायं नवमो जगाम नितरां सर्गो निसर्गोज्ज्वलः।।

(There was an outstanding Brahmin pundit, in the court of a valourous king of Jarada, who was the son of Śrī Mohanācārya, the son of Śrī Nārāyana—a beautiful moon dangling in the ocean of milk of Gautama clan. He was the head of Panditas (in the court), a greatman having inclination to the devotion for Viṣṇu. His name is Śrī Yatirāja, in whose mouth wishfully dance the goddess Sarasvatī (or speech in general) settled on the words of poetry, three Vedas, Vedāṇga and Upaniṣads—and the particles of Paṇinian grammar in the form of (fried) rice-grains . Here ends the naturally lusturous ninth canto of the beautiful and new epic named *Mādhavavilāsam* of that pundit.)

Śrīharṣa used to give such a verse of self-introduction at the end of each of his *Mahākāvya*. For example—

श्रीहर्षः कविराज-राजि-मुकुटालङ्कार-हीरस्सुतं
श्रीहीरस्सुसुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्
द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत तस्य प्रवन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः।।

(नैषधीयचरितम्, 2/110)

In every nook and corner of the माधवविलासम्, Yatirāja has made his presence felt as the king of emotions. He is proved to be a very unusual and desirable combination of an outstanding pundit and appeasing *rasika*. The tremendous control over the apt usage of words is his striking similarity with Śrīharṣa. Although it is not unmanifest that he sincerely wishes to protect the flow of *rasa*, by the *Kavaca* of words, from the non-aesthetes and non-pundits, the curve of magnetic meaning, the uninhibited flight of

imagination and the jingling juggle of words he has served for the learned and aesthete were rarely found in the post-Śrīharṣan India. It is easy to pick up any verse of his epic for demonstrating the fact. He worships at the feet of Nārāyaṇa (which is again the same of his *sādhanā-guru* and grandfather) in the following manner—in the first verse of the first canto :

नमन्निलिम्पावलि-मौलि-विस्फुरत्
किरीट-माणिक्य-मरीचि-रोचिभिः
चिराय निराजन-राजि-राजितं
स्मरामि नारायण-पाद-सारसम् ।। (*माधवविलासम्* 1/1)

Thus the alliterative magic has given no way to unintelligibility. Similarly, in the second verse, he pays his obeiscence to Sarasvatī whose mercy inspired him to write poetry—

सरस्वती-पाद-सरोरूहोदर-
स्फुरत्पराग-प्रसर-प्रसादतः
भवे भवेयं कविता-वितानकः
प्रकल्पनारम्भ-विजृम्भिताननः ।। (*माधवविलासम्* 1/2)

After demonstrating a part of his prowess in *anuprāsa* in the first verse, he now gives a short flash of his expertise in *yamaka* in the second one. He is a master both, but never at the cost of the clarity of meaning. In the third verse, he pays his *praṇāma* to Hayagrīva, the giver of his *Mantrasiddhi*, for collecting the power and patience in order to cross over the ocean of writing a new epic—

रस-प्रसङ्ग-प्रसर-प्रसन्नतो-
न्नतोक्ति-काव्य-ग्रथनार्णव नवम्
हयाननोदार-पदारविन्दयोः
समेत्य सेवातर्राणं तराम्यहम् ।। (*माधवविलासम्* 1/3)

Writing on epic, as described by the poets, is as difficult as boating across a defiant and furious ocean. So Kālidāsa has said in the beginning of रघुवंशम्–

क्वसूर्यप्रभवो वंश क्व चाल्पविषया मतिः
तितीर्सु दुस्तरं मोहाद् उडुपेनास्मि सागरम् ।।
(*रघुवंशम्*, 1/2)

Such a poetic humility (काव्यविनय) is an Indian tradition. Keeping himself in the tradition Yatirāja says:

सुनव्य-काव्य-व्यवसायिनं सतां
समक्षतो यत् कविधर्ममुत्सहे
सुधांशु तारो-रुचिरे नभोजिरे
चिरणे खद्योत इवास्मि केवलम्।। (*माधवविलासम्* 1/5)

Expressing, again, his humility the poet apprehends that his epic is bereft of the sweetness of emotions and expects that his beloved reader would lend their mind to it since it is nothing but a description of the glory of Lord Krishna:

मम प्रवन्ध रस-साधु माधुरी
धुरोणभावैर्विधुरीकृतो यदि
तथापि दास्यन्ति मनांसि सज्जना
र्जनार्दनस्यात्र तु कीर्त्ति-कीर्त्तनात्।।
(*माधवविलासम्,* 1/6)

This verse reminds us a verse of Śrīharṣa, who says that although his language is not very much distilled, the sacred theme of the Nala-episode shall cleanse it to serenity:

पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे
स्मृता रसक्षालनयेव तत्कथा
कथं न सा मद गिरमाविलामपि
स्वसेविनोमेव पवित्रयिस्यति।। (*नैषधीयचरितम्,* 1/3)

The अरसिकs and poetry-haters are always rebuked in our tradition in the phrases like 'साक्षात् पशुः पुच्छ-विषाणहीनः' or 'अरसिकेषु रसस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख'. Being in the tradition of praising the good readers (साधु) and rebuking the poerty-haters (दुर्जन) यतिराज says that although his poety is powerful enough in serving the sweetness of emotions by becoming the flow or moon-light, it shall not be pleasant to the ears of non-aesthetes and unexpertised readers and shall lose its prestige, just as a Brahmin girl loses her prestige after landing upon the court-yard of a low-caste man habituated of eating the flesh of dogs:

सुधांशु-धारायित-काव्य-सद्रस-
प्रसाधु-माधुर्य-धुरन्धरापि वाक्
न शोभते दुर्जन-कर्ण-चत्वरे
द्विजाङ्गनेव श्वपचाङ्गणं गता।। (*माधवविलासम्* 1/7)

Another similar verse—

सदा सदास्वाद्यतमं कवेर्वचः
खलस्य किं स्वाद्यतमं समञ्चति?
यथा चकोरीचय-चित्त-मोदिनी
न चन्द्रिका पेचक-रोचनीयका।। (*माधवविलासम्* 1/8)

In the beginning of the story, the poet describes व्रजनगरी in the following manner:

पुरन्दरोदार-पुरी-सहोदरी
व्रजाभिधाना नगरी गरीयसी
मणिधृणिश्रेणी सूरामणीयका-
मुदा वरीवर्त्ति सदा सदाश्रया। (*माधवविलासम्*, 1/12)

A description of a morning in that imaginary city stretches reader emagination in order to create a preparatory mood for reading the *Mahākāvya*—

यदीय-गारुत्मत-चारुमन्दिर-
प्रवाल-जालोचित-शेखरच्छविः
जहार पूर्वांचल-मौलि-सम्मिलत्
प्रभात-हेलि-स्फुटमण्डल-श्रियम्।। (*माधवविलासम्* 1/17)

Similarly—

यदीय-सौधाग्र-नटत-पताकिकास्त्र
प्रजात-वातायन-वर्त्मगोनिलम्
दिवि प्रशंसन्ति विलासमन्दिरे
रतान्त-विश्रान्त-विलासिनीजनाः।। (*माधवविलासम्* 1/18)

(In that Braja city, the winds produced from the flags fluttering on the top terrace of the buildings enter the bed-room's sky through the windows and are thankfully praised by the love-languid women).

This verse reminds the description of morning in Ujjainī by Kālidāsa:

यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इवं प्रार्थना-चाटुकारः।। (*मेघदूतम्* 1/32)

In the description of the market road of the Braja city. यतिराज has Kālidāsa in mind—

अगण्य-पण्य-व्रजसम्पदां पदं
पदे पदे भाति यदोल्वणापणः
इतस्ततस्तद् व्यवहार-वर्त्तिभिः
जनैः समन्तात् परिपूर्णमण्डलः।।
स्फुरन्महन्मौक्तिक-हार-भारिणी
मणीगणालङ्करणातिवन्धुरा
सुवर्णकारादृत-पण्य-वीथिका
विभर्ति यस्मिन् पणिताधिकश्रियम्।। (*माधवविलासम्* 1/55-56)

The beatitude of the description of the *parikhā* surrounding the Braja city is eye-catching:

विशाल-चन्द्रोपल-सेतु-हेतुना
महागभीरा परिखा समन्ततः
निशीन्दु-पाद-श्रुत-वारि-धारिणी
विभाव्यते यत्र सदा सुदुस्तरा।। (*माधवविलासम्* 1/64)

It is again a real pleasure to read the description of the King Nanda of that city:

पुरन्दरोदार महामहातपा
धनाधिपश्रीः पुथुतुन्द-सुन्दरः
अमन्दजानन्द्यु रत्र वन्दितो
ननन्द नन्दाख्य-मही पुरन्दरः।। (*माधवविलासम्* 1/67)

King Nanda's bountifulness has made him more attractive than the heaven—

यदीय-विश्राणन-कीर्त्ति-विश्रुतौ
जनै र्न कर्णादरता कृता तथा
अपारिजातं तमुपाश्रयन् जनो
न पारिजाताश्रयणे मनो ददौ।।[20] (*माधवविलासम्* 1/67)

The water shed during the declarations of sumptuous gifts by Nanda filled the rarely dry ponds where swam his fame in the form

of white swans :

अमुष्य विश्राणन-नीर-पूरकैः
प्रपूरिते शुष्क-जलाशयोदरे
अदो यशोव्रात-मराल-मालया
व्यखेलि तत्रैत्य च मोदमानया।। (*माधवविलासम्,* 1/71)

In the second canto, Earth (भूदेवी) frightened by the oppression of Kaṁsa is going to meet Brahmā—

अथ दृप्तधरावरासुरै
र्गजयूथैर्नलिनीव मर्दिता
परमेष्ठिपुरं दरातुरा
वर-गोरुपधरा धरा ययौ।। (*माधवविलासम्* 2/1)

Any verse of यतिराज is exceptional in one or other way. Let us see the super-human beings attending upon Brahmā:

वर-झर्झर-पालिकाधरा
नव-विद्याधरपल्लवाधरां
कलयन्ति च गानतानता-
लय-सन्धान-विधान-कौतुकम्।। (*माधवविलासम्* 2/7)

Similarly, when Brahmā leads the gods to Hari reposing in the milk-ocean and informs him of the havoc raked up by Kaṁsa, he says—

चरणं भवतः कृपानिधे
शरणं न सततं हतौजसां
भरणं हृदयस्य यद् विभो
स्मरणं ते विपदां विदारणम्।। (*माधवविलासम्,* 2/23)

The description of the rising moon in the 13th canto materialised the उद्दीपन-विभाव for the रास of the Gopa-girls with Kṛṣṇa:

पौरन्दरी-दिग्वनिताङ्ग-सङ्ग-
स्फुटाङ्गरागारुण-चारुमूर्त्तिः।
नक्षत्रमाला-रुचिरोम्वरश्रीः
रराज राजा निजमण्डलाढ्यः।। (*माधवविलासम्* 13/12)

The moon-lit atmosphere encouraged Kṛṣṇa to invite the *gopāṅganās* through the magic of his flute:

शीतद्युतिं वीक्ष्य विराजमानं
तत्कौमुदी-दीपित-काननं च
रन्तुं हरि र्गोपविलासिनीभि
र्वंशी-निनादं कलयाञ्चकार।। (*माधवविलासम्* 13/13)

The galvanising impact of that flute-play is described beautifully at a good length. The first verse of the description is—

तन्नादमाकर्ण्य विधूर्णमाना
निर्गीर्ण-कर्णामृत-वर्णपूर्णम्
तूर्णं तदभ्यर्णमितुं प्रयुक्ताः
पूर्णेन्दुवक्त्राः पशुपालकानाम्।। (*माधवविलासम्*, 13/14)

Throughout the epic यतिरात has expresssed in unalloyed instinct for *anuprāsa* and *yamaka* and decorates his poetry with the adorning sounds of his choicest poetic words—without hindering the progress of the story and without marring the steady flows of emotions. He has seen poetry as a beautiful goddess and himself as a poetic decorator. Perhaps Bāṇabhaṭṭa's 'कथा जनस्याभिनवा वधूरिव' was his philosophy of poetry. And he is so hopeful of the future of Sanskrit poetry—

सुशास्ति चेद् वाग् अनुसज्जनानना-
सनासनादात्म सनातनोत्तरम्
कवे र्भवेद दुर्जन-वाक्य-दुर्जरा-
पवादसादा किमु सारभारती? (*माधवविलासम्*, 1/10)

[In its post-Vedic form, if the words of a poet (in Sanskrit)] resting on the seat in the form of the mouths of learned readers, imparts right education, then can the speech or Sarasvatī languish at the sentences missiled by *durjanas*?]

Mahākāvyas in Sanskrit Adaptation

There is another trend of creating Sanskrit *Mahākāvyas*, i.e. that of translating the celebrated Oriya *Mahākāvyas* into Sanskrit. The leading trend-setter in this line is Pt. Ananta Tripathy Śarmā who translated Upendra Bhanja (1680 A.D)'s celebrated Oriya *Mahākāvya—Lāvaṇyavatī.* His adept and highly creative translation of this unique and classic work of the first decade of

eighteenth century has given him the honour of a *Mahākavi*. A few renderings of the second canto (description of the kingdom of Simhala)—

रत्नाकरोरसि चकास्ति विचित्ररूपो
रत्नांशुकैरुपहसन्नपरान् प्रदेशान्।
दानेन कर्णमधरं परिकल्पयद्भि–
र्द्वीपो युतोऽतिधनदै किल सिंहलाख्यः।।1।।
यस्मिन् कदर्थित-महेन्द्र-पुर-प्रभावे
हर्म्याणि स्वर्णकलसैरुपशोभितानि।
तावद्भिराढ्य-जनता-विभवानुरूपैः
प्रत्येक-कोटि-कनकायमनु प्रक्लुप्तैः।।2।।
गोरोचनेव शवरै मृगनाभिजातं
विक्रीयते खलु पुरातन-वस्त्रखण्डैः।
वामाश्च कुङ्कुम-रजोऽञ्चित-चारुगात्रा
नो जातु मानसपटे दधते हरिद्राम।।3।।
मार्गस्य शोधनकृते रज आप्तुकामा
भारै र्वहन्ति मनुजा रजनीकरौघम्।
वैद्यै र्हरीतक-फलानयने प्रयुक्ता
जातीफलानि र्बहुशः शकटै र्वहन्ति।।4।।
सिंहै र्विदीर्ण गज-मस्तक-मौक्तिकानि
रक्ताञ्चितानि रजनीविगमे शवर्यः।
संचिन्त्य शोधनपरा वदरीभ्रमेण
कम्यानि नेति परितो विपिने क्षिपन्ति।।5।।

X X X

पद्माकरः खलु पुरं विलसन्ति पद्मा
स्तासां च दास्यमितरा ललनाः श्रयन्ते।
गायन्ति किन्नरगणाः सह किन्नरीभिः
स्वर्गो नु भाति भुवने विहतावतारः[21]।।2।।

Thus the celebrated classic *Lāvanyavatī*, an Oriya *Mahākāvya* of 48-cantoes, has been open to the Sanskrit scholars not knowing Oriya language.

The *वैदेहीशविलास,* the second Oriya *Mahākāvya* by the same

author, Kavi Samrāt Upendra Bhañja, is being translated by Pt Śrī Bhāgavata Prasad Dash (1938) of Surada in the Ganjam District of Orissa. Pt. Dash has translated more than half of the 52-cantoes of his *Mahākāvya*. The present author met him housed on the bank of the sacred *Ṛṣikūlyā* river flowing in the southern Orissa and saw his extraordinary pedanticity and poethood in 1996. The present author with the kind permission of Pt. Dash, has photocopied some portions of the translated *Mahākāvya*. Since his Sanskrit rendering of the *Mahākāvya* became a bit difficult for the experts, the poet gave him own Sanskrit *Vyākhyā* on each verse. Upendra Bhañja has used `व'-letter in the beginning of each *pāda* in his *Mahākāvya*. To the delight of the Sanskrit readers, Pt. Dash has fulfilled his promise to use 'व'/'ब' letter in the beginning of each *pāda*. This piece of creative translation is a rare instance of the combination of a high-altitude poethood and a tremendous control over Sanskrit language. The structure of the poetic and pedantic endeavour on each verse can surprise any reader. A verse is translated creatively in Sanskrit. Then the verse is construed into a prose sentence. This follows the commentary which reveals the inner power of a verse pregnant with many meanings. Finally, the commentary is backed by detailed *Kośa* references . As a specimen, we present here the second verse, of the first canto, that springs forth four meanings for *Hari*. *Hara*, *Mihira* and *Lambodara*—

बन्धुः परं दुर्गतदेहधारिणाम्
वरः सदागोकमलातिमोदकः।
वीनो ह्यनन्ताङ्क-विहार-हर्षितो
विराजितोऽतीव विखण्डमण्डले।।

अन्वयः—दुर्गतदेहधारिणाम्, परम्, बन्धुःसदागोकमलातिमोदकः अनन्ताङ्क-विहारहर्षितः, विखण्डमण्डले, अतीव, विराजितः, वरः, वीनः, (मे व्यावन्दितः)।

व्याख्यास्रदुर्गतदेहधारिणां परं बन्धुः = दीनजनानामतीवसहायकः हरिः, भाग्यहीनप्राणिनामतीव-सहायकः हरः, रोगग्रस्तप्राणिनां परमसहायकः मिहिरः, मूर्खप्राणिनामत्यन्तसहायकः लम्वोदरः च, सदागोकमलातिमोदकः = (सत् -आ-गो-कमला-अतिमोदकः) सत् सज्जनः च आ चतुराननश्च गौः धेनुश्च कमला

लक्ष्मी च, तासां अत्यानन्ददायी हरिः, (सदा-गो-कमला-अतिमोदकः) सदासर्वदा गोः वृषभः च, कमलाः मृगादिपशवश्च तेषामत्यानन्ददायी हरः, सदासर्वदा गावः च 'दिशश्च कमलानि पद्मपुराणि च, तेषामत्यानन्ददायी मिहिरः, (सदां-गो-क-म-ल-अतिमोदक) सदा सर्वदा गौश्च जननी च कश्च ब्रह्मा च, मश्च विष्णुः शिवः च लश्च शक्रश्च तेषामत्यानन्ददायी लम्बोदरः। अनन्ताङ्क विहार हर्षितः = (अनन्त-अङ्क-विहार-हर्षित) अनन्तस्य शेषदेवस्य अङ्के क्रोडे विहारानन्दितः हरिः, अनन्तानां अपरिमितानां अङ्कानां पापानां विहारे अपहरणे हर्षितः तृप्तः हरः, अनन्तस्य आकाशस्य अङ्के वक्षसि गमनतृप्तः मिहिरः, (अनन्ता-अङ्क- विहार-हर्पितः) अनन्तायाः पार्वत्याः अङ्के क्रोडे विलासानन्दितः लम्बोदरः विखण्डमण्डले अतीव विराजितः चराचरे सुप्रकाशितः हरिः, पूर्णकुकुरमध्ये भैरवरूपेण प्रकाशितः हरः, अछिद्रपरिधौ पूर्णद्वादशभिः आकारैर्वा शोभितः मिहिरः, सर्वदेशे विद्यमानः लम्बोदरः, वरः-श्रेष्ठः वीनः=(वि-ई-इनः) वि विशेषेण याः लक्ष्म्याः इनः पतिः-हरिः; (वि-इनः) प्रभुः हरः, विशेषेण इन नामधारी मिहिरः; (वि-ई-इनः) विशेषेण ईनां अनुकम्पानां इनः प्रभुः दयालुः —लम्बोदरः, एवं भूतो देवः मे व्यावन्दितःस्तमया स्तूयते।

कोशः—"दुःस्यो दुर्गतो निःस्वकीकटौ"—इति हैमः। "दुर्गति नरके नैःस्वे" इति त्रिकाण्डशेष टीकायाम्।" सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्धिते च सत्" इत्यमरः 'आकारस्तु पितामहः' एकाक्षरकोषः। "गौः स्त्री सौरभेयी दृग् बाणदि-ग्वाग्भूषु", "गो गणेशे च वियत्यपि पुमानयम्" इति मेदिनी। "गो माता" इति भाषाकोषे; को ब्राह्मणि समरात्मयमयक्षेषु भास्करे", "मो यमे समयेऽपि स्यात् विषे च मधुसूदने", मा स्त्री पद्मालयायां स्यात् पुलिङ्गश्चन्द्रशेखरे" इत सर्वत्रापि मेदिनी। 'देवराजस्तु लः' त्रिकाण्डः "अङ्को रूपक भेदाङ्ग चिम्ने रेखाजिभूषणे। रूपकांशेऽन्तिकोत्संगस्थाने", मण्डलं परिधौ कुष्ठे देशे द्वादशराजसु। क्लीवेऽथ निवहे विम्वे त्रिषु पुंसि तु कुक्कुरे" उभयात्रापि मेदिनी। "इः केतु र्मकराङ्कः" श्री च लक्ष्मी चला' उभयत्रापि त्रिकाण्डः। ई विषादेऽनुकम्पायां लक्ष्म्यां पुनख्ययम्" इनः पत्यौ नृपार्कयोः" उभयत्रापि मेदिनी।[22]

Tapasvinī is another Oriya *mahākāvya* written by *Svabhāvakavi* Gaṇgādhara Meher (1862-1924 A.D) which has been rendered into Sanskrit by Pt. Umākānta Panda in 1993. The simplicity and flowing emotions are the main characteristics of this faithful translation.

This *mahākāvya* of eleven cantoes is repleat with heart-touching verses in each and every page. Let us see some verses

that describe the feelings of the female medicants in the hermitage of Valmīki while incidentally finding sītā in the *āśrama* outskirts—

एका विचारयति तासु विचित्र दृश्यम्
घोरं वनं कथमुपैष्यति मानवीयम्?
देवो दिवो निपतिता च शरीरिणी कां
शापेन सद्य इह दुष्टविधेः सकाशात्।।2।।
गच्छन्त्यहो! नभसि दिक्करिणा च काचित्
दिव्याङ्गना निपतिता त्रिदिवादिहाऽऽस्ते।"
का वा विचारयति मूर्त्तिमतो च गङ्गाऽ-
श्रूल्लोलसिकत्मवर्नी नयनेऽतिमात्रम्।।13।।
वर्षोपल-प्रतिकृतेः सदृशी दया वा
स्वर्गान्निपत्य परदुःखवशाद् द्रवत्वम्।
प्राप्नोति, वा क्षितितलं धनकुन्तलेयं
ताराघनेन सह सेचयतेऽश्रुवृष्ट्या।।14।।
स्याच्चेद् विलापनिनदश्चमकप्रदो वै
सार्द्धं घनेन चपलेति च भावनीया
का चन्द्रिका शिशिरदा? मुखरा कुहुः क्व
झिल्लीस्वरा खरनिदाघ-मरीचिका वा?।।5।।
वीणाकरेयमथ तर्हि सरस्वती स्यात्
नारायणस्य विरहेण विषादिताऽऽस्ते,[23]
एवं विचिन्त्य निकटं गतवत्य एताः
तस्याः, परन्तु गदितुं नहि शक्नुवत्यः।।6।।

When the seer Vālmīkī sees her, thinks in the following way—

दरविकसितपद्मे बीजकोषो यथा स्यात्
शतदलरुचिरम्यं भाति रत्नं स्वकण्ठे
नयनसलिलसिक्तं नाम चण्डातकं वै
अमरनगरदेवी मानवी वा न जाने।।23।।

Mahāyātrā, another Oriya *mahākāvya* by Kavivara Rādhānātha Roy (1848-1908) who wrote it in 1892 A.D. but could not complete it. In the post-Indepandence era, Pt. Umākānta Pandā has given the Sanskrit rendering to it in his undated published book महायात्रा महाकाव्यम्। The incomplete Oriya *Mahākāvya* of seven cantoes has

been translated to a very perfect form in Sanskrit. The theme is the destruction of Yadu-clan, death of Kṛṣṇa and the final march of Pāṇḍavas followed by Draupadī to the heaven. Pt. Pandā has shown exceptional dexterity, depth and gravity found in Bhāravi in his great work. On each of the verses, the subtity of thought and emotion in expression has impressed the expert readers of Sanskrit poetry. In the context of Draupadī's plea for going with Pāṇḍavas in search of the heaven, she says—

सदाक्षमा दुःख-विनाशय वै श्रियः
श्रियः निकामं जनयन्ति कामनाम्।
भवाम्यतो पाण्डव-सङ्गिनी मुदा
न कौमुदी मोदकरी सरोरुहाम्।।1/21।।

Before leaving for the Himalayas, Yudhiṣṭhira announced Parīkṣita, the baby of Abhimanyu, as the king of Hastinā and appointed Yuyutsu, the son of Dhṛtarāṣṭra as the administrator on behalf of Parīkṣita. After following Draupadi to come with him, he spoke to Śubhadrā as follows:—

करालकालः कुरुवंशकाननं
विदाह्य दावानलवद् रणाध्वरे
दरिद्रबन्धो कृपया च केवलं
परीक्षितं रक्षितवान् धरातले।।1/23।।

After requesting Śubhadrā for taking care of Parīkṣīta, Yudhiṣ ṭhira asks Kṛpācārya to take the charge of teaching Parīkṣīta and says him the reason for his decision for abdicating the royal throne of Hastinā—

अकाललब्धं स्वजनाश्रु-सेचितं
विषोपमं राजपदं ममाद्य हि।
व्रजाम्यतो काननमार्यसेवितं
जराभितप्ताङ्गं सुखेन किं फलम्।।1/29।।

Thus the inimitable style of Bhāravi is well-assimilated for adding all the post-Kālidāsian lustures into poetry. The whole Hastināpura was crying during the final journey (महायात्रा) of the Pāṇḍavas, but they were not sad, because—

विषादयुक्ता न परन्तु यात्रिकाः
यतोऽतिमायं प्रददुः स्वमानसम्।

अनामये धाम्नि तमोगुणापहे
सुखेन तिष्ठान्ति सदा हि योगिंनः ।।1/38।।

Since it is often said that 'प्रावृट्-प्रवास-व्यसने मन्दाक्रान्ता विराजते', through the same metre once so dear to Kālidāsa, Pt. Paṇḍā shines pretty with the vibrations of मेघदूतम्. The ladies of the Hastināpura were tearful at the scene of Draupadī's departure in वल्कल garment—

भत्रा साकं द्रुपदतनयां वल्कलाच्छन्नदेहां
पदभ्यां स्वैरं विपिनगमनैस्वात्तकामां विलोक्य।
नार्योऽभीदणं नयनसलिलैः सौधपृष्ठानि सिक्त्वा
निन्दन्ति स्मासकृदविधि-सम्पादनाद् आत्मयोनिम्।।1/41।।

Poet's love for Meghadūtam is clear in the description of a dog, the Kṛpācārya and the people following the outgoing Pāṇḍavas—

गच्छदभिस्तैः सह वनभुवि श्वा च कश्चिज्जगाम
पश्चाज्जग्मु कृपमनुगताः शोकदग्धाः प्रजाश्च।
श्रुत्वाप्येता विनयवचनं नानुगन्तुं नृपस्य
स्नेहाद् वाष्पस्तिमित-नयनैस्त्रजन् स्वल्पदूरम्।।1/42।।

Another post-Independence Sanskrit *Mahākavi* is Late Pt. Jayakṛṣṇa Miśra (1914-1979) who was a professor of Oriya and Sanskrit in the Revenshaw college, Cuttack. Born in Gopinathapur Sasan, Tigiria in the Cuttack district, he showed rare potentiality in Sanskrit and in poetic imaginations. His *Mahākāvya* मातृमुक्तिमुक्तावली has been forewarded by the late President of India Dr. S. Radhakrishnan and is published by the Orissa Sāhitya Academy. Although the actual criteria for a *Mahākāvya* may not fit it, its volumnous size (22 *skandhas* of 4000 verses)[24] gives it the respect of a *Mahākāvya*.

Orissa is famous for and rich in Sanskrit learning and creativity. Not only Mahākāvyas all other sections of Sanskrit language and literature can be found deep in heritage here. However for the knowlege of the post-1947 era Sanskrit writings, still deeper study is necessary.

Notes & Reference

1. Bhadrak is, at present, a town and district headquarters in the northern Orissa.
2. (a) For details, see *History of Orissa*, K.C. Panigrahi, 1986 (2nd Ed.) pp. 270-80.
   (b) For knowing the perfect forms of Sanskrit in Orissa in the Bhauma period, see the *Taltali Plate of Dharmma Mahādevi*, ed. K.C. Panigrahi, *Indian Historical Quarterly*. Vol. XXI, P- 213: and also the *Baripada Museum Plate of Devānanda Deva*, ed, K.C. Panigrahi, *Epigraphia Indica*, Vol. XXVI, P. 74.
3. In the second chapter of *Sāhityadarpaṇa*, while illustrating the अभिधामूला व्यञ्जना, Viśvanātha has introduced his father चन्द्रशेखर as the lord of Mahākavis—मम तातपादानां महापात्र-चतुर्दश-भाषा-विलासिनी-भुजङ्ग-महाकवीश्वर-श्रीचन्द्रशेखर-सान्धिविग्रहिकाणां दुर्गालङ्घित-विग्रहे। etc. We can find the same 'सान्धिविग्रहिक and महापात्र title used by कृष्णानन्द for himself at the end of each sarga of सहृदयानन्द—"इति श्रीसान्धिविग्रहिक-महापात्र-कृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये..." etc.
4. As referred to by Pt. Kulamani Miśra Śarmā in his introduction to the *Sāhityadarpaṇa* ed. & tr, (Oriya) by Pt Nārāyaṇa Mahāpātrā, Orissa Sahitya Academy, 1987 (2nd ed.) P. 22
5. It is still in the Manuscript form. See Ms No-113 and 114 in the Orissa State Museum, Bhubaneshwar.
6. Dr. Bhagaban Panda, the editor of the manuscript of the *mahākāvya* fixes the date of the completion of it to be 1667 A.D. by interpreting the colophonic verse—vide *Mukundavilāsa-Mahākāvyam*, Ed. Bhagaban Panda, Directorate of Culture, Orissa (1989), pp. 5&6.
7. Pt. Sharma was on erudite Sanskrit scholar, as eminent Ayurveda doctor and a formerly Lok Sabhā member from Orissa. The Famous and honoured man who edited a literary journal in Sanskrit named 'मनोरमा' and established on Ayurvedic college and a press for indological printings is recognised for his original contribution to Sanskrit and Ayurveda. His transcreation of the Sanskrit *Mahākāvya*, लावण्यवती is a monumental work.
8. The book is out of market after its first and only edition in 1981. However, the present author personally possesses one copy of it.
9. Unfortunately he has not mentioned the exact dates of the *Mahākavis*
10. *निबन्धमाला*, Pt. A.T. Sharma, Shiromani Press, Berhampur (1981) P.84
11. The only handwritten and unpublished manuscript of it has been procured by the author from Dr. Sudarshan Acharya, Professor of Orissa, Berhampur University (Orissa) who happens to be the son of the late महाकवि यतिराजाचार्य।
12. निबन्धमाला, op. cit, p. 92.
13. 'अस्य रचना प्राञ्जला पाण्डित्यपूर्णा च' ibid, p. 95

14. एस सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रः कनिका -(कनकवर्षम्) राज्यस्य पण्डितसभाया अधिपतिः। सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रोऽसौ पुरुषाकारा सरस्वतीति महाराजेन सरस्वती विरुदेन सम्भावितः सरस्वती दामोदर मिश्र इति सर्वत्र परिचितः। अनेन बहूनि स्तोत्राणि खण्डकविताः प्रकाशितानि। नैषधीयचरितं संक्षिप्य नैषधसार इत्याख्यया प्रकाशितम्। कनकवर्षचरितम् नाम महाकाव्यमस्य कृतिः। अस्य रचना प्रसन्नगम्भीरा चितावर्जिका च–ibid, p. 96
15. Ibid, p. 99.
16. Ibid, p. 101.
17. Ibid, p.102
18. The list is collected from Prof. Sudarshan Acharya. see. fn. 11
19. निवन्धमाला, op. cit, p. 84
20. The verse can be compared with the first verse of *नैषधीयचरितम्*।
21. *लावण्यवती-महाकाव्यम्*, Tr. (Sanskrit) by Pt. Ananta Tripathy Sharma, Shiromani Press, Berhampur, 1978.
22. Collected from the photo-copied portions procured by me.
23. Should it have been 'विषादिता श्रीः' ?
24. Letter to the Editor, by Biranchi Narayana Mishra, *Samaj* (Oriya Daily), 11-5-96, 3-1-86.

Bibliography

1. *ओड़िआ साहित्यर इतिहास* (Oriya) Bauribandhu Kar, Kitab Mahal, Cuttack, 1989.
2. *गीतसीतावल्लभ-महाकाव्यम्* by कवि शितिकण्ठ, Ed. Bhagavān Paṇḍā Directorate of Tourism, Sports and culture, Orissa, Bhubaneshwar, 1981.
3. *तपस्विनी-महाकाव्यम्* Tr. (Sanskrit) by pt. Umakanta Panda, Sudei Badangaon, Post : Charapur Dist. Balasore, Orissa, 1993.
4. *दशग्रीववध-महाकाव्यम्* of मार्कण्डेय मिश्र, Ed. Gouri Kumar Brahma, Orissa Sahitya Academy, Bhubaneshwar, 1959.
5. *निबन्धमाला* (Sanskrit), Pt. अनन्त त्रिपाठी शर्मा, शिरोमणि प्रेस् ब्रह्मपुर, 1981
6. *नैषध काव्य* (in Oriya verse), Tr. Pt. Gopabandhu Vidyabhuṣaṇa, Cuttack, 1988.
7. *नैषधीयचरितम्* Ed. & Tr. (Hindi), Devarsī Sanāḍhya Śāstrī, Varāṇāsī, 1987.
8. *महायात्रा-महाकाव्यम्*, Tr. (Sanskrit) by Pt. Umakanta Panda, Sanskrit *Vyākhyā* by Pt. Manmath Kumar Dash, Shyama Sundar Sanskrit Mahavidyālaya Bhogarai, Balasore-757038, Orissa (No year of publication).
9. *माधवविलास-महाकाव्यम्* of यतिराजाचार्य, the handwritten manuscript available with Prof. Sudarshan Acharya, Berhampur, Orissa.
10. *मुकुन्दविलास-महाकाव्यम्* by यतीन्द्र रघुत्तम तीर्थ, Ed Bhagavān Paṇḍā, Directorate of Culture, Orissa, Bhubaneshwar, 1989.

11. रुक्मिणी-परिणय-महाकाव्यम् of नारायण भञ्जदेव Ed. Bhagavan Paṇḍā, Directorate of Cultural Affairs, Orissa, Bhubaneshwar, 1974.
12. लावण्यवती-महाकाव्यम् Tr. (Sanskrit) by Pt Ananta Tripathy Sharma, Shiromani Press, Berhampur, Orissa, 1978.
13. वसन्तोत्सव-महाकाव्यम् of Haladhara Miśra, Ed. Bhagavān Paṇḍā, Directorate of Culture, Orissa, Bhubaneshwar, 1992.
14. वैदेहीशविलास-महाकाव्यम्, Tr. (Sanskrit) by Pt. Bhagavata Prasad Dash, Surada, Dist- Ganjam, Orissa, Manuscript available with Pt. Dash.
15. शिवलीलामृत-महाकाव्यम् by अग्निचित् पण्डित नित्यानन्द, Directorate of Tourism and Cultural Affairs, Orissa, Bhubaneshwar, 1978
16. श्रीकृष्णलीलामृत-महाकाव्यम् by अग्निचित् नित्यानन्द Ed. Bhagavān Paṇḍā, Directorate of Tourism, Sports and Culture, Orissa, Bhubaneshwar, 1985.
18. समाज (Oriya Daily) 11-5-96, 3-1-86.
19. सहृदयानन्द, Ed. & Tr. (Oriya : 1st *sarga* only) Pt. Ananta Tripathy Sharma, Shiromani Press, Behrampur, 1978.
20. साहित्यदर्पण: Ed. & Tr. (Oriya) Pt. Nārāyaṇa Mahapatra, Orissa Sahitya Academy, Bhubaneshwar, 1987 (2nd Ed.)
21. *History of Orissa*, K.C. Panigrahi, Kitab Mahal, Cuttack, 1986 (2nd. ed).

Sanskrit Philosophical Works of Orissa in Independent India

SUBASH CHANDRA DASH

1.0 Orissa has a rich cultural heritage and contributed much to the development of Sanskrit literature. Many important works were written here covering almost all branches of Sanskrit learning. Sanskrit writing enriched its language and style through the rich tradition of various cultural centers, places of pilgrimages exclusively the *tīrthas* like—Puruṣottama-kṣetra (Puri), Arka-kṣetra (Konark), Virajā-Kṣetra (Jaipur), Ekāmra-Kṣetra (Bhubanewar) and Vināyaka-Kṣetra (Ganjam) etc. In the mediaval India, Orissa has contributed a large number of Sanskrit works in different branches of Sanskrit.

Afterwords also many original works are written and came to light in independent India. The present paper will highlight Sanskrit Philosophical work of Orissa in Independent India. The Paper will discuss various texts on six systems of Indian Philosophy and their contribution by the authors like Mahamahopadhyaya Damodar Sastri, Gopinath Mishra, and some modern authors. This small attempt will help to bring out their contributions to the development of Sanskrit Writings in Independent India.

1.1 Gopinath Mishra:

Dravya-Bhāṇya-Bhāvaḥ of Gopinath Mishra, Ed by Markanda Das, Sri publication. Unit- IX, Bhubaneswar, 1996.

The text *Dravya-Bhāṣya-Bhāvaḥ*—(Dra-Bhā-Bh.) is a commentary on the commentary *Praśastapādabhāṣya* (Pra.Pā.Bh.) which has been critically edited and published by a young scholar

Markanda Das in 1996. This is the Ph. D. dissertation of the scholar who published this work after getting the degree Vidyavaridhi from Rastriya Sanskrit Sansthan.

Gopinath Mishra belongs to the famour Vajapeyi family of Orissa and the son of Jagannath Vajapeyi. His time is fixed in latter half of 14th cent. A.D. He has written two books namely:—

(1) *Dravya-Bhāṣya-Bhāvaḥ*

(2) *Ātma-Svarupānusandhānam*

The *Dra.Bhā.Bh.* is a commentary of *Pra,Pā.Bhā.* Whatever subjects are discussed in the Pra pā. Bhā like Padārthas, creation, cause and effect, knowledge, *Pramāṇa,* atoms and *adṛṣta* etc. those are being dealt with in this text.

Dra. Bhā.Bh. The special feature of *Dra Bhā. Bh.* is the discussion of *Svattvavicāra* where he accepts 'स्वत्व' as a separate category. The arguments and discussions are following to the tradition of Vaiśeṣika Philosophy and the arguments are taken from the predecessors and views are quoted. Then he gives his own opinion. The text has a very lucid language following the Sastric style of presentation.

The other text *Ātmasvarupā nusandhana* is discussing the *Mahāvākya* famous sentence *tattvamasi* which is widely discussed in Advaita Vedānta. This text is not edited and published so far.

2.0. *Pandit Damodar Mahapatra Sastri:*

Āyurvedopādhyāya Vidyāvinoda Pandit Damodar Shastri, Kāvya-mīmāṃsā-smṛtitīrtha who was a priest of Lord Jagannatha at the temple of Puri wrote many books namely (i) *Vedānta-Mañjuṣā (ii) Sarva Darśana Kaumudī, (iii) Sāñkhya-tattva-dipīkā, (iv) Yoga-Tattva-Vāridhi* and (v) *Nyāyādarśa* —published in different times. Pandit Damodar Mahapatra belonged to Puri who composed these above texts in simple Sanskrit. These books were written in the form of questionnaires. By this presentation he wanted to present the text proper and various issues in a question and answer model. Now let us discuss one by one:

2.1 *Vedānta-Mañjuṣā*, Kalikadevisahi, Puri, 1938

This is a text on *Vedānta* where the problems related to

Advaita Vedānta are discussed. It contains five chapters. The first chapter deals with individual souls, the state of bliss, *adhyāsa*, etc. The nature of the absolute Brahman. Creation, Universe, theories regarding Brahman, monistic theory and the characteristics of Jīvanmukta. The second chapter deals with the proofs of establishing Brahman, the nature of untruth, the functions and their contact with consciousness, qualified and unqualified knowledge. The third chapter deals with emancipation as the ultimate goal and the transitory character of religion, wealth, desire, five sheaths, soul and body, bondage and libration. The fourth chapter deals with the principal Vedic sayings, the means of release from the Universe, direct and indirect knowledge, theories about God and individual soul, the creations of God the Universe and the knowledge of the real as the cause of final emancipation. The fifth chapter deals with the limiting adjuncts relating to the individual and the supreme soul, worship, unqualified Brahman taking various shapes and different procedures for salvation.

2.2 ***Sarva-Darśana-Kaumudī:***—Orissa Sahitya Akademi, Bhubaneswar, 1965 (2nd Edn. 1993). In this present text the author discussed various issues related to various schools of philosophy, The text is designed in a question-answer model between a teacher and the student. The student asks various questions relating to a particular *darśana* and then the teacher replies his questions and explains various intricacies of that school of philosophy. By this method various schools are discussed. The chapters are as follows with specific darśanas like—Vaiśeṣika, Nyāya, Sāṇkhya, Yoga, Mīmānsā, Advaita-Vedānta. Dvaita, Viśiṣṭādvaita, Dvaitādvaita, Śudhādvaita, Acintya-Bhedābheda, Cārvāka, Bauddha, Jaina, Pāścātyadarśana and *Saḍdarśana-tattva* at last.

In the chapter of *pāścātya darśana* the author raises the doubt whether there is any other *darśana* or not except our *darśanas*. And if it is, whether there is some striking similarities or not or some difference? The answer is given by Guru and he says:—"We have many similarities and differences between Indian and western philosophies. He says—अस्मद्दर्शनमतैः सह पाश्चात्यदार्शनिकानामनेकेषु विषयेषु मतसाम्यसेत्वेऽप्यनेकविषयेषु पार्थक्यस्यापि सत्वात्।[1]

To mention one of such case it is thus presented as:—

शिष्यः—पूज्याः। तर्हि निरुप्यतां तावत् प्रथमं ते सांख्यदर्शनं भित्तीकृत्य किं किं लिलिखुः।

गुरु :—सौम्य! सांख्यदर्शनमतीया प्रकृतिरवे पाश्चात्यदर्शनेषु म्याटारस्य (पदार्थस्य) एलिमेण्टस्य (महाभूतस्य) इथरस्य (वायुतरङ्गस्य) प्रोटाइलस्य (प्रकृतेः) च नामभिरभिहितां। सांख्यवादी यथा प्रकृतेरुत्पत्तिविनाशौ न स्वीकरोति तथा पाश्चात्यदार्शनिकेषु वार्हाट् स्पेनमारेऽपि तद्दर्शनीयस्य म्याटारपदार्थस्योत्पत्ति विनाशौ कदापि न भवतीति स्वीकृतवान्।

Regarding the creation it is discussed in the text in following manner:—

शिष्य :—पूज्याः। पाश्चात्याः सृष्टिविषये किं कथयन्ति।

गुरु :—सौम्य। पाश्चात्यवैज्ञानिकः 'एलिमण्टे' नामकपदार्थानां महाभूतानां वा समष्टेः समवायद्रवा पृथिव्याः सृष्टिरिति बहुकालात्कथयन्ति।

Again in another context:—

शिष्य :—पूज्याः। पाश्चात्यानां नये भूतसंख्या कति?

गुरु :—सौम्य! तेषां नये भूतसंख्या कदा पञ्चषष्टिः, कदा चतुषष्टिः, कदा सप्तदश, कदा ततोन्यूनाः, कदा वा ततोऽधिकाः।

शिष्य :—पूज्याः। तर्हि मूलोपादानानि कानि?

गुरु :—सौम्यः तेषां नये मूलोपादानानि साधारणश्चत्वारः। क्षित्यप्तेजो वायुभेदात्।

Regarding *pramāṇas* he says—

शिष्य :—पूज्याः। पाश्चात्यदर्शनेषु वस्तुसिद्धौ कति प्रमाणानि स्वीकृतानि ?

गुरु :—सौम्य! तेषु प्रत्यक्षानुमानात्मके द्वे प्रमाणे स्वीकृते।

Like this many more issues are narrated through a dialogue which is a new feature of this text.

2.3 ***Sāṇkhya-Tattva-Dīpikā***, Orissa Sahitya Akadami, Bhubaneswar, 1971.

This is a text on Śāṇkhya philosophy. The basic theories and subject matter are discussed through a dialogue between a grandson and grandfather. The grandson asks a question and the grandfather explains various intricate problems and basic theories of Sāṇkhya Philosophy

For example—

नप्ता—पितामहाः? कस्तावद् पुरुषार्थः? तस्य पुरुषार्थसंज्ञा कुतः, स कतिविधः? दुःखस्य किं स्वरूपम्? तच्च कतिविधम्?

पितामहः—सौम्य! पुरुषो यदभिलषिति स एव पुरुषार्थः। स च पुरुषेणार्थिततया तस्य पुरुषार्थसंज्ञालाभः। स द्विविधः साधारणासाधारण-भेदात्। तदा जरादिरोग—जन्यदुःखनिवृत्तये भेषजादिसेवनस्य दारिद्र्यादिजन्यदुःखनिवृत्तये च धनादिकस्य पुरुषेणाभिलषितत्वेनापि तेषां साधारणपुरुषार्थत्वं, किन्तु मोक्षद्वारैव दुःखानामात्यन्तिकनिवृत्या तस्या-साधारण पुरुषार्थत्वम्।... दुःखमत्र त्रिविधम्। आध्यात्मिकाधिदैविकाधि भौतिकभेदात्। तत्रश्चाध्यात्मिकमपि द्विविधम्। शारीरमानसभेदात।

Hence through this discussion the author wants to open up the subject of three types of *duḥkha* and explain the *Kārikā* No. 1 of *Sāṃkhya Kārikā.*

दुःखत्रयाभिधाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावाद्॥

Again in another instance—

नप्तास्त्रवृद्धप्रवरा! व्यक्ताव्यक्तज्ञानात्मकपदार्थाः पुनः के? कथं वा तेषां तत्तत्संज्ञा?

पितामहः—वत्स! व्यक्तपदेनात्र महदादित्रयोविंशति पदार्थाः। तथाहि वुद्धयहंकारपञ्चतन्मात्रैकादशेन्द्रिय पञ्चमहाभूतरूपाख्यं त्रयोविंशति व्यक्ति पदभाजः। अव्यक्तं मूलप्रकृतिः ज्ञश्च पुरुषः।[3]

Like this, the *Sāṃkhya Kārikā* and Sāṃkhya philosophy is discussed in a Sastric manner with a dialogue.

2.4 *Yoga-Tattva-Vāridhiḥ*, Orissa Sahitya Academi, Bhubaneswar, 1971.

This particular text discusses the philosophy of Yoga through the method of a dialouge between a teacher and a student. The text brings forth various key issues pertaining to the Yoga system of Patañjali and analyses them in a simple style. For example—

शिष्य :—पूज्याः। कैवल्यलाभविषये कपिलपतञ्जलयोर्मत-साम्यमस्ति किम्? भवदुवित्ततस्तदवगतेः।

वत्स—तद्विषये वहुपरिमाणेन तदुभययोर्मतसाम्यसत्त्वेऽपि तत्र सामान्य तो भेदोऽस्त्येव। कपिलनये केवलं प्रकृत्यादि पञ्चविशंति तत्त्वानां तत्त्वज्ञानेन

पतञ्जलिनये च सेखरप्रकृत्यादिषड्विंशतितत्त्वानां तत्त्वज्ञानेन कैवल्यलाभाङ्गीकारात् ।[4]

The text is also divided into four *taraṅgas* like Samāshdhi taraṅga, *Sādhana taraṅgas, Bibhūti taraṅga* and *Kaivalya taraṅga* like *Samādhi Pāda, Sādhana pāda, Bibhūti pāda and Kaivalya pāda* as mentioned in the *Yoga-sūtra* of Patañjali. In the beginning of the text, the author discusses various Philosophical doctrines about creation, cause and effect in the nutshell like Bauddha, Jaina, Cārvāka because he wants to bring śvara for the discussion. Regarding Yoga also he goes one step forward and discusses other types of Yoga. For example—

शिष्य :—पूज्याः। तर्हि तच्चतुर्विधयोगानां स्वरूपादिकं निर्णयन्तु कृपया।

गुरु :—वत्स! योगश्चतुर्विधः। मन्त्र-लय-राज-हठयोगभेदात् ।[5]

By this he refers to other schools of Yoga and thereby quotes opinions of chief exponents of Yoga quoted in Gheraṇḍa saṁhitā, Śivasaṃhitā etc. The modern problems of the present society finds a place in the text. For example—the importance of Yoga practice is highlighted.

शिष्य :—पूज्याः। अस्तु साम्प्रतं योगाभ्यासस्योपकारितात्र वर्णनीया।

गुरु :—वत्स! साधकस्ययोगाभ्यासे कृते सिद्धिलाभेऽसौ सर्वज्ञो दीर्घ जीवी च भवेत्; अनाहारेणाऽपि जीवेत्, श्वासरोधेऽपि न म्रियेत ।[6]

So also the text describes many more physical and psychological problems and solves through the practice of Yoga, which arises in modern times over and above sastric discussions.

2.5. *Nyāyādarśa* Published by the Author in 1941, Puri.

This is a text on Nyāya philosophy written a simple language in a dialogue form between a father and son. Through the dialogue, various issues are raised and answered by the father. The Sastric style is also maintained and the subject matters are discussed from the Nyāya-Vaiśeṣika view. Hence, this is a manual on the Nyāya—Vaiśeṣika Philosophy. At the beginning of the text he salutes to the Lord Jagannātha, Balabhadra and Subhadrā. Then he tells that for the beginners this text is being written as they look for easier hand books dealing with the subject of their study. He says—

श्रीकणादं नमस्कृत्य बालानां हितकाम्यया।
दामोदरेण धीरेण न्यायादशो विरच्यते।।[7]

The text is divided into two chapters namely (i) प्रमेय परिच्छेद and (ii) प्रमाण परिच्छेद. In the first chapter special discussions are made on the subjects like God, Atoms, Adṛṣṭa, Soul, Rebirth and the Vedas over the above other general concepts of Nyāya and Vaiśeṣika. With the view to make the book interesting, causes of earthquake rain-fall, formation of *steam, ice* and hail-stone from water, liquidity, thunder production of fire in the forest etc. uprising of the flames, moments of the air and the entry of the mind from one body into another, and other similar subjects have been clearly explained. In the second chapter four types of *pramānas* are discussed in detailed manner. Regarding the special feature of this book—we can cite a few example—for the formation of steam. It is thus presented as follows:

पुत्र :—महोदयाः। जलस्य शीतलस्पर्शवत्वमात्रमङ्गीकुर्वन्ति। चेत्तर्हि निगद्यतां तावदिदानीं भक्तादिरन्धनपात्रेभ्यः पुष्करिण्यादिभ्यश्चोर्द्धगमनशील-धूमः कुतः उद्गच्छतीति।

पिता :—वत्स! तत्र नासौ धूमः, किन्तु जलीयवाष्प एव। तस्य कज्जलजनकत्वाभावात्। 'कज्जलजनकत्व' धूमत्वमिति', धूमलक्षणात्।। गुरुत्वविशिष्टेऽपि जले सूर्याग्नयोरन्यतर-रश्मिसमूहस्तत्र प्रविश्य तस्य लघुत्वमापाद्य च वायुसाहाय्येनोर्द्धदेशप्रापणानन्तरमेव तदेव द्रव्यत्व शून्यपदार्थान्तराकारमापादयति। तथा कारापन्नं जलमेव वाष्पः।[8]

In another instance it is discussed as:

पुत्र :—पितरः! अस्तु तर्हि। निरुप्यतां तावदत्र साम्प्रतं दिग्दाहोल्कापातनक्षत्र धूमकेतु भूकम्पानां किं स्वरूपम्? तेषां तैजसत्वम्? न वा? कुतो वा तत्तकर्माणि घटन्तेऽस्मिंल्लोक इति।

पिता :—वत्स? प्राणिसमूहाशुभादृष्टमूलक भूकम्पाद् वृक्षलतादि पार्थिववस्तूनां परस्परसंघर्षाद्वा समुत्पन्नवह्निरूप तेज सन्निकटवर्त्तिनो विविधवृक्षलतादीन् विविधप्राणिनश्च दहति, तथा विधदाहं 'दिग्दाह' इति वदन्ति। तथाविध' दाहं प्रति तेजसः समवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च मरुदाहरेदृष्टस्य चेत्यव धेयम्, आकाशमण्डलात् पतनशील तेजस्विनक्षत्राण्येवोल्का। पुच्छविशिष्टो नाभसो। ज्योतिविशेष एव धूमकेतुः। प्राप्यशुभादृष्टवशादायुसाहाय्येन पृथिव्युत्पन्नाकस्मिक क्रियैव भूकम्पः।

Like this the author has introduced many more new concepts

and defines them over and above regular concepts. Throughout his works he has incorporatd many scientific ideas and explains those for supplying reasonable grounds. Thus, his contribution is noteworthy.

3.1 **Kamalesh Mishra:**—Another noteworthy Philosophical writings is that of Sri Kamalesh Mishra. Srī Kamlesh Mishra belongs to Jayaramapuram, Bhogarai, Balasore District of Orissa and born after independence. He is working as a lecturer in Srī Jagannath Sanskrit University, Puri. He wrote a book namely—*Nyāya-Vaiśeṣikayoḥ Pratyakṣa-Lakṣaṇa-Vikāśaḥ*. This books deals with the *pratyakṣa pramāṇa* in particular. He first presents the views of Vaiéseṣika Philosophers on the concept of *Pratyakṣa pramāṇa* and then of Nyāya Philosophers. He takes up opinion of both the Prācīna and Navya school. Then he compares their views critically and present a comparative study on *pratyakṣa lakṣaṇa*. He takes into consideration the views of important Philosophers upto Gangesopādhyāya and makes a comparative study.

4.0. *Conclusion*—

(i) There are many works which need critical edition written in Orissa and kept untouched in Orissa Museum. Out of which some texts which are edited and published have been taken and discussed here for the purpose.

(ii) Out of two texts of Gopinath Mishra the *Dra.Bhā.Bh* is published where as the other one *Ātmasvarupānusandhāna* is not published.

(iii) Pt. Damodar Shastri's contribution is tremendous as he has written more than twenty books. Out of which five are published. He has written in a dialogue form which is again interesting introducing new ideas of various scientic subjects through modern approach. But he has not compromised with the Sastric style.

(iv) He has a simple style of explaining difficult subjects and made it accessable for the students of Philosophy. The comparative aspect of the author is noteworthy as he frequently compares with various concepts with western Philosophy. This shows his critical ability and modern approach.

(v) There are many more words which are still unpublished and waiting to see the light of the day.

Foot-notes and References

1. *Sarva-Darśana Kaumudī*, p. 288
2. Ibid. P. 289.
3. *Sāṅkhya-Tattva-Dīpikā*, P 4&5
4, *Yoga-Tattva-Vāridhih*-P 3.
5. Ibid, P. 17
6, Ibid, P. 23.
7. *Nyāyādarśa*-P.2
9. This book is published from the birth place of the author by Smt. Rajeswari Mishra in 1984 and available at Sadgrantha Niketan, Srī Jagannath Temple. Puri. Rs. 10.00 (Ten only).

Bibliography

Kar, Bijayananda, *Major Trends in Orissan Philosophy,* Grantha Mandir, Binodvihari, Cuttack, 1989.

Mahapatra, K.N. Descriptive catalogue of Sanskrit Manuscripts. Vols. I, III, IV, V. Department of Culture, Museum Building, Bhubaneswar.

Panigrahi, K.C. *History of Orissa,* Kitab Mahal, Cuttack, 1981.

Rajguru S.N. *Oḍisāra Itihāsa* (Oriya), Granthamandira, Binodvihari, Cuttack, 1985.

Mahapatra K.N. *Little Known Aspects* of *Orissan Culture,* Vol. II, Kedaranatha Gavesana Pratisthana, Bhubaneswar 1989.

Sanskrit Studies in Assam with Special Reference to Drama

N. R. SHARMA

Assam, the foremost state in the north eastern region of Indian Union, was known as *Prāgiyotiṣa, Kāmarūpa, Kāmarūpanagara* in ancient time. In ancient time Assam was extended far west covering parts of present West Bengal and upto the Himalayas in the north-east. Assam had been experienced many upheavals in the form of natural calamities, political changes, external aggression and so on. It is very difficult to know from when the Aryan culture and tradition entered into this region. It is certain that the aryanisation of this region took place in early christian era. References to the spread of *Varṅāśramadharma* is found in the inscriptions issued by the kings of this region as back as from the 7th century A.D. These inscriptions also inform us about the Patronage of the kings to the spread of art, culture and literary activities in this region.

It is very difficult to trace the antiquity of the tradition of Sanskrit studies in Assam. It is certain that the tradition of Sanskrit studies in this region is very old. It is warranted by the inscriptions issued by the kings of this region as early as 7th century A.D. and other internal evidences. The earliest inscription was issued by king Bhāskaravarman who was contemporaneous to king Harṣavardhana of Kanauj. It is known from the internal evidences found in the inscriptions and other references in the later literatures that almost all the branches of Sanskrit studies namely, Vedas, Grammar, Kāvyas, astrology, astronomy, mathematics, dharmaśāstra, different branches of darśana including Mīmāṃsā and Vedanta and also Tantras were studied in Assam.[1]

The Inscriptions of ancient Assam prior to the thirteenth century A.D. provide us some information regarding scholarship and erudition of the brahmin scholars favoured with land grants by the then kings. These inscriptions throw light that the Vedas, Vedāṇgas, dharmaśāstras and smṛtis, different schools of philosophy, grammar, astrology and astronomy, rhetorics and poetics, tantras were studies in this region. Some of the kings were erudite scholars having poetic ability to compose verses. It is evinced from the inscriptions of king Indrapāla, Vanamāla, Balavarman III etc. It is also warranted by the digest and smṛti nibandhas complied by scholars in this region during the mediaeval period.

It is stated in the Gauhati Copper Plate Grant of king Indrapāla (1050 A.D.) in the following way—His son was Purandarapāla of great fame, who was pure (in character), skilled in the arts, giver (of gifts), an enjoyer (of pleasures of life), a hero and also a good poet. He could dive into the nivens which were very fast with the currents in the form of *pada* (grammar), Vākya (Mīmāṁsā), *tarka* (logic) and *tantra*.[2]

King Dharmapāla, the donor of the Puṣpabhadrā grant (1st half of 1200 AD) was a good poet. He had found pleasure in describing himself as a crest jewel of the circle of Poets Kavicakravalacūḍāmaṇi. He deserved this epithet because of his Poetic talents amply betrayed in the first eight verses of this grant.[3]

The inscriptions issued by the kings of the Ahom dynesty are in Sanskrit mixed with Assamase language. The Ahom kings used Sanskrit in the coins issued by them at different times. The Ahom kings stated themselves as Saumāreśvara (Lord of Saumāra, a part of Assam) in the coins and inscriptions.

The traditions of writing Sanskrit drama is very difficult to trace as we have not found any manuscript of Sanskrit drama of Kāvya composed in this region. Some dramas viz. the *Veṇisaṃhāra, Abhijñānaśakuntalam, Mṛchhakaṭikam, Prbodhacandrodaya* and Kāvyas such as the *Raghuvaṃśam, Kirāṭ rjunīyam, Kumārasambhavam, Bhaṭṭikāvyam.* etc. were copied here by different scholars in this region. These works are not earlier than the 16th/17th century A.D. Some works on Dharmaśāstra in

the form of digest and Nibandhas were found to be compiled in this region during the mediaeval period from 11/12th century upto the latter part of the 18th century A.D.

The tradition of writing drama is found to have been started by Śaṇkaradeva, the Vaiṣṇava apostle of Assam who flourished during 14th/15th century A.D., Śaṇkardeva composed more than 30 dramas known as *Aṇkīyānāt*. These dramas were bi-lingual in character. The language of these dramas are Sanskrit mixed with *Brajābalī*, the language of the Brajas. These dramas were composed and enacted by Śaṇkaradeva to propagate the non-Vaisnavism based on the *Bhāgavata Purāṇa* propounded by this Saint.

Nāṭaka, Nāṭikā, Yātrā, Jhumurā, Nāṭ, Gītināṭ, Gītinātikā, Saṃgitālekhya, Rūpaka, Aṇki, Aṅka, Aṅkyānāṭ, Eka-aṇkīyānāṭ, Ekāṇkikā are used to specify different types of dramatic composition i.e. Nāṭaka or in otherwords the Rūpakas described in Sanskrit dramaturgy.

The *Prabodhacandrodaya* of Kṛṣṇamiśra (11th century A.D.) was very much popular in Assam. It is known from the *Kathāguru carita* and *Gurucaritakathā* that .Śaṇkaradeva studied *Prabodhacandra* (probably Prabodhacandrodaya) from this teacher, Mahandrakandali.

The aṇkīyānāṭs composed by Śaṇkaradeva are mixed with dance, music and dialogue. Sanskrit verses are incorporated in these dramas. The dramas are based on the stories from the *Bhāgavata Purāṇa*, the Mahābhārata, the Rāmayaṇa etc. The dramas namely the *Pārijātaharaṇa, Sītāharaṇa, Kīcakavadha, Rāmavijaya* etc. are based on aforesaid literatures.

The *aṇkīyānṭā* are composed in *Brajāvalī* langauge. The *Brajāvalī* is a peculiar language mixed up with Assamese, Hindi. Maithili and Sanskrit. There is much of Sanskrit influence in these dramas. Some sentences, clauses and phrases are pure Sanskrit. Some are more in Sanskrit than Brajāvalī. For example "Punaḥ ūtradhāraḥ ākāśe karṇaṃ datvā saṇgika bola, bho bho sabhāsada etc."

The constituents of an *aṇkīyānaṭ* may broadly be divided into five divisions:—

(1) Nāndī śloka or ślokas
(2) The Bhaṭimā
(3) The Sanskrit ślokas
(4) Songs
(5) Prose passages

It is seen that in addition to the *Nāndī* ślokas written always in Sanskrit, there are other Sanskrit ślokas in the drama. Next to the Nāndī there is one śloka in Sanskrit addressing the audience and introducing the play to them. Almost all the Sanskrit ślokas are followed by prose pieces known as *Kathā* (speech) written in Brajāvalī, which are often translations of the ślokas or their gists with little variations.

The *Kāmakumāra-haraṇa, vighneśa-janmodaya, Śaṇkhacūḍa-vadha. Dharmodaya, Śrīkṛṣṇa Prayaṇa, Śrīrāma-janma* and *Amṛtamanthana* are a few dramas composed in Sanskrit in Assam during the Ahom regime in 17th/18th century. The characteristic features and mode of Presentation of these dramas, except the Dharmodaya, are like those of the *aṇkīyānāṭs.* Though the dramas are divided inot acts (aṇka) yet the *sūtradhāra, bhaṭimā,* ślokas and the method of *aṇkīyanāṭs,* in respect of music and dance are followed. We find some songs in these dramas are like those of the Gītagovinda and some are composed in Assamese metres such as *dulaḍī, lecārī, chabi* and so on in Sanskrit.

Kavicandradvija composed the *Kāmakumāraharaṇa,* probably in 1780 A.D. at the direction of king-Śivasiṁha (1714-44 A.D) and his consort queen pramatheśvarī alias Phuleśvarī and it was enacted in presence of the patron king. It is stated in the Prastāvanā in the following way:

"Śrī Pramatheśvarī-mahādevi-dayitena Śrī Svargadeva Śivasiṃha mahīmahendreṇa Kāmakumāra nāma nāṭakaṃ nāṭ ayitumā diṣṭo 'smi'."

The plot of the drama is based on the *Harivaṃśa.* The drama is influenced by the *Kumāraharaṇa Kāvya* composed by Anantakandali, a Vaiṣṇava scholar and digest writer of Assam during the 16th century A.D. The play consists of six acts.

The songs and *bhaṭimās* are composed both in Sanskrit and Assamese. Let us quote here a song from the drama composed in

Rāga Belowār:

biharati Surakulamujjvalamapratulaveṣa
balitatanujālam/
Sura uparāyaṇa-rasika-yuvatijana
nartanakṛtakaratatạm// etc.

It appears that the author is identical with Sri Candrabhāratī author of *Kumaraharaṇa* kāvya in Assamese. Anantakandali and Śrī Candrabhāratī are also identical. The subject matter of the drama is also the same as that of Kumāraharaṇakāvya, that is, the love episode of Uṣā and Aniruddha.

Through the play is written in Sanskrit, it does not strictly conform to the rules of Sanskrit dramaturgy rather it has followed the style and technique of an aṇkīyānāt.[4]

The *Vighneśajanmodaya* was composed by kavisūrya Gaurīkānta dvija in the year 1799 during the reign of king Kamaleśvara Siṃha. The drama consists of three acts and similar to that of *aṇkīyānāt.* in style. The subject matter is brought from the *Brahmavaivarta purāṇa, Ganeśa Khaṇḍa*. There is no song composed in Assamese in this drama.[5]

The Śaṃkhacūḍavadha,[6] another Sanskrit drama was composed by one Dīnadvija in the year 1802 as directed by one "Sandikai Vaṃsodbhava Bṛhatphukkana." This play consists of three acts.

This drama has also followed the technique of the *aṇkīyānāṭ*. It is stated in the drama as follows:

Śrīmān Śrī Śakravaṃśodbhava nṛpatiratikānta-
Saṃkrāntamūrtiḥ,
nānā bhūpāla śirṣa praṇatapadayogo
'mitrapakṣekṛtāntaḥ/
tat ślāghyo' mātyamukhyaḥ sakalabhudhajana-
Prītidaḥ śubhra kīrtiḥ,
Sandikaivaṃśajanmā jayati vimaladhiḥ-
Srībṛhat phukkano'saul//etc.

All these three dramas were edited by Dr. Satyendra Nath Sarma and published by the Asom Sāhitya Sabhā in the name as *Rūpakatrayam*.

One Vidyāvāgīśa has composed the drama entitled Śrīkṛṣṇa

Prayāṇa during 1744-1750 A.D. The author is known to be the son of Ācārya Pañcānana. The story of the play is taken from the *Udyogaparva* of the *Mahābhārata.* It is a two act play written by the order of Gaṇgādhara Barphukan during the reign of king Pramatta Siṃha (1744-1750 A.D). Though the medium is mainly Sanskrit, still the author has introduced *gīt* (song), *bhaṭimā, ghoṣā* etc. in Assamese also as in *aṇkiāyānāṭ.* There is a curious admixture of Sanskrit and Assamese in the songs of the play. Let us quote a song here from this play :

drupadanandinī devī kuraṇga nayanī
gajendragāminīnītimatī bhagavatī/
kurukula apakāramiha hi smaranti
rājasabhāgatavatī kṛṣṇe nivadatī (nivedatī ?)
abhimanyu vīrabara pañca putra same
yuddha kari mārā prabhu duṣṭa duryodhane etc.

The playwright is so much devoted to his father, the patron king and the minister that he could not help mentioning their names in the colophon of the play in the following way:

Śrīmat pramattasiṃha basudhā nāthā pratāpa tapaḥ go
viprapratipālakaḥ pratirūpaḥ nāstyasya tulyo bhuvi
tasyāmātya prasiddha śuddha duarā
vaṃśasya bṛhatphukano jīvyāt
Śrīkṛṣṇa prayāṇaṃ dvitīya aṇka samāptaḥ.

Dharmadeva Goswami composed a drama entitled *Dharmodya.* This drama adopted the technique of *aṇkīyānāṭ,* though it was composed in Sanskrit.The drama is peculiar in respect of its subject matter. The subject matter is not taken from any ancient literature. It is an allegorical drama based on the mutiny of the Moāmarīyā sects of Vaiṣṇavism against the Ahom rule. The Mrāmarīyās are depicted as personification of *adharma* while the regal power of the Ahoms as *dharma.* This drama was enacted on the occasion of the coronation of king Lakṣmī-Siṃha, who ruled Assam during 1769-80 A.D.

The study of Sanskrit was not so much encouraged by the government during the British regime nor after independence. Sanskrit was studied in schools and collegiate curricula as a part of educational syllabus. Sanskrit was also studied in the tols and

Pāṭhaśālās in Assam by few people. People are not so much interested in studying Sanskrit as it does not help a person in earning his livelihood like other branches of study.

Paṇḍit Bhavadeva Bhagawati wrote some Sanskrit works out of which a few are dramas. Acharya Manoranjan Shastri, composed three works in Sanskrit. Out of these three works one entitled *Patākāṃnāya,* a philosophical exposion of Indian National Flag written in verse with a brief exposition written by the author. Another work entitled *Prakamakamarūpam,* written in verse, describing ancient Kāmarūpa i.e. Assam. The third one is a drama entitled *Uṭaṇkabhaikṣam* based on the Upanisadic story of sage Āruṇi and his disciple uṭaṇka. Dr. Dimbeswar Sarma has composed a drama entitled *Bhāskaravarmadevah*. Dr. Biswanarayan Shastri has composed a novel entitled *Avināśī*.

It is seen from the above discussion that very few dramas were composed in Assam. Sanskrit works of different disciplines were either written or copied or translated into Assamese. It is difficult to find menuscripts older than 200 years. The manuscripts are difficult to be preserved for long time due to climatic conditions, natural calamities, lack of knowlege of methods of preservation, and such other conditions. The cultural heritage of Assam is shrouded probably from 1200 to 1400 A.D. due to various reasons. Mostly works on dharmaśāstra, copies of different Purāṇas including the *Bhagavatapurṇa,* the *Mahābhārata* etc. are found to be preserved in manuscript form in different places.

It is also observed that proper arrangement is not made to discover, collect, preserve and publish these works. Some of the manuscripts are collected and preserved in some libraries in Assam. It is hoped that such organisations like ICHR, National Archives should take active interest to preserve the age old heritage of this region otherwise it will be lost for ever. These manuscripts are written in Sanskrit in old Assamese scripts and that is why it is difficult to decipher the scripts by ordinary reader.

Notes and Reference

1. Devāgāraṃ Vādyagīta-Praṇādairnānārāmāḥ Satriṇāṃ Vyāhṛtaiśca/
Gāyantyadyāpyabjaramyaḥ suvapyo deśe deśe śālinīnṃ yasya Kīrtiḥ//
(Tezpur Copper Plate of Vanamāla)

2. Āsīdudārakīrtirdāt bhoktā śuci\h Kalākuśsalaḥ
Tasya purandarapālaḥ sūnuḥ suraśca su:kaviśca//
.... pada-vākya-tarka-tantra pravahatirarasvinīnāṃ.... etc.
(Gauhati Copper Plate of king Indrapāla, 1050 A.D.)

3. Sharma M.M.: *Inscriptions of Ancient Assam*, pp. 255-59.
Deptt. of Publication\. G.U. 1978

4. e jaya gadādhara jaya śaśsadharadhara //ghoṣā//
jaya suravara jayadigambarajaya bhaya harahara/
pañcavadana deva trinayana naramuṇḍacaya mālī
pramathanāyaka vibhūtidāyaka sarpavibhūṣaṇaśālī
śṛaṇvantu pārṣadāh sarve vacanamme bhavatpriyam/
apsarobhiḥ sahānandaṃ viharantu yathecchayā//
śrī svargadeva śivasiṃha narendrapatnī-
vispaṣta nirmmalayaśaḥ pramatheśsvarīṣṭaṁ
yatnāt kumāaharaṇaṃ makaradhvajasya—
nirmāti nāṭakamidaṃ kavicandravipraḥ//
nāṭakānte maṇgalavākyam—
dhanyaḥ ōśivasiṃha eṣa nṛpatiḥ puṇyārjane sammatiḥ/
dhanyā śrīpramatheśvarī tadavalā nānā kalā kattśalā//etc.
Kamakumaraharana

5. Nāndī
Viṣṇuṃ viṣṇujanāvadantyaharaho yadvai paraṃ puruṣam,
śāktāḥ śsaktiriti bruvanti paramājyotirmmayī nirguṇām//
saṃjalpanti śivaṁ śiveśamitare lokeśamanyejanā]
ekaṃ vaṣtu hi vastu tastu paramaṃ taṃ cinmayaṃ cintaye//
Colophon:
Pṛthvī bhujācala śaāṇka mite śakābde yāte
vṛṣaṃ dinakare dvijarāja vāre/
Jāte ca nāṭaka iha tritayā]ṇka pūrṇe mātsarya-
doṣa rahitā sudhiyo bhavantu//
Vighneśajanmodaya

6. śāke tatvamunīndubhirviganite bhāṣā vimiśrainmudā/
vākyaiḥ saṃskṛtakairimaṃ racitavān bhudevavaryāgraṇīh//
śaṃkhacūḍavada.

Bibliography

Bhattacharya, Harichandra: *Origin And Development of the Assamese Drama And the Stage* (from the earliest times upto 1940) Barua Agency, Gauhati, 1st edn. 1964.

Devi, Laksmi—Assam Deśara Burañjī

Sarma, S.N.—1. *A Socio-Economic and Cultural History of Medieval Assam* (1200-1800)

2. *Asamīyā Nāṭya Sāhitya.*

3. *Rūpakatrayam.* Pub. Asam Sāhitya Sabhā, 1962.

Sharma, M.M.—*Inscriptions of Ancient Assam*, Dept. of Publication. G.U. 1978

Sharma Dr. N.R.—*The Kāmarūpa school of Dharmaśāstra*, Punthi Pustak, 1994.

Philosophical Writings in Sanskrit in Assam after Independence

ASHOK KUMAR GOSWAMI

1.0. The State of Assam in the North Eastern part of India has a rich tradition of Sanskrit Writing. Śrī Śrī Śankaradeva (1449 A.D-1562 A.D), one of the greatest Vaisnavite saints of the country composed religio-philosophical writings in Sanskrit, in both prose and verse. A large number of manuscripts in Sanskrit, covering various streams, viz. poetry, grammar philosophy, law, astronomy, etc. speaks of the continuity in the tradition. In post-independence period, more writers have chosen to write in Sanskrit. Compositions on Sanskrit related subjects, in the form of books and articles are very much on the increase in recent years. However, the number of Sanskrit compositions on philosophical issues and problems is admittedly not a large one. Here we present a survey of such materials on the basis of available sources.

1.1. **Contributors:**—The contributors covered by our survey include Pandit Viswanarayan Shastri, D. Litt, former member of Parliament, Chandmari, Guwahati, Dr. Ashok Kumar Goswami. Ph. D. Retired Professor and Head, Department of Sanskrit Gauhati University, Guwahati; Dr. Kali Prasad Sinha D. Litt., Professor of Sanskrit, Assam University, Silchar; Dr. Rajendra Nath Sarma Ph.D., Professor and Head, Department of Sanskrit, Gauhati University, Dr. Sujata Puskayastha, Ph. D. Reader, Department of Sanskrit, Gauhati University, Gauhati University and Pandit Umakanta Sharma, Lecturer Krishna Kanta Handique Government Sanskrit College, Guwahati.

1.2. **Contributions :— (1) Mīmāṃsā** : Professor Rajendra Nath Sarma's *Mīmāṁsādarśane'dhyāhārapra-saṅgaḥ*, published in

the *Śodhaprabhā* (Vol. I) *Mīmāṃsādarśanasammataṃ Mokṣasvarūpam*, published in the *Svaramaṇgalā* (Vol. III & VI), Prābhākaramī-māṃsānaye pratyakṣapramāṇam, published in the *Prācyabhāratī* (Vol. X), *Mīmāṁsādarśane bhāvanāpra- saṅgaḥ* published in the *Surabhāratī* (Vol. 3) *Akhyātivādavimarśaḥ*, published in the *Sāgarikā* (Vol. 25.2), *Vidhivimarśaḥ*, published in the *Sāgarikā* (Vol. 24.3) are the critical essays in Sanskrit on issues relating to the Mīmāṃsā school of Indian philosophy. Professor Sharma is a scholar in Mīmāṃsā and has already authored two books in English on Mīmāṃsā Epistemology. In the papers under reference Professor Sharma shows his keen interest in attending to the Epistemological problems in Mīmāṃsā.

(2) **Vedānta :** In respect of Vedānta. primarily our attention goes to the books, namely, *Śāṇkaravedānte jñānamīmāṃsā and Śāṇkaravedāne tattvamīmāṃsā* authored by Professor Kali Prasad Sinha. The former is an essay type exposition of the main problems of the Advaita Vedānta Epistemology and the latter is a similar exposition of the metaphysical problems of Vedānta. Professor Ashok Kumar Goswami's *Vedāntnaye Lakṣaṇābibhāgaḥ*. published in the *Prācyabhāratī* (Vol. XII) deals with the types of Lakṣaṇā (Indication) admitted in the Vedānta school. In *Rādhākṛṣṇanmahodayābhimataṃ Śāṇkaravedāntadarśanam*, Published in the *Svaramaṇgalā* (Vol. IV), Professor R.N. Sarma critically examines the approach of Dr. Radhakrisnan to the Advaitavedānta philosophy. Professor Sarma's paper Vivaraṇakāramate Prativimbavādaḥ also is to be noted. In *sarvajñātmāmunidiśā mokṣasya antaraṇgasādhanavimarśaḥ*, Dr. Sujata Purkayastha examines certain techinicalities in respect of salvation prescribed in the system of Advaitavedānta.

(3) **Śaṃkhya :** *Śāṃkhyadarśane satkāryavādavimarśaḥ* by Professor R.N. Sarma, published in the *Prācyabhāratī* (Vol. VIII), ·is the only available write up in Sanskrit on a Śāṃkhya issue during the period under examination.

(4) **Nyāya and Nyāyavaiśeṣika :** Professor K.P. Sinha's book, *Nyāyadarśana-Vimarśaḥ* is an essay type exposition of the main topics discussed in the two texts, the *Bhāṣāpariccheda* of Viśvanāthanyāyapañcānana and the *Tarkasaṃigraha* of Annaṃbhaṭ

ṭa. Professor A.K. Goswami has authored two papers dealing with epistemological issues of the Nyāya school namely, *Āptavākyasya pṛthakśaktigrāhakatvam,* published in the *Prācyabhāratī* (Vol. III), and *Nyāyasūtrīyaśabdapramāṇalakṣaṇasya Vimarśaḥ,* published in the *Surabhāratī* (Vol. No. 3) Dr. Viswanarayan Shastri examines Nyāyavaiśeṣika concept of Karaṇa in his critical essay, *Nyāyavaiśeṣika Karaṇavādaḥ* published in the *Prācyabhāratī* (1979).

(5) **Cārvāka :** *Cārvākadarśanam* by Professor R.N. Sarma, published in the *Svaramaṅgalā* (Vol. 1-2) is an essay covering the ideas in the Cārvāka school of Indian philosophy.

(6) There are certain papers dealing with issues and problems common to more than one or several philosophical schools. Let us mention them below: *Khyātipañcakavimarśaḥ* of Professor R.N. Sarma, published in the *Svaramaṅgalā* (Vol. II) deals with the theory of error in Indian Philosophy. In his *Kālidāsakṛtiṣu bhāratīyadarśanam,* published in the *Svaramaṅgalā* (Vol.III-IV). Professor Sarma identifies Indian philosophical elements, schoolwise, in the works of Kālidāsa, Professor A.K. Goswami discusses critically the order of naming the four major pramāṇas (Sources of knowlege), namely Perception, Inference, Comparison and Verbal Testimony in his paper *Pramaṇacatuṣṭayasya paurvāparyam,* published in the *Bhāratavidyāsaurabham.*

(7) We come across two Sanskrit articles on philosophical matters which we may describe under miscellaneous category. They are namely, *Aravindadarśane mahāmānavaparikalpanā* by Professor K.P Sinha, published in the *Prācyabhāratī* (Vol. XII) and *Pāñcarātraprāmāṇyavicāraḥ* by Dr. S. Purkayastha, published in the *Surabhāratī* (Vol. 4 & 5).

Bibliography

Goswami (Professor Dr) Ashok Kumar : 1985 Āptavākyasya Pṛthak Śaktigrāhakatvam, Prācya-bhāratī (PB) Vol. VIII, 1985-86 edited (ed) by Dr. N. Sarma, The Assam Sanskrit Board (ASB) Guwahati.

1989, Vedānta Naye Lakṣaṇāvibhāgaḥ, PB, Vol XII, 1988-89, ASB, Guwahati.
1996, Nyāyasūtrīyaśabdapramāṇalakṣaṇasya Vimarśaḥ Surabhāratī (SB), Vol. 3, 1995-96 ed by Professor R.N. Sarma. Department of Sanskrit, Gauhati University (Dept. of Sanskrit, G.U.) Guwahati.
1996, Śabdasya Nityānityavimarśaḥ , Studies On Indology, ed. by Prof. A.K. Goswami and Dr. D. Chutia, Prof. M.M. Sharma Felicitation Volume Publication Committee, Guwahati.
Purkayastha, (Dr.) Sujata : 1996, Sarvajñātmāmunidiśā-mokṣasya Antaraṇgasādhana Vimarśaḥm, SB. Vol. 3, 1995-96 ed by Professor R.N. Sarma, Dept. Of Sanskrit, G.U. Guwahati.
1998, Pāñcarātraprāmāṇyavicāraḥ, SB. Vol. 4&5, 1996-98, ed by Dr. N.D. Misra, Dept. of Sanskrit G.U., Guwahati.
Sarma, (Professor), Rajendra Nath :
1985, Sāṃkhyadarśane Satkāryavādavimarśaḥ, PB, Vol. III, 1984-85, ASB, Guwahati.
1985 Mīmāṃsādarśane'Dhyāhāraprasaṇgaḥ, Śodha- prabhā. Vol.I., Shri Lal Bahadur Shastri Kendriya Sanskrit Vidyapeeth. Delhi.
1986, Vivaraṇakāramate Prativimbavādaḥ, PB, Vol. IX, 1985-86 ASB Guwahati.
1985, Mīmāṃsādarśanasammataṁ Mokṣasvarupam, Svaramaṇgalā, Vol III & IV, Rajasthan Sanskrit Academy, Jaipur.
1986, Khyātipañcakavimarśaḥ, Svaramangala Vol. II, RSA, Jaipur.
1986, Vidhivimarśaḥ, Sagarika Vol. 24.3, Sagarika Samiti. Varanasi.
1988, Prābhākaramīmāṃsānaye Pratyakṣapramāṇam. Pb. Vol. X, ASB, Guwahati
1987, Akhyātivādavimarśaḥ, Sāgarikā Vol. 25-2 SS. Varanasi.
1987, Kālidāsakṛtiṣu Bhāratīyadarśanam, Svaramaṇgalā, Vol. III-IV, RSA, Jaipur.
1988, Rādhākṛṣṇanmahodayābhimataṃ Śāṇkaravedāntadarśanam., Svaramaṇgalā, Vol. IV. RSA, Jaipur.
1989, Abhihitānvayānvitābhidhānavādavimarśaḥ, Pb. Vol. XII 1988-89, ASB, Guwahati.

1996, Mīmāṃsādarśane Bhāvanāprasaṅgaḥ, SB. Vol. III, 1995-1996, Dept, of Sanskrit, G.U. Guwahati.
1998, Cārvākadarśanam, Svaramaṇgalā Vol, 1-2, RSA, Jaipur.
Sarma, Pandit Umakanta : 1999, Nyāyadarśanam, (in five issues) Pañcakanyā, Pañcakanyā Sanskrit Pracar Samiti, Guwahati.
Sinha, (Professor Dr.) Kaliprasad : 1980 Nyāya darśanavimarśaḥ Sanskrit Book Depot (Pvt.) Ltd. Calcutta-6
1982, Saṇkaravedānte tattvamīmāṃsā, Viśvavidyālaya Prakashan, Varanasi.
1983, Śāṇkaravedānte Jñānamīmaṃsā, Varanaseya Sanskrit Samsthan, Varanasi.
1989, Aravindadarśane Mahāmānavaparikalpanā, Pb. Vol. XII, 1988-99, Guwahati.

Some Recent Mīmāṁsā Works in Sanskrit

UJJWALA JHA

In this paper an attempt is made to point out some of the mīmāṁsā works which have appeared in last few years and to understand the contribution of their authors. The paper also attempts to make out the trends regarding mīmāṁsā research in Sanskrit on the basis of the works that the present author has taken for discussion.

Pūrvamīmāṁsā system of Indian philosophy is, perhaps, not very popular among Indian philosophers. One of the main reasons could be its close association with the Vedic rituals which are mostly obsolete today. There might be some more reasons into which we do not enter here.

In spite of this fact, some devoted people are working in the field of mīmāṁsā slowly and steadily. Among the scholars from older generations we cannot forget the names of M.M. Ganganath Jha, M.M. Kuppusvami Shastri, M.M. Chinnasvami Shastri, M.M Pattabhirama Shastri, M.M. Vasudeoshastri Abhyankar, Ramchandrashastri Kinjavadekar, Gajananshastri Musalgaonkar and many more who have either written Sanskrit commentaries on important manuals of Pūrvamīmāṁsā (pm) or have edited and published various valuable works in mīmāṁsā or have translated mīmāṁsā works either into English or vernaculars. All these efforts of these scholars are like the light houses for the younger generations of scholars and students of this subject. Gaining inspirations from these stalwarts some scholars from new generations are also working in the field of PM.

Let us now look into some of the works on mīmāṁsā which are published after 1947 and see what evaluable contributions they

have made in the field of PM in particular and Indian Philosophy in general.

One main difficulty in studying PM that a novice faces is: even if there are introductory manuals of *prakaraṇa granthas* on PM, they, being full of the technical terminology, are not very easy to grasp. Moreover, while explaining the system, these manuals do not follow the same order of the *Jaimini-sūtras*, (*JS*) and hence one does not feel himself or herself well equipped to enter the *ākara*-texts of PM even after studying the manuals. If one decides to read the Śābarabhāśya (*ŚBh*), he cannot understand the same without the help of Kumārila's *Vārtika*, which is too elaborate at times for a student with less patience.

To rule this difficulty out and to fill up the deficiency, M.M. Pattabhirama Shastri of Varanasi has brought out *Mīmāṁsānyāyamañjarī* which is a lucid and timely exposition of mīmāṁsā of Jaimini. (The first volume of this work was published in 1984 and the second in 1992. I could not trace the third one.) In this work the Shastri has given the exposition of the twelve chapters of *JS* and *ŚBh* in the simplest possible way to make the modern students understand PM in its very sources. To put it in the words of the Shastri:

मीमांसाध्ययनाय प्रवृत्तानां विनेयानां वेदनत्सम्बन्धिश्रौतस्मार्तपदार्थज्ञानं किञ्चिदिव आवश्यकमिति। अध्यापनावसरे अध्यापकाः यद्यपि पदार्थान् ग्राहयेयुः, तथापि कोमलमतीनामिदानीन्तनच्छात्राणां क्षीणस्मृतिशक्तीनाम् अधीतभागस्य चिन्तनावसरे स्मृत्युद्बोधकसामग्रीसापेक्षाणामुपकाराय कश्चन ग्रन्थ आवश्यक इति मत्वा ग्रन्थम् इमं व्यरचयम्। पूर्वजैर्विरचिता लघुग्रन्थाः मीमांमानुक्रमणिका, मीमांसाशास्त्रमाला, जैमिनीयन्यायमाला प्रभृतयः सन्ति, तथापि ते विवरणापेक्षाः। इमं ग्रन्थमधीत्यानन्तरं तेषु ग्रन्थेषु स्वयं पठ्यमानेषु सुखेनाधिकरणसन्दर्भम् अवबोद्धुं शक्नुयुः छात्राः।

Shastri also says :

विदुषां तोषाय नायं ग्रन्थः। तदर्थं चिरन्तनैः प्रणीताः दुरधिगमास्सन्त्येव अनेके ग्रन्थाः। सुकुमारमतयोऽद्यतनश्छात्रास्सुखेन शास्त्रे प्रवेशं लभन्तामितीच्छयैव मदीयाऽत्र प्रवृत्तिः।

None would hesitate in accepting that this claim of the author is not a very tall one and that he has succeeded in the venture that

he accepted as his mission. His style is like this : He has simply named the *adhikaraṇa* that he is discussing and has not given the *JS*; eg. he simply states : धर्मजिज्ञासाधिकरण and does not quote the first *JS*.

To illustrate what we said before, we may look into an *adhikaraṇa* that the author has presented in his lucid Sanskrit and simple style. He also is very brief where he can be and elaborate where he cannot be.

He sums up, e.g, the सत्सम्प्रयोगाधिकरण by saying : प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः धर्मो न गम्यते। इन्द्रियसन्निकर्षद्वारा यस्य ज्ञानं भवति तत्प्रत्यक्षमिति व्यवहारः। धर्मस्त्वमूर्तः, तेन इन्द्रियाणां सन्निकर्षो न सम्भवी। अतः प्रत्यक्षगम्यो धर्मो न भवति। प्रत्यक्षमूलकत्वात् अनुमानादीनां न धर्मे प्रमाणत्वम्। हेतुसाध्ययोस्सम्बन्धे प्रत्यक्षेण गृहीते तदनन्तरं हेतुमात्रदर्शनेन ब्रह्नेरनुमानमुदेति। एवमुपमानादीन्यपि न प्रमाणं प्रत्यक्षमूलकत्वादेव।

One feels that the import of Jaimini's *pratyakṣasūtra* namely "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्य इन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्।", is aptly encoded in Shastri's less than ten lines and that too without any very difficult teachnicalities.

Examples can be multiplied but need not be multiplied here at present.

These volumes also possess useful appendices eg. at the end of the first volume we find the exposition of *pramāṇas* and *prameyas* as per the Bhāṭṭa school of PM. Similarly, the second volume ends with the appendix on the *śrauta-prakriyā* beginning with *agnyādhāna* and ending in *somayāgas*. However, there are no sketches. Though the sketches the author draws in words are helpful, one feels that if there had been some graphs and drawings showing the different positions of different fires or various *citis* etc. it would have been more useful for a serious student and the book also would have been `complete' in the proper sense of the term.

While commenting on this work, Pt. N.S. Ramanuja Tatacharya says : शास्त्रिवर्याणां विवरणरीतिः सुगमा। अथापि कतिपय स्थलानि उदाहृतानि। अपि च विषयवाक्येषु कठिनपदानि विवृण्वन्ति। पारिभाषिकपदानि च तत्र तत्र विवृण्वन्ति। मीमांसा-शास्त्री-आचार्य-कक्षयोः पाठ्यपुस्तकत्वेनायं

विश्वविद्यालयाधिकारिभिः निदेष्टव्य इति प्रार्थये। (*मीमांसान्यायमञ्जरी* Vol. 2. p. ध)

It clearly shows the concern of Tatacharya regarding this work. He, perhaps, intends that if it is prescribed as a text-book for mīmāṁsā courses, it will reach those students for whom it is basically meant and then the efforts of the author will really be fruitful.

Another important work on mīmāṁsā which is published after Independence is worth-noting and that work is *Adhvara-mīmāṁsākutūhalavṛtti* of Vāsudeva Dikshita, The work consists of four volumes. This is a very useful, lucid and not very lengthy commentary on *JS.* Pattabhirama Shastri, the editor of the work states that the first volume of this work was once published in 1939. But the remaining three volumes have seen the light of the day only after Independence. This is why I have included the work in this paper.

To say a few words about this commentary: If one studies this work it becomes obvious that Vasudeva Dikshita has done a great favour to the serious students and scholars of mīmāṁsā alike by giving precise and root-oriented interpretation, explanation of the issue in question. Some times he follows the foot-steps of the predecessors like Śabarasvāmin; sometimes he improves upon the *Bhāṣya*-comments by giving original references from different *vedāṅgas* like *śikṣā* etc; and some times he reconciles among different contrary streams of thought in the system in such a way that all the contradiction is removed on one hand and the system, without any harm to it, is developed and enriched further by the comments of Vasudeva on the other.

One example of each would be sufficient to substantiate the above claim.

Examples of following *ŚBh* are many. Hence any one like *Dharmajijñāsādhikaraṇa* or *Dharmaparīkṣādhikaraṇa* or *Dharmalakṣaṇādhikaraṇa* may be cited. Among these in case of *Dharmapramāṇaparīkṣādhikaraṇa* of Vāsudeva is very very brief. He says :

अथ धर्मप्रमाणपरीक्षां प्रतिजानीते।
तस्य निमित्तपरीष्टिः ।।3।।

तस्य धर्मस्य यन्निमित्तं प्रमाणं तस्य
परीष्टिः परीक्षा क्रियते इति शेषः।
इति तृतीयं निमित्तपरीष्ट्यधिकारणम्।

Thus, following the *ŚBh* and not being elaborate unnecessarily, Vāsudeva has achieved brevity in many such cases.

To give an example of quoting *Vedāṅgas* : In the conclusion of *Vyākaraṇādhikaraṇa*, the first *siddhāntasūtra* of Jaimini reads : शव्दे प्रयत्ननिष्पत्तेः अपराधस्य भागित्वम्। (JS I. 9.22)

While commenting on this *sūtra*, Śabara has explained the process of uttering *śabda*, in his own words as follow : वायुः नाभेः उत्थितः ...... etc. (vide *ŚBh* on the above *sūtra*).

Vāsudeva, in this context i.e. while commenting upon the above *JS* after giving its meaning, explains: गाव्यादिशब्दे प्रयुज्यमाने अपराधस्य अयथोच्चारणस्य भागित्वम्—भागः भजनं प्रवृत्तिः, जनकतासम्बन्धेन तद्वान्भागी, तस्य भावः तत्त्वम्। प्रवर्तकत्वमिति यावत्। कुतः। प्रयत्ननिष्पत्तेः प्रयत्नविशेषत एव शब्दस्वरूपस्य यथा—वदभिव्यक्तेः। तथा च शिक्षायाम्—

आत्मा बुद्धया समेत्यार्थान्
मनो युङ्क्ते विवक्षया।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्।
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः।
वर्णाञ्जनयते इत्यादि।

Thus, quoting पाणिनीय शिक्षा as an authority, Vāsudeva has explained the quotation fully and has made the intention of the *sūtra* and *bhāṣya* clear in the light of the above *śikṣā*.

An example of reconciling with various contrary streams of thought in the system and arriving at an amicable solution may be cited as follows: Kumārila Bhaṭṭa in his *ślokavārtika* has refuted yogic perception as a valid means of knowing in no ambiguous words. Now, excepting *cārvākas'*, there is no other system of Indian Philosophy which does not accept yogic perception as a valid means of knowing. Only those who follow Kumārila out and out discard yogic perception. Yoga system is an independent system that speaks about the making of a *yogin*.

Though one understands the reason behind refuting yogic

perception by Kumārila, one wonders is it viable to reject something which is directly experienced by all even for the defence of fundamentals of one's own system? The reason why Kumārila does not want to accept yogic perception is, if he so accepts there would be nothing that would stop a yogin from perceiving Dharma and then the stand of mīmāṁsā that Dharma can be known only through the vedas would be shaken. Kumārila cannot go for that hence the refution of yogic perception.

Vāsudeva, here, clearly differing from Kumārila has accepted yogic perception as a means of valid cognition on one hand and by stating 'योगिनां हि तत्सामर्थ्यं नाकास्मिकं किन्तु धर्मानुष्ठानादेव भवति। तत्र न धर्मज्ञानं विना भवति।', has kept the fundamentals of the system intact on the other. Because his statement clearly says that even yogins do not have any other way to know Dharma than the Veda.

One can give many examples of Vāsudeva's originality, his knowledge of *śrauta*, his expertise in making the complicated issues simple and so on. Thus, we are very much indebted to this great scholar of *vyākaraṇa śrauta* and *mīmāṁsā* on one hand and also to Pattabhirama Shastri for bringing out the entire text to the light for the first time.

There is one more work namely, *Mīmāṁsādarśanavimarśaḥ* composed by Vachaspati Upadhyaya published in 1976 from New Delhi. This book is divided into seven chapters and discusses the issues like : वेदस्वरूपविचार, वेदापौरुषेयत्वविचारः, प्रमाणलक्षणपरीक्षणम् etc. along with मीमांसकमतानि प्रमाणानि; ख्यातिनिरुपणम्; ज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमेयत्वविमर्शः and प्रामाण्यस्य स्वतस्त्व-परतस्त्वविचारः।

It is obvious from the topics discussed in the book that the author has tried to sum up the philosophical as well as epistemological doctrines and contributions of the mīmāṁsā system. This work, along with the works like *Arthasaṅgraha* of Laugakshi Bhaskara or Mīmāṁsānyāyaprakāśa of Āpadeva may give a good idea of the mīmāṁsā system.

There are two more works on mīmāṁsā which I have come across recently from the pen of A. Yajñarāmulu from Hyderabad. These two works are :

(1) पूर्वमीमांसाभाष्यवार्तिकयोः मतभेदाध्ययनम् and

(2) जैमिनीयन्यायमालाविस्तरस्य अध्ययनम् (निवीतान्तो भागः)

which are published in 1993 & 94 respectively.

In the first work, as the title says, the author has tried to bring out the places where Kumārila differs from the *bhāṣyakāra* while writing his *Vārtika*. A *Vārtika*, by definition, is a text where उक्तानुक्तदुरुक्त-विवेक taken place. Keeping with this definition Kumārila has differed from the *Bhāṣyakāra* in quite a number of places.

The author has divided these references into various categories like : सिद्धान्तोपोद्बलकयुक्तीनां खण्डनम्; सिद्धान्तोपर्याक्षेपखण्डनम्; सिद्धान्तानां खण्डनम्; उदाहरणानामनुदाहरणत्वप्रतिपादनम्; शब्दार्थानामयुक्तत्व-प्रतिपादनम्; पूर्वपक्षोपाद्बलकयुक्तीनां खण्डनम्; प्रसङ्गविचाराणां खण्डनम् और पूर्वाधिकरणान्तर्भावप्रतिपादनम्, which show on how many different levels Kumārila has differed from the *Bhyāsyakāra*.

The style that the author has adopted is like this : first he gives the opinion of the *Bhāṣyakāra* regarding a certain issue. Then shows how Kumārila differs from him and lastly he also gives information regarding the followers of Kumārila like : Pārthsārathi Misra, Mādhavācārya and Khaṇḍadeva. Here he specifies who have accepted whose view. Thus, this itself has become a good reference book which may help a student find out readily where and how the *Vārtikakāra* has differed from the *Bhāṣyakāra* and also among the three followers who has followed whose foot-steps.

This was actually the Ph. D. thesis of the author which is in Sanskrit. This will be useful for the students of the Sanskrit universities in particular and students of mīmāṁsā in general.

The second book from the same author is a study of Jaminīyanyāyamālāvistara of Mādhavācārya. This clearly brings out the differences if any between the two prominent schools of PM namely the Bhātta and the Prābhākara school.

The general style that the author has adopted is : he names the *adhikaraṇa*, gives all the *sutras* of it one by one; states the opinion of Kumārila first and then that of Prabhākara.

It is interesting to see that on the very important issues like "the validity of the Veda alone prevails so far as Dharma is

concerned" there is no difference of opinion between the two schools.

There is one more important point, namely, "Whether *śabda* is *nitya* or not". There are different opinions regarding this : *Vaiyākaraṇas* hold that there is a phenomenon called sphoṭa over and above the collection of syllables (वर्णसमूह) which is eternal and that alone is called *śabda*. Not merely the collection of syllables is *śabda*.

Naiyāyikas opine that syllables are produced and destroyed and as they are thus non-eternal there is no *sphoṭa* over and above the syllables.

Mīmāṁsakas argue that even if a word is uttered many times, the uncontradicted knowledge that it is the same sound, eg *gakāra* arises and hence one must accept that there is no *utpatti* or *vināśa* so far as these syllables are concerned. Human being exerts his or her efforts only with reference to the manifestation of these eternal syllables.

With reference to this issue also there is no difference of opinion between the two schools of PM. (Vide p. 10-11 of the book)

The last work that I have taken for this paper is one mīmāṁsāmañjrī by R. Tangaswami Sarma. This is published by the ICPR in 1996.

This is a general book on mīmāṁsā which aims at introducing its reader to the system and giving him a fair idea of what is the place of mīmāṁsā in the systems of Indian philosophy and what are its basic tenets etc, in which, it seems, on the whole, the author has succeeded.

Nevertheless, there are some statements made in the book which need immediate revision, eg. on the page 186 the author writes :

मीमांसादर्शने तृतीयप्रधानस्य प्रवर्तकः मुरारिमिश्रः ।
.... तदीयेषु ग्रन्थेषु त्रिपादीनीतिनयनमित्यस्य
अङ्गत्वनिरुक्तिरिति ग्रन्थस्य च नाम श्रूयते ।

Now, the authors of the two works mentioned above are two different persons through both bear the name Murāri Miśra.

The author of Aṅgatvanirukti is a follower of Bhāṭṭa school of PM as he himself has stated in the very first verse of Aṅgatvanirukti and hence he cannot be the founder of the third school of PM, obviously.

Thus, there are some more places in the book which need revision but on the whole, the book is useful for scholars and students.

Observations

From whatever we have discussed so far, we may try to understand what is the general trend in research in PM in particular and Indian philosophy in general.

So for as PM is concerned, it seems that two points mainly fascinate scholars : (i) What was PM in its sources and (ii) what are the differences between the two prominent schools of PM. Accordingly, we find the attempts of commenting upon the JS themselves afresh and thus going to the source of the system right from Murāri Miśra to Vāsudeva Dīkṣita and to Paṭṭābhirama Shastri.

The reasons behind this could be manifold. One reason might be the urge of mind to know the root, the source of the system. Yet another could be this that the *vārtikas* and commentaries on them are terse and perhaps beyond the reach of the *sukumāramati* students today, whereas the *bhāṣyas* are simpler, apparently, as they have less gymnastics of technical terminology and hence the desire to study them.

Vāsudeva Dīkṣita, while commenting on the *sūtras* afresh has set up an ideal before us to discard whatever is not acceptable in the tradition and to incorporate whatever is good even from the other systems of Indian Philosophy and enrich one's own system without causing any harm to the fundamentals of the same.

Another trend of writing introductory books on the system is quite an old one and still continues as it serves some specific purpose.

Thus, to conclude, we may say that there are some positive

efforts to revive and restore the mīmāṁsā system to its rich and healthy state once more.

Understanding that the system does not merely have its close connection with Vedic rituals but it, basically, is a science of sentence interpretation which is useful in all sorts of verbal behaviour, discoùrse-analysis and also epistemology, more students should come to this field, inspired by the works that are coming out recently, and should, in turn, enrich the system by giving authentic information about and critical analysis of the issues.

To say something about the trends of research in Indian philosophy in general, we may say that in spite of the popularity and usefulness of Navya Nyāya language because of its preciseness aiming at non-ambiguous communication, there has arisen a need to simplify matters to reach the *komaladhī* students and that scholars are taking steps towards that direction.

स्वातन्त्र्योत्तर-संस्कृतपत्रकारिता

लालाशङ्कर गयावाल

अस्ति पत्रकारितायाः एका विशिष्टा परम्परा। कस्यापि पत्र-पत्रिकायाः मूलमुद्देश्यं वैविध्यपूर्णसमाचाराणाम् अनेकाषां जनानां समक्षं तथैव प्रचारः प्रसारश्च। प्राक्कालादेव जनाः समाचारं प्राप्तुमनेकविधमुपायं स्वीकृतवन्तः। सर्वप्रथमं मोसोपोटामिया-प्रान्तस्य राज्ञा डेरियसेन स्वसूचना प्रदातुं शिलायामुपरि लेखा उत्कीरिताः। अनन्तरं भारते सम्राडशोकेनाऽपि गुफाभित्तिषु, शिलासु, स्तम्भेषु च सर्वजनहिताय स्वसूचना दापयिता। पुनः ताम्रपत्रेषु ताड़पत्रेषु वस्त्रेषु च तथैव लेखिताः लेखाः। एते सर्व एव पत्रिकायाः प्राक्तनं स्वरूपं प्रकटीकुर्वतिं।

यद्यपि भारते पत्रिकायाः स्वरूपः मुगलकालतः मन्यते, परमस्य यथार्थज्ञानं ब्रिटिशसाम्राज्यस्य स्थापनान्तरमेव स्वीकारणीयम्। सर्वप्रथमं संस्कृतपत्रिकायाः विवरणम् डा. अर्नेस्टहॉसमहोदयेन प्रदत्तम्। अत्र पत्रिकाद्वयस्य सामान्यपरिचयः मिलति। अनन्तरं मैक्समूलरमहोदयेन स्वकीयेग्रन्थे संस्कृतस्य अध्ययनाध्यापनविषये बृहदुल्लेखः कृतः, तेषां मते-"संस्कृतमेवैका एतादृशीभाषास्ति या अद्यापि देशस्य एकस्मात् प्रदेशात् अन्यप्रदेशं न्यावत् जनैः भाषते अवगम्यते, च।"[1] एल. डी. बर्नेट महोदेयेन स्वकीये ग्रन्थे यथाशक्यं पत्र-पत्रिकानां विवरणं प्रदत्तम्। अत्र 1876-1929 वर्षं यावत् प्रकाशितानां पत्र-पत्रिकानां विवरणं मिलति। विद्यावाचस्पति-अप्पाशास्त्रिराशिवडेकरमहोदया एका मासिकपत्रिकां सम्पादयन्ति स्म- "संस्कृत-चन्द्रिका" नाम्नीम्। यस्यां सर्वप्रथमम् अनेकाषां संस्कृतपत्र-पत्रिकानां विस्तृतं विवरणं समीक्षा च मिलति। 1907 वर्षे विन्टरनित्समहोदयेन संस्कृतपत्रपत्रिकानामूल्यं योगदानं समर्थितम्[2]। 1913 वर्षे *संस्कृत रत्नाकर* नामक मासिकपत्रिकाया "वासन्तिक-प्रमोदः" इति शीर्षके अनेकप्राचीनसंस्कृतपत्रिकानां नामोल्लेखः मिलति। अनन्तां गुरुप्रसादशास्त्रिदीनानाथ शास्त्रिसारस्वत—एम.कृष्णामाचारियार—आर. एन. दाण्डेकर—चिन्ताहरण चक्रवर्ती—वी. राघवन्—

शंकरलालशर्मा—गणेशरामशर्मा—रामगोपालमिश्र — श्रीधरभास्करवर्णेकर—राधा - वल्लभत्रिपाठिमहोदयानां ग्रन्थे लेखे च संस्कृतपत्र-पत्रिकायाः विस्तृतं विवरणं मिलति।[3] अत्र समेषां मध्ये रामगोपालमिश्रमहोदयेन संस्कृतपत्रकारिता-विषये सर्वाधिकं गवेषणात्मकं कार्यं कृतम्। एतेषां पुस्तके 1960 तमवर्षं यावत् पत्र-पत्रिकानां विस्तृतं विवरणं मिलति।

भारते आधुनिकपत्रकारितायाः अथ 20 जनवरी, 1780 तः स्वीक्रियते। जेम्स आगस्टस हिक्कीमहोदयस्य सम्पादकत्वे सर्वप्रथमं *बंगालगजट* नामकम् आङ्लपत्रं प्रकाशितम्। 1817 तमवर्षे बंगभाषायां दिग्दर्शनं प्रकाशितम्। हिन्दीभाषायां प्रथमं पत्रं 1820 तमवर्षे 'उदण्ड-मार्तण्ड' नाम्ना प्रकाशितम्।

प्राक्काले भारतवर्षे समाचारप्रेषणार्थमनेके जनाः कार्यरता आसन् तेषु दूत-चर-भाटप्रभृतयः सन्ति। एतेषां विस्तृतं विवरणं वयं संस्कृतस्य प्राच्यसाहित्येषु पुराणेषु नाटकेषु च प्राप्नुमः।

संस्कृतपत्र-पत्रिकानां विकासः मासिकपत्रिकारूपेण प्रारब्धः। *काशीविद्यासुधानिधिः* संस्कृतस्य प्रथमा पत्रिकासीत् या वाराणसीतः 1 जून 1866 तमवर्षे प्रकाशिता। अस्याः अपरं नाम *पण्डित* आसीत्। पत्रिकायाः प्रमुखमुद्देश्यम् अप्राप्तानामप्रकाशितानां पुस्तकानां च प्रकाशनम्[4]। अत्रानेक प्राचीनप्रामाणिकसंस्कृतग्रन्थानां प्रकाशनं जातम्।

स्वतंत्रभारते संस्कृतपत्रिकानां किं स्वरूपम्? कथं वा पत्रकारितायाः विस्तारः जातः, काः काः नूतनाः पत्रिकाः आविर्भूताः अस्तंगताश्च तासां सर्वासां विस्तृतं विवेचनमत्र कालिकरूपेण प्रस्तूयते। सर्वाः पत्रिकाः दैनिक-साप्ताहिक-पाक्षिक-मासिक-द्वैमासिक-त्रैमासिक-चतुर्मासिक-षाण्मासिक- वार्षिकाख्याः।

दैनिकं संस्कृतपत्रम्—संस्कृते दैनिकपत्रप्रकाशनं तु सर्वथा कठिनं कार्यम्! त्रिवेन्द्रं केरलात् 1 जनवरी 1907 तमवर्षे 'जयन्ती'त्याख्यं प्रथमं संस्कृतदैनिकपत्रं प्रकाशितम्। अस्य सम्पादकौ कोमलमारुताचार्यः लक्ष्मीनन्दनस्वामी च आस्ताम्। वित्तग्राहकाभावात् शीघ्रमेवास्य प्रकाशनं स्थगितम्।

विजयः (संस्कृतिः) स्वतंत्रभारतस्य प्रथमं संस्कृतदैनिकपत्रं 'विजय'-1961 तमवर्षे पुण्यपत्तनात् प्रकाशितं अभूत्। पञ्चदशदिनं यावदस्य नाम विजय आसीदनन्तरम् अस्य नाम *संस्कृतिः* कृतम्। अस्य सम्पादकः पण्डितबालाचार्यखरावेडकर-महोदय आसीत्। अस्य वार्षिकं मूल्यं पञ्चदशरुप्यकानि प्रत्यङ्कस्य च षड्पणा आसन्। सोमवासरे पत्रमिदं नैव प्रकाश्यते

स्म। पृष्ठद्वयात्मकेऽस्मिन् पत्रे वृत्तसंग्रहे विविध-वृत्तसंग्रहे च समाचाराः प्रकाश्यन्ते स्म।

सुधर्मा—संस्कृतस्यापरं दैनिकं पत्रं वर्तते *सुधर्मा* पत्रमिदं 1970 तमवर्षतः मैसूरतः प्रकाश्यते। अस्यपत्रस्य प्रकाशनसङ्केतः 561, रामचन्द्र अग्रहार, मैसूर-570 004 वर्तते। सम्पादकश्च प. काव्लेनडादुरुवरदराज अय्यंगार्यः। रविवासरे पत्रस्यावकाशः। दैनिकपत्रेषु सुधर्मा परमां प्रतिष्ठामप्राप्सीत्। अत्रापि समाचाराः कविता-कथा-लेखाश्च प्रकाश्यन्ते। कालान्तरं सुधर्मापत्रस्य प्रकाशनं प्रभावितं पुनरपि पत्रमिहं सततं प्रवहमानं संस्कृतस्य सेवायां गतिमानं प्रवहमानञ्चास्ति।

नवप्रभातम्—1991तमवर्षे कर्णपुरतः (कानपुरात्) डा. शिवबालक द्विवेदीमहोदयानां साहसेन चतुर्थं दैनिकसंस्कृतपत्रस्य प्रकाशनं प्रारब्धम्। अस्य पत्रस्य प्रकाशनस्थलम्—117/81 न्यूशारदानगरं, कानपुरम्, उत्तरप्रदेशः वर्तते। एतत् पत्रमपि वित्तग्राहकलेखकाभावात् स्खलितम्, यदा-कदा एव अस्य प्रकाशनं जायते। यद्यपि अनेक संस्कृतानुरागिनः विद्वासंश्चास्य प्रकाशनाय सहयोगं कृतवन्तः किञ्चित् कालं यावत् क्रमेण प्रकाश्यते स्म पुनरपि मन्दतामप्रात्सीत्। अस्यसम्पादकः स्वयमेव निगदति—"पत्रस्य समक्षं साधनानामभावो वर्तते। प्रायः एकाकी एव सम्पादनं व्यवस्थां च करोमि। सम्पादकवर्गादारभ्य सेवकप्रकल्पपर्यन्तं सर्वं कार्यं प्रसन्नतया साध्नोमि। तत्रापि प्रसन्नतामेव सर्वदा अनुभवामि। यत संस्कृतमातरं संसेवे मन्ये संस्कृतमाता सस्मितं सस्नेहं कथयति-वत्स। करणीयमिदं राष्ट्रकार्यं कुरु 'तया संप्रेरितः तां च संस्मरन् कार्यं करोमि।[5]

अत्र सुधर्मा एव सुष्ठुरूपेण स्वधर्मं साधयति।।

साप्ताहिकम्—स्वातंत्र्योत्तरभारते सर्वप्रथमं साप्ताहिकपत्रं *सुरभारतीति* मुम्बईतः प्रकाशितम्। 1947 तमवर्षे सुरभारती कार्यालय, 116 भूलेश्वर मुम्बईतः श्रीगोविन्दवल्लभ-शास्त्रिमेहोदेयानां सम्पादकत्वे पत्रमिदं प्रारब्धम्। अस्य पत्रस्य विषये 'मालवेमयूरे' एषा व्यवस्थिता सूचना प्राप्यते— "विश्वस्मिन् विश्वभारते भारत-भारती-भारतीय-भारतीयतागौरवविवर्द्धिषया प्रसरन्ती संस्कृत-पत्रदोर्लभ्यमपाकुर्वती विद्वज्जनमण्डलसहयोगमुपनयन्ती मोहमयीतः *सुरभारतीयं* पत्रिका प्रचरति। इयं पत्रिका विद्वद्वरवृन्दलब्धसहायास्ति।"[6]

संस्कृतभवितव्यम्—संस्कृतभाषाप्रचारिणीसभानागपुरतः *1951* तमवर्षे अस्य पत्रस्य प्रकाशनं प्रारब्धेम। अस्य सम्पादकाः श्रीधरभास्करवर्णेकरमहोदयाः

आसन्। अनन्तरं दि. वी. वराडपाण्डेमहोदयाः, सम्प्रति पत्रमिदं डा. नी. र. वर्हाडपाण्डेमहोदयानां सम्पादकत्वे संस्कृतभवनम् 2, पश्चिमः, उच्चन्यायालयमार्गः, नागपुरम्, 440 001 महाराष्ट्रतः प्रकाश्यते। अस्य वार्षिकं शुल्कं चत्वारिंशत् रुप्यकाणि प्रत्यङ्कस्य च एकरुप्यकमस्ति। साप्ताहिकपत्रेषु पत्रमिदमुत्कृष्टम् अस्ति। अस्य प्रकाशनं सततं जायते। अनेके विशेषाङ्काः पत्रस्य विस्तारवैभवं गाम्भीर्यं च प्रदर्शयन्ति। अस्य भाषा सरला सन्धिरहिता चास्ति। डॉ. वी. राघवनूमहोदयानुसारं पत्रे प्रकाशित सामग्री शैली चानुपमा वर्तते।[7] Special mention must be made of the weakly Sanskrit Bhavitavyam of the Sanskrit Pracharini Sabha, Nagpur, which is good in the material presented and the style employed.

वैजयन्ती–1953तमवर्षे वैजयन्तीकार्यालयः योगमन्दिरं, बागलकोटतः *वैजयन्ती* साप्ताहिकपत्रं प्रकाशितम्। अस्य संचालकः गलगलीरामाचार्यः सम्पादकश्च पण्ढरीनाथाचार्यश्च आस्ताम्। प्रतिमंगलवासरे पत्रमिदं प्रकाश्यते स्म। त्रुटिरहिता सरलसंस्कृतसम्बलिता बालोद्यानमुता चासीत्। अत्रविमर्शवेदिकास्तम्भे अर्वाचीनपुस्तकानामालोचना प्रकाश्यते। अनन्तरं मुद्रणालयाभावात् धनाभावाच्चास्याः नियतप्रकाशनं बाधितम् बाधितमेव।

पण्डित-पत्रिका–अखिलभारतीय पण्डितमहापरिषद् धर्मसंघदुर्गाकुण्ड-वाराणसीतः 1953तमवर्षे *पण्डित* पत्रं प्रकाशितम्। अस्य संरक्षकः पण्डितरामयशत्रिपाठिमहोदयः आसीत्। प्रतिसोमवासरे प्रकाशितस्यास्य पत्रस्य मुख्यमुद्देश्यं धर्मप्रचारमासीत्। धनाभावादेव 1960 वर्षानन्तरं पत्रिकाप्रकाशनं नैव जातम्।

भाषा–जुलाई 1955तमवर्षे 6 अरुण्डेलपेट गुण्टूर-2 स्थानतः *भाषा* पत्रस्य प्रकाशनं जातम्। अस्य सम्पादकौ गौ. स. श्रीकाशीकृष्णाचार्य सं कौ कृष्णसौमयात्री चास्ताम्। सरला भाषा सम्बलिता प्रतिसोमवासरे पत्रमिदं प्रकाश्यते। अत्र समाचारा अपि प्रकाश्यन्ते स्म।

गाण्डिवम्–1964तमवर्षे वाराणसीतः श्रीरामबालकशास्त्रिमहोदयस्य सम्पादकत्वे *गाण्डिवम्* साप्ताहिकपत्रं प्रकाशितम्। मध्ये किञ्चित्कालं यावत् अवसाने जाते पुनः पत्रमिदं श्रीगोपालशास्त्रिमहोदयस्य सम्पादकत्वे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयपरिसरतः निरन्तरं प्रकाश्यते। 'गाण्डिवम्' स्वीयेन नैरन्तर्यवैशिष्टयेन रुचिकरेण विषयवैभवेन निष्पक्षतयाभावप्रकाशनेन

संस्कृतपत्रकारिताक्षेत्रे महत्वमादधाति। यथोक्तं श्रीधर्मदत्त चतुर्वेदिमहोदयेन—

वृत्तंसंस्कृतमाध्यमेन सकलं सम्प्रेष्यते भारते।
वार्ता सर्वसमाजयोग्यगुणिनां येनाऽत्र संगृह्यते।।
जात्यां वर्गजनेषु भावसमता धर्मेषु च स्थाप्यते।
'गाण्डिवम्' सुधियः पठन्ति किल् तत् साप्ताहिकं पत्रम्।।[8]

अस्य पत्रस्य एका विशेषता निर्भीकतया समाचारप्रकाशनम्। अस्य पत्रस्य पञ्चदशविशेषाङ्काः उत्कृष्टाः सन्ति तेषु संस्कृतप्रगतिविशेषाङ्कस्य अङ्कत्रयं संस्कृतस्य विशिष्टत्वं प्रतिपादयति। विश्वसंस्कृतसम्मेलनावसरे 'संस्कृतप्रगति विशेषांक—3 प्रकाशितः। यस्मिन् सम्पूर्णे भारते संस्कृतशिक्षायाः सम्प्रतिके जगति या भूमिकायच्चाऽवदानं तत्सर्वस्य परिमापनं मूल्यांकनं चास्ति। अस्य पत्रस्य वार्षिकं शुल्कं पष्टिरुप्यकानि प्रत्यङ्कास्य च रूप्यकद्वयम्।

युगगतिः—1982 वर्षतः वक्शीपुरं गोरखपुरतः *युगगतिः* साप्ताहिकं समाचारपत्रं प्रकाश्यते। अस्य पत्रस्य सम्पादकः राजसाकेती वर्तते। समाचारपत्रमिदं प्रतिसोमवासरे प्रकाश्यते। अत्र समाचारैः सह सम्पादकीयम्-निवंध-लघुकथा-पद्यान्यपि प्रकाश्यन्ते। अस्य विशेषाङ्केषु राष्ट्रीयैकताविशेषाङ्कः 1998 तमवर्षे प्रकाशितः। पत्रस्य वार्षिकं शुल्कं शतरुप्यकानि सन्ति।

स्वतंत्रभारते प्रकाशितेषु संस्कृतसाप्ताहिकपत्रेषु *गाण्डिवम्* स्वसमालोचनैः निर्भिकपत्रप्रकाशनेन संस्कृतजगति सविशेषं स्थानं तिष्ठति तत्रापि पत्रस्यास्य प्रकाशनं काशीतः जायते। नागपुरतः प्रकाशितं *संस्कृतभवितव्यम्* समाचार-सूचनाप्रधानं पत्रमस्ति। अत्र तथागम्भीरता न दृश्यते यथा इतः प्राक् प्रायः सप्तमे अष्टमेदशके प्राप्यते। 'युगगतिश्च' समाचारप्रधानं पत्रमस्ति इतः पूर्वं 1977तमवर्षे सुरजनसिंहतोमरमहोदयेन इटावातः एकसाप्ताहिकपत्रं प्रारब्धं पर्यालोचनमिति तत्तु अस्तंगतमेव।

पाक्षिककम्

भारतवाणी—स्वतंत्रभारते सर्वप्रथमं पाक्षिकं पत्रं पूनातः प्रकाशितम्—*भारतवाणी* नामकम्। अस्य पत्रस्य सम्पादकौ डा. गजानन बालकृष्णपलसुले अनन्तगाडगिलश्चास्ताम्। विशेषकालं यावदस्य सम्पादनं डा. वी. जी. राहुरकर-महोदयाः कृतवन्तः। सचित्रपत्रेस्मिन् निवन्धः-कथा-कविता-अनूदित साहित्यानां प्रकाशनं समाचारेण सह भवति स्म। अत्र केचन विशेषाङ्काः विशेषेण उत्कृष्टाः। का वार्ताविश्वमण्डले इति शीर्षके विश्वसमाचाराः संक्षेपेण प्रकाश्यन्ते स्म।

संस्कृतवाणी—1958तमवर्षतः राजमुद्रीतः प्रकाशितं *संस्कृतवाणी* पाक्षिकं-पत्रम्। अस्य पत्रस्य सम्पादिका श्रीमती एन. सी. जगन्नाथन् महोदया आसीत्।

शारदा—श्रीवसन्तअनन्तगाडगिलमहोदयस्य सम्पादकत्वे 1959 वर्षे पूनातः प्रकाशितं प्रसिद्धं पाक्षिकं पत्रं *शारदा*। अस्य प्रकाशनसङ्केतः 425, सदाशिवपेठ पुण्यपत्तनमासीत्। अत्र वालभारतीआन्तरभारती-शिशुभारती—स्तम्भेषु बालानां कृते लेखाः प्रकाश्यन्ते स्म। अस्य भाषातीव सरला सरसा-उपदेशात्मिका च। उदाह्रीयते एवं — प्रसारय संस्कृतध्वजम्। प्रताऽय संस्कृतदुन्दुभिम्। प्रपूरय-संस्कृतशङ्खम्। पठ संस्कृतम्। वदसंस्कृतम्। लिख संस्कृतम्।[9] अस्मिन पत्रे आंकाशवाणी समाचार - नाटकचित्र - उत्सवानां विवरण - जीवनचरित-संस्कृतविश्ववार्ता-समालोचनानां च प्रकाशनं भवति। अस्य पत्रस्य प्रकाशनं स्थगितम्। दशमसंस्कृतविश्वसम्मेलनावसरे बेंगलूरे अस्य सम्पादका सम्मेलनस्य विस्तृतं समाचारं प्रकाशयित्वा तत्रैव वितरितवन्तः। पाक्षिकपत्रिकासु *शारदा* सर्वप्रिया महत्त्वपूर्णाचासीत्। अस्य अस्तं गते संस्कृतपाक्षिकपत्रे न्यूनता दृश्यते।

हितसाधिका—दिसम्बर 1988वर्षे यमुनानगरं हरियाणातः प्रकशितं पाक्षिकपत्रम्-'हितसाधिका'। अस्य पत्रस्य सम्पादकः प्रो. सत्यदेववर्मास्ति। पत्रमिदं हिमाचल-हरियाणा-पंजाब-चण्डीगढ़-देहली-देशानाम् एकमात्रं प्रतिनिधिसंस्कृतवृत्त-पत्रमिति पत्रस्योद्घोषः पत्रचतुष्टयेषु अत्र समाचार-निबंध-सूचनादयः प्रकाश्यन्ते। पत्रस्योद्देश्य विषये अत्र लिख्यते—

लेखे व्यवहारे च सरल संस्कृत प्रचालनात्
संस्कृतस्य पुनरपि लोकभाषात्व-आपादनम्।।
सिंचू-सिंचू क्षुपान् सिंचू संस्कृते हितसाधिके।
स्युः कालेन युवानस्ते सुपुष्पाः सुफलाऽपि।।

गोरखपुरचर्चा— उत्तरप्रदेशस्य गोरखपुरतः 1990तमवर्षे *गोरखपुर-चर्चा* नामकं पाक्षिकं पत्रं प्रारब्धम्। अस्य प्रकाशनं अनुराग प्रिन्टर्स, वक्षीपुरम् गोरखपुरम् वर्तते, सम्पादिका च श्रीमती गीता श्रीवास्तवास्ति। अष्टपृष्ठात्मेकेऽस्मिन् पत्रे विविधविषयकैः लेखैः सह विस्तृत समाचाराः प्रकाश्यते। संस्कृतपाक्षिक-समाचारपत्रस्य विशेषाङ्कोऽपि प्रकाशितः। अस्य वार्षिकशुल्कं पञ्चसप्तति-रुप्यकाणि वर्तन्ते।

दिशाभारती—1994 वर्षतः श्रीजीतरामभट्टमहोदयस्य सम्पादकत्वे एकं पाक्षिकं पत्रं दिल्लीतः प्रारब्धम्—*दिशा-भारती* नाम्नः। अस्य पत्रस्य प्रकाशनं बी. 307 दिल्लीप्रशासनआवास-तिमारपुरम्-दिल्लीतः 110054 भवति स्म। अस्मिन् पत्रे विविधविषयकाः समाचाराः संस्कृतविषयकानां कार्यक्रमाणां विवरणं-लेख-कवितादयः प्रकाशयन्ते स्म। वृहदाकारपृष्ठचतुष्टय समन्वितस्यास्य अङ्कद्वयं विशेषाङ्करूपेण प्रकाशितम् जुलाई 1996 वर्षे नववर्ष विशेषाङ्कः जून 1997 वर्षे गणतंत्र दिवसविशेषाङ्कश्च। यदाकदा मध्ये अवसान भवत्येव पत्रस्यान्तिम प्रकाशनं पञ्चमेवर्षे मई 1998तमे जातम्। अस्य पत्रस्य वार्षिकं शुल्कम् अशीतिरुप्यकाणि वर्तन्ते।

एवमेव अन्यानि संस्कृतपत्राणि प्रकाशितानि येषां विषये विस्तृतं विवरणमप्राप्यमस्ति। तेषु वाराणसीतः *कृतान्तः* मुजफ्फरपुरतः *मित्र*, कलकत्तातः *भक्तिसुधा,* तिरूपतितः *भवन्सजर्नल* दिल्लीतः *संस्कृतमञ्जूषा* पत्रमिदं श्रीकृष्णसेमवालमहोदयेन प्रकाशितम् 'संस्कृतश्रीः' श्रीरंगमतः वर्तन्ते।

पाक्षिक पत्रेषु 1920 तः अयोध्यातः अखिलभारतीयविद्वत् समिते पत्रं अद्यत्वेऽपि प्रकाशतामेति पाक्षिकरूपेण। पाक्षिकपत्रेषु सर्वप्रिया शारदा अस्तंगता एतेन संस्कृतपत्रकारिता जगति एका न्यूनता रिक्तता वा अनुभूयते। हितसाधिका संस्कृतस्य हितसाधिका स्यात् संस्कृतस्य चर्चा गोरखपुरात् सर्वत्र प्रसरेत्।

मासिक-पत्रिका

ब्रह्मविद्या—स्वतंत्रभारतस्य सर्वप्रथमा मासिकपत्रिका 1948 वर्षे कुम्भकोणमतः प्रकाशिता *ब्रह्मविद्या* वर्तते। एषा पत्रिका कांचीकामकोटिपीठस्य मुखपत्रिकासीत्। अस्याः पत्रिकायाः सम्पादकः पण्डितराज एस. सुब्रह्मण्यशास्त्रि-महोदयः प्रकाशकश्च टी. आर. निवासाचार्यश्चास्ताम्। दर्शनप्रधानपत्रिकायाः अस्याः प्रकाशनं सम्प्रति न भवति।

वेदवाणी—1948वर्षे वाराणसीतः अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं जातम्।

बालसंस्कृतम्—1949तमवर्षे *बालसंस्कृतम्* पत्रिकायाः प्रकाशनं प्रारब्धम्। अस्या प्रकाशनसङ्केतः बालसंस्कृतकार्यालय, आगरा रोड़, घाटकोपर मुम्बई-77 वर्तते। कविराजरामस्वरूपशास्त्रि-आयुर्वेदाचार्य-महोदयानां सम्पादकत्वे एषा प्रकाश्यते स्म। बालोपयोगिपत्रिकायामस्यां बालसाहित्यानां विशेषेण प्रकाशनं भवति स्म। पत्रस्योद्दश्यमासीत्—

पुरे-पुरे गृहे कुट्यां बाले वृद्धे युवस्वपि।

संस्कृतस्य प्रचाराय प्रभूयाद् बालसंस्कृतम्।।

मनोरमा–1949 वर्षे बेहरामतः (गंजागतः) 'मनोरमा' पत्रिकायाः प्रकाशनं जातम्। एषा शिरोमणिमुद्रण-बेहरामपुरम्-गंजामतः प्रकाश्यते। अस्याः सम्पादकः श्रीअनन्तत्रिपाठिशर्ममहोदयः आसीत्। पत्रिका सुरुचिपूर्णा शुद्धा साधारणाचासीत्। अत्र प्रथमाङ्के एव द्वितीयाङ्के प्रकाश्यमानाना सूचना भवति स्म।

संस्कृतप्रचारकम्–जीवितासु संस्कृतपत्रिकासु प्राचीनतमा *संस्कृतप्रचारकम्* पत्रिका दिल्लीतः 1950 वर्षे प्रकाशिता। अखिल भारतीय संस्कृतप्रचारकम् एवं शिक्षासमितिदिल्लयाः मुखपत्रिकेयं, 18/550 विजयपार्कः मौजपुरं दिल्लीतः प्रकाश्यते। सम्प्रति एषा पत्रिका डा. नरदेवशास्त्रिमहोदयानां सम्पादकत्वे प्रकाश्यते परं नैरन्तर्यता नास्ति। यदा-कदा एवास्याः प्रकाशनं जायते। पूर्वमस्याः पत्रिकायाः स्थानमुत्तममासीत्।

भारती–राजस्थानप्रान्तस्य राजधानीजयपुरतः *भारती* नाम्नीमासिकपत्रिका 1950वर्षतः निरन्तरं प्रकाश्यमानास्ति। पत्रिकाया अस्याः प्रकाशन स्थान बी. 15, भारतीभवनम् विजयखन्नानगरम् जयपुरमस्ति। बाबासाहब आप्टेमहोदयानां सम्पादकत्वे गिर्राजशास्त्रिमहोदयानां प्रबन्धसम्पादकत्वे राष्ट्रपतिसम्मानित-श्रीकलानशास्त्रिमहोदयानां सम्पादकत्वे भारती भारते भाति। अत्र सरल संस्कृतेन लेख-कथा-कविता-वार्ता-सुभाषित-समाचाराश्च प्रकाश्यन्ते। अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कमशीति रुप्यकानि प्रत्यङ्कस्य च षड्रुप्यकानि वर्तन्ते। पत्रिकायाः प्रकाशनं सार्द्धत्रिसहस्रं भवति।

वैदिकमनोहरा–1950 वर्षतः कांचीतः *वैदिकमनोहरा* पत्रिका प्रकाशिता। अस्या प्रकाशनं पी. बी. अण्णङ्गचार्यमहोदयानां सम्पादकत्वे लिटले, कावीतः भवति स्म। वैष्णवदर्शनप्रधानपत्रिकायामस्यां रामानुजीयदर्शन-सम्बंधयः लेखाः प्राप्यन्ते।

संस्कृत-प्रतिभा–1951वर्षे अपारनाथमठ वाराणसीतः अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं पं. रामगोविन्दशुक्लमहोदयानां सम्पादकत्वे जातम्। अस्याः प्रकाशनं सार्द्धैकवर्षं यावत् जातम्।

संस्कृतसन्देश–1953वर्षे संस्कृतसन्देशकार्यालय, काठमाण्डु नेपालतः अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं जातम्। इतिहासप्रधाना पत्रिका, अत्र शिलालेखानां प्रकाशनं जायते स्म।

दिव्यज्योति–हिमाचलप्रदेशस्य राजधानीशिमलातः प्रकाशिता *दिव्यज्योति*

सचित्र मासिकपत्रिका स्वप्रभया दिगदिगन्तं चकास्ति। 1956वर्षतः प्रकाशिताया अस्या प्रकाशनसङ्केतः आनन्दलॉज-जाखु शिमलास्ति। अस्या प्रमुखमुद्देश्यं सरल-सरससुवोध-साधनैः सर्वस्मिन् संसारे संस्कृतस्य प्रसारः साहित्यान्तर्गतानां सकलकलानां समन्वेषणं संसारस्य हितसम्पादनम् एवं लौकिक अलौकिक स्वातंत्र्यस्य-प्राप्तिः। अस्या आद्यसम्पादकाः राष्ट्रपति-सम्मानिताः आचार्यदिवाकरदत्तशर्माणः सम्पादकाश्चाचार्यकेशवशर्माणः सन्ति। अत्र प्रकाशिता, लेखाः समाचाराः श्लोकाश्च सर्वथा पठनीय भवन्ति। अस्या वार्षिकं शुल्कं पञ्चाशत् रुप्यकाणि वर्तन्ते। प्रतिमासस्य पञ्चदशतारिकायां प्रकाश्यते। अत्र केचन् विशेषाङ्काः प्रकाशिताः।

विद्या—1956 तमवर्षे बेलगांवतः *विद्या* पत्रिकायाः प्रकाशनं जातम्। अस्याः प्रकाशनं विद्याकार्यालय-देशपाण्डेगल्लि 1558 बेलगांवतः श्रीपण्डित वरखेडीनरसिंहाचार्यणां तथा पण्डितशिरोमणि गलगलीरामाचार्यमहोदयानां सम्पादकत्वे प्रारब्धमासीत्। अत्र दार्शनिकधार्मिक निबंधाः प्रकाश्यन्ते स्म। वर्षत्रयं यावत् एषा प्रकाशिता।

प्रणवपारिजातम्—कालिकातातः 1958वर्षे *प्रणवपारिजातम्* पत्रिकायां प्रकाशनं प्रारब्धम्। सीतारामवैदिकमहाविद्यालय 7/3 पी. डब्लू. डी. रोड कोलकातास्याः प्रकाशनस्थलमासीत्। श्रीरामरंजनस्य प्रकाशकत्वे एषा प्रकाशयते स्म। अत्र-गीत-गद्य-पद्यात्मककाव्य—अनुवाद-निवंध-स्तुति वन्दना तथा संस्कृत-शिक्षासम्बन्धिनिबंधानां प्रकाशनं भवति स्म। अभिनवसाहित्यस्यापि प्रकाशनं भवति स्म।

अमरवाणी—मासिक पत्रिका 1959तम वर्षे वाराणसीतः प्रकाशिता। अमरवाणी नाम्नैव एकस्या पत्रिकायाः प्रकाशनं इन्दौरतः जाता इत्यपि सूच्यते।

दिव्यवाणी—पत्रिकाया सूचना संस्कृत साकेत पत्रस्य 39.12 (1956) वर्षाङ्के मिलति।[10]

गीता—1960 वर्षे उडिपीतः श्री के वेंकटाशवस्य सम्पादकत्वे *गीता* पत्रिका प्रारब्धा। अस्याः संस्कृतपत्रिकायाः प्रकाशनं कन्नड लिप्यां भवति स्म।

सरस्वती सौरभम्—वड़ौदास्थितविद्धत्सभायाः मुखपत्ररूपेण 1960 तमवर्षे *सरस्वती सौरभम्* पत्रिकायाः प्रकाशनं द्वारिकाधीशमन्दिरनृसिंह वीथी वटपत्तनमतः प्रारब्धम्। अस्याः प्रधानसम्पादकः जयनारायण रामकृष्णपाठकः आसीत्। अत्र सभाविवरणानां रचनानां च प्रकाशनं भवति स्म।

गुरुकुलपत्रिका—गुरुकुलकांगड़ीहरिद्वारतः 1960वर्षे प्रकाशिता *गुरुकुलपत्रिका* पत्रिकेयं 1948 वर्षतः हिन्दीभाषायां प्रकाशितासीत्। अस्या व्यवस्थापका सत्यव्रत-विधामार्तण्डमहोदयाः सम्पादकाश्च धर्मदेवविद्यामार्ण्डाः। अत्र दार्शनिक-ऐतिहासिक-वैज्ञानिक-सामाजिक-निबन्धाः प्रकाश्यते। सर्व एव निवंधाः गम्भीर रोचक-ज्ञानवर्धकाश्च।

जयतु संस्कृतम्—काठमाण्डुतः 1960वर्ष *जयतुसंस्कृतम्* कार्यालय रानीपोखटी 10/558 भोटाहिटी काठमाण्डू नेपालतः प्रकाशिता इयं पत्रिका। अत्र नेपाले संस्कृतप्रचार-नेपालीयसंस्कृतसाहित्यस्यमूल्यांकणंप्रकाशितं भवतिं स्म। पत्रिकायां कविता-निबंध-कथा-अनुवाद-नेपालीयविदुषां परिचयात्मकं विवरणं प्रकाश्यते स्म।

साहित्यवाटिका—दिल्लीराज्यसंस्कृतविश्वपरिषद् 23, एफ. कमलानगर कोल्हापुररोड़-दिल्लीतः 1960वर्षे एषा पत्रिका प्रकाशिता। अस्याः सम्पादकः यशोदानन्दभारद्वाज आसीत्। एषा पत्रिका समस्यापूरकासीत्। सम्प्रति अनुपलब्धा।

देववाणी—1960तमवर्षे एषा पत्रिका विहारप्रदेशस्य मुंगेरनामकात् स्थानात् प्रकाशिता।

गैर्वाणी—संस्कृतभाषाप्रचारिणीसभा, चित्तूर-आन्ध्रप्रदेशस्य पत्रिकेयं *गैर्वाणी* 1962 वर्षतः प्रकाश्यते। पूर्वं पत्रिकैषा त्रैमासिकी आसीत् अनन्तरं मासिकरूपेण सम्प्रति डा. क. वे. रामकृष्णाचार्यस्य सम्पादकत्वे चित्तूरनगरतः प्रकाश्यते। अत्र सभाविवरणं—समाचार-लेख-सुभाषित-पद्यानि सरलसरस-भाषया प्रकाश्यन्ते। अद्यत्वे तेलगुभाषयोऽपि समाचारानां सूचना लेखा वा प्राप्यन्ते। अस्या वार्षिकं शुल्कं त्रिंशत् रुप्यकाणि सन्ति। पत्रिकायाः सप्तत्रिंशततमो वर्षः।

कल्याणी—जयपुरतः 1964 वर्षे *कल्याणी* नाम्नी मासिका पत्रिका प्रारब्धा। अस्याः प्रकाशनं स्थलं खण्डेलहाउस कल्याणजीकारास्ता चांदपोलवाजारजयपुरमासीत्। श्रीगोविन्दप्रसारदाधीचमहोदयानां सम्पादकत्वे अत्र विविधविषयकाः लेखा-कविता-नाटक-वालकथा—हास्यपद्यानि, महिला—आयुर्वेद-व्याकरणस्तम्भेषु च, निबंधाः प्रकाश्यन्ते। अत्र सम्पादकीयं सामयिक विषयानुकूलं स्वभावाभिव्यक्तिरूपं भवति स्म। वर्षत्रयं यावदेव अस्याः प्रकाशनं जातम्।

मधुमती—*मधुमती* मासिकपत्रिकायाः प्रकाशनं राजस्थान-साहित्य अकादम्या संस्कृतस्य सर्जनात्मक लेखानां प्रोत्साहनार्थं उदयपुरतः जातम्। अस्याः सम्पादकाः श्री गणेशरामशर्मणः आसन्। अस्याः पत्रिकायाः एकैवाङ्कः प्रकाशितः 1970तमवर्षे।

सर्वगन्धा–1976 तमवर्षतः *सर्वगन्धा* प्रगतिशील संस्कृतमासिक पत्रिका लक्ष्मणपुरतः प्रकाश्यते। अस्याः प्रकाशनसङ्केतः संस्कृतालयः स्नेहीनगरं ताड़ीखाना सीतापुरमार्गः लक्ष्मणपुरम् (लखनऊ) 226021 उत्तरप्रदेशः वर्तते। पत्रिकायाः सम्पादकौ वीरभद्रः अनीता च। अत्र लोकोन्मुखा राष्ट्रानुरागजनकाः कर्त्तव्यप्रेरकाः लेखाः जनहिताय प्रकाश्यन्ते इति पत्रिकायाः उद्घोषः। परमत्र समाचाराः संस्कृतोन्नति विषयकाः सूचनाऽपि प्रकाश्यन्ते। सम्पादकौ दम्पती स्वगृहत्मेव संस्कृतमयं कृतौ यस्मिन् बालकबालिकाऽपि च संस्कृतं व्यवहरतः।

संस्कृतामृतम्–1978तमवर्षतः दिल्लीप्रदेशतः प्रकाशिता *संस्कृतामृतम्* मासिकपत्रिका। अस्याः प्रकाशनं 1418 बाजारगुलियानः दिल्ली 110006 तः भवति सम्पादकश्च 'प्रभाकर' रामरत्नशास्त्रिमहोदयः वर्तते। शास्त्रिमहोदयाना निर्देशने प्रधानसंपादने च एषा पत्रिका सम्प्रति दिल्ली प्रदेशस्य उत्कृष्टतमा सर्वजनसुलभा च सञ्जाता, शास्त्रिमहोदयाः स्वयमेव संस्कृतसेवातत्पराः संस्कृतानुरागिनश्च, सरलसंस्कृतभाषया बहुविधान लेखान् संपादयन्ति समसामयिकसम्पादकीयेन संस्कृतपाठकान् मनस्तोषयन्ति। अस्याः पत्रिकाया प्रारम्भः सरस्वती स्नातकमण्डल-खन्नास्थामस्थ प्रयासेन सहयोगेन अभिनन्दनाङ्केन जातः यत्रस्यार्यविश्वनाथशास्त्रिणः। अत्र सम्प्रति सम्पूर्णे देशे जायमानानां संस्कृतकार्यक्रमाणां सुविस्तृतं रूपं संस्कृतवृत्तवार्ता इति शीर्षके द्रष्टुं शक्यते। एषा पत्रिका संस्कृतभाषां संवर्धयति प्रकाशयति च।

गीर्वाणसुधा–देववाणीमन्दिरस्य मुखपत्ररूपेण *गीर्वाणसुधाया* प्रकाशनं 1979 वर्षतः जायते। अस्या प्रकाशनसङ्केतः देववाणीमन्दिरम्, केशवस्मृति क्षत्रियसभागृहमार्ग दादर प. मुम्बई 400 028 वर्तते। श्री भि. वेलणकरमहोदयानां संस्थापकत्वे प्रधानसम्पादकत्वे च एषा प्रारब्धा सम्प्रति डॉ. शां-ग-मोघेमहोदयानां सम्पादकत्वे *गीर्वाणसुधा* स्वसुधावर्षणेन देववाणीमन्दिरसमाचाराश्च विस्तरेण प्रकाश्यन्ते। यदा-कदा विशेषाङ्क सुन्दरेण चित्रेण चित्रितः शोभते। एषा पत्रिका प्रतिमासस्य पञ्चतारिकायां प्रकाश्यते। पत्रिकायाः प्रथम पृष्ठे एषः श्लोकः लिखितः मिलति–

यथा पयोधेर्लहरिप्रसूता सुधा सुराणाममृतत्वहेतुः।
तथैव गीर्वाणसुधाऽपि भूयात् नवीनसारस्वतवीचिभूतेः।।

श्रीपण्डित–स्व म. प. आचार्यमधुसूदनशास्त्रिमहोदयानां संस्थापकत्वे सम्पादकत्वे च 1980 वर्षे *श्रीपण्डित* मासिक-पत्रिका वाराणसीतः प्रकाशिता।

सम्प्रति अस्याः पत्रिकायाः सम्पादको चन्द्रोदयमिश्रभाल-चन्द्रपाण्डेयौ स्तः। अस्यां पत्रिकायां प्रायः गवेषणात्मकलेखाः पद्यानि समाचाराश्च प्रकाशिता भवन्ति। शोधच्छात्राणां कृते एषा पत्रिका सर्वथा पठनीया। अस्याः वार्षिकं शुल्कं पञ्चत्रिंशत् रुप्यकानि सन्ति। पत्रिका यदा-कदा संयुक्ताङ्करूपेणाऽपि प्रकाशिता

पारिजातम्—1982 वर्षतः मासिकं सुरभारतीपत्रम् *पारिजातम्* कानपुरतः प्रारब्धम्। पत्रिकाया अस्याः प्रकाशनं 105/194 प्रेमनगरम् कर्णपुरम् उत्तरप्रदेशतः निरन्तरं जायते। अस्याः प्रधानसम्पादकः प्रबन्ध सञ्चालकश्च डॉ. प्रकाशमित्रशास्त्रिमहोदयः वर्तते सम्पादकौ आचार्यसोमदत्त वाजपेयी डा. विद्याशंकरदीक्षितौ स्तः। मासिकपत्रिकासु एषा पत्रिका विशिष्टतां भजते। अत्र सामयिकचिन्तनम्-वेदवाणी-संस्तवः साहित्यसरणि- हास्यव्यंग्यम्-सामान्यज्ञानं-वातायनादिप्रभागेषु रुचिकराः मनस्तोषकाः ज्ञानवर्द्धकाश्च लेखाः प्रकाश्यन्ते। अस्मदीयमिति शीर्षके सूक्तीनामाधारीकृत्य लिखितं सम्पादकीयं सर्वथा सरलसंस्कृतेन पठनीयम् अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं चत्वारिशत् रुप्यकाणि सन्ति।

चन्दामामा—चन्दामामाप्रकाशक चन्दामामाभवन चेन्नईद्वारा प्रकाशिता विभिन्न-भाषाविषयका पत्रिका *चन्द्रमामा* नाम्नेति। तत्र *चन्दामामा* संस्कृतमासपत्रिकायाः प्रकाशनं 1983 वर्षतः जायते। सचित्रकथा प्रधानपत्रिकायमत्र विविधविषयकाः वालमनोरञ्जिनी कथाः प्रकाश्यन्ते। अन्यासु भाषाष्वपि एषा पत्रिकातीव लोकप्रिया सर्वजनग्राह्या चास्ति। अस्या सम्पादकः नागरेड्डिमहोदयः परं कर्गजाभावात् 1998 वर्षस्य नई मासतः एषा पत्रिकास्तंगता प्राय।[11] एतेन एकस्याः मनोरम-सुन्दर-ललित सरसभाषाऽप्लावितायाः पत्रिकायाः अवसानम् अनुभूयते।

लोकसुश्री—लोकभाषाप्रचारसमिते मासिकीमुखपत्रिका *लोकसुश्रीः* 1987वर्षतः लोकभाषाप्रचारसमितिः बड़ओडियामठ-पुरी-उडीसातः प्रकाश्यते। एषा राधा-वल्लभमठाधीशः श्रीकृष्णचरणदासमहाराज्ञः संरक्षकत्वे प्रकाशतामेति। अस्यां पत्रिकायां सरलसंस्कृतभाषया लेखाः कविता कथाः भवन्ति सहैव संस्कृतभाषायाः प्रचाराय प्रसाराय कृतभूमिश्रमस्य लोकभाषा प्रचारसमितेः सम्पूर्णे विश्वे आयोजितानां संस्कृतकार्यक्रमाणां शिविरविवरणानां सविस्तरं विवरणं भवति। अस्या संस्थायाः शाखा सम्पूर्णे देशे वर्तते एव तत्र नेपाल-इण्डोनेशिया-मारिशस-हांगकांग प्रभृतिदेशेषु समितेः प्रचारकाः संस्कृतस्य प्रचारं कुर्वन्तः सन्ति। अस्याः सम्पादकाः

समितेः सचिवाः श्रीसदानन्ददीक्षितमहोदयाः संस्कृतप्रचाराय संलग्नाः सन्ति। अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्क विंशतिरुप्यकाणि सन्ति।

सत्यानन्दम्—श्रीसत्यानन्ददेवायतनम् संस्थायाः संस्कृतपत्रिका *सत्यानन्दम्* 1 आई. पी .रोड़ यादवपुरम् कलिकातातः 1987 वर्षतः प्रकाश्यमानास्ति। अस्याः उपदेष्ट्रमण्डल्यां सत्यानन्दमानसकन्या श्रीअर्चना पुरीमाता अन्ये च विख्याता विद्वांसः। अस्याः सम्पादकौ श्री मृगानन्दः डॉ. कुमारनाथभट्टाचार्यश्च भास्करनाथभट्टाचार्यः सहसम्पादकः वर्तते। अस्याः पत्रिकाया मुख्यमुद्देश्यं साधारणजनानां मध्ये सरलसंस्कृतस्य प्रसारमाध्यमेन संस्कृतं प्रति सुप्तानुरागस्य पुनर्जागरणम्। सरलसंस्कृतभाषया हिन्दूधर्मस्य संस्कृतेश्च प्रचारमाध्यमे उच्चत्तरमूल्यबोधस्य जागृतिः तथा दिव्य जीवनचर्चायाः दिङ्निर्देशः। व्यवहारिकभाषारूपेण संस्कृतस्य प्रयोगमाध्ययेन गृहे-गृहे शान्तेः तथा आनन्दस्य वाणीवितरणम्। तथाहि—

संस्कृतात् सत्यमानन्दम् विन्दमानाः शिवास्पदम्।
श्रीगुरुं संस्कृतात्मानं सत्यानन्दं भजामहे।।

सम्प्रति पत्रिकेयं हरिसत्यानन्दचैरिटिबलट्रस्टस्य स्वामीहीरानन्दस्य संरक्षकत्वे प्रकाश्यते।

अभिनवसंस्कृतम्—पुनरपि लसतु संस्कृतं गृहे-गृहे इत्युद्घोषेण डा.शिवबालकद्विवेदी-महोदयानां संस्थापकत्वे निदेशकत्वे च 3/129 विष्णुपुरी, कर्णपुरम्, उत्तरप्रदेशतः *अभिनवसंस्कृतम्* मासिकपत्रिका प्रकाश्यते। अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं 1992 वर्षतः डॉ. सुमनमिश्रा श्रीमती पुष्पाजोशीमहोदययोः सम्पादकत्वे जायते। अस्यां शोधपूर्ण लेखा-समाचाराः तया कस्याप्येकस्याः पत्रिकायाः सविस्तरं विवरणं मिलति। पत्रिकायां चतुर्विशेषाङ्काः प्रकाशिता। अस्याः वार्षिकं शुल्कं 131 रुप्यकाणि सन्ति।

सम्भाषणसन्देशः—प्रकाश्यमानासु सर्वासु मासिकपत्रिकासु *सम्भाषणसन्देशः* स्वसरलसंस्कृतभाषया, सुन्दरमनोहरसङ्गाणकमुद्रितेन आकर्षकसाजसज्जया विविधवर्णवर्णितया लेखादिवैशिष्टयेन विशिष्टं स्थानं भजते। अरक्षम् 8 क्रास II फेज गिरिनगरम् बेंगलूरतः प्रकाशितं पत्रिकेयं 1994 वर्षतः सततं वर्द्धमानास्ति। अस्याः पत्रिकायाः सम्पादकः विश्वासः निर्वाहकसम्पादकश्च जनार्दनहेगड़े वर्तते। अत्र संस्कृतभाषाप्रचारार्थं हितसाधनार्थञ्चविशेषलेखाः-कथा-बालमोदिनी-धारावाहिनी-स्थिरशीर्षकेषु मनोहरा रुचिपूर्णा ज्ञानात्मकाश्च लेखाः प्रकाश्यन्ते।

संस्कृतभाषां प्रतिजनरुचिवर्धिका बालाभिरुचिसंवर्द्धिकाश्च कथा-आख्यानिका व्यङ्गलेखा प्रहेलिका सचित्रं प्रकाश्यते। अस्याः विशेषांङ्क सोत्साहेन पाठकैः पठ्यते। सम्पूर्णेराष्ट्रे अद्यत्वे संस्कृतमासिकपत्रिकासु एषा पाठकानां संख्यादृष्ट्या प्रकाशनदृष्ट्या प्रसिद्धिदृष्ट्या च प्रथमं स्थानमवधारयति। नूनमेषा पत्रिका स्वीकरणीया। अस्या वार्षिकं शुल्कं अशीति रुप्यकानि प्रत्युङ्कस्य च सप्तरूप्यकाणि वर्तन्ते।

रावणेश्वरकाननम्—बिहारप्रदेशसांस्कृतिकराजधानी वैद्यनाथधामतः प्रकाशिता *रावणेश्वरकाननम्* मासिक पत्रिका 1996 वर्षतः प्रो. मोहनानन्द मिश्रमहोदयानां सम्पादकत्वे निरन्तरं प्रकाश्यते। श्री अभयकुमारशर्राफ महोदयस्य संरक्षकत्वे एषा *चिताभूमि* चन्द्रदत्तद्वारीरोड, पो. टी. विलासी-814117 वैद्यनाथधाम, देवधर बिहारतः प्रकाशिता। अस्यां वैदुष्यपूर्ण सम्पादकीय-विविधलेखाः—पद्यानि-ह्रास्यव्यङ्गवार्ता—संस्कृतपाठाश्च प्रकाश्यन्ते। अस्यां पत्रिकायां सरलमाध्यमेन संस्कृतभाषा शिक्षणार्थमेका सरणि प्रारब्धा वर्तते यस्यां संस्कृतभाषायाः ज्ञानं सम्यक् प्रकारेण कार्यते। संस्कृतजिज्ञासूनां कृते नूनमेषा पत्रिका संग्रहणीया। अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं चत्वारिंशत रुप्यकाणि सन्ति।

अमृतभाषा—डॉ. रामकुमारचन्द्रमिश्रमहोदयस्य सम्पादकत्वे हल्दीपरा बालेश्वर उड़ीसातः प्रकाश्यमानां *अमृतभाषा* संस्कृतस्य मासिकपत्रिका वर्तते या 1998 वर्षतः प्रकाश्यते। पत्रिकायाः कलेवरेण समाचारपत्रवत् प्रतिभाति यस्यां राजनीतिकविषयानां समाचारः सरलसंस्कृतभाषया भवति। अमृतभाषा हि संस्कृतमित्युद्घोषेणेयं संस्कृतं राष्ट्रभाषां कर्त्तुं, संस्कृतं पाठ्यक्रमे बाध्यतामूलकं मा भवतु, सर्वेसंस्कृतज्ञाः संस्कृतं वदन्तु, संस्कृतमाध्यमेन पाठयन्तु, संस्कृतस्य प्रचारं प्रसारञ्च करोति। अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं चतुर्विंशति रुप्यकाणि प्रत्यङ्कस्य रुप्यकद्वयम् अस्ति। पत्रिकायाः घोषः वर्तते एकसहस्रं रुप्यकाणि दत्वा अमृतभाषायाः प्रतिष्ठात् सदस्याः भवन्तु अमृतभाषां दैनिकपत्रं कर्त्तुं साहाय्यं कुर्वन्तु इति।

आर्षज्योतिः—श्रीमद्दयानन्दवेदविद्यालयस्य मासिकं पत्रं *आर्षज्योतिः* तमसो मा ज्योतिर्गमय इत्युद्घोषेण एषा मासिक पत्रिका, 119, गोतमनगरम् नव दिल्लीताः-110049 प्रकाश्यत। अगस्त 1998 वर्षतः प्रकाशितायाः अस्याः पत्रिकायाः संस्थापक आचार्यहरिदेवः संरक्षकश्च दिल्लीसंस्कृताकादम्याः सचिवः श्रीकृष्णसेमवालः। अस्याः प्रधानसम्पादकः डॉ. नारायणः वर्तते। पत्रिकाया

लक्ष्यमस्ति संस्कृतं व्यवहारपदं प्रापयितुं सरलोपायेन प्रयासः। अनुपलब्ध प्राचीनसंस्कृतसाहित्यस्य अन्वेषणम्। वैदिकसिद्धान्तानां वैज्ञानिकरीत्या उपादेयत्वं साधयित्वा वेदविज्ञानयो सामञ्जस्य स्थापनम्। पत्रिकेयं प्रतिमासं पञ्चविंशतितारिकायां प्रकाश्यते। अस्याः वार्षिकं शुल्कं पञ्चाशत् रुप्यकाणि प्रत्यङ्कस्य च पञ्चरुप्यकानि वर्तन्ते। अस्यामार्य जीवनदर्शनं गुरुकुलीय पद्धत्या वैशिष्ट्यं सम्यक् प्रकारेण द्रष्टुं शक्यते।

संस्कृतपत्रिकाया अद्य मासिकपत्रिकारूपेणैव जातम्। स्वतंत्र भारते अनेका मासिकीपत्रिकाः प्रकाशिताः तासु काश्चनस्तंगता काश्चन् नूतनाऽऽविर्भूताः। सम्प्रति वींशतीसंस्कृतस्य मासिकपत्रिकाः प्रकाश्यन्ते। ताषु *भारती, संस्कृतामृतम्, पारिजातम्, सम्भाषणसन्देशः रावणेश्वर-काननम्* प्रभृतयः अन्यतमाः सन्ति। नूनं संस्कृतज्ञैः एताः पत्रिकाः संरक्षणीया। स्वरचनाभिः अभिव्यक्तिभिः पत्रिकायाः ग्राहकत्वं स्वीकृत्य च। एतेन संस्कृतपत्रकारिता चिरस्थायी भविष्यन्ति।

स्वतंत्रभारते 1910 वर्षे हरिद्वारतः प्रकाशिता *भारतोदयः* 1924 वर्षे वाराणसीतः प्रकाशिता सूर्योदयश्च भारतस्य उदयद्वयं सूर्यचन्द्रं चोदयतः अद्यापि स्वप्रभया भारतं भारतं करोति संस्कृतपत्रकारिता जगति चकास्तः। इमे द्वे पत्रिके पत्रकारितायाः आधारभूते ये स्वतंत्रतायाः पूर्वम् उत्तरं च योजयतः।

द्वैमासिकम्

मालवमयूरः–अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं श्रीरुद्रदेवत्रिपाठिमहोदयानां सम्पादकत्वे मन्दसौरः मध्यप्रदेशतः जातम्। 1946 वर्षतः प्रकाशिता इयं पत्रिका मासिक आसीत् अनन्तरं द्वैमासिकरूपेणस्याः प्रकाशनं जातम्।

भारतीविद्या–स्वामीचिन्मयानन्दमहोदयानां सम्पादकत्वे मकरन्दनगर फत्तेहगढ़त *भारतीविद्या* द्वैमासिकपत्रिकायाः प्रकाशनं 1950 वर्षतः प्रारब्धम्। मधुरवाणी-पत्रिकायां सूचना मिलति अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनस्य।

प्रियंवदा–एषा-द्वैमासिक-पत्रिका प्रकाशनसङ्केतः संस्कृतभवनं लोकनायकमार्गः पुरी उड़िसा वर्तते। पत्रिकायाः प्रकाशनं 1988 वर्षतः जायते अस्याः सम्पादकौ श्रीहरेकृष्णमहापात्र प. श्री गदाधरदाशौ आस्ताम्। अत्र सरलसंस्कृतनिबंधाः सुरुचिर्संक्षिप्ताश्च समाजोपयोगिलेखाः शास्त्रचर्चा व्यङ्गपद्यानि रचनाः–कथाः प्रकाश्यन्ते। अस्याः एकाविशिष्टतासीत् यदत्र समस्यापूर्ति शीर्षके जनाः सरुचिं भागं गृहणन्ति। 'मनोरथे मे रथि एव राजते' तथा 'भक्तौ सदैव रमतां हृदयं महीयम्' इत्यादयःसमस्यापूर्तिश्लोकांशाः प्रदत्तासन्। पत्रिकायाः

वार्षिकशुल्कमेकेविंशतिरुप्यकाणि सन्ति।

प्रियवाक्—1992 तमवर्षतः *प्रियंवदा* द्वैमासिकपत्रिकायाः नामपरिवर्तितं *प्रियवाक्* इति जातम्। सम्प्रति एषा पत्रिका MIG-5 केन्द्रीयविद्यालयस्य पृष्ठे पुरीतः प्रकाश्यते। परिचालनसंस्थापकः प्रकाशकश्च डॉ. नागवरप्रसाद-रावचन्द्रपाटि वर्तते। आर्थिकहानिरपि जायते चेत् पत्रिकायाः प्रकाशनं भवति।

भारतमुद्रा—पुरनाकुट्टुरा त्रिपुरनगरं केरलतः प्रकाशिता द्वैमासिक पत्रिका 'भारतमुद्रा' सम्प्रत्यपि निरन्तरं प्रकाश्यते। अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं 1993 वर्षतः अशोकनपुरनाटुक्रामहोदयस्य सम्पादकत्वे जायते। अस्यां प्रबंधाः नाटकं-कविता-नावले-वार्तादिकाः सरल संस्कृतभाषया प्रकाश्यन्ते। सम्पादकीयमतीव सरलं सुन्दरं च भवति—वार्तासु विशेषेण संस्कृतकार्यक्रमाणां संस्कृतविदुषां विषये विस्तरं विवरणं मिलति। अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं व्यक्तीनां कृते त्रिंशत् रुप्यकाणि संस्थानां कृते च पञ्चचत्वारिंशत् रुप्यकाणि वर्तन्ते।

स्वतंत्रभारते अन्या द्वैमासिकपत्रिकाः वर्तते ताः कानपुरतः प्रकाशिता *वेदान्तसंदेशः* मुजफ्फरपुरतः प्रकाशिता संस्कृतदर्शनञ्च। 1987 वर्षतः एरनल्लूरतः प्रकाशिता *कामधेनुः* बंगसंस्कृतयुता वर्तते। अत्र भारतमुद्रा एव सततं प्रकाशमानास्ति।

त्रैमासिकम्

विद्यालयपत्रिका—1951तमवर्षतः चातुर्वेदसंस्कृतविद्यालय, मथुरातः स्वतंत्रभारतस्य प्रथमा त्रैमासिकापत्रिका *विद्यालय-पत्रिका* प्रारब्धासीत्। अस्याः सम्पादकः प. पुरुषोत्तमशर्माचतुर्वेदीमहोदय आसीत्। विद्यालयस्य प्राध्यापकानां विद्यार्थीनाञ्चेयंपत्रिका अनियतकालिकासीत्।

श्रीरविवर्म-संस्कृतग्रंथावली—त्रिपुन्नुरासंस्कृतविद्यालयसमितेः त्रैमासिक-पत्रिकेयम्। अस्याः प्रकाशनं 1953 वर्षे त्रिपुनिथुरातः जातमासीत्। अत्राप्रकाशितानां ग्रन्थानां प्रकाशनं भवति स्म संस्कृतभाषाया तत्कालीनस्वरूपोपरि लेखा यत्रकुत्रापि अङ्के प्रकाशिताः। पत्रिकायाः सम्पादकः श्री सी. के. रामन् नाम्बियार आसीत्।

संस्कृत प्रभा—भारती प्रस्थानस्यानुसन्धानपत्रिका त्रैमासिकी *संस्कृत-प्रभा* अस्याः प्रकाशनं 1960 वर्षे भारती प्रतिष्ठान् 34 आनन्दपुरी मेरठतः आचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमहोदयस्य सम्पादकत्वे जातम्। पत्रिकायाः प्रकाशनं प्रथमे वर्षे एव स्थगितम्।

गैर्वाणी—संस्कृतभाषाप्रचारिणीसभाचित्तुरतः 1962 वर्षे *गैर्वाणी* त्रैमासिक-पत्रिकायाः प्रकाशनं प्रारब्धम्। अस्याः सम्पादकः एम. वरदराजनपन्तुलूमहोदयः आसीत्। अत्र सभाविवरण-सुभाषित-आंध्रसंस्कृत-परीक्षासूचना-भाषणादि प्राकश्यन्ते स्म। सम्प्रति एषा पत्रिका क. वे. रामकृष्णामाचार्यस्य सम्पादकत्वे प्रकाशिता भवति।

सागरिका—1962 तमवर्षतः सागरिका समिति सागरविश्वविद्यालय सागर म. प्र. तः सागरिका नाम्नी त्रैमासिकसंस्कृतशोधपत्रिका प्रारब्धा। प्रतिवर्षस्य जुलाई-अक्टूबर-जनवरी-अप्रैलमासेषु प्रकाश्यते एषा पत्रिका। सम्प्रति प्रकाशितासु सर्वासु शोधपत्रिकासु सागरिका स्ववैदुष्यपूर्ण-तर्कसंगत प्रौढ़ लेखप्रकाशनार्थं संस्कृतमनीषाणां जीवनचरितार्थ नवीनसाहित्य प्रकाशनार्थञ्च स्मर्यते। अस्या विशेषाङ्काः अतीव रोचकाः गवेषणात्मकाश्च भवन्ति। विशेषाङ्केषु भारतीयसंस्कृति-विशेषाङ्क-विश्वसंस्कृतसम्मेलन विशेषाङ्क-कालिदास-ज्योतिष-नाट्यवेद-प्राचीन भारतीयसमाजदर्शन-मनुस्मृति विशेषाङ्काः प्रमुखाः सन्ति। सम्पादका अस्याः पत्रिकायाः रामजीउपाध्यायराधावल्लभत्रिपाठिमहोदयाः सन्ति। पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं त्रिंशद्रुप्यकाणि वर्तत्ते। संस्कृतशोधच्छात्राणां कृते एषा पत्रिका सर्वथा पठनीया सङ्ग्रहनीया च।

विश्वसंस्कृतम्—1965 वर्षे विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थानम् साधु-आश्रमहोशियारपुरम्-146021 पंजाबतः *विश्वसंस्कृतम्* त्रैमासिकशोधपत्रिका प्रकाश्यते। अस्या संस्थापकसम्पादकाः श्रीमन्तः विश्वबंधु महोदयाः आसन्। सम्प्रति एषा प्रो. एस. भास्करन् नायरमहोदयास्य प्रवंधसम्पादकत्ले क. र. डा. श्यामदेवपाराशास्यच सम्पादकत्वे प्रकाशतामेति। पत्रिकेयं स्वभाषागाम्भीर्येण परिष्कृतप्रौढ़शोधनिबन्धेन मौलिकरचना प्रकाशनेन प्रसिद्धा वर्तते। अत्र विशेषाङ्काः सविशेषं स्थानं भजत। एषा प्रतिवर्षं चैत्र-आषाढ़-आश्विन्-पौषमाषेषु प्रकाश्यते। पत्रिकायाः वार्षिक शुल्कं चत्वारिंशत् रुप्यकाणि वर्तन्ते।

संस्कृत सम्मेलनम्—विहारराज्यसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य त्रैमासिकं मुखपत्रं—'संस्कृतसम्मेलनम्'। एषा पत्रिका श्रीरामनिरंजनमुरारका-संस्कृत महाविद्यालय-चौकपटनानगरात् 1764 वर्षतः प्रकाश्यते। अत्र विविध विषयसम्वद्धाशोधलेखाः कविता—संस्कृतवृत्ताश्च प्रकाश्यन्ते। सम्प्रति अस्याः प्रकाशनं श्रीचन्द्रदीपशुक्ल-महोदयानां सम्पादकत्वे जायते। अस्या अनेकेविशेषाङ्काः यदा-कदा पकाशिताः।

संगमनी—प्रयागस्थ संस्कृतसाहित्यपरिषदः प्रकाशनं वर्तते संगमनी

त्रैमासिकशोधपत्रिका। अस्याः प्रकाशनं 1964 वर्षतः दारागंज प्रयागतः निरन्तरं जायते। एषा संस्कृतवाङ्मयस्य संस्कृतभाषायाः प्रचाराय प्रसाराय गवेषणापूर्णलेखानां परिचर्यानाम् अप्रकाशितानां पाण्डुलिपिनां प्रकाशनं करोति। आचार्य-महामण्डलेश्वर-श्री महेशानन्दगिरिमहोदयानां संरक्षकत्वे डॉ. प्रभातशास्त्रिणः प्रधानसम्पादकत्वे संगमनी संस्कृतस्य निःस्वार्थसेवायां रता वर्तते। अत्र साहित्ये-गतानुसंधानलेखा सविशेषेण पठनीया वर्तते। अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं पञ्चविंशतिरुप्यकाणि सन्ति।

संविद—भारतीयविद्याभवनस्य संस्कृतत्रैमासिकी पत्रिका 'संविद' 1964 वर्षतः कुलपतिमुंशी मार्गः मुम्बईतः प्रकाश्यते। अस्याः पत्रिकायाः सम्पादकाः श्रीमन्तः जयन्तकृष्ण हरिकृष्णदवेमहोदयाः च सह सम्पादकौ भाई शंकरपुराहितसुरेश उपाध्यायौ च। सुचित्रेण सुन्दरेण लेखलिपिभिः सज्जितायामस्यां पत्रिकायां प्रार्थना-सम्पादकीयम्—लेखा—सुभाषित-लघु रूपक-संस्कृत-समाचारपाठकानां प्रतिक्रिया च प्रकाश्यन्ते। अस्यां पठनसामग्रयः समीचीना पठनीया मनोरञ्जनीया च भवन्ति। अस्याः वार्षिकं शुल्कं षष्ठिरुप्यकाणि वर्तन्ते। विद्याभवनस्य संरक्षणे एषा पत्रिका उत्तरोत्तरं वर्धमानास्ति।

गुञ्जारवः—संस्कृतत्रैमासिकपत्रिका *गुञ्जारवः* 1966 वर्षतः गीतायनम् सर्व्हे नं. 39/1/11-अ प्लाट नं. 7 नरहरिनगरसमीपे, गुलमोहर पथः अहमदनगरतः प्रकाश्यते। अस्याः सम्पादकः डा. देवीप्रसादखखंडीकरमहोदयः वर्तते। पत्रिकैषा अहमदनगरस्थया सनातनधर्मसभया पुरस्कृता वर्तते। संस्कृत-संस्कृति विषयमधिकृत्य अस्यां लेखा-नूतन कविता पद्य—समाचार-परितोषपत्राणि च प्रकाश्यते। अस्या विशेषाङ्केषु ज्ञानेश्वर-रामदास-रौप्यमहोत्सवीयाः प्रमुखा वर्तन्ते। अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं पञ्चाशत् रुप्यकाणि वर्तते।

हितकारिणी—त्रैमासिक पत्रिकायाः प्रकाशनं 1964 वर्षे जबलपुरम म. प्र. जातमासीत्।

ऋतम्भरम्—1964 वर्षे अहमदाबादतः *ऋतम्भरम्* त्रैमासिक पत्रिका प्रकाशिता।

मधुमती—1964 तमवर्षे अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं राजस्थान साहित्य अकादमी-उदयपुरतः जातम्। पत्रिकायाः सम्पादकः श्रीगणेशरामशर्मा महोदयः आसीत्। अस्याः पत्रिकायाः केवलम् एकाङ्क एव प्रकाशितः।

कामेश्वरसिंह संस्कृतविद्यालय—त्रैमासिकीपत्रिकायाः प्रकाशनं 1964 वर्षतः दरभंगानगरतः जातम्।

अमृतलता—अस्याःपत्रिकायाः प्रकाशनं त्रैमासिक रूपेण पारडी गुजराततः 1964 वर्षे जातम्। केचन् पत्रिकामिमां मासिकपत्रिकारूपेण स्वीकुर्वन्ति।[12]

संस्कृतस्रोतस्विनी—अस्याः प्रकाशनं 1964 वर्षे आगरातः जातम्।

संस्कृतसुधा—श्री उमेशशास्त्रिनः सम्पादकत्वे अस्याः त्रैमासिकपत्रिकायाः प्रकाशनं 1964 वर्षे जयपुरतः जातम्। अस्याः प्रकाशनस्थलं डी. 282 मीरामार्गः बनीपार्क जयपुरमासीत्। श्रीयोधराजसारस्वत अस्या प्रबन्ध सम्पादक आसीत्। अस्याः पत्रिकाया मुख्यमुद्देश्यमासीत् विचारात्मकानां गवेषणात्माकानां भारतीयसंस्कृतिविषयानां निबंधानां प्रकाशनम्। वर्षत्रये अस्या अष्टाङ्का एव प्रकाशिताः।

सनातन धर्मशास्त्रम्—कलकतातः प्रकाशिता इयं पत्रिका, धार्मिक पत्रिका रूपेण स्वीक्रियते। अस्याः प्रकाशनं 1964 वर्षे जातम्।

मालविका—भोपाल मध्यप्रदेशतः *मालविका* त्रैमासिकपत्रिकायाः प्रकाशनं 1964 वर्षे जातम्

पाटलश्री—पाटलिपुत्रतः प्रकाशिता *पाटलश्री* एका त्रैमासिकशोधपत्रिका आसीत्। यस्याः प्रकाशनं 1960 वर्षे जातम्। अस्याः प्रकाशन पूर्वराज्यपाल श्री अनन्तशयनअयङ्गरमहोदयस्य प्रयासेन प्रारब्धम्।

स्वर-मङ्गला— रामस्थानसाहित्यसंगमस्य त्रैमासिकशोधपत्रिका-*स्वरमंगलायाः* प्रकाशनं उदयपुरनगरात् 1975तमवर्षे प्रारब्धम्। प्रतिवर्षे अङ्कचतुष्टयेषु प्रकाश्यमाना एषा सम्प्रति राजस्थानसंस्कृतअकादमी वीरेश्वर भवनम् —गणगौरी बाजार-जयपुरतः प्रकाश्यते। इयं पत्रिका नवलेखकानां गद्य-पद्य लेखपराणां विदुषां विविधभावभरितानां शोधात्मकलेखानां। नव्यकाव्यरचनानाञ्च निरन्तरं प्रकाश्य संस्कृत-संस्कृति सौरभ्य प्रसारणे संलग्ना वर्तत्ते। अत्र प्रकाशितासु विशेषाङ्काः अत्युच्चगवेषणात्मकनिबंधयुताः सन्ति तेषु-राधाकृष्णन्-नेहरू-भट्मथुरानाथ-शास्त्रि-राजेन्द्रप्रसाद- पं. गिरधर शर्मा चतुर्वेदि—म. म. गोपीनाथकविराज गुलेरी-बालाङ्काः वेद-व्याकरणदर्शन धर्मशास्त्रादि अङ्काः स्वशोधलेखैः सुसज्जिताः सन्ति। अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं चत्वारिंशत् रुप्यकाणि सन्ति।

परमार्थसुधा—संस्कृतभाषायाः सेवायां तत्परं वाराणसीस्थ सार्वभौमसंस्कृत प्रचारसंस्थानतः श्रीसत्यनारायणशर्ममहोदमानां सम्पादकत्वे श्रीवासुदेवशास्त्रि श्रीविद्याधरद्विवेदिमहोदययोः उपसम्पादकत्वे *परमार्थसुधा* त्रैमासिकपत्रिका प्रकाश्यते स्म। अस्याः प्रकाशनं 1976 वर्षतः D-38/110 हौजकटोरावाराणसी

संस्थानतः एव प्रकाशतामेति। अस्यां विमर्शात्यका अनुसन्धानात्मकाश्च शास्त्रीया अप्रकाशितपूर्वा उच्चस्तरीयाः मौलिकलेखाः काव्यनाटक-चरित्रवर्णन व्यङ्गसम्बन्द्धाः नव्याः कृतयः प्रकाश्यन्ते स्म।

अजस्रा—*अजस्रा* नाम्नी त्रैमासिकी पत्रिका अखिलभारतीयसंस्कृत परिषदलखनऊतः 1977 वर्षे प्रारब्धा। अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं महात्मागांधी मार्ग हजरतगंजः लखनऊ उत्तरप्रदेशमस्ति। पत्रिकायाः सम्पादक श्री अशोककुमार-कालियास्ति। संस्कृतसम्पदासंरक्षणं विभिन्न पद्धतिजुषां रचनां संवर्द्धनम् प्रातिभनूतनकृतीनां संसर्जनञ्च अस्या उद्देश्यं। अत्र कथा-लेख-कविता-नाटक-शोधप्रधान-निबंधाश्च प्रकाश्यन्ते। अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं त्रिंशत् रुप्यकाणि एकप्रतेश्चाष्ट रुप्यकाणि सन्ति।

अर्वाचीन-संस्कृतम्—डॉ. रमाकान्तशुक्लमहोदयानां सम्पादकत्वे देववाणी-परिषद्-आर. 6, वाणीविहारदिल्लीतः *अर्वाचीन-संस्कृतम्* नाम्नी त्रैमासिकी अर्वाचीना-पत्रिका प्रकाशमाना विद्यते। 1979 वर्षतः प्रकाशमानायामस्यां पत्रिकायां शोधात्मकनिबंधाः कविताः लघुनाटकानि संस्कृतसमाचारैश्च सह अर्वाचीनसंस्कृत-साहित्यानां विपुलं प्रकाशनं भवति। अस्याः मुख्यमुद्देश्यमपि अर्वाचीनानां साहित्यानां प्रकाशनम्। नूतनानां रचनानां च सञ्जीकरणम्।[13] अद्यत्वे सम्पूर्णे विश्वे प्रवर्तमानायाः कारगिलचर्चायाः विषये कारगिल-विशेषाङ्कः पत्रिका स्वनामसार्थकी कुर्वती अस्ति। अत्र कारगिलविषये लिखिताः रचनाः विशेषेण हृदिगम्याः सन्ति। अनेके विशेषांकः पत्रिकाया अर्वाचीनसाहित्यानामाकरः प्रतिभाति। अस्याः वार्षिकं शुल्कं चत्वारिंशत् रुप्यकाणि सन्ति।

संस्कृत-सञ्जीवनम्—बिहारसंस्कृतसञ्जीवनसमाजः 211 पाटलिपुत्र कॉलोनी पटनातः 1982 वर्षतः प्रकाश्यते। *संस्कृतसञ्जीवनम्* त्रैमासिक पत्रिका। अस्याः पत्रिकायाः प्रधानसम्पादिका श्रीमती मिथलेशकुमारीमिश्रा महोदया सम्पादके हरिप्रपन्नद्विवेदीविनाओझामहोदये। अत्र सम्पादकीयम् विविधनिबंधाः कविताश्च प्रकाश्यन्ते। अनेके विशेषाङ्काः प्रकाशिताः वर्षान्ते एकः विशेषाङ्क अवश्यमेव प्रकाश्यते। पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं पञ्चाशत् रुप्यकाणि सन्ति।

व्रजगन्धा—व्रजमण्डलस्यैकमात्रं संस्कृतत्रैमासिकपत्रिका *व्रजगन्धा* 1985 वर्षतः रामाश्रमकृष्णपुरी-मथुरा-उत्तरप्रदेशतः निरन्तरं प्रकाश्यते। अस्याः पत्रिकायाः सम्पादकः डा. वासुदेवकृष्णचतुर्वेदिमहोदयः वर्तते। 'वन्दे व्रजवसुन्धराम्' इति

आदर्शोक्तिं वहत्ती एषा पत्रिका ब्रजक्षेत्रस्य प्रतिनिधित्व विदधति। गोलोकवासी पुण्यश्लोकानां प. श्री श्रीवरशास्त्रिणां स्मृतौ प्रकाशितायामस्यां पत्रिकायां लेख-कविता-हास्यपद्य-शोधनिबंधा-प्रकाश्यन्ते। पाठकानां पत्राणि पुस्तकानां समीक्षाऽपि प्रकाशिता भवति। पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं पञ्चाशत् रुप्यकानि सन्ति।

लोकसंस्कृतम्—संस्कृतकार्यालयः श्रीअरविन्दाश्रमः पाण्डिचेरीतः *लोकसंस्कृतम्* त्रैमासिकपत्रिकायाः प्रकाशनं 1985 वर्षे प्रारब्धम्। अस्याः पत्रिकायाः वर्तमानसम्पादिका श्रीमती उषादेसाईमहोदयास्ति। सम्पादकमण्डल्यां चिन्मयीमाहेश्वरी-नरेन्द्रश्च वर्तते। अत्र बालरचना-कथा-कविता- विविधलेख-स्तम्भेषु नवीनरचनाः प्रकाश्यन्ते। शोधविषयकानां निबंधानां कृते एषा लोकप्रियास्ति। पत्रिकाया अष्टचत्वारिंशत् अङ्काः प्रकाशिताः। सम्प्रति संयुक्ताङ्करूपेण वर्षे वारद्वयं प्रकाशितं भवति फब्रुअरी मासे अगस्तमासे च। पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं विंशतिरुप्यकाणि सन्ति।

दूर्वा—*दूर्वा* त्रैमासिकी पत्रिका मध्यप्रदेशसंस्कृतअकादमी- सिविललाईन-भोपाल, मध्यप्रदेशतः 1986 वर्षतः प्रकाश्यते। डा. राधावल्लभ त्रिपाठिमहोदयानां सम्पादकत्वे प्रकाशितायाम् अस्यां पत्रिकायां गवेषणात्मक-निबंधाः नूतनकाव्यसर्जनपद्यानि, नाटकानि-कथाः-चिन्तनानि-समीक्षाः प्रकाश्यते। पत्रिकायाः अनेके विशेषाङ्काः अस्याः विशेषं प्रकटयति तेषु-पाटलसुरभि-विश्वकविता-संस्कृतकुम्भकलि-बालसाहित्य स्वर्णिमस्वतंत्रता- कारगिलविजय-विशेषाङ्काः प्रमुखाः सन्ति। पत्रिका इयं नूतनसाजसज्जया संवलिता सुन्दरलिपिभिः रम्या नयनाभिरामा प्रतिभाति। पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं चत्वारिशंत् रुप्यकाणि विंशति रुप्यकानि डाकव्ययार्थञ्च स्वीक्रियन्ते। पत्रिकायाः केचन् प्राक्तनाङ्का स्वमधुरमनोहर-सरसपद्यप्रकाशनैः विशिष्टतां भजते।

विश्वभाषा—विश्वसंस्कृतप्रतिष्ठानस्य मुखपत्रम् *विश्वभाषा* अन्तर्राष्ट्रीय त्रैमासिकसंस्कृतपत्रिका वर्तते। या 1986 वर्षतः काशीराज श्रीविभूतिनारायणसिंहशर्मदेवस्याध्यक्षे पं. गुलामदस्तगीर अब्बास अलिविराजदारमहोदयस्य प्रधानसम्पादकत्वे निरन्तरं प्रकाश्यते। अस्यां विभिन्न विषयकानां निबंधै सह स्थायिस्तम्भे बालजगत्-युवमंच-रसवतीत-अक्षरबंध-ग्रन्थसमीक्षा-ज्ञानशिविर-योगासन-प्रतिष्ठानवार्ता-संस्कृतवार्तादिशीर्षकेषु लेखाः समाचाराश्च प्रकाश्यन्ते। पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं त्रिंशत् रुप्यकाणि सन्ति।

पत्रिकायाः प्रकाशनं विश्वसंस्कृतप्रतिष्ठानं-रामनगरदुर्गम् वाराणसीतः जायते। बुद्धपूर्णिमा-स्वातंत्र्यदिवसः दीपावलिगणतन्त्रदिवसश्च प्रकाशनदिनाङ्कः वर्तते पत्रिकायाः अस्याः। निरन्तरमेषा पत्रिका संस्कृतसंस्कृति-संरक्षणे तत्परा वर्तते। उज्जयिनीसिंहस्थमहापर्वणि आयोजितस्य विश्वसंस्कृतसम्मेलनस्यवसरे मध्यप्रदेशाङ्क विशेषाङ्कः प्रकाशितः।[14]

अनादिवाक्—संस्कृतसेवासंस्थानस्य त्रैमासिकं मुखपत्रम् *अनादिवाक्*। अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं 1988 वर्षे आ. रामदयालु महोदयानां सम्पादकत्वे प्रारब्धम्। प्रकाशनस्थलं 59/8 मध्यमार्गः तुगलकाबाद विस्तारः नवदिल्ली वर्तते। संस्कृतभाषाभावयोः प्रचाराय प्रसाराय चेयं पत्रिका प्रारब्धा। द्वितीय वर्ष एव एषा संयुक्ताङ्करूपेण प्रकाश्यता प्रायः अस्तंगता सम्प्रति।

संस्कृतमञ्जरी—दिल्लीसंस्कृतअकादम्याः सचिव श्रीकृष्णसेमवालमहोदयानां सम्पादकत्वे *संस्कृतमञ्जरी* त्रैमासिकशोधपत्रिकायाः प्रकाशनं 1995 वर्षतः जायते। सम्प्रति एषा पत्रिका दिल्लीसंस्कृत-अकादम्याः नवकार्यालयात् पूर्व आर्यमहिलाविद्यालय प्लाट नं. 5 झण्डेवालान करौलबाग दिल्लीतः प्रकाश्यते।

संस्कृतसेवातत्परसेमवालमहोदयस्य सम्पादकत्वे नूनमेषा पत्रिका उत्तरोत्तरं प्रगतिपथमनुधावति। अस्यां पत्रिकायां विविधशोधनिबन्धाः कथा-पद्यानि अकादमीकार्यक्रमाणां विस्तृतं विवरणानि संस्कृतजगत् वार्ताऽपि सुविस्तृतं प्रकाश्यते। अत्र भारतस्य प्रसिद्धविदुषां सर्जनधर्मिसाधकानां नवोदितप्रतिभानां मानवसंवेदनानां सशक्तलेखनीनां संयुक्ता संस्कृतिः दृश्यते। अस्याः विशेषाङ्काः,सर्वैव पठनीया संग्रहनीया च वर्तन्ते तासु ज्ञानविज्ञानविशेषाङ्कः, शासनप्रवंधनपद्धतिविशेपांङ्कः—संस्कृतशिक्षण-व्यवस्थाङ्कश्च अस्याः पत्रिकायाः प्रौढ़पाण्डित्यं प्रकटीकरोति। अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकमूल्यं शुल्कं वा द्वात्रिंशत् रुप्यकाणि वर्तन्ते। सुन्दरेण कर्गजेन सुलेखेन सुरम्या इयं पत्रिका नूनं धारणीया पठनीया चास्ति।

अमृतवाणी—मानवसेवासंस्थानस्य त्रैमासिकीसंस्कृतपत्रिका *अमृतवाणी* 1996 वर्षतः रमेशचन्द्रशाहामहोदयस्य प्रधानसम्पादकत्वे डा. कुमारचन्द्रमिश्रमहोदयस्य च सम्पादकत्वे वालेश्वरम् ओड़िसातः प्रकाश्यते। अस्याः पत्रिकायाः मुख्यं लक्ष्यं संस्कृतस्य लौकिकरूपं जनानां समक्षे स्थापनीयम्। आधुनिकपत्रिकाप्रकाशनप्रणालीमनुसरन्ती एषा विविधसाजसज्जिताधुनिकी

पत्रिकाइव प्रतिभाति। अत्र विविधविपयकाः समाचाराः राजनीतिका सांस्कृतिकाश्च वार्ताः कथा पद्यानि सुन्दरचित्रैः सह चित्रितानि प्रकाशितानि च। अत्राभिनेताभिनेतृणां च चित्राणि प्रकाशितानि। पत्रिकायाः वार्पिकं शुल्कं चत्वारिंशत् रुप्यकाणि वर्तन्ते।

स्वातंत्र्योत्तर भारते शोधपत्रिकासु सर्वप्राचीना सर्वजनप्रिया च सारस्वती-सुषमा 1942 वर्षतः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयतः प्रकाश्यते यस्यां प्रौढ़विद्वत्पूर्णशोधनिबन्धाः विविधविषयसंवलिता प्रकाशिताः वर्तन्ते। अस्या विशेषाङ्केषु द्वादशविशेषाङ्क विभिन्नानां शास्त्राणां सारग्राहकाः सन्ति। प्रकाशितासु पत्रिकासु काश्चन् एव त्रैमासिकपत्रिका शोधपत्रिका वक्तुं शकयन्ते यासु शोधप्रधाननिबन्धा प्रकाश्यन्ते तासु अन्यतमा सागरिका, विश्वसंस्कृतम्, स्वरमंगला, लोकसंस्कृतम्, अर्वाचीन संस्कृतम्, दूर्वा, संस्कृतमञ्जरीति।

अन्या अपि त्रैमासिकपत्रिका सन्ति तासु राउलकेलातः उत्कलोदयः, भद्रकतः जनभारती, लखनऊतः प्रभातम्, पुरीतः दिग्दर्शिनी, इलाहाबादतः मनीषासूत्रम्, दरभंगातः विश्वमनीषा, (कामेश्वरसिंहदरभंगा विश्वविद्यालयस्यशोधत्रैमासिकी) दिल्लीतः 'श्रेयः', मुजफ्फरपुरतः परमार्थसुधेति। एतासां विस्तृतं विवरणमप्राप्तमेव।

चातुर्मासिक-पत्रिका

सारस्वतम्—राष्ट्रपतिसम्मानितानां श्रीचन्द्रदीपशुक्लमहोदयानां प्रधान-सम्पादकत्वे 'सारस्वतम्' नाम्नी चातुर्मासिकी पत्रिका प्रकाश्यते। अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं वाहरी वेगमपुर-पटनासिटी-पटना विहारमस्ति। पत्रिकायाः प्रकाशनं 1997 वर्षतः जातम्। अत्र विविधविषयका लेखाः पद्यानि-समाचाराः अथ चान्ते सम्पादकीयं प्रकाश्यते। पत्रिकायाः वर्षद्वयस्य अङ्कत्रयं भारतीयास्वाधीनता-स्वर्णजयन्तीवर्षे प्रकाशितम्। तमसो मा ज्योतिर्गमय इति शीर्षकमादधाना एतेन श्लोकेन संवलिता पत्रिकेयं। एकछत्रं चातुर्मासिकं गौरवं विदधति—

देवेन्द्रवाक् प्रसरताज्जगतीह नित्यम्।
लोकाः बुधाः सुकृतिनः सुयशोलभन्ताम्।।
सारस्वतं विजयताम् विबुध प्रयासैः।
सद्भावना भारतमस्तु सदा हि लोके।।

इतः पूर्वं 1906 वर्षे केरलग्रन्थमालानाम्नी चतुर्मासिकपत्रिका कालीकूटतः तथा 1930 वर्षे प्रकाशिते श्रीचित्रा त्रावणकोरतः प्राप्येते।

षाण्मासिकम्—याः का अपि षाण्मासिकपत्रिका प्रारब्धा वाः सर्वाः स्वतंत्रभारत एव।

संस्कृतप्रतिभा—साहित्यअकादमी-रवीन्द्रभवनम् नईदिल्लीतः *संस्कृत-प्रतिभा* नाम्नी षाण्मासिकशोधपत्रिका 1959 वर्षतः प्रारब्धा। पत्रिकायाः आद्यसम्पादकः डा. वी. राघवन् महोदयः आसीत्। विशुद्ध संस्कृतार्वाचीनप्रकाशनयुतायामस्यां प्रथमभागे सम्पादकीयम्, द्वितीयभागे अर्वाचीनखण्डकाव्यानि तृतीयभागे गद्यप्रबन्धाः, चतुर्थेभागे रूपकानि पञ्चमेभागे चानुवादाः प्रकाश्यन्ते। अन्तिमे पृष्ठे लेखकानां परिचयः मिलति। पत्रिकायाः सम्पादकाः मूर्धन्याः विद्वांसः भवन्ति। प्राक्तनाङ्केषु तदानीन्तनसम्पादकानां मौलिकाऽनुसन्धानप्रतिभायुता निबंधाः प्रकाशिताः सन्ति। सम्प्रति एषाऽपि पत्रिका अक्रमा जाता।

मागधम्—1967वर्षे बिहारराज्यस्य आराप्रदेशात् *मागधम्* नाम्नी पत्रिका प्रारब्धा। अस्याः पत्रिकायाः सम्पादकाः श्रीनेमीचन्द्रशास्त्रिमहोदया आसन्। अस्या प्रत्यङ्कः उदय इति नाम्ना सम्बोधितोऽस्ति। पत्रिकायां अर्वाचीन साहित्यकाराणां कवीनां च लेखाः पद्यानि प्रकाशितानि। अस्या पत्रिकायाः प्रत्यङ्कः शोधप्रबंधायते। पत्रिकैषा आगरानगरस्थ हरप्रसाददासजैन महाविद्यालयस्य संस्कृतप्राकृतविभागस्य तत्त्वावधाने प्रकाशितास्ति।

अध्ययनमाला—श्री लालबहादुरशास्त्रीविद्यापीठस्यानुसंधानप्रकाशनमासीत् षाण्मासिकी *अध्ययनमाला* पत्रिका। यस्यां विद्यापीठेऽध्यापनरतानां विदुषामध्ययनरतानाञ्च छात्राणां शोधविषयकनिबंधप्रकाशनेन सहैव भारतस्य विभिन्नभागेषु वर्तमानानामनुसन्धान विद्यापारंगतानां शोधकर्मरतानाञ्च निबंधाः प्रकाश्यन्ते। प्रथमं कुसुमञ्च अध्ययनमाला नाम्ना एव प्रकाशिताभूत। ततः परं स्व. म.म. श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिस्मृतिग्रन्थः, जीवनपरिमल-भारतभूषण-राघवान्हिक-रसमीमांसेति ग्रन्थरूपेण श्रीमहावीरचरितामृत ग्रन्थरूपेण प्रकाशिताः। अस्यैव प्रकाशनस्य षष्ठ सप्तकुसुमयोः विशेषाङ्करूपेण अन्वेषणा नाम्ना प्रकाशिताः। पत्रिकायाः सम्पादकाः विद्यापीठस्य प्राचार्या भवन्ति। अस्याः प्रकाशनं 1972 वर्षतः जातमासीत्। सम्प्रति प्रकाशनमस्याः स्थगितम्।

संस्कृत-विमर्शः—राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम् देहल्याः षाण्मासिकी शोधपत्रिका वर्तते।अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं 1973 तमवर्षतः जातम्।अत्र विशुद्धशोधप्रधान-गवेषणात्मकाः लेखाः प्रकाश्यन्ते। यस्यां परम्परागत पाण्डित्य शैल्यां व्याकरणं दर्शन-मीमांसा-साहित्य-वेद-ज्योतिष-धर्मशास्त्र-विषयका अनुसन्धानात्मकाः लेखाः

प्रकाशिताः वर्तन्ते। अस्याः मुख्यसम्पादकाः संस्थानस्य मान्याः निदेशकाः भवन्ति। 1997 तमवर्षे बेंगलूरनगरे समायोजिते दशमविश्वसंस्कृतसम्मेलनस्य अवसरे। श्री कमलाकान्तमिश्रमहोदयानां प्रधानसम्पादकत्वे पत्रिकायाः विशिष्टाङ्कः प्रकाशितः। इतः पूर्वमप्यनेके विशेषाङ्काः पत्रिकायाः प्रौढ़पाण्डित्यं प्रकटयति। सम्प्रति एषा संयुक्ताङ्करूपेण संस्थानात् नवभवनात् 56-57 इन्स्टीट्यूशनल एरिया जनकपुरी नवदिल्लीतः प्रकाशमानस्ति पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं पञ्चाशत् रुप्यकाणि सन्ति।

भास्वती–काशीविद्यापीठस्य संस्कृतविभागात् *भास्वती* नाम्नी शोधपत्रिकायाः प्रकाशनं 1976 तमवर्षे जातम्। अस्याः सम्पादकः श्री अमरनाथपाण्डेयमहोदयः आसीत्। अत्र विद्यापीठछात्रानां अध्यायकानाञ्च गवेषणात्मका शोधनिबंधा प्रकाश्यन्ते स्म। पत्रिकेयं 1982 पर्यन्तं प्रकाशिताऽभूत।

संस्कृत-वीणा–1986 वर्षतः *संस्कृत-वीणा* षाण्मासिकपत्रिकायाः प्रकाशनं कुरुक्षेत्रतः भवति स्म। पत्रिकायाः सम्पादकः डा. चित्तरंजनदयाल कौशलः। पत्रिकेयं 73/4 आचारवीथी कुरुक्षेत्रं हरियाणाप्रदेशात् प्रकाश्यते स्म। लध्वांकारयुता-पृष्ठ चतुष्टययुता पत्रिका नैव सततं प्राप्यते।

परिशीलनम्–उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानस्य षाण्मासिकक्यनुसंधानप्रधान पत्रिकेंयं वर्तते। पत्रिकैषा 'संस्कृतभवनम्' नयाहैदरावाद लखनऊ उत्तर-प्रदेशतः संस्थानकार्यालयात् प्रकाशतामेति। 1990 वर्षतः पद्मभूषण बलदेव उपाध्यायमहोदयानां प्रथमसम्पादकत्वे प्रारब्धा यस्यां अनुसन्धानात्मिकाः श्रेष्ठा अप्रकाशिताः लेखाः प्रकाश्यन्ते। शोधच्छात्राणां कृते नूनमेषा पत्रिका सङ्ग्रहणीया पठनीया च। अस्या वार्षिकं शुल्कं विंशतिरुप्यकाणि एव वर्तन्ते।

आरण्यकम्–संस्कृतप्रचारपरिषदः षाण्मासिकशोधपत्रिका *आरण्यकम्* आरातः डॉ. गोपवन्धु मिश्रमहोदयानां सम्पादकत्वे प्रकाश्यते। 1992 वर्षतः प्रकाशितायाः अस्याः प्रकाशन सङ्केतः मारुतिमन्दिरम्-प्रकाशपुरी-आरा-विहार अस्ति। अस्यां पत्रिकायां विमर्शात्मका अनुसन्धानात्मकाश्च शास्त्रीया अप्रकाशितपूर्वा मौलिकनिबन्धाः प्रकाश्यन्ते। काव्य-नाटक-चरित्रवर्णन-हास्य-व्यङ्ग्यसम्वद्धाः नव्याः रचनाश्च पत्रिकायां स्थानं प्राप्नोति। पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं त्रिंशत् रुप्यकाणि सन्ति। प्रत्यङ्कस्य च पञ्चदशरुप्यकाणि।

छन्दस्वती–"जीयात्सा ध्वनिभावरीतिमहिता छन्दस्वती भारती" इत्युद्घोषेण

षाण्मासिकी-पद्यपत्रिका *छन्दस्वती* 1997 वर्षतः प्रारब्धा। पत्रिकायाः प्रकाशनं छन्दस्वतीप्रकाशनं 188, कल्याणवीथी, मेलुकोटे कर्नाटकम् 571 431 वर्तते। अस्याः सम्पादकः विद्वान् उमाकान्तभट्टः सह-सम्पादकश्च विद्वान् भा. वं. रामप्रियः। अत्र सम्पादकस्यात्मनिवेदनासौ पद्ये एव वर्तते। ततश्च पत्रिकायां काव्यपादः शास्त्रपादः विमर्शपादः प्रकीर्णपादश्च स्तम्भेषु पद्यानि प्रकाशितानि भवन्ति। पद्यपूरणी समस्यार्तिः अत्र रमणीयानि मनोहरणानि सुन्दरपद्यानि प्रकाशितानि। अत्र पाठका अपि स्वमन्तव्यं पद्ये एवं प्रेषयन्ति। पत्रिकायाः वार्षिकं शुल्कं चत्वारिशंत् रुप्यकाणि प्रतयङ्कस्य च विंशति रुप्यकाणि वर्तन्ते।

प्रख्या—सागरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्य षाण्मासिकी शोधपत्रिका वर्तते प्रख्या। अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं 1992 तमवर्षे प्रारब्धम्। त्रयः एव अङ्काः प्रकाशिता। सम्प्रति संस्कृतविभागाध्यक्षस्य डा. राधावल्लभत्रिपाठिनः सम्पादकत्वे प्रकाशमानाऽस्ति। पत्रिकायाः अङ्कः शोधायते।

शोधप्रभा—श्रीलालवहादुरशास्त्रिसंस्कृतविद्यापीठस्य वर्तते शोधपत्रिका 'शोधप्रभा' पूर्वं एषा निरन्तरं प्रकाशिता भवति स्म। अत्र शोधपूर्णगवेषणात्मकताः लेखा पद्यानि भाषणानि प्रकाश्यन्ते। 1998 तमवर्षस्य 'राष्ट्रीयचेतना-विशेषाङ्क' कुलपति श्रीवाचस्पति उपाध्यायमहोदयानां सम्पादकत्वे प्रकाशितम्। एष विशेषाङ्क अप्रैल 1997 वर्षानन्तरं प्रायः प्रकाशितम्।

प्राच्य ज्योति—कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्य शोधपत्रिका *प्राच्य-ज्योति* अति प्राचीना वर्तते। अत्र शोधपूर्ण लेखानां गवेषणात्मक निवन्धानां सारांशः प्रकाश्यते स्म। प्रायः सम्मेलनादिषु पठित शोधपत्रस्य सारः अत्र मिलति। एषा पत्रिका शोध-छात्राणामतीव उपयोगयुता। अत्र भाषावैज्ञानिकं साहित्यविषयकं दर्शन-वेद-धर्मशास्त्रविषयकानां लेखानां संक्षिप्तं रूपं मिलति।

एवमेव विभिन्नविश्वविद्यालयस्य संस्कृत विभागतः षाण्मासिकी पत्रिका प्रकाश्यत एव तासु **विद्यापीठ पत्रिका** (प्रयाग) **इतिहास चयनिका ऋतम्** (लखनऊ), **पुराणम्** (वाराणसी) **प्राच्यभारती** (असम) **संस्कृत-मन्दाकिनी** (पुरी) **सुरभारती** (हैदरावाद) **भारतीयविद्या** (मुम्वई) प्रभृतयः पत्रिकाः स्वशोधलेखैः विदुषां मनांसि रञ्जयन्ति।

वार्षिकपत्रिका—प्रायः भारतस्य विभिन्नेभ्यः विश्वविद्यालयेभ्यः तत्रत्यः संस्कृतविभागेभ्यः एका वार्षिका पत्रिका प्रकाश्यते। इयं परम्परा प्राक्तना वर्तते। परम्परेयं न तथा जीवति अद्यत्वे, यतः प्रकाशतामेति स्म तदपि स्थगितमेव नूतन

प्रकाशनमत्र नैव प्राप्यते। अत्र काश्चित् प्राचीनप्रकाशितानां सूचना वर्तते तस्याः प्रवाहः शुष्कः जातः।

तरङ्गिनी—1958 वर्षे उस्मानियाविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्य वार्षिकी पत्रिकेयम्। अस्याः प्रकाशनं संस्कृतविभागाध्यक्षस्य डा. आर्येन्द्रशर्मणः प्रधानसम्पादकत्वे प्रारब्धम्। अत्र तत्रत्यानामेव छात्राणां प्राध्यापकानां वा लेखाः रचनाः प्रकाश्यन्ते स्म।

संस्कृतरङ्ग—डॉ. वी. राघवन् महोदयानां सम्पादकत्वे *संस्कृतरङ्गः* 1958 वर्षे प्रकाशिता। अत्र राघवन्महोदयानां नाटकानि लेखा प्रकाशिताः वर्तन्ते अन्येषां विदुषामपि लेखाः प्रकाश्यन्ते स्म।

ज्ञानवर्धिनी—लखनऊविश्वविद्यालयस्य ज्ञानवर्धिनीसभातः 1959 वर्षे डॉ. सत्यव्रतसिंहमहोदयानां सम्पादकत्वे पत्रिकेयं प्रारब्धा। अत्रापि विश्वविद्यालयीय छात्राणामेव रचनाः प्रकाशिता। पत्रिकाया एकाङ्क एव प्रकाशिता।

सुरभारती—1959 वर्षे काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीय संस्कृत- महाविद्यालयस्य मुखपत्रिकेयं हस्तलिखिता च। प्राचार्यविश्वनाथशास्त्री सम्पादक आसीत्। अत्र प्राचीनभारतीयविद्यासम्बद्धाः लघुनिबंधाः प्राध्यापकानां च प्रौढ़लेखाः वर्तन्ते। धनाभावे अस्याः प्रकाशनं हस्तलिखितरूपेण जातं तत्रापि पंचप्रतयः एव प्रकाश्यन्ते स्म।

मेधा—रायपुरस्थ राजकीयदूधाधारीसंस्कृतविद्यालयस्य वार्षिक पत्रिकेयम्। 1961 वर्षतः प्रकाशितायाः पत्रिकायाः सम्पादकः प्राचार्य भवति स्म। विद्यालयस्य प्राध्यापकानां शोधनिबंधाः प्रकाशिताः। अत्र प्रकाशिताः केचन् निबंधाः महन्महत्वं स्वीकुर्वन्ति।

सुरभारती—बटोदरसंस्कृतमहाविद्यालयस्य मुखपत्रिकेयम् *सुरभारती*। अस्याः प्रकाशनः बड़ौदातः 1962 वर्षे प्रारब्धम्। अत्र तत्रत्यानां छात्राणां प्राध्यापकानां च लेखाः प्राप्यन्ते। पत्रिकायाः प्रकाशनं बटोदरसंस्कृतम् महाविद्यालय, मांडवी वेंकटरोड, बड़ौदा, गुजरातः आसीत्।

'प्रतिभा' 'प्राची' च—संस्कृतविश्वविद्यालयवाराणस्या वार्षिकशोधपत्रिके *प्रतिभा प्राची* चेति। अत्र विश्वविद्यालयस्य शोधच्छात्राणां शोधलेखाः प्राध्यापकानां च गवेषणात्मक प्रौढ़ लेखाः प्रकाश्यन्ते स्म।

मनीषा—श्रीलालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्य वार्षिक पत्रिकायाः प्रकाशनं 1875 तमवर्षे जातम्। स्नातकोत्तरविभागस्यास्यां पत्रिकायां छात्राणां

लेखाः प्रकाशिताः सन्ति सहैव प्राध्यापकानामपि। विद्यापीठादेव 'ज्ञान-रश्मि' नाम्ना वार्षिकपत्रिका 1978 तमवर्षे प्रकाशिता।

वैजयन्ती–राजस्थानसंस्कृतसंविद् संस्थया 1976 तमवर्षे एका वार्षिकी पत्रिका प्रारब्धा **वैजयन्ती**। अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं यद्यपि शीघ्रमेव समाप्तम्। परमस्याः प्रत्यङ्कः विशेषाङ्करूपेण प्रकाशितः—प्रतिदर्शाङ्कः (1976) वेदाङ्कः (1977) इतिहासांक (1978) ज्योतिषांक (1979) आदयः।

मेधा–राजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य 'संस्कृतविभागात्' अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं 1973 वर्षे प्रारब्धम्। विभागीयप्राध्यापकानां वित्तीय साहाय्येन एषा प्रकाश्यते। यदा-कदा अर्थाभावे अद्वयं सहैव प्रकाशितम्।

ज्ञानाञ्जलि–राजस्थानीयसंस्कृतशिक्षणसंस्थासु अन्यतमः जयपुरस्थ दादूसंस्कृतमहाविद्यालयः, तस्यैव वार्षिकी पत्रिका वर्तते *ज्ञानाञ्जलिः* यस्याः प्रकाशनं 1983 वर्षे प्रारब्धम्। अस्याः सम्पादकौ श्रीबक्षीरामस्वामी श्रीराम देव साहूचास्ताम्। पत्रिकायां प्रतिभावतां छात्राणां विदुषां च व्याकरण साहित्यसंस्कृत-भाषाविषयकाः लेखाः प्रकाश्यन्ते। पत्रिकायाः प्रकाशनं वित्तसाहाय्येन भवति।

श्यामला–हिमाचलकलासंस्कृतिभाषा अकादम्याः वार्षिकपत्रिका *श्यामला* अस्याः पत्रिकायाः प्रकाशनं 1989 वर्षतः डॉ. वंशीरामशर्मनः प्रबन्धसम्पादकत्वे प्रारब्धम्। योग्यविदुषाम् अनुसन्धानपूर्णान् गम्भीरविषयान् सरलीकृत्य लेखाः लिखिताः वर्तन्ते। अत्र हिमाचलप्रदेशीयानां विदुषां छात्राणां च लेखाः अधिकाः भवन्ति।

जयन्ती–केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम् जयपुरस्य वार्षिकपत्रिकायाः *जयत्याः* प्रकाशनं 1989 वर्षे प्रारब्धम्। अत्र विद्यापीठापाच्छाणां विदुषां च लेखाः प्रकाशिताः अपि च, वाराणसी-दिल्लीस्थाविदुषामपि लेखाः प्रकाशिताः। व्याकरण-साहित्य-दर्शनविषयकाः लेखाः स्वगाम्भीर्यं प्रकटयति अत्र।

आदर्श–गुरुकुलकांगड़ीविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्य वार्षिक-पत्रिका *आदर्श*। अस्याः प्रकाशनं 1988 तमवर्षे हरिद्वारतः जातम्। अत्रापि विभागीयानां छात्राणां प्राध्यापकानां लेखाः प्रकाशितः।

लोकप्रज्ञा–लोकभाषाप्रचारसमितेः वार्षिकशोधप्रत्रिका *लोकप्रज्ञा*। अस्याः प्रकाशनं पुरीतः 1990 तमवर्षतः प्रारब्धम्। अत्र देशस्य विभिन्नविदूषां शोधलेखाः प्रकाश्यन्ते। पत्रिकायाः तृतीयोऽङ्का किञ्चित् विलम्वने श्रीवासुदेवशास्त्रीसम्माने प्रकाशितः।

विमर्श—लखनऊविश्वविद्यालयस्य संस्कृतप्राकृतभाषाविभागस्य शोधविमर्श गोष्ठ्याः वार्षिकपत्रिका *विमर्श* नाम्ना 1993 वर्षतः प्रकाश्यते। अस्याः प्रथमाङ्कत्रयं *विमर्श* नाम्नाप्रकाशिता चतुर्थाङ्कतः पत्रिकाया नाम परिवर्त्य *वाङ्मयींति* विहितम्। पूर्वं तावत्पत्रिकायामस्यां केवलं शोधच्छात्राणामेव शोधपत्राणि प्रकाश्यन्ते स्म, किन्तु अङ्काचतुष्टयात् विभागीयाध्यापकानां शोधवैज्ञानिकानां चापि महत्त्वपूर्णानि उच्चस्तरीय शोधपत्राणि प्रकाश्यमुपनीतानि।

स्वतंत्रभारते अनेकाः संस्कृतवार्षिकपत्रिकाः प्रकाशिताः। तासु सर्वप्राचीना बेंगलूरतः प्रकाशिता अमृतवाणी वर्तते। अस्याः प्रकाशनं सेण्टजोसफ-महाविद्यालयस्य संस्कृतसभया विद्वान् एम. रामकृष्णभट्टस्य सम्पादकत्वे प्रारब्धा। अत्र उच्चकोटेः शोधलेखा अर्वाचीनरचनाः प्रकाशिताः। पत्रिकायाः प्रकाशनं 1941 तः 54 वर्षं यावत् जातम्। भारतस्य प्रायः विभिन्नविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागतः वार्षिकपत्रिका प्रकाश्यते। काश्चन् अद्यत्वेऽपि प्रकाश्यन्ते, काश्यन् अस्तंगताः तासु दिल्लीविद्यापीठ्स्य शिक्षा ज्योतिः बेंगलूरतः प्रज्ञालोकः, महाराजासंस्कृत- कॉलेजमैसूरतः चन्द्रिका दिल्लीतः युगप्रभा, मद्रासतः संस्कृतरङ्गा वृहद्गुजरातसंस्कृतपरिषदः सामनस्यम् प्रमुखाः सन्ति। सामनस्यम् पत्रिकायाः प्रकाशनमपि सम्प्रति संस्कृतगुजरातीभाषयां भवति।

स्वातंत्र्योत्तरभारते अनेकाः संस्कृतस्य पत्र-पत्रिकाः प्रकाशिताः। तासु काश्चन स्वतंत्रतायाः पूर्वं प्रकाशिताः प्रवहमानाः जाताः काश्चन् अवरुधाः तासां स्थानं नूतनप्रकाशनेन पूरिताः। काश्चन् स्वतंत्रभारते प्रारब्धाऽपि गत्यां सत्यामपि। सम्प्रति शून्यंगता दृश्यन्ते, अथ च अद्यत्वे नूतना पत्रिका प्रकाशतामेति। उनविंशतिशताब्द्यां पत्र-पत्रिकाप्रकाशनस्य यन्मूलमुद्धेश्यमासीत् तत्तु विंशति-शताब्द्यां परिवर्तितं, तत्रापि स्वातंत्र्योत्तर भारते तस्य विकसितं रूपं वयं पश्यामः।

संस्कृतपत्र-पत्रिकानामूलमुद्देश्यं संस्कृतभाषायाः संरक्षणं प्रचारः प्रसारश्च। संस्कृतं नाम अद्भुतं ज्ञानं समाजे विश्वे च तस्य ज्ञानस्य प्रसारः स्यात् येन मानवाः सुखशान्तियुक्ताः भवेयुः तस्य प्रचारः पत्रिका-माध्यमेन क्रियते यतोहि पत्रिकाः झटिति मानवमनः प्रभवन्ति। अत्र च येकेऽपि संस्कृतं मृतभाषा कथयन्ति तेषां मतं विमतं करोति एताः प्रकाशिताः संस्कृतस्य पत्र- पत्रिकाः दैनिकादारेभ्यः वार्षिकपर्यन्ताः। यथा विन्टरनित्समहोदयाः कथयन्ति[15]—"Sanskrit is not a 'dead language' even today. There are still at the present day a number of Sanskrit periodicals in India. To this very day poetry is

still composed and works written in Sanskrit."

मैक्समूलरमहोदया मृषाऽपवादं मर्षयन् कथयन्ति[16]—"संस्कृतमद्यापि सर्वत्र जनैः उच्यते। कन्याकुमारीतः कश्मीरं यावत् कच्छतः कामरूपपर्यन्तं संस्कृतं येनकेनाऽपि प्रकारेण जनसाधारणानां भाषास्ति"।

संस्कृतस्य पत्र-पत्रिकानां प्रकाशनं संस्कृतं प्रति निष्ठायै लोकजागरणाय, समाजहिताय, विश्वशांतिमूलाय, संस्कृतशिक्षणाय, धर्मप्रचाराय, दर्शनप्रचाराय, साहित्यसर्जनाय, अर्वाचीनग्रन्थप्रकाशनाय, संस्कृतप्रचाराय, गवेषणात्मक-निबन्धप्रकाशनाय, समाचारप्रकाशनाय सर्वजनहिताय च वर्तते।

परं पुनरपि संस्कृत-पत्रिका सम्पादकानां महती समस्या वर्तते। अद्यत्वे प्रायः ताः एव संस्कृतपत्रिकाः अवरोधरहिताः निरन्तरं प्रकाश्यन्ते याः सर्वकारीयसंरक्षणेन संरक्षिताः सन्ति। यासां पार्श्वे विपुलग्राहक-संख्यावर्तन्ते ताश्च। याः सर्वकारीयमनुदानं न प्राप्नुवन्ति तत्र अनवस्था दृश्यन्ते। एतासां समक्षं मुख्यसमस्या लेखकानामन्यमनस्कता, पाठकानाम् अरुचिः विज्ञापनानां च अप्राप्तिः। अनेकाः अर्थसङ्कटयुता लेखक-ग्राहक-पाठकाभावात् अस्तंगताः।

वस्तुतः संस्कृतभाषा न जनभाषा वर्तते न वा प्रान्तभाषा; प्राचीनेयं भाषा, यस्यां वर्तते सर्वविधं ज्ञानं संस्कारः संस्कृतिश्च। संस्कृत्या संस्कारिता एव जनाः ज्ञानयुक्ताः गरिमापूर्णाः भवन्ति।

संस्कारार्थं संस्कृतिज्ञानमावश्यकं तत्तु संस्कृतेनैव जायते। पुनश्च सम्पूर्णे भारते नाऽधिकाः जनाः संस्कृतं व्यवहरन्ति न वा भाषन्ते; अत्र संस्कृतज्ञाः एव कारणम्। तैः निष्ठया कृतज्ञतया च संस्कृतं संस्कृतिं रक्षयितुं सततं यतनीयम्। पत्रिकानां संवर्द्धनीय ग्राहकत्वं स्वीकारणीयम् अन्यान् च प्रेरणीयम्। स्वसमवायैः सह संस्कृतभाषणं करणीयम्। अत्र न्यूनता एव पत्रिकोत्कर्षघातका। प्रति संस्कृतज्ञैः कस्या अपि एकस्या पत्रिकायाः अवश्यमेव सदस्याः भवेयुः। पुनः पत्रिकाप्रकाशकैः परम्परामिमां जीवयितुं आधुनिकसन्दर्भे प्रतिस्पर्धा कार्या। स्वच्छ-शुद्ध-प्राञ्जललिपिभिः नयनाभिरामचित्राङ्कणैः पाठकापेक्षित-मनस्तोषसामग्रिभिः एव पत्रिका लोकप्रिया भवितुं शक्नोति तथैव भाव्यम्।

एतासु प्राचीन-पत्र-पत्रिकासु प्रकाशितानां साहित्यानां प्रकटीकरण-मावश्यकमस्ति। विद्वद्भिः लुप्तासु पत्रिकासु लिखिताः लेखाः रचनाश्च सङ्ग्रहणीया। यया संस्कृतस्य विपुलं ज्ञानं साहित्यं च वर्धिष्यते।

सन्दर्भ-सूची

1. Maxmüllar—*India what can it teach* us p. 72-73.
2. M. Winternitz—*History of Indian Literature*, Part I, p. 38-39.
3. डा. रामगोपाल मिश्र—*संस्कृतपत्रकारिता का इतिहास*, पृष्ठ 2-11.
4. M. Winternitz—*History of Indian Literature*, Part I, p. 72.
5. *नवप्रभातम्* (दैनिक) वर्ष-5, अंक 105, (23.09.95)
6. माळवमयूरः वर्ष-1, अंक-5
7. *Modern Sanskrit Literature*, p. 209.
8. *गाण्डिवम्* संस्कृतप्रगति विशेपांक-3 पृष्ठ-98
9. डा. रामगोपालमिश्र—*संस्कृत पत्रिकारिता का इतिहास*, पृष्ठ 70.
10. उपर्युक्तमेव, पृष्ठ 100.
11. चन्दामामा मई 1998 पृष्ठ 6.
12. राधावल्लभ त्रिपाठी, *संस्कृत साहित्य बीसवी शताब्दी*, पृ. 175
13. *अर्वाचीन संस्कृतम्*, कारगिलविशेपांकः वर्ष- 20, अंक-3, (31.07.99)
14. विश्वभापा वर्ष-06, अंक-01.
15. *History of Indian literature*, I.P. 45
16. *India what can it teach us*, p. 71.

राजस्थान के जैन मुनियों का संस्कृत लेखन

प्रेम सुमन जैन

संस्कृत साहित्य के उन्नयन में जैन आचार्यों का प्राचीन समय से ही विशेष योगदान रहा है।[1] भारत की आज़ादी के बाद विगत 50 वर्षों में भी जैन मुनियों ने संस्कृत में अनेक महत्वपूर्ण ग्रन्थ लिखे हैं। ऐसे जैन संस्कृत साहित्य में राजस्थान के क्षेत्र में अधिक विचरण करनेवाले जैन मुनियों द्वारा प्रणीत संस्कृत साहित्य की विशिष्ट छाप है। विषय और विधा की दृष्टि से भी यह साहित्य उल्लेखनीय है। इसकी पृष्ठभूमि में जैन आगमों में वर्णित तत्त्वविद्या तथा जैन सन्तों की संयम की साधना अवश्य है। किन्तु काव्यात्मक सौन्दर्य और भाषात्मक समृद्धि में वह अपने समकालीन लेखन से कम नही है।[2] नैतिक आदर्शों और राष्ट्रीय चरित्र का निर्माता होने का गौरव उसे प्राप्त है।

जैन मुनियों द्वारा कुछ संस्कृत ग्रन्थ यद्यपि आजादी के पूर्व में भी लिखे गये, किन्तु वे प्रकाश में आजादी के बाद ही पाठकों के समक्ष आये। अधिकांश जैन संस्कृत ग्रन्थ विगत 20-25 वर्षों में जैन मुनियों द्वारा लिखे गये हैं। राजस्थान के प्रमुख जैन मुनियों द्वारा प्रणीत संस्कृत लेखन का संक्षिप्त विवरण इस प्रकार है--

1.	आचार्य ज्ञानसागर	वीरोदय, जयोदय, सुदर्शनोदय, समुद्रदत्तचरित्र, दयोदय, मुनिमनोरंजनशतक, सम्यकत्वसार शतक आदि।
2.	आचार्य विद्यासागर	आठशतक ग्रन्थ :--निजानुभव शतकम्, श्रमण, निरंजन, भावना, सुनीति, परीषय-जय, मुक्तक एवं तीर्थशतकम्
3.	आचार्य घासीलाल	शान्तिसिन्धु महाकाव्यम्, लोकाशाहमहाकाव्यं
4.	आचार्य तुलसी	शिक्षा षण्णवति, कर्तव्य षट्त्रिशिंका
5.	मुनि नथमल	श्री भिक्षुमहाकाव्यम्, रत्नपालचरितम्, तुला अतुला

6.	चन्दन मुनि	अर्जुनमालाकारम्, संवरसुधा, अश्रुवीणा
7.	मुनि मोहनलाल शार्दूल	कर्करकाव्यम्, नेमिनाथं प्रति
8.	मुनि छत्रमल	देवगुरु द्वात्रिंशिका, तुलसी द्वात्रिंशिका
9.	मुनि सोहनलाल	मातृकीर्तनम्, भगवत्स्तुतिः
10.	मुनि छत्रशाल	आठ शतकम् ग्रन्थ (धर्मशतकम् आदि)
11.	आचार्य कुन्थुसागर	शान्तिसुधासिन्धु, श्रावक धर्मप्रदीप, सुवर्ण सूत्रम्
12.	मुनि अजितसागर	सूरि प्रवन्दे शिवसागरं तं

इन कवियों के ग्रन्थों में महाकाव्य, चरित्, चम्पूकाव्य नीतिग्रन्थ, स्तोत्र आदि सभी विधाएँ है। इनका संक्षिप्त मूल्यांकन आलेख में किया गया है।

आचार्य ज्ञानसागर का अवदान

आचार्य श्री ज्ञानसागर महाराज बीसवीं शती के मूर्धन्य साहित्यकार और जैन धर्म के महनीय दि. जैन-मुनि—आचार्य थे। आपका जन्म 1892 ईस्वी में राजस्थान प्रदेश के सीकर जिले के अन्तग्रत राणोली ग्राम में हुआ। उनके पिता चतुर्भुज एवं माता धृतवरी देवी थी। आप बचपन में भूरामल नाम से विख्यात रहे। आपकी उत्कृष्ट कवित्व शक्ति, प्रतिभा एवं काव्य साधना निम्नलिखित कृतियों में अंकित है—1. वीरोदय 2. जयोदय 3. सुदर्शनोदय 4. श्री समुद्रदत्तचरित्र 5. दयोदय 6. मुनिमनोरंजन शतक 7. प्रवचनसार 8. सम्यकत्वसार शतक।

आपको आचार्य पद की प्राप्ति 7 फरवरी 1969 ई. में हुई। जैन समाज ने 1972 में चरित्र चकवर्ती पद से सुशोभित किया। किन्तु शारीरिक दुर्बलता के कारण आपने अपने परमशिष्य मुनि श्री 108 विद्यासागर जी को 2 नवम्बर 1972 ई. को आचार्य पद सौंप दिया। आपने 7 जून 1973 को दिन में नसीराबाद में समाधि मरण द्वारा अपना शरीर त्याग दिया। आचार्यश्री का जीवनवृत्त तपस्या और त्याग के लिए समर्पित रहा। आपकी लोकोत्तर प्रतिभा एवं चिन्तन काव्य, साधना का परिशीलन उनकी कृतियों में सन्निविष्ट है।

1. वीरोदय—यह एक महाकाव्य है। यह ग्रन्थ 22 सर्गों में निबद्ध है। सम्पूर्ण ग्रन्थ में 989 पद्य हैं। इसमें जैनधर्म के चौबीसवें तीर्थंकर महावीर नायक के रूप में चित्रित हैं इसीलिए नायक के नाम पर वीरोदय इस रचना का नाम सर्वथा उपयुक्त है। सम्पूर्ण कथाक्रम महावीर पर केन्द्रित किया गया है। वीरोदयकार ने ग्रन्थ के प्रारम्भ में एवं अन्त में अपने उद्देश्य को स्पष्ट किया गया है। कवि

ने संसार के कल्याण, जैन धर्म के प्रचार प्रसार, सामाजिक बुराइयों के पलायन और मानवता की स्थापना से प्रेरित होकर ही यह रचित की है। यह काव्य एक ओर तो शैली की दृष्टि से कालिदास के काव्यों की श्रेणी में आ जाता है, और दूसरी ओर दर्शनपरक होने के कारण बौद्ध दार्शनिक महाकवि अश्वघोष के काव्यों के समकक्ष आ जाता है। इस काव्य का ऋतुवर्णन माघ के ऋतुवर्णन के समान ही प्रभावशाली है। *जयोदय* महाकाव्य जहाँ काव्यमर्मज्ञों के बौद्धिक विलास का साधन है, वहीं बीरोदय महाकाव्य सहृदयहृदयग्राह्य है। इस काव्य का पुनर्जन्मवाद और कर्मवाद मानव-मात्र को अच्छे-अच्छे कार्य करने की प्रेरणा देता है।

2. जयोदय–यह एक महाकाव्य है। यह ग्रन्थ 28 सर्गों में निबद्ध है, जिसकी श्लोक संख्या 3079 है। इस ग्रन्थ में हस्तिनापुर के अधिपति जयकुमार का जीवनवृत्त नायक के रूप में रेखांकित है। अतः नायक के नाम पर ग्रन्थ का नाम *जयोदय* रखा गया है। जयकुमार वास्तव में अपने पराक्रम, प्रताप, वैभव एवं गुणों से सर्वोत्तम के रूप में प्रतिष्ठित है। जयोदय नाम प्रसंगानुकूल है।[3] *जयोदय* के प्रथम पद्य से यह आभास मिलता है कि कवि ने आत्म कल्याण के लिए उक्त महाकाव्य का प्रणयन किया है। उक्त ग्रन्थ के 28 वर्गों में जयकुमार और उनकी धर्मपत्नी सुलोचना की कथा का विवेचन और अपरिग्रह व्रत का माहात्म्य निरूपित है।[4] *जयोदय* का उद्देश्य है अपरिग्रह व्रत की शिक्षा देना। पाठक को रुक्षता का अनुभव न हो, इसलिए कवि ने जयकुमार एवं सुलोचना के कथानक के माध्यम से अपना उद्देश्य पूरा कर लिया है। *जयोदय* काव्यशास्त्रीय, सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक और दार्शनिक दृष्टियों से कालिदासोत्तर काव्यों के मध्य में रखने के पूर्णतः योग्य है।[5]

3. सुदर्शनोदय–इस महाकाव्य में 9 नौ सर्ग हैं। जिनमें कुल 412 पद्य सम्मिलित हैं। इसमें चम्पापुर के सेठ सुदर्शन के जीवनवृत्त एवं मोक्ष प्राप्ति का चित्र अंकित है इसलिए सुदर्शनोदय यह नाम अत्यंत सार्थक है। सेठ सुदर्शन के माध्यम से ब्रह्मचर्य व्रत का माहात्म्य और शील की सर्वोच्चता दिखाना ही ग्रन्थकार का प्रमुख लक्ष्य है। इसी उद्देश्य से प्रेरित होकर सुदर्शनोदय की रचना की है। इस रचना के प्रारम्भ में आमुख शीर्षक में श्री गोविद नरहरि वैजापुरकर ने समीक्षा प्रस्तुत की है तथा दर्शनाध्यापक पं. श्री अमृतलाल जैन ने 'काव्य कसौटी' शीर्षक के द्वारा प्रस्तुत ग्रन्थ की मीमांसा की है। ग्रन्थारम्भ में कविवर आचार्य श्री ने प्रस्तावना में कथावस्तु के आदि स्रोत और सुदर्शन के जीवनवृत्त की पृष्ठभूमि

उपस्थित की है। इस काव्य के द्वारा कवि ने नमस्कार मन्त्र के महत्त्व से पाठक को अवगत कराना चाहा है। साथ ही पातिव्रत्य, एकपत्नीव्रत, सदाचार, सम्यक्चरित्र इत्यादि गुणों की भी शिक्षा दी है। इस काव्य की सबसे बड़ी विशेषता है इसके गीत। साहित्य, संगीत एवं दर्शन का अद्भुत सम्मिश्रण काव्य को उत्कृष्ट बनाने में सहायक है। दार्शनिकों एवं काव्यशास्त्रियों को एक साथ सन्तुष्ट करने वाला यह काव्य वास्तव में संस्कृत साहित्य की अमूल्य निधि है।

4. दयोदय चम्पू–यह एक चम्पू काव्य रचना है। यह सात लम्बों (अध्यायों) में विभक्त है, जिनमें 166 पद्य हैं। इसमें पद्य के साथ गद्य भी प्रयुक्त हैं इस ग्रन्थ में एक हिंसक धीवर के हृदय में दया का उदय और विकास वर्णित हुआ है। अतः इस कृति का नाम दयोदय रखा गया है जो सर्वथा उपयुक्त है। इस कृति की रचना का मुख्य लक्ष्य अहिंसा के माहात्म्य का प्रतिपादन करना है जिससे दयाभाव विकसित हो तथा सुख-शान्ति भी स्थापित हो। ज्ञानसागर जी का यह चम्पू भी एक शिक्षाप्रद काव्य है। सहज मुहावरेदार भाषा, सुकुमार शैली, स्वाभाविक अलंकार, अवसरानुकूल छन्द, अन्तर्द्वन्द्व और संवाद आदि से समृद्ध कलापक्ष इस काव्य में भावपक्ष को पूर्णरूपेण अभिव्यक्त करता है।

5. समुद्रदत्त चरित्र–यह एक खण्डकाव्य है। इसमें 9 सर्ग हैं, जिनके समस्त श्लोकों की संख्या 345 है। इसमें भद्रमित्र समुद्रदत्त नामक व्यापारी के जीवन चरित्र और उसकी सत्यप्रियता का विवेचन होने से ही श्री समुद्रदत्त चरित्र–यह ग्रन्थ का नाम रखा गया है। इसे भद्रोदय भी कहते हैं क्योंकि भद्रमित्र समुद्रदत्त ही कथानक का केन्द्र है। यह नाम नायक के नाम पर होने से सर्वथा उपयुक्त और सार्थक है। कवि ने अपनी क्षुल्लकावस्था में ही यह खण्डकाव्य भ्रष्टाचार के बढ़ते प्रभाव से चिन्तित होकर निबद्ध किया। अर्थात् सत्य की प्रतिष्ठा को अक्षुण्ण रूप से स्थापित करने के लिए ही भद्रमित्र का आश्रय लेकर लिखा है। इसमें सत्य की विजय का प्रतिपादन है।

6. सम्यकत्वसारशतकम्–यह एक शतक काव्य होने के कारण सौ पद्यों में निबद्ध रचना है। इसमें जिनशासन की आधारशिला सम्यकत्व का विशद् विवेचन आद्योपान्त हुआ है। इसमें हमें ग्रन्थकार की उदारवादी मनोवृत्ति और काव्य की रचना के प्रयोजन का भी आभास होता है। प्रस्तुत कृत्ति में आद्योपान्त सम्यकत्व का विवेचन है, सम्यकत्व सूर्य के उदित होने पर मिथ्यात्वरूपी अज्ञान रात्रि स्वयंमेव विलीन हो जाती है।

इस प्रकार आचार्य मुनि ज्ञानसागर जी 20 वीं शताब्दी के आदि जैनमुनि कवि हैं। उन्होंने उक्त—*जयोदय, वीरोदय, सुदर्शनोदय, श्रीसमुद्रदत्तचरित और दयोदयचम्पू*—पाँच संस्कृत-काव्य ग्रन्थरूप पुष्प सरस्वती को समर्पित किए हैं। कवि ने अपने इन काव्यों के माध्यम से जैनधर्म तथा सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अस्तेय और अपरिग्रह—इन पाँच महाव्रतों की शिक्षा समाज को दी है। अपने इस प्रयास से एक और वह कालिदास जैसे कवियों की श्रेणी में आते हैं, दूसरी ओर वह बौद्धदर्शन के महान कवि अश्वमेघ की समता होने के भी योग्य सिद्ध होते हैं। समीक्षकों ने यह ठीक ही निष्कर्ष दिया है कि महाकवि ज्ञानसागर के काव्यों में अन्त्यानुप्रास शैली एक ऐसी अभिनव वस्तु है जिससे कवि की मौलिकता में कोई सन्देह नहीं रह जाता हे। यह कवि द्वारा साहित्य समाज की अनूठी देन है। यह शैली हमें कालिदास, अश्वघोष, माघ, भारवि, श्रीहर्ष इत्यादि में नहीं मिलती है। इस शैली के माध्यम से कवि विरचित काव्यों में एक स्मरणीय प्रवाह दृष्टिगोचर होता है और दार्शनिक सिद्धांतजन्य रुक्षता भी नहीं चुभती है।

आचार्य विद्यासागर जी के शतक

आचार्य श्री का जन्म विक्रम संवत 2003 सन् 1947 ई. की शारदीय पूर्णिमा की रात्रि में कर्नाटक प्रान्त बेलगाँव ज़िले में स्थित सदलमा ग्राम में हुआ। बचपन में इनका नाम विद्यासागर रखा गया। आपकी गृहस्थावस्था के पिता श्री मल्लपा जी अष्टेगे, सम्प्रति श्री मल्लिसागरजी मुनि के रूप में प्रसिद्ध हैं। आपकी गृहस्थावस्था में माताश्री समाधिरथ आर्यिका समयवती जी के नाम से विश्रुत थीं। आपकी प्रतिभा से प्रभावित होकर आचार्य ज्ञानसागर ने मगाशिर कृष्ण 2 संवत् 2029 (21 नवम्बर, बुधवार सन् 1972 ई.) को नसीराबाद (राजस्थान) में आत्मरत्नत्रय निधि रक्षार्थ आपको आचार्य पद से अलंकृत किया और आचार्य विद्यासागर जी के निर्देशन में सल्लेखना ग्रहण की। आचार्य विद्यासागर जी ने जहां संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश मराठी, हिन्दी, अंग्रेज़ी आदि अनेक भाषाओं में प्रौढ़ पाण्डित्य प्राप्त किया है वहीं दर्शन, इतिहास, संस्कृति, साहित्य, न्याय, व्याकरण मनोविज्ञान और योग्य विद्याओं में अनुपम वैदुष्य हासिल किया है।

आप संस्कृत, हिन्दी और प्राकृत आदि भाषाओं में ग्रन्थ रचना करके भगवती भारती की आराधना में संलग्न हैं। आपके द्वारा रचित संस्कृत भाषा में निबद्ध ग्रन्थ-रत्न निम्नलिखित हैं—*श्रमणशतकम्, निरञ्जनशतकम्, सुनीतिशतकम्, भावनाशतकम्, परिषहजयशतकम् शारदास्तुतिरियम्।* आचार्य विद्यासागर ने स्वयं

इन शतकों का हिन्दी पद्यानुवाद भी स्वयं किया है।[6] संस्कृत शतकों का समापन काल स्वयं आचार्यश्री ने प्रत्येक शतक के अन्त में दिया है।

शतक	काल	स्थान
1. श्रमणशतकम्	विक्रम संवत् 2031	अजमेर (राजस्थान)
2. भावनाशतकम्	विक्रम संवत 2032	फिरोजाबाद (उत्तरप्रदेश)
3. निरञ्जनशतकम्	वीरनिर्वाण संवत् 2503	कुण्डलपुर (दमोह) म. प्र.
4. परीषहजयशतकम्	वीरनिर्वाण संवत् 2508	कुण्डलगिरि कोनीजी जबलपुर (म. प्र.)
5. सुनीतिशतकम्	वीरनिर्वाण संवत् 2509	ईसरी (गिरडीह, बिहार)

श्रमणशतकम्—आचार्य विद्यासागरजी की प्रथम संस्कृत रचना है *श्रमणशतकम्।* आर्या छन्द में निबद्ध उक्त शतक वैराग्यशतक की कोटि में आता है। प्रस्तुत शतक के श्रमण की विशेषताओं एवं चर्या का विशद वर्णन है। पूरा ही शतक यमकमय है।

भावनाशतकम्—*भावनाशतकम्* आर्याछन्द में निबद्ध माधुर्यमण्डित आध्यात्मिक काव्य है। प्रस्तुत शतक में जिन भावनाओं के द्वारा तीर्थंकर प्रकृति का बन्ध होता है उनका विशद एवं सुमधुर चित्रण किया गया है। भावनाओं का वर्णन होने के कारण इस शतक का नाम *भावनाशतकम्* है।

निरञ्जनशतकम्—यह एक अत्यन्त मनोहारी स्तुति काव्य है। प्रस्तुत शतक में आचार्य श्री ने रुचिर शैली में अत्यन्त हृदयावर्जक वर्णन किया है। इस शतक का कथ्य भी पूर्ण रूप से अमूर्त्त है, क्योंकि निरञ्जन शब्द ही अमूर्त्तवाची है, तथा अमूर्त्त की स्तुति करना निस्सन्देह ही एक दुष्कर कार्य है। उक्त शतक द्रुतविलम्बित वृत्त में निबद्ध है।

परीषहजयशतकम्— *परीषहजयशतकम्* द्रुतविलम्बित छन्द में निबद्ध हृदय को आन्दोलित करने वाला, अत्यन्त रमणीय आध्यात्मिक काव्य है। प्रस्तुत शतक में दिगम्बर जैन परम्परा में मान्य मुनियों के 22 परीषहों तथा उन पर विजय प्राप्त करने के आध्यात्मिक उपायों का काव्यात्मक वर्णन है। यद्यपि शतक का कथ्य अत्यन्त दुरूह तथा नीरस है, लेकिन साधक-कवि की माधुर्यमण्डित लेखनी के संस्पर्श ये यह शतक अतिशय रूप से मधुर हो गया है। माधुर्य और प्रसाद का प्रसार इस शतक की विशेषता है।

सुनीतिशतकम्—आचार्य विद्यासागरजी की सद्यःरचित रचना है,

सुनीतिशतकम् उपजाति वृत्त में निबद्ध प्रस्तुत शतक सुन्दर नीतियों का अनुपम संग्रह है। इसमें कवि ने आध्यात्मिक एवं दार्शनिक नीतियों का इतना सुमधुर वर्णन किया है कि सहृदय पाठक साधुवाद दिए बिना नहीं रह सकते। इस शतक की सभी सूक्तियाँ मौलिक हैं।[7]

आचार्यश्री के सभी शतकों के कथ्य का आधार अमूर्त्त है जिनमें कहीं तो आध्यात्मिक आनन्द की निर्झरिणी प्रवाहित हो रही है और कहीं संसार की असारता को द्योतित करने वाले तत्त्वों का दर्शन। *निरन्जनशतकम्* को स्तुति-शतक की संज्ञा दी जा सकती है, क्योंकि इसमें निरन्जन प्रभु की स्तुति की गई है। *श्रमण-शतकम्, भावनाशतकम्* और *परीषहजयशतकम्* को वैराग्य-शतकों के नाम से अभिहित किया जा सकता है क्योंकि उक्त शतकों में वैराग्य का परिपुष्ट करने वाली भावनाओं का विशद चित्रण है। *सुनीतिशतकम्* की गणना नीति शतक के अन्तर्गत होगी। प्रस्तुत शतक में भी लौकिक नीतियों की अपेक्षा आध्यात्मिक एवं दार्शनिक नीतियों का ही वर्णन अधिक हुआ है। आज के दिग्भ्रमित मानव के लिए निम्नांकित नीतियाँ पथ प्रदर्शक का कार्य करेंगी, इसमें कोई सन्देह नहीं है–

न नाग्न्यमात्रं भवमुक्तिहेतुः चित्तस्य नैर्मल्यमपीति शास्त्रम्।
गवादयो ये पशवो पि नग्ना–स्त्रस्ताः कथं स्युः शिवमन्यथा स्यात्।। सु. श. 44

–मात्र बाह्य दिगम्बरत्व मुक्ति का हेतु नहीं है। मन का दिगम्वर होना मुमुक्षु की पहली शर्त है। बाह्य दिगम्वरत्व को यदि मुक्ति का हेतु मान लिया जाए तो सभी पशु-पक्षियों को तत्काल मोक्ष की प्राप्ति हो जानी चाहिए।

परोपकारी तरुवन्निरीह–स्तथोद्यमी यो रविचन्द्रशीलः।
सिंहा स्ति वृत्या निलवद् विसंगो, योगेन मेरुः क्षमया धरास्ति।। सु. श. 93

–सच्चा तपस्वी वृक्ष के समान निरीह और परोपकारी होता है। वह रवि और शशि के समान उद्यमशील तथा ज्योति प्रदायक होता है। यह सिंह के समान निर्भीक वृत्तिवाला होता है तथा वायु के समान निस्संग होता है। योग में वह सुमेरु पर्वत के समान तथा क्षमा में पृथ्वी के समान होता है। इस प्रकार तपपूत योगी अनेक गुणों का आधार होता है।

आचार्यश्री भावोद्गार व्यक्त करते हैं–कि हजारों सूर्य से प्रखर आप मेरे अन्तःकरण में विराजमान हो। आप मोक्षदाता हैं और निज में नित्यलीन हैं।

इसीलिए जैसे नदी समुद्र में समाकर सुख का अनुभव करती है उसी प्रकार मेरा मन आप में समाकर हर्षित होता है–

चरणयुगमतिदं तव मानसः सनखमौलिक एवं विमानस।
भृशमहं विचरामि हि हसंक यदिह तत् तटके मुनि हंसकम्।। नि. श. 45

जैन नियमों से संयमित मुनि इन्द्रियजन्य सुखों से दूर रहता है और निर्वाण सुख की प्राप्ति के लिए अदर्शन परीषह को धैर्यतापूर्वक सहता है। अपने वैराग्य, धर्म, तप, दीक्षा और महिमा के संवंध में जो अहंकार वृत्ति या अभिमान का भाव पल्लवित नहीं होने देते तथा सम्यग्दर्शन की महिमा के योग से निर्मल हृदय होते हैं वे ही अदर्शन परीषह जय करते है। आचार्यश्री ने उद्घोष किया है–ऐसे यतियों का जीवन जिनमत की उन्नति के लिए समर्पित रहा है–

जिनमतोन्नति तत्पर जीवनं, विमल दर्शनवत् यतिजीवनम्।
भवतु वृत्तवतां खलु वार्पितः परिजयोस्तु यदेष समर्पित।। परि श. 95

सुनीतिशतकम् में नीति ग्रन्थों की भ्रांति चार-पाँच श्लोकों के अतिरिक्त सभी वृत्तों में पृथक-पृथक भाव व्यक्त किये गये हैं। इसमें उपमादि अलंकारों को विशेष महत्त्व न देकर उदाहरण को ही गरिमा प्रदान की गई है। भाषा की दृष्टि से भी इसमें लालित्य सर्वत्र विद्यमान है तथा अध्यात्म-वर्णन के कारण शान्त रस होने से प्रसाद गुण का वोलवाला है।[8]

आचार्य कुन्थुसारंग के ग्रन्थ

आचार्य श्री कुन्थुसागर जी महाराज की असाधारण विद्वत्ता ने जन साधारण एवं विद्वत् समाज में एक क्रान्ति पैदा कर दी है। उनकी विद्वत्ता, गम्भीरता, निःस्पृहता, सर्वजीव समभावना, लोक हितैषिता, विश्वबन्धुत्ता आदि गुण लोक विश्रुत है। वे जैन धर्म के महनीय दिगम्वरा आचार्य थे। वीसवी शती में जैन धर्म की निरंतर प्रगति के लिए सदैव प्रयत्नशील रहे। आपके ग्रन्थों का प्रकाशन संस्कृत, हिन्दी, मराठी, गुजराती, कन्नड़ और अंग्रेजी आदि भाषाओं में अनुवाद होकर हुआ ताकि देश के सभी प्रदेशों में उनका समुचित उपयोग हो सके। आचार्य श्री कुन्थुसागर द्वारा प्रणीत ग्रन्थों की संख्या लगभग 20 है। उनमें से उपलब्ध संस्कृत काव्यों का संक्षिप्त परिचय ध्यातव्य है–

शान्तिसुधासिन्धु

शान्तिसुधासिन्धु पाँच अध्यायों में विभक्त है, जिनमें पाँच सौ बीस पद्य

हैं। इसे एक आचार संहिता मानना युक्तिसंगत है। इस ग्रन्थ के प्रथम अध्याय में आत्मतत्व पर आधारित हितपूर्ण मार्मिक प्रश्नों के उत्तर हैं। द्वितीय अध्याय जिनागम के रहस्यों की अभिव्यक्ति है। तृतीय अध्याय में वस्तुस्वरूप एवं मानवीय आदर्शों का व्यापक विवेचन हुआ है। चतुर्थ अध्याय हेयोपादेयके स्वरूप का सारपूर्ण अंश है तथा पंचम अध्याय में समग्र शान्ति की कामना की गयी है और आत्मा के दिव्य गुणों का अवतरण किया है।[9] इस ग्रन्थ में जैन सिद्धान्तों का विवेचन है और आत्मा के दिव्य गुणों का अवतरण किया है। इस ग्रन्थ में जैन सिद्धान्तों का विवेचन तथा शान्ति की सर्वोत्कृष्टता प्रतिपादित की है और अध्यात्म, मनोविज्ञान जीवन, मोक्ष, वैराग्य, पुरुष, सत्य, धर्म, कर्म, सुख-दुख आदि तत्त्वों की यथार्थता विश्वगति के परिप्रेक्ष्य में निरूपित की गई है। इसमें साधु विद्वान, दानी पतिव्रता, न्यायप्रिय शासक, महापुरुष के लोकोत्तर प्रभाव का वर्णन है और मानव के विभिन्न गुणों की सर्वोच्चता प्रतिपादित की गई है—

क्षमासमं नास्ति तपो परं च दया समो नास्त्यपरो हि धर्मः।
चिन्ता समा नास्त्यपरश्च रोगो रसो परो न स्वरसस्य तुल्य।। 4.303.268

मानव की समस्त क्रियाएँ अन्तरंग शुद्धि के विना निष्फल असफल हैं—इसकी पुष्टि अधोलिखित पद्य में हुई है—

ये केपि मूढा गणयन्ति कालं अन्तर्विशुद्धिं हि विना वराकाः।
वृथैव तेषां च भवेद्विचारः क्रियाकलापो विफलं नृजन्म।। 4.353.289

ग्रन्थकार ने आत्मा के शुद्ध स्वरूप द्वारा अनन्त शान्ति का आविष्कार किया है। जीवमात्र के लिए भी उनका यही सन्देश है—

यथैव विश्वो जलदृष्टिहीनः कदापि नो तिष्ठति कुन्थुसिन्धु।
आचार्यवर्यः सुखशान्तिमूर्तिः पूर्वोक्तशान्तेर्न बहि प्रयातिः।। 5.520.426

प्रस्तुत विवेचन के पश्चात् ग्रन्थ के अन्तिम पृष्ठों पर आचार्य श्री ने अपना विनम्रता और लघुता के साथ प्रशस्ति का प्रणयन भी किया है तथा विश्व में शान्ति की स्थापना में सहायक यह रचना मानवता के प्रति समर्पित की है।

श्रावकधर्म प्रदीप

इसमें श्रावक के कर्तव्य-अकर्तव्य में विवेक धारण करने का मार्ग प्रदर्शित किया गया है। अतः यह श्रावकों के धर्म को प्रकाशित करने के लिए दीपक के समान है। इसीलिए श्रावक धर्म नाम सर्वथा युक्तियुक्त एवं उपयुक्त है। यह ग्रन्थ पाँच अध्यायों में विभक्त है जिनमें 212 श्लोक सम्मिलित हैं। इस कृत्ति

में पाक्षिक, नैष्ठिक, साधक, श्रावकों के स्वरूप प्रवृत्ति, आचार-विचार, गुण-दोषात्याग, व्रतग्रहण, व्यसनत्याग, दैनिक कर्तव्य सामायिक का स्वरूप क्षंल्लक ऐलक आर्थिकाओं के स्वरूप एवं कर्तव्यों की सांगोपांग समीचनी समीक्षा सन्निविष्ट है।[10] यह कृत्ति श्रावकों की आचरण संहिता है।

आचार्य अजितसागर की रचना

आपका जन्म विक्रम संवत् 1982 में भोपाल के आष्टा कस्बे के समीप भौरा ग्राम में हुआ था। वैराग्य बढ़ने पर आपने संवत् 2018 कार्तिक सुदी चतुर्थी के दिन सीकर नगर में आचार्य श्री शिवसागर जी से मुनि दीक्षा ली थी। इस समय आपका नाम अजितसागर रखा गया था, आचार्य कल्प श्री श्रुतसागर महाराज के आदेश से आपको आचार्य पद (7 जून 1987 को उदयपुर में) पर प्रतिष्ठित किया गया। आपका संस्कृत ज्ञान परिपक्व एवं अनुपम था। आपने निरन्तर कठोर अध्ययन एवं मनन से बड़े-बड़े विद्वानों को भी आश्चर्यचकित कर दिया था। आचार्यश्री समाधिस्थ हो चुके हैं।[11] आपकी प्रमुख संस्कृत रचना है—

सूरिं प्रवन्दे शिवसागरं तम्

प्रस्तुत रचना में पाँच श्लोक है। इनमें आपने अपने दीक्षा गुरु को नमन करते हुए उनकी विशेषताओं का उल्लेख किया है। आपने लिखा है कि आचार्य शिवसागर महाराज का ध्यान एकाग्रतापूर्वक होता था, वे गुणों के निधान थे, अभिमान नाममात्र को न रह गया था, दुर्गुणों की क्षति करने में रत वे मोक्ष की और प्रवृत्त थे, उनकी महान पुरुष स्तुति करते थे।[12] आचार्य के भाव इस प्रकार व्यक्त हुए हैं—

ध्यानैकतानं सुगुणैकधानं ध्वक्ताभिमानं दुरिताभिहानम्।
मोक्षाभियानं महनीयगानं सूरिं प्रवन्दे शिवसागरं तम्।।

तेरापंथ का संस्कृत साहित्य

तेरापंथ धर्म संघ के उद्भव का इतिहास दो सौ से कुछ अधिक वर्षों का है। किन्तु संस्कृत भाषा का बीजारोपण वि. सं. 1881 में हुआ। विगत पाँच दशकों में यह निरन्तर पुष्पित और फलित होता रहा है। तेरापंथ के चतुर्थ आचार्य श्री मज्जयाचार्य ने संस्कृत का बीजारोपण किया। पाँचवें, छठे और सातवें आचार्य क्रमशः मघवागणी, माणकगणी और डालगणी ने उसकी सुरक्षा की। आठवें आचार्य श्री कालूगणी ने इसे और अधिक सिंचन दिया जिससे उनके जीवन के उत्तरार्ध

में उसके मीठे फल भी उन्हें प्राप्त हुए। तेरापंथ के गणाधिपति श्री तुलसी एवं वर्तमान आचार्यश्री महाप्रज्ञ के समय में तो यह वृक्ष शाखा-प्रशाखाओं से और अधिक सघन हो गया। इससे उसकी शीतल छाया और स्वादिष्ट फलों का लाभ केवल तेरापंथ को ही नहीं अपितु समग्र सस्कृत वाङ्मय को प्राप्त हुआ।[13]

यहाँ तेरापंथ के संस्कृत साहित्य का दिग्दर्शन कराया जाता है।[14] यद्यपि अनेक लेखकों की रचनाओं की सूची इसमें सम्मिलित की जा रही है फिर भी •इसमें संशोधन अपेक्षित है–

1. आचार्य तुलसी

1. जैन सिद्धान्त दीपिका	2. भिक्षु न्याय कर्णिका	3. कर्तव्य षट्त्रिंशिका
4. श्री कालूकल्याण मन्दिरम्	5. शिक्षा षण्णवति	6. धर्म रहस्यम्
7. सौराज्य	8. कवि माहात्म्यम्	9. किं तत्त्वम्
10. सर्वसमिसिनास्तिकिंचित्	11. दिशा संकेता	12. कथा कोषः

2. मुनि चौथमल :

1. श्री भिक्षु शब्दानुशासन 2. कालूकौमूदी प्रक्रिया

3. मुनि कानमल :

1. कालू कल्याण मन्दिरम्	2. कालू भक्तामर	3. पंच तीर्थी
4. गेय काव्यं	5. तुलसी न्याय प्रवेशिका	

4. मुनि नथमल वागौर :

1. श्री भिक्षु महाकाव्यम्	2. युक्तिवाद	3. अन्योपदेशः
4. तेरापंथ स्तोत्रम्	5. सत्संग स्तोत्रम्	6. जिन चतुर्विंशिंका
7. वैराग्य तरंगिणी	8. अर्हदष्टकम्	9. तुलसीवचनामृतस्तोत्रम्

5. मुनि धनराज :

1. प्रस्ताविकश्लोकशतकम्	2. देवगुरुधर्म द्वात्रिंशिका
3. कालू कल्याणमन्दिरम्	4. भिक्षुशब्दानुशासन
5. ऐकान्हिक शतकम्	6. गणीगुणनक्कम

6. मुनि चन्दन :

1. श्री वैराग्यैकसप्तति :	2. प्रवोध पंचपंचाशिका	3. आत्मभावद्वात्रिंशिक
4. अनुभूतिशतकम्	5. उपदेशामृतम्	6. कालूकल्याणमन्दिरम्

7. केवलपंचविंशति
8. आम्र षोडशकम्
9. पुष्प पंचदशकम्
10. पथिक पंचकदशकम्
11. आत्मगर्हाष्टकम्
12. वास्तविकविचारनवकम्
13. पिपीलिकाष्टकम्
14. वह न्यष्टक
15. सत्संगतिमाहात्म्याष्टकम्
16. प्रात्यादिकाः श्लोकाः
17. पंचतीर्थी
18. गीतिकात्रयोदशी
19. अर्जुनमालाकारम्
20. प्रभवप्रबोधः
21. धर्म दशक विवेकः
22. निवन्धावलिः
23. भिक्षुलिंगानुशासनवृत्ति
24. वीतरागस्तुतिः
25. समस्यापूर्ति श्लोकाः

7. मुनिश्री डूंगरमल :

1. पाण्डव विजयः
2. अन्योक्ति संदोह
3. गुरुगौरवम्

8. मुनिश्री सोहनलाल :

1. कालूभक्तामर
2. कालूकल्याणमन्दिर
3. देवगुरुस्तोत्रम्
4. मातृकीर्तनम्
5. भगवत् स्तुतिः
6. तुलसीप्रभा प्रक्रिया

9. मुनिश्री नथमल टमकोर :

1. अश्रुवीणा
2. मुकुलम्
3. संस्कृतभारतीयाः संस्कृतिश्च
4. तेरापंथचतुर्विंशतिः
5. रत्नपालचरितम्
6. तुलसीस्तोत्रम्
8. संस्कृत वाक्यरचना
9. निवन्धावलिः
10. कथाव्यूहः
11. न्यायपंचाशतीः
12. षोडश द्वयम्
13. जयपुरयात्रा
14. श्लोकमाला
15. अष्टाकम्
16. बोधिः

10. मुनिश्री छत्रमल :

1. कृष्णशतकम्
2. महावीरशतकम्
3. भिक्षुशतकम्
4. जयाचार्यशतकम्
5. कालूशतकम्
6. तुलसीशतकम्
7. तेरापंथ शतकम्
8. देवगुरुद्वात्रिंशिका
9. भिक्षुद्वात्रिंशिका
10. तुलसीद्वात्रिंशिका
11. कामकुंभद्वात्रिंशिका
12. तपःकुटीद्वात्रिंशिका
13. मुख्यपत्रद्वात्रिंशिका
14. मणिशेखरद्वात्रिंशिका
15. सूक्तिद्वात्रिंशिका
16. समवादद्वात्रिंशिका
17. प्रतिभाद्वात्रिंशिका

11. मुनिश्री दुलीचन्द शार्दूल :

1. तुलसी स्तोत्रम् 2. तुलसी शतकम् 3. मर्यादापंचकम्

4. एकान्हिकशतकम् 5. मेधाष्टकम् 6. समुद्राष्टकम्

7. गीतिसंदोहम्

12. मुनिश्री बुद्धमल :

1. निबन्ध सन्दोह 2. कथापेटकम् 3. आत्ममीसांसा प्रवेशिका

4. स्मितम् 5. उतिष्ठ जाग्रत 6. भारतीय संस्कृति

7. चतुर्विंशति 8. श्री तुलसी स्तोत्रम् 9. सत्संग त्रिंशिका

10. मुधकरचतुर्दशकम् 11. गुरुभक्तिचतुदर्शकम् 12. अन्योक्तिपंचाशिका

13. ऐकान्हिक शतकम् 14. रौहिण्रेयः 15. दैवात् दैवबलीयः

13. मुनिश्री पूनमचन्द :

1. श्री तुलसी स्तोत्रम् 2. ऐकान्हिक सम्यकत्वस्तोत्रम् 3. प्रकीर्णक श्लोका

4. श्री वैराग्यैकसप्तति (टीका)

14. मुनिश्री नगराज बड़ा सरदारशहर :

1. भिक्षुशतकम् 2. माथेरान सुषमा 3. स्तवकम्

15. मुनिश्री मीठलाल लाडनूं :

1. सात्वघटिकमाषाढभूतिशतकम् 2. अध्यात्म पंचविंशिका 3. चित्रवन्धकाव्यम्

4. कथासंग्रह

16. मुनिश्री चम्पालाल सरदारशहर :

1. अणुव्रतशतकम् 2. धर्मशतकम्

17. मुनिश्री महेन्द्र कुमार जी :

1. ऐकान्हिक पंचशती 2. भारीमालशतकम्

18. मुनिश्री मोहनलाल शार्दूल :

1. नमिनाथ नृतिः 2. कर्बुर काव्यम् 3. कल्पना

4. ऐकान्हिक शतकम् 5. समस्या विशष्ठिक 6. प्रयास प्रशस्ति (गद्य)

7. भारतीय संस्कृति (गद्य)

19. मुनिश्री पुष्पराजजी :

1. अर्धचन्द्रस्य चन्द्रिका (कल्पना काव्यम्) 2. ध्यान पुष्पम्

3. तुलसीगीता श्लोक चतुर्दशीपरिमिता 4. कथा निकुंज : (पद्य)

20. मुनिश्री मांगीलाल मधुकरः

1. समस्या शतकम् 2. पथिक पंचकम् 3. तुलसी सप्तकम्

4. सूर्याष्टकम्

21. मुनिश्री सूसलाल :

1. ऐकान्हिक शतकम् 2. उन्निद्रम् (श्लोक संग्रह)

22. मुनिश्री वच्छराज :

1. ऐकान्हिक शतकम् 2. श्लोक संग्रह

23. मुनिश्री राकेश कुमारः

1. ऐकान्हिक श्लोक सहस्री 2. नैशं द्विशतकम् 3. ऐकान्हिक द्विशतकम्

4. श्लोक संग्रह 5. परिमलम् 6. उन्मिषितम्

24. मुनिश्रीचन्द टमकोर :

1. मर्यादाषोडशकम् 2. मेघाष्टकम् 3. नद्यष्टकमाला

4. समुद्राष्टकम् 5. अव्यय निबन्धः

6. एकाक्षर निबन्ध 7. कथामाला

इनमें से कतिपय संस्कृत रचनाओं का वैशिष्ट्य प्रस्तुत है—

श्रीभिक्षुमहाकाव्यम्

तेरापंथ धर्म संघ ने इस दिशा में एक नया उन्मेष आया और विगत दशकों में जो काव्य रचना हुई उसमें दो महाकाव्यों का नाम विशेष रूप से उल्लेखनीय है—1. श्री भिक्षुमहाकाव्यम् एवं 2. श्री तुलसीमहाकाव्यम्।

श्रीभिक्षुमहाकाव्यम् मुनि श्री नथमल (बागोर) द्वारा रचित तेरापंथ के आद्य प्रवर्तक आचार्य भिक्षु के जीवन-दर्शन पर प्रकाश डालने वाला चरित महाकाव्य है। इसकी शैली पद्यात्मक हैं। काव्यकार के स्वयं प्रौढ़ संस्कृतज्ञ होने के कारण इसकी शब्द संकलना भी प्रौढ़ और भावपूर्ण है। राजस्थान की अरावली की घाटियों का वर्णन इसमें बहुत सजीव और प्राणवान है। महाकाव्य के लक्षणों से यह परिपूर्ण है। इसके 18 सर्ग हैं। इसकी यथेष्ठ प्रसिद्धि और पठन-पाठन न

होने का मुख्य कारण यही है कि यह काव्य अब तक अप्रकाशित है। इसकी रचना तेरापंथ द्विशताब्दी के अवसर पर वि. सं. 2017 में हुई थी।

श्रीतुलसीमहाकाव्यम् पं. रघुनन्दन शर्मा आयुर्वेदाचार्य की काव्य-कृति है। इसमें गणाधिपति श्री तुलसी के जीवन-दर्शन का विश्लेषण हुआ है।

महाकाव्य कीं परम्परा के समानान्तर खण्ड-काव्यों की परम्परा भी वहुत प्राचीन रही है। गद्य और पद्य—दोनों ही शैलियों में इनकी रचना हुई है। जैन आचार्यों और विद्वानों ने भी इस परम्परा को पर्याप्त विकसित किया है। विगत दशकों में तेरापंथ धर्म संघ में भी इस काव्य परम्परा का इतिहास बहुत वर्धमान रहा है। *अणुवीणा, रत्नपाल चरित्रम्, प्राकृत काश्मीरम्* आदि काव्य इस दृष्टि से विशेष उल्लेखनीय हैं।

मनोनुशासनम्

मनोनुशासनम् की रचना वि. सं. 2018 में धवल समारोह के अवसर पर हुई थी। इसके सात प्रकरण हैं। इसका रचनाक्रम सूत्र रूप में है। इसके पहले प्रकरण में योग का विस्तृत निरूपण है। दूसरे प्रकरण में मन की अवस्थाओं का निरुपण है। तीसरे प्रकरण में ध्यान, आसन भावना आदि का प्रतिपादन है। चौथे प्रकरण में वायु के प्रकार और उनकी विजय का निरूपण है। छठे प्रकरण में महाव्रत, श्रमणधर्म, संकल्प, जप आदि का निरुपण है। सातवें प्रकरण में जिकल्प की पाँच भावनाओं-प्रतिभाओं का प्रतिपादन है। इसकी कुल सूत्र संख्या 180 है। इसके हिन्दी अनुवादक और व्याख्याता आचार्यश्री महाप्रज्ञ हैं।

आचार्यश्री तुलसी की संस्कृत रचनाएँ :

पन्चसूत्रम् संस्कृत कृति आचार्यश्री तुलसी की आधुनिक युग को महत्त्वपूर्ण देन है।[15] वर्तमान मानस मुक्ति या स्वतंत्रता के लिए बहुत लालायित है। बन्धन या परतंत्रता के प्रति उसके मन में जितनी अवज्ञा है, उतनी संभवतः पहले कभी नहीं रही होगी। आज के मानस में परतंत्रता की इतनी तीव्र प्रतिक्रिया है कि वह व्यवस्था भंग के लिए उत्सुक नहीं, किन्तु आतुर है। इस स्थिति के संदर्भ में कुछ प्रश्न उभरते है—क्या समाज अनुशासन के धागे को तोड़कर अपने अस्तित्व को सुरक्षित रख सकता है? क्या व्यवस्था का अतिक्रमण सामाजिक जीवन के सम्मुख एक प्रश्नचिह्न नहीं है? इन प्रश्नों का उत्तर आचार्यश्री ने अहिंसा के संदर्भ में दिया है, वह सहजभाव से युगवोध का संदर्भ वन गया है।

आचार्यश्री सामुदायिक जीवन में अनुशासन और व्यवस्था को अनिवार्य मानते हैं। आचार्यश्री के अभिमत में अनुशासन गति का अवरोधंक नहीं किन्तु प्रेरक है। इसी आशय से उन्होंने लिखा है—

पङ्गुतां न नयत्येष, हस्तालम्बं सृजन्नपि।
गतिं संप्रेरयत्येव गच्छेयु रते निजक्रमैः।।

अनुशासन आत्मानुशासन का पूरक है। आत्मानुशासन जितना कम होता है, उतना ही अनुशासन वढ़ता है। जैसे-जैसे आत्मानुशासन विकसित होता है, वैसे वैसे अनुशासन क्षीण होता जाता है—

यथा यथादयं याति, पुण्यं स्वात्मानुशासनम्।
विम्णावसस्थमार्याणां तथा तथानुशासनम्।।

पन्चसूत्रम् के पाँच सूत्र हैं—1. अनुशासन सूत्र 2. व्यवस्था सूत्र 3. चर्या सूत्र 4. आलम्वन सूत्र और 5 शान्त सहवास सूत्र। इनमें मुनि जीवन की अपेक्षाओं का आधुनिक चिन्तन के परिपार्श्व में प्रस्तुतीकरण है। प्रस्तुत कृति शब्दतः लघुकार्य किन्तु अर्थतः बृहत्काय है। इसकी भाषा संस्कृत है, किन्तु इतनी सहज और सरल कि हिन्दी का पाठक भी किंचित् अनुचिन्तन से समझ सकता है।

गुरु के कठोर वाक्-प्रयोग से अनुशासित होता हुआ भी शिष्य चावलों के उदाहरण को याद करे और आपको चावलों की तरह उपस्थित करे।

अस्मानवेहि कलमानलमाहतानां
येषां प्रकाण्डमुशलैरवदाततैव।
स्नेह विमुच्य सहसा खलतां प्रयान्ति।
ये स्वल्पमर्दनवशान्नवयं तिलास्ते।।

हमें चावलों जैसा मानों। वे मूसलों से बहुत पीटे जाने पर भी उज्ज्वल ही होते हैं। हमें तिलों जैसा मत जानो। वे थोड़े से पीटे जाने पर चिकनाहट को छोड़कर खल बन जाते हैं।

शिक्षा पण्णवति और कर्तव्य षट्त्रिंशिका

शिक्षा षण्णवति और कर्तव्य षट्त्रिंशिका ये दोनों आचार्य प्रवर श्री तुलसी की लघुकथा किन्तु उपयोगी कृतियाँ हैं।[16] दोनों की श्लोक संख्या उनके नाम से ही प्रकट हैं। पहली कृति प्रसिद्ध स्तोत्र भक्तामर की समस्या पूर्ति है। रचना का उद्देश्य मुख्यतया ज्ञान-वृद्धि नहीं किन्तु मानस विशुद्धि हैं उसके साथ ज्ञान तो अपने आप बढ़ेगा ही। आत्म विकास के हेतुभूत देव, गुरु धर्म और उसके नियमोपनियम

अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह का सुन्दर और हृदयग्राही विवेचन हुआ है।

यस्येन्द्रियाणि वशगानि मनी न मूढ़ं,
रात्रिदिवं प्रयतते स्वपरात्मसिद्ध्यै।
कात्त्स्य गौरवमहो विवरीतुर्माशः
को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम्।।

जिस प्रकार भुजाओं से तैरकर कोई भी समुद्र का पार नहीं पा सकता, उसी प्रकार जिसकी इन्दियाँ वशीभूत हों, मन मोह में न फँसा हो और जो रात-दिन स्व-परकल्याण के लिए सचेष्ट रहता हो, उसके गौरव का भी पार कोई नहीं पा सकता।

आचार्यश्री महाप्रज्ञ का संस्कृत साहित्य :

सम्बोधि

सम्बोधि आचार्यश्री महाप्रज्ञ की श्लोकबद्ध कृति है। *सम्बोधि* का सम्पादन और विवेचन मुनिश्री शुभकरण और मुनि दुलहराज ने किया है। इसका अंग्रेजी अनुवाद भी प्रकाशित हो चुका है इसके सोलह अध्याय हैं। उनमें से पहले आठ अध्यायों की रचना वि. सं. 2016 में कलकत्ता में हुई। इसकी कुल श्लोक संख्या 669 है। इसमें आचारांग सूत्रकृतांग स्थानांग, भगवती, ज्ञातृधर्मकथा, उपासकदशा, प्रश्नव्याकरण, दशाश्रुतस्कन्ध आदि आगमों का सार संगृहीत है। इसकी शैली गीता के समान है। गीता के संगायक कृष्ण है तो *सम्बोधि* के संगायक महावीर हैं।[17] कृष्ण का वाक् संबल प्राप्त कर अर्जुन का पुरुषार्थ जाग उठता है तो महावीर की वाक् प्रेरणा में मेघकुमार की मूर्च्छित चेतना जागृत हो जाती है। मेघकुमार ने जो प्रकाश पाया उसी का व्यापक दिग्दर्शन *सम्बोधि* में है। कतिपय उदाहरण द्रष्टव्य हैं–

उपशान्तो भवेत् क्रोधः मानं माया प्रलोभनम्।
समीचीना व्यवस्था स्यात् स्वातंत्र्यम् स्यादबाधितम्।। अ. 2. 64

जब क्रोध, मान, माया और लोभ उपशान्त होते हैं तब व्यवस्था अच्छी होती है और सबकी स्वतन्त्रता अवांछित रहती है।

उत्तेजितो भवेद् क्रोधः मानं माया प्रलोभनम्।
व्यवस्थाप्यसमीचीना, प्रातंत्र्यं प्रवर्धते।। अ. 2.65

जव क्रोध, मान, माया और लोभ उत्तेजित होते हैं तब व्यवस्था अच्छी नहीं रहती और परतन्त्रता बढ़ती है। कुछ परिस्थितियाँ व्यवस्थाजन्य होती हैं और कुछ कर्मजन्य होती हैं। इनका विवेक होना आवश्यक है। आज का व्यक्ति व्यवस्थाजन्य परिस्थितियों को कर्मजन्य मानकर उलझ जाता है, हताश होकर पुरुषार्थ से मुँह मोड़ लेता है। ऐसी स्थिति में वह अपने लिए नई समस्याएँ पैदा कर लेता है। कुछ सुख-दुख कर्मजन्य होते हैं और कुछ व्यवस्थाजन्य। इनको एक दूसरे पर आरोपित नहीं करना चाहिए। अतः हम सब कुछ कर्मजन्य न मानकर व्यवस्थाजन्य दोषों का परिहार करने के लिए उचित पुरुषार्थ करें।

अश्रुवीणा

अश्रुवीणा आचार्यश्री महाप्रज्ञ द्वारा मन्दाक्रान्ता छन्द में रचित सौ श्लोकों का एक खण्डकाव्य है। यह काव्य भर्तृहरि आदि विश्रुत कवियों द्वारा रचित यातककाव्यों के साथ प्रतिस्पर्धा करने में सक्षम है। इस काव्य में एक ओर जहाँ शब्दों का वैभव है, वहाँ दूसरी ओर अर्थ की गम्भीरता है। इसमें शब्दालंकार और अर्थालंकार दोनों एक दूसरे से बढ़-चढ़कर हैं। कालिदास ने अपने मेघदूत काव्य में मेघ को यक्ष का दूत बनाकर भेजा और *अश्रुवीणा* में अश्रु-प्रवाह को चन्दनबाला का दूत बनाया गया है। आँसुओं को सम्बोधित करते हुए चन्दनबाला कहती है—

दृश्यं पुण्यं चरति सततं पादचारेण सो यं
तस्माद् भूमि सरत पुरतः पादयोर्नुत्यता चि।
संश्लिष्यन्तो हृदय गहन स्पर्शिभावान् सजीवान्।
मार्गान्नाति व्रजति सत्यस्तत्क्षणार्दान् सजीवान्।।

संस्कृत साहित्य की गरिमा के सन्धान में यह काव्य महत्त्वपूर्ण भूमिका का निर्माण करेगा, ऐसा विद्वानों ने मुक्त भाव से स्वीकार किया है। इसकी रचना वि. सं. 2016 में कलकत्ता प्रवास के अवसर पर हुई।

रत्नपालचरित्रम्

रत्नपालचरित्रम् जैन पौराणिक आख्यान पर आचार्यश्री महाप्रज्ञ द्वारा रचित पद्यमय खण्डकाव्य है। पाँच सर्गों में निबद्ध प्रस्तुत काव्य में कथानक की अपेक्षा कल्पना अधिक है। कल्पना काव्य का आभूषण है। इसकी सम्पूर्ति वि. सं. 2002 में श्रावण शुक्ला 5 के दिन श्री डूंगरगढ़ में हुई थी। इसका हिन्दी अनुवाद मुनिश्री

दुलहराज द्वारा किया गया है। खण्डकाव्यों की परम्परा में उक्त काव्यों के संक्षिप्त परिचय के अनन्तर और भी अनेक काव्य हैं जिनका परिचय अवशिष्ट रह जाता है। उनमें से कुछेक का नामोल्लेख करना आवश्यक और प्रासंगिक होगा।

1 पाण्डव विजय	:	मुनिश्री डूंगरमल
2. रोहिणेय	:	मुनिश्री बुद्धमल (निकाय प्रमुख)
3. भाव भास्कर काव्यम्	:	मुनि धनराज (लाडनूं)
4. बंकचल चरित्रम्	:	मुनिश्री कन्हैयालाल
5. अभिज्ञानम्	:	मुनिश्री गुलावचन्द निर्मोही
6. कर्बुर काव्यम्	:	मुनिश्री मोहनलाल शार्दूल

तेरापंथ के प्रकीर्णक काव्यों की परम्परा बहुत लम्बी रही है किन्तु उसमें अतुलातुला मुकुलम्, उत्तिष्ठत् जाग्रत और विशेष उल्लेखनीय हैं।

अतुलातुला

आचार्यश्री महाप्रज्ञ द्वारा समय-समय पर आशुकवित्व समस्यापूर्ति तथा अन्य प्रकार के रचित स्फुट श्लोकों का संग्रह *अतुलातुला* में हुआ है।[18] प्रस्तुत कृति के अध्ययन से काव्य के सभी तत्त्वों का सम्यक्, बोध होता है। श्रवणवेलगोलक् कर्नाटक में वाहुबलि की विशाल मूर्ति के समक्ष आशुकवित्व करते हुए कवि ने कहा है—

शाक्तिर्व्यक्ति याति वाहुद्वेयेन ज्ञानालोको मस्तकस्थो विभाति।
आलोकानां माध्यमं चक्षुरेतत्, मोहा भावो व्यंज्यते पुंस्कचिन्हे।।
स्वतंत्रतायाः प्रथमो रित दीपः, नतो न वा यत् स्खलितः क्वचिन्न।
त्यागस्य पुण्यः प्रथमः प्रदीपः परम्पराणां प्रथमा प्रवृत्तिः।

प्रस्तुत कृति *अतुलातुला* के पाँच विभाग हैं। इसका हिन्दी भाषा में अनुवाद मुनिश्री दुलहराज ने किया है। आशुकवित्व समस्या पूर्ति का एक उदाहरण प्रस्तुत है—

सत्यं कटुत्वं तव वारिराशे! रत्नानि नीचयचरणे दधासि।
मूर्धन्यन्तानि तृणानि हन्त! सीदन्ति सन्तो विलसन्त्यसन्तः।। पृ. 153

हे समुद्र ! तुम्हारे लिए यह कटु सत्य है कि तुम रत्नों को नीचे-तल में रखते हो और अपने ऊपर-सतह पर तृणों को धारण करते हो। हाँ, यह सत्य है कि इस युग में सज्जन व्यक्ति दुःख पाते हैं और दुर्जुन व्यक्ति सुखी रहते हैं।

तनूनपातः कणिका प्रदीपे, स्नेहञ्च वर्तिञ्च नयेत नाशम्।
अधस्तमिस्त्रं कुरुते निषद्यां, सीदन्ति सन्तो विलयन्त्यसन्तः।। पृ. 154

दीपक में रही हुई अग्नि की एक कणिका भी तेल और बाती का नाश कर डालती है। उसके नीचे अन्धकार आनन्द से बैठा रहता है। यह सच है कि सज्जन व्यक्ति दुख पाते हैं और दुर्जन व्यक्ति सुखी रहते हैं।[19]

अलोक प्रज्ञा का

अहिंसादीनि तत्वानि, मानीति विस्मयः।
विशेषो विस्मयस्थानं, सोदन्वेष्टव्यो मनीषिणा।

आर्यवर! किसी धर्म का तुलनात्मक अध्ययन कैसे होना चाहिए? वत्स! किसी धर्म का अध्ययन समानता से ही नहीं, विशेषता या भेदपूर्वक भी होना चाहिए। अहिंसा आदि तत्त्व सभी धर्मों में समान हैं, यह आश्चर्य का विषय नहीं है। अहिंसा के विषय में जो भेद है, वह विस्मय का स्थान है। मनीषी व्यक्ति को उसका अन्वेषण करना चाहिए।

किं शक्यं किमाशक्यं मे, विकल्पे मा श्रमं कुरु।
यच्छक्यं तद्विकासाय, किं करोष्युचितं श्रमम्?

गुरुदेव! सफलता की कुञ्जी क्या है? वत्स! सफलता की कुञ्जी है—उचित श्रम! मैं क्या कर सकता हूँ और क्या नहीं कर सकता—इस चिन्तन में तुम श्रम मत लगाओ। जो तुम्हारे लिए शक्य है उसके विकास में क्या तुम उचित श्रम करते हो? यह सोचो।[20]

मुकुलम्

आचार्यश्री महाप्रज्ञ द्वारा रचित संस्कृत के लघु निबन्धों का संकलन है। इसमें प्रांजल और प्रवाहपूर्ण भाषा में छात्रोपयोगी 49 गद्यों का संकलन है। इस का विषय-निर्वाचन बड़ी गहराई से किया गया है। इसमें वर्णात्मक और भावात्मक विषयों के साथ संवेदनात्मक विषयों का भी संधान किया गया है। इसकी रचना वि. स. 2004 में पंडिहारा (राज.) में हुई थी। मुनिश्री दुलहराज ने इसका हिन्दी भाषा में अनुवाद किया है।

उत्तिष्ठत! जाग्रत !

निकाय प्रमुख मुनिश्री बुद्धमल्ल द्वारा लिखित 71 लघु निबन्धों का संग्रह है। प्रस्तुत निबन्धों में दृढ़ निश्चय, अटूट आत्म विश्वास, गहरी स्पन्दनशीलता

और अप्रतिम उदारता की भावनाएँ प्रस्फुटित हुई हैं। प्रस्तुत कृति मानसिक कुंठाओं के घेरे को तोड़कर आशा की आलोक रश्मि प्रदान करने में समर्थ बनी है। काव्यकार ने पुरुषार्था की प्रेरणा देते हुए एक अन्य स्थान पर लिखा है—युवक ! त्वया स्वसामर्थ्येन पूर्णतः विश्वसितेन भाव्यम् दैवसम्मुखे विनतीभय गमनं तेषामकर्मण्यानां कार्य विद्यते, येषां सामथ्र्यैन पराजयः स्वीकृतः। युवत्व न कदापि पराजयते, न च विवशतया नमति। अतो हि त्वं देवस्य दासत्वं नहि, स्वामित्वं साधायित्वा जीव। इसकी रचना वि. सं. 2006-7 के बीच की है। इसका हिन्दी भाषा में अनुवाद मुनिश्री मोहनलाल शार्दूल ने किया है।

अमृतम्

मुनिश्री सुखलाल महाराज ने मन्दाक्रान्ता छन्द का अवलम्बन कर *अमृतम्* नामक श्लोक शतक के रूप में एक खण्डकाव्य की रचना की है। *अमृतम्* नामक यह खण्ड आज के युग में अपूर्व है। यह रचनाकार की मान-गरिमा को व्यक्त करता है उसके विचित्र रचना कौशल को ख्यापन करता है, अमंगल निवारण की परायणता तथा उपदेश के द्वारा सन्मार्ग के प्रति सन्मुखीकरण की भावना को अभिव्यक्त करता है। पुण्यात्मा भगवान महावीर तथा चण्डकौशिक के परस्पर व्यवहार का अवलम्बन लेकर लिखा गया यह काव्य निश्चय ही प्रबोध देने में सक्षम है।[21]

कुर्या स्वीयं हित महमतः प्राप्य सम्यग् निमित्तं
पूर्वाप्तानां कलुषिहृदां कर्मणां निर्जरां च।
आत्मोत्कर्ष, भवति विदुषां लक्षणं पुण्यपूण।
कालेऽतीते विरहितफला भाविन स्ते स्वयं हि।

मुझे तो अच्छा निमित्त पाकर अपना हित करना चाहिए तथा हृदय को कलुषित करने वाले पूर्वार्जित कर्मों की निर्जरा करनी चाहिए। समय पर अपना आत्मोत्कर्ष ही विज्ञजनों का पवित्र लक्षण है। समय बीत जाने पर वे स्वयं ही निष्फल रह जाते हैं।

रक्तारक्तं नहि महितलं शुद्ध्यते शोणितेन
यद्वद् तद्वद् प्रशमति नहि रुट् कदाचित् रूषापि।
शुद्ध नीरं सहजविमलं तद् विशुद्ध्यै प्रयोज्यं
तद्वद् शुद्धेः प्रशमविशदै शुद्ध्यते कुद विचारैः।। अ. 20

जैसे रक्त से रँगी हुई धरती रक्त से शुद्ध नहीं होती, क्रोध भी क्रोध से

प्रशमित नहीं हो सकता। जैसे उसकी शुद्धि के लिए निर्मल जल का प्रयोग किया जाता है वैसे ही क्रोध भी विशद प्रशम के विचारों से ही शान्त हो सकता है।

सर्वान् जीवान् धरति धरणिः पोषयत्येव नूनं
सर्वेषां हि प्रकृतिप्रणतः जीवनस्याधिकारः
लुब्धात्मानः करतलगतं कर्तु मुत्काः समस्तं
शेषान् जीवान् मरणमुखतां प्रापयन्ति स्व सिद्ध्यै। अ. 75

धरती सब जीवों को धारण-पोषण करती है। सब जीवों को जीने का प्रकृति प्रदत्त अधिकार है। फिर भी कुछ लुब्ध लोग अपने स्वार्थ के लिए सब कुछ हथियाने के लिए अन्य जीवों को मृत्यु के मुख में धकेल देते हैं।

संस्कृत काव्य की एक और विधा है—चित्रमय काव्य। यह विधा बहुत ही जटिल और क्लिष्ट है। इसमें रचना करना अगाध पांडित्य का सूचक हैं। इसके लिए गहरे अध्यवसाय की आवश्यकता होती है। तेरापंथ के अनेक साधु कवियों ने इस प्रकार की काव्य-रचना की है। उनकी समग्र रचनाओं का संकलन किया जाए तो कई ग्रन्थ तैयार हो सकते हैं। संस्कृत के क्षेत्र में काव्य-रचना का यह प्रकार तेरापंथ की एक विशिष्ट देन है।

सन्दर्भ

1. शास्त्री, नेमिचन्द : *संस्कृत काव्य के विकास में जैन कवियों का योगदान*, दिल्ली
2. राजपूत नरेन्द्र सिंह : *बीसवी शताब्दी के जैन मनीपियों का योगदान*, ब्यावर, 1996
3. मुनिश्री सुधासागर : *जयोदय महाकाव्य—एक परिशीलन*, ब्यावर
4. मुनिश्री सुधासागर : *जयोदय महाकाव्य* (भाग-1-2)
   आचार्य ज्ञानसागर वागर्थ विमर्श केन्द्र ब्यावर
5. टण्डन,किरण : महाकवि ज्ञानसागर के काव्य एक अध्ययन, ब्यावर 1996
6. आचार्य श्री विद्यासागर : समग्र : आचार्य श्री विद्यासागर (खण्ड एक), सागर
7. मलैया, आशालता : *संस्कृत शतक परम्परा* और आचार्य विद्यासागर के शतक
   जयश्री आयल मिल, दुर्ग, 1989
8. जैन, विमल, कुमार : *महामनीपी आचार्य श्री विद्यासागर—जीवन एवं साहित्यिक अवदान*,
   ज्ञानोदय संस्थान, सहारनपुर, 1996
9. आचार्य कुन्दथुसागर : *शान्तिसुधासिन्धु*, आचार्य कुन्दथुसागर ग्रन्थमाला, सम्पादक पण्डित
   वर्धमान पार्श्वनाथ शास्त्री, 1949
10. आचार्य कुन्दथुसागर : *श्रावक धर्म प्रदीप*,
    वर्णीजैन ग्रन्थमाला, बनारस वी. नि. सं. 2481
11. विद्वत् अभिनन्दन ग्रन्थ, पृष्ठ 25-26, गौहाटी
12. *श्री शिवसागर स्मृति ग्रन्थ*

13. निर्मोही मुनि गुलावचन्द : *तेरापंथ का संस्कृत और प्राकृत साहित्य उद्भव और विकास*, जैन विश्वभारती, लाडनूं 1994
14. आचार्य भिक्षु स्मृति ग्रन्थ, कलकत्ता, 1961 पृ. 208-213
15. निर्मोही मुनि गुलावचन्द : *तेरापंथ का संस्कृत और प्राकृत साहित्य उद्भव और विकास*
16. आचार्य तुलसी : *पंचसूत्रम्*, आदर्श साहित्य संघ, चूरू 1968
17. तुलसीरामाचार्या : *शिक्षा षण्णवति, कर्तव्य षट्त्रिंशिका* च, आदर्श साहित्य संघ, सरदारशहर, 1951
18. युवाचार्य महाप्रज्ञ : *आलोक प्रज्ञा का*, जैन विश्वभारती लाडनूँ, 1992
19. युवाचार्य महाप्रज्ञ : *सम्बोधि*, तुलसी अध्यात्म नीडम्, 1981
20. मुनि नथमल : *अतुला-तुला*, आदर्श साहित्य संघ, चूरू, 1976
21. मुनि सुखलाल : *अमृतम् युवालोक*, लाडनूँ, 1996

स्वतन्त्र भारत में जैन साध्वियों की संस्कृत सेवा

कल्पना जैन

संस्कृत वाङ्मय के विकास में श्रमण परम्परा के कवियों/मुनियों का जितना अवदान है, उसका मूल्यांकन अभी पूरी तरह से नहीं हो पाया है।[1] कुछ विद्वानों ने अवश्य इस दिशा में प्रयत्न किये हैं[2], किन्तु सूक्ष्म विश्लेषण की आवश्यकता अभी भी है। जैन मुनियों के अतिरिक्त जैन साध्वियों ने भी संस्कृत लेखन में अपना योगदान किया है। आजादी के इन 50 वर्षों में जैन साध्वियों ने प्राचीन संस्कृत/प्राकृत के गंभीर और महत्त्वपूर्ण ग्रन्थों पर संस्कृत टीकाएँ लिखीं हैं। तथा अन्य स्वतन्त्र संस्कृत के काव्य भी लिखे हैं। जैन साध्वियों द्वारा प्रणीत यह संस्कृत साहित्य कई दृष्टियों से महत्त्वपूर्ण एवं उल्लेखनीय है। उसमें से कतिपय जैन साध्वी एवं उनके ग्रन्थों का संक्षिप्त विवरण इस प्रकार है–

1. आर्यिका श्रीज्ञानमती जी – शान्तिसागरस्तुति, शिवसागर स्तुति, महावीरकीर्ति–स्तुति धर्मसागराष्टक आदि।
2. आर्यिका सुपार्श्वमती जी – आचार्य शिवसागर स्तोत्रम्, आचार्य चरणेषु श्रद्धांजलि : वन्दे हं इन्दुमातरम् आदि।
3. आर्यिका विशुद्धमती जी – अष्टोत्तरशतनाम–स्तोत्रम्
4. साध्वी संघमित्रा जी – संस्कृत गीतिमाला, गीतगुच्छ
5. साध्वी मंजुला जी – गीतसन्दोह
6. आर्यिका जिनमती जी – शिवाष्टक स्तोत्रम्
7. साध्वी कनकश्री – पृथ्वीशतकम्
8. साध्वी फूलकुमारी जी – हरिशचन्द्र कालिक द्विशतकम्

9. साध्वी मोहन कुमार — श्लोक शतकम् आदि।
10. क्षुल्लिका राजमती जी — धर्म दिवाकरं नमामि यतिनायकम्।
11. साध्वी चन्दना जी (कु॰ माधुरी शास्त्री) — रत्नमतीमातुः जीवनवृत्तम् आदि।

जैन साध्वियों द्वारा आजादी के इन 50 वर्षों में प्रणीत संस्कृत ग्रन्थों में भक्ति और श्रद्धा की गंगा है तथा तपस्वी जीवन के अनुभवों की अभिव्यक्ति भी। टीकाग्रन्थों की भाषा और शैली की प्रौढ़ता उनके वैदुष्य को रेखांकित करती है। आलेख में इन ग्रन्थों का विश्लेषण करने का प्रयत्न है।

आर्यिका ज्ञानमती की संस्कृत रचनाएँ

पूज्य आर्यिका ज्ञानमती जी का जन्म 1934 में उत्तरप्रदेश के टिकैतनगर में हुआ था। आपके बचपन का नाम मैना था। आपने 1952 में शरद्पूर्णिमा के दिन संयम धारण किया और 1956 में पूज्य वीरसागर जी महाराज से आर्यिका दीक्षा ग्रहण की तबसे आपका नाम आर्यिका ज्ञानमती जी प्रसिद्ध है। पूज्य माताजी की कर्मस्थली हस्तिनापुर है यद्यपि आपने पूरे देश का भी भ्रमण किया है। आप संस्कृत, प्राकृत एव हिन्दी की विदुषी जैन साध्वी हैं।[3] आपकी संस्कृत में 6 रचनाएँ प्रमुख हैं—

(1) आचार्य शान्तिसागर स्तुति[4]—इस रचना में संस्कृत के आठ पद्य हैं, जिनमें आचार्यश्री के गुणों को प्रकट किया गया है। एक पद्य में माता जी कहती हैं कि आचार्यश्री रत्नत्रय और सद्व्रती से विभूषित चतुर्विध संघ के स्वामी, मोहरूपी महामल्ल के विजेता, श्रेष्ठमुनि एवं चरित्र के चक्रवर्ती हैं—

सुरत्नत्रयै सद्व्रतैर्भाज्यमान चतुः सङ्घनाथो गणीन्द्रो मुनीन्द्र।
महामोह–मल्लैक जेता यतीन्द्र स्तुवे तं सुचारित्रचक्रीश सुरिम्।।

माता जी ने आचार्यश्री के द्वारा ताम्रपत्र पर महान् ग्रन्थ षट्खण्डागम के उत्कीर्ण कराये जाने को महान कार्य बताते हुए उसके चिरस्थायी होने की कामना की है।

(2) आचार्य शिवसागर स्तुति[5]—इसमें संस्कृत के 11 पद्य हैं। उनमें आचार्यश्री की तपस्या का सुन्दर वर्णन हुआ है। उन्हें स्वाध्याय और ध्यान में लीन, साधुओं के द्वारा सेवित परिषहों के विजेता, ऋषियों के पूज्य एवं शिवसुख का प्रदाता कहा गया है—

मासोपवासचरणः शुभकर्मनिष्ठः स्वाध्यायध्यानरतसाधुभिरीड्यमगानः।
मुख्यः परीषहजयी ऋषिरादिपूज्यः भूयात् स मे शिवनिधिः शिवसौख्यसिद्धयै।।

(3) महावीरकीर्ति स्तुति[6]—इरा रचना में माताजी ने आचार्यश्री महावीरकीर्ति के चारित्रिक गुणों की महिमा की है। विभिन्न रूपकों का प्रयोग करते हुए उनको परोपकारी कहा है। यथा—

पन्चगुरुषुरागी सन् विरागी विषयेषु च।
भव्याम्भोरूह भास्वांस्त्वं सिद्धान्ताम्बुचन्द्रमाः।।

(4) श्री पंचमेरू स्तुति—संस्कृत के 6 पद्यों की इस रचना में पाँच पर्वतों को दर्शनीय और पवित्र वताया गया है।

(5) सः जयतु गुरूवर्यः—11 श्लोकों की इस रचना में आचार्य धर्मसागर महाराज के गुणों से परिचित कराया गया है। उनके जीवनक्रम को संक्षेप में प्रस्तुत करना इस रचना की विशेषता है।

(6) श्री धर्म सागराष्टकम्[7]—संस्कृत के आठ श्लोकों में निबद्ध इस रचना में आचार्य धर्मसागर की साधना की महिमा का बखान है। उन्हें मुक्तिपथ के साधक, अध्यात्म के ज्ञाता, मिथ्यात्व के नाशक मुनीश्वर कहा गया है।

आर्यिका सुपार्श्वमति की संस्कृत रचनाएँ

आर्यिका सुपार्श्वमति का जन्म राजस्थान के नागौर जिले के मैनसर गाँव में सन् 1928 में हुआ था। आपने सन् 1957 में आचार्यश्री वीरसागर महाराज से आर्यिका दीक्षा ग्रहण की। तवसे आपका नाम आर्यिका सुपार्श्वमति प्रसिद्ध हुआ। आप संस्कृत, प्राकृत आदि की जानकार हैं। आपने संस्कृत के न्यायग्रन्थों के हिन्दी अनुवाद भी किये हैं।[8] आपकी संस्कृत भाषा में निम्नांकित पाँच रचनाएँ प्रसिद्ध हैं—

(1) आचार्य महावीरकीर्ति श्रद्धांजलि—इसमें पाँच संस्कृत के पद्य हैं।

(2) वन्देऽहम् इन्दुमातरम्[9]—संस्कृत के नौ श्लोकों की इस रचना में आर्यिका इन्दुमती के जीवन का परिचय दिया गया है। इसमें संसार सागर को पार करने के लिए शस्त्ररूपी जहाज का रूपक बाँधा गया है। यथा—

जिनधर्मसमासक्ता धर्माचरण तत्परा।
आरूढा शास्त्रपोतं वा चरितं भवसागरम्।।

(3) आचार्य शिवसागर श्रद्धांजलि—संस्कृत के आठ श्लोकों वाली इस रचना में अलंकारों का प्रयोग हुआ है। आचार्य शिवसागर को चन्द्रमा और सूर्य की उपमाएँ दी गई हैं।[10]

(4) आचार्य चन्द्रसागर स्तुति–संस्कृत के आठ पद्यों वाली इस रचना मे आचार्य चन्द्रसागर महाराज का जीवन अंकित किया गया है।

(5) आचार्य शिवसागर स्तोत्र–संस्कृत के छः श्लोकों की इस रचना में आचार्य शिवसागर के गुणों को प्रणाम किया गया है। यह रचना अलंकारों से सुशोभित और काव्य गुणों से युक्त है। शान्तरस की इसमें प्रधानता है। यथा–

प्रशंसितो यो न दधाति तोषं, विरोधितो यो न विभर्ति रोषम्।
सर्वेषु जीवेषु कृपां दधानं सूरीश्वरं तं प्रणमामि भक्त्या।।

(6) आचार्य अजित सागर पूजा–इस पूजा में 30 संस्कृत श्लोक हैं। छह श्लोकों में गुरु का स्तवन किया गया है। बारह पद्यों में पूजा लिखी गई है और बारह पद्यों में जयमाला बनाई गई है। इस रचना में आचार्य अजितसागर महाराज के संयमी जीवन का पूरा चित्र उपस्थित हो गया है।[11]

(7) आचार्य धर्मसागर स्तुति–संस्कृत के आठ श्लोकों में निबद्ध यह रचना आचार्य धर्मसागर के संयमी जीवन और आदर्श चरित्र का निरूपण करती है।

आर्यिका विशुद्धमति की संस्कृत रचनाएँ

आर्यिका विशुद्धमति माताजी का जन्म जबलपुर जिले के रीठी ग्राम में हुआ था। संस्कृत प्राकृत आदि भाषाओं की आप प्रकाण्ड पण्डिता हैं। आपने आचार्य शिवसागर महाराज से आर्यिका दीक्षा ग्रहण की है। आपने कई संस्कृत, प्राकृत ग्रन्थों का सम्पादन कार्य किया है। आपके द्वारा रचित संस्कृत की यह रचना प्रमुख है[12]–

अष्टोत्तर शत नामस्तोत्रम्–संस्कृत के 16 श्लोकों में निबद्ध इस रचना में आचार्यश्री धर्मसागरजी को विशिष्ट नामों से संबोधनों द्वारा आचार्य धर्मसागरजी के विभिन्न गुणों को प्रगट किया है। इस ग्रन्थ का एक श्लोक इस प्रकार है–

ज्ञानाम्भोधिः कृपाम्भोधिः सिद्धान्ताम्बुधि–चन्द्रमा।

आर्यिका जिनमती माता जी का शिवाष्टक स्तोत्र

आर्यिका जिनमती जी महाराष्ट्र में जन्मी हैं। आपने सन् 1962 में आचार्य शिवसागर महाराज से आर्यिका दीक्षा ग्रहण की।[13] आपने संस्कृत के 10 पद्यों में *शिवाष्टक स्तोत्र* लिखा है। उनमें से प्रथम पद्य इस प्रकार हैं–

यदीयं सूरित्वं जगति विदितं सर्वमुनिभिः
कृशाङःसङ्घेयः धरति सुविशालं यतिगणम्।

रुचिमार्गे जैने नयति जनतां या सुखकरं,
शिवाचार्यः, सो यं नयनपथगामी भवतु मे।।(1)

क्षुल्लिका राजमती माताजी

क्षुल्लिका राजमती माताजी का जन्म दक्षिण भारत में हुआ है। आपने आचार्य शान्तिसागर जी महाराज के गुणों का संकीर्तन करते हुए नौ श्लोकों में एक संस्कृत रचना लिखी है।

तेरापंथ का संस्कृत साहित्य

तेरापंथ धर्म संघ के उद्भव का इतिहास दो सौ से कुछ अधिक वर्षों का है। किन्तु संस्कृत भाषा का बीजारोपण वि.सं. 1881 में हुआ। विगत पाँच वर्षों में यह निरन्तर पुष्पित और फलित होता रहा है। तेरापंथ के चतुर्थ आचार्य श्रीमज्जयानार्य ने संस्कृत का बीजारोपण किया। पाँचवें, छठे और सातवें आचार्य क्रमशः मघवागणी, माणकगणी और डालगणी ने उसकी सुरक्षा की। आठवें आचार्यश्री कालूगणी ने इसे और सिंचन दिया जिससे उनके जीवन के उत्तरार्ध में उसके मीठे फल भी उन्हें प्राप्त हुए।[14] तेरापंथ के गणाधिपति श्री तुलसी एवं वर्तमान आचार्यश्री महाप्रज्ञ के समय में तो वह वृक्ष शाखा-प्रशाखाओं से और अधिक सघन हो गया। इससे उसकी शीतल छाया और स्वादिष्ट फलों का लाभ केवल तेरापंथ को ही नहीं, अपितु समग्र संस्कृत वाङ्मय को प्राप्त हुआ।[15] तेरापंथ का संस्कृत साहित्य मुख्यतः नौ भागों में विभक्त किया जा सकता है—

1. व्याकरण 2. दर्शन और न्याय 3. योग 4. महाकाव्य 5. खण्डकाव्य गद्य—पद्य 6. प्रकीर्णक काव्य 7. संगीत काव्य 8. स्तोत्र काव्य और 9. नीति काव्य।

तेरापंथ में काव्य की अन्य विधाओं के साथ नीति काव्य की परम्परा भी सतत वर्धमान रही है। *पंचसूत्रम्, शिक्षा षणवति, कर्तव्यषट्त्रिंशिका* आदि अनेक काव्य-ग्रन्थ इस परम्परा के विकास के हेतु हैं।

पंचसूत्रम् गणाधिपति श्री तुलसी की एक विशिष्ट देन है। आज के स्वतंत्र मानस में परतन्त्रता के प्रति इतनी तीव्र प्रतिक्रिया है कि वह व्यवस्था भंग के लिए उत्सुक ही नहीं, अपितु आतुर हो रहा है।प्रश्न होता है कि क्या समाज अनुशासन का अतिक्रमण करके अपने अस्तित्व को सुरक्षित रख सकता है?इसका उत्तर गणाधिपति ने अहिंसा की भाषा में दिया है। गणाधिपति सामूहिक जीवन में अनुशासन और

व्यवस्था को आवश्यक मानते हैं। गणाधिपति के विचारों में अनुशासन जीवन की गति का अवरोधन नहीं, किन्तु प्रेरक है। इसी आशय से उन्होंने लिखा है–

पंगुता न नयत्येष, हस्तालम्बं सृजन्नपि।
जगति सम्प्रेरयत्यवेव, गच्छेयुस्ते निःक्रमेः।।

अनुशासन आत्मानुशासन का पूरक है। आत्मानुशासन की कमी में अनुशासन की आवश्यकता है। ज्यों-ज्यों आत्मानुशासन का विकास होता है, त्यों-त्यों अनुशासन स्वतः ही क्षीण हो जाता है–

यथा यथोदयं याति, पुण्य स्वात्मानुशासनम्।
विफणावस्थमार्याणां, तथा तथा अनुशासनम्।।

कर्तव्य षट्त्रिंशिका गणाधिपति तुलसी द्वारा रचित एक लघु नीतिकाव्य है। गुरु के प्रति शिष्य को कर्तव्य का बोध देते हुए इसमें कहा गया है–

विनेयी निजसर्वस्वं, मन्यते सर्वदा गुरुम्।
आराधयेत् यथा वन्हिम्–आहिताग्निः कृतांजलिः।।

इस कर्तव्य बोध के साथ अनेक सहज उक्तियों का भी समावेश है–जो अन्तःकरण पर सीधा असर डालती हैं–

केवलेनोपदेशेन निश्चितं वाग्विडम्वना

कर्तव्य बोध की एक अन्य उक्ति भी सहज शव्दावली में गहरी वात कहती है–

कृत्याकृत्याविवेको हि, नृपश्वोरन्तरं विदुः

नीति काव्यों की शृंखला में मुनिश्री वत्सराज की चतुष्कोण भी महत्त्वपूर्ण कृति है। ठाणसूत्र की चतुर्भंगियों की तरह इसमें भी सुभाषित और उपदेश को प्रांजल भाषा में पिरोने का प्रयत्न किया गया है। उस प्रयत्न में सफलता भी मिली है। आकार की दृष्टि से कृति लघु होते हुए भी सरस और सुपाठ्य है।

वि. स. 2000 के फाल्गुन में जब आचार्य गधाधिपति तुलसी भीनासार में प्रवास कर रहे थे तव सर्वप्रथम आचार्यश्री महाप्रज्ञ ने ऐकान्हिक शतक बनाया है। उसके पश्चात् तो शतक रचना की एक प्रकार से होड़ लग गई। अनेक साधुओं तथा साध्वियों ने ऐकाह्निक शतकों की रचना की। उससे आगे आने वाली पीढ़ी ने इस क्रम को और आगे बढ़ाया तथा कुछ वर्षों पश्चात् वि. सं. 2016 में मुनिश्री राकेशकुमार ने एक दिन में एक हज़ार श्लोकों तथा वि. स. 2018 में मुनि गुलाबचन्द निर्मोही ने एक दिन में ग्यारह सौ संस्कृत श्लोकों की रचना की।

ऐकाह्निक शतकों के अतिरिक्त कुछ अन्य शतक काव्य भी लिखे गए हैं जिनमें मानवीय संवदेनाओं के साथ अन्तरंग अनुभूतियों का सम्यक् चित्रण हुआ है। उनमें से जैन साध्वियों के ये प्रमुख काव्य हैं–

श्लोक शतकम्– साध्वीश्री मोहन कुमारी

पृथ्वी शतकम्– साध्वीश्री कनकश्री

इनके अतिरिक्त तेरापंथ की निम्नांकित साध्वियों ने संस्कृत के इन ग्रन्थों की रचना की है–

साध्वी फूलकंवर जी	1. *प्रतिश्रर द्वात्रिंशिका*	2. *हरिश्चन्द्रकालिकम्*
	3. *मर्यादाष्टकम्*	4. *चारित्रनिर्माण पंचकम्*
साध्वी मोहनकुमारी	1. *निबन्धमाला*	2. *शिक्षा षट्त्रिंशिका*
साध्वी मालूजी	1. *ऐकान्हिकशतकम्*	
साध्वी जतनकंवरजी	1. *ऐकान्हिक सम्बोधिशतकम्*	
साध्वी मानकंवरजी	1. ऐकान्हिक शतकम्	
साध्वी सोहनाजी	1. ऐकान्हिक शतकम्	
साध्वी मंजुलाजी	1. गीतिसंदोह	
साध्वी कानकंवरजी	1. गीतिका	2. अहिंसा पोडशकम्
	3. मेघाष्टकम्	4. सत्याष्टकम्
	5. अध्यात्म दशकम्	6. मनस्विसत्कम्
	7. समता सप्तकम्	8. मर्यादा पंचकम्
साधवी कनकश्रीजी	1. आत्मालोकन पंचाशिका	2. गुरुगरिमाष्टकम्
	3. स्तुति अष्टकम्	4 तुलसी अष्टकम्
	5. शरीराष्टकम्	6. पृथ्वी शतकम्
	7. त्याग पंचकम्	8. हृदयशुद्धि पंचकम्
साध्वी यशोधराजी	1. अणुव्रताष्टकम्	2. स्तवनाष्टकम्
	3. समस्यापूर्ति पंचकम्	4. मेघाष्टकम्
	5. समुद्राष्टकम्	
साध्वी कमलश्रीजी	1. मर्यादापंचकम्	2. गीति गुम्फ

साध्वी स्नेहकुमारीजी	1. सत्य षोडशकम्	2. मेघाष्टकम्
	3. संस्कृत गीतिमाला	4. मर्यादाष्टकम्

तेरापंथ सम्प्रदाय के अतिरिक्त अन्य सम्प्रदाय की जैन साध्वियों ने भी संस्कृत में रचनाएँ की हैं। आचार्य देवेन्द्र मुनिजी के संघ की महासती पुष्पवती जी की संस्कृत रचनाएँ ध्यान आकर्षित करती हैं। यद्यपि संस्कृत में आपने कोई विशिष्ट खण्डकाव्य या महाकाव्य आदि की सर्जना नहीं की किन्तु समय-समय पर स्फुट काव्यों की नवक, अष्टक, पंचक आदि में अनेक रचनाएँ की हैं। संस्कृत की भाषा सरल होते हुए भी माधुर्य एवं प्रसाद गुण मंडित हैं विषय विवेचन तो मार्मिक है ही। अहिंसा के सम्बन्ध में उन्होंने पाँच संस्कृत श्लोक लिखे हैं। उनमें से एक श्लोक द्रष्टव्य है—

अहिंसायां लाभाः, सकमलगुणदाः सन्ति बहवरु
न कश्चित्प्राणीह प्रभवति तता वैरकरणः।।
प्रतिष्ठाया तस्या स सुरन्नर दैत्या सुमनसो।
ह्यजाता मित्रत्वं निखिल सुखमस्मै प्रददति।।1।।

उनके द्वारा रचित सत्यपंचकम् का यह श्लोक भी उनकी काव्यात्मक प्रतिभा का परिचायक है—

सत्यं शुद्धस्वरूपं परमहितकरं, सर्व विश्वासपात्रम्।
सत्ये सिद्धा प्रतिष्ठा भवति सुमनसां धर्म अभाति सत्ये।।
सत्ये हिंसा स्थितास्ति प्रकटित विभवा सत्यमाश्रित्य देवाः
सत्यं सत्यं वसन्ति स्वरपि दिविं सदा सत्यमेव प्रपन्न्म्।।

इस तरह जैन साध्वियों ने आजादी के पचास वर्षों में संस्कृत साहित्य की अपूर्व सेवा की है।

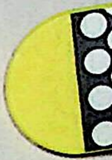
संदर्भ

1. *संस्कृत काव्य के विकास में जैन कवियों का योगदान*, डा. नेमिचन्द शास्त्री, दिल्ली
2. *13-14वीं शताब्दी के जैन संस्कृत महाकाव्य*, श्यामसुन्दर दीक्षित, जयपुर
3. *आर्यिका ज्ञानमती माता जी अभिनंदन ग्रन्थ*, हस्तिनापुर

4. *आचार्य शान्तिसागर जन्मशताब्दी स्मृति-ग्रन्थ*, फलटण, 1973
5. *आचार्य शिवसागर शताब्दी स्मृतिग्रन्थ*, पृ. 3-5
6. *आचार्य महावीरकीर्ति स्मृति ग्रन्थ*, पृ. 27
7. *आचार्य धर्मसागर अभिनन्दन ग्रन्थ*, कलकत्ता, पृ. 217
8. *आचार्य महावीरकीर्ति स्मृति ग्रन्थ*, पृ. 29
9. *आर्यिका*, इन्दुमती अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ. 104
10. *बीसवीं शताब्दी के जैन मनीषियों का योगदान*, (संस्कृत काव्य को), डॉ. नरेन्द्रसिंह राजपूत
11. आचार्य अजित सागरजी महाराज—डॉ. प्रमिला जैन, गुवाहटी
12. *आचार्य धर्मसागर अभिनंदन ग्रन्थ*, पृ. 220-221
13. *दिगम्बर जैन साधु परिचय*, पृ. 426
14. *आचार्य भिक्षु स्मृति ग्रन्थ*, कोलकाता
15. *तेरापंथ का संस्कृत और प्राकृत साहित्य :—उद्भव और विकास*, मुनि गुलावचन्द निर्मोही, लाडनूं, 1994

❑







The present volume is an outcome of the National Seminar on 'Sanskrit Writings in Independent India' organized by the Sahitya Akademi at Pune in collaboration with the Centre for Advanced Study in Sanskrit, University of Poona.

The editor, **Prof. V.N. Jha** (b. 1946), is an eminent Sanskrit scholar and renowned linguistic, who did his Ph.D. from University of Poona. He worked as the Sub-Editor of the Encyclopedic Dictionary of Sanskrit, Deccan College, Pune, from 1970-77. Since 1987 he is the Professor and Director of Centre for Advanced Study in Sanskrit, University of Poona. He was associated with the Department of Sanskrit, Jawaharlal Nehru University, New Delhi also. He has more than two dozen books to his credit including *Studies in Language, Logic and Epistemology*, *Studies in Padapatha and Vedic Philosophy*, *A Linguistic Analysis of the ṚgVeda Patha*. He is associated with various institutions in India and abroad and was an active member of the Akademi's Sanskrit Advisory Board also. He has visited several foreign countries.